

Нодирбек Абдулаҳатов, Абдужаббор Раҳмонов,
Муҳаммаджон Аҳмедов

БУВАЙДА ЗИЁРАТГОҲЛАРИ

**“БИБИ УБАЙДА ЁХУД
САФЕД БУЛОН ҚИССАСИ” АСОСИДА**

“Янги аср авлоди”

Тошкент – 2013

Фарғона вилоят маънавият-маърифат кенгаши,
“Олтин мерос” халқаро хайрия жамғармаси Фарғона вилоят
бошқармаси

Масъул муҳаррир: **ИКРОМИДДИН ОСТОНАҚУЛОВ,**
тарих фанлари доктори.

Такризчилар: **А.САЛМОНОВ,**
тарих фанлари номзоди.

О.МАМАЗИЯЕВ,
филология фанлари номзоди.

Китоб Фарғона вилоят педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти илмий кенгашининг 2011 йил 29 декабрдаги 6-сонли йиғилишида муҳокама этилган ва чоп этиш учун тавсия қилинган.

Абдулаҳатов Н., А.Раҳмонов, М.Аҳмедов.

**Бувайда зиёратгоҳлари (“Биби Убайда ёхуд Сафед Булон қиссаси” асосида) .
“Янги аср авлоди” нашриёти, 2013 й.**

Мазкур китоб Фарғона вилоятининг Бувайда туманига асос бўлган Биби Убайда ҳақидаги адабий-тарихий маълумотлар ва Бувайда туманидаги зиёратгоҳлар ҳақида ҳикоя қилади. Уни ўқир экансиз, тарихимизнинг ҳақиқат ва ғайриоддий ривоятларга йўғрилган кўхна саҳифасидан хабардор бўласиз.

“Водий кадамжойлари” рукнида чоп этилаётган ушбу китоб кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© Н. Абдулаҳатов., А.Раҳмонов, М.Аҳмедов.

БУВАЙДА ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ТАРИХИДАН

Ушбу китоб устозларимиз адабиётшунос олим, профессор Баҳодиржон Саримсоқов ва ўқитувчимиз Обиджон Холиқовларнинг ёрқин хотирасига бағишланади.

Ҳозирги кунимизга қадар меъморий кўринишини сақланиб қолган Бувайда зиёратгоҳлари тўғрисида ёши улуғ, нуроний отахон ва онахонлардан турли афсонаю ривоятларни мароқ билан тинглаганмиз. Шу сабабдан бундан бир неча йиллар аввалоқ сир-синоатга бой кўҳна зиёратгоҳлар диққат-этиборимизни ўзига жалб этиб келган. Билмадик, балким бу бизнинг тақдиримизга битилганлигиданми, айнан шу зиёратгоҳларга бўлган қизиқишимиз туфайли келгусида тарихчи бўлиб етишдик. Натижада Бувайда зиёратгоҳларини ўрганиш фақат оддий ҳавас эмас, балки ҳаётимизнинг мазмунига айланди. Зеро, Бувайданинг Биби Убайда, Пошшо пирим, Бастом бува, Бандикушод бува сингари зиёратгоҳларининг сирли тарихи ҳар доим биз сингари кўплаб тарихчиларнинг фикру хаёлини чулғаб олган. Қайси бир тадқиқотчи мазкур ёдгорликларни ўрганишга киришар экан, тобора руҳан ўзинг шу ёдгорлик билан боғланиб қолаётганлигини англай бошлайди. Ҳар бир мутахассис олим Бувайда зиёратгоҳлари бўйича тадқиқот олиб борар экан, бу қадим ёдгорликларда не-не улуғ зотларнинг хоки ётганлигини қалбан ҳис қилади. Биз ҳам ҳар гал зиёратгоҳлар бўйлаб юрган кезларимиз, ҳар бир сопол ёхуд ғишт парчасини қўлга олар эканмиз, уларда улуғ аجدодларимизнинг нафасини ҳис қилгандек бўламиз. Шу боис ўша чоғларда таниқли олим Ғайбулла ас - Саломнинг куйидаги сўзлари ёдимизга тушади:

“Юртимиз шундай муқаддас маконки, қаерида юрмагин, қадамингни эҳтиёт бўлиб ташлашинг керак: чунки унинг ҳар бир тоши ё кесаги бир буюк зотнинг хоки бўлиши мумкин!”.

Дарҳақиқат бу ўғит киши зиммасига шу заминда яшаб ўтган буюк зотларнинг қадрига етиш, уларнинг ўлмас руҳи олдида қарздорлик масъулиятини юклайди. Айнан шу масъулият туфайли биз мазкур рисола ни тайёрлашга киришдик.

Маълумки, ҳар бир ёзилган китоб иккинчи бир китобнинг ёзилишига сабаб бўлади. Шу аснода дастлабки китобларда йўл қўйилган камчилик ва хатолар кейинги китобда тузатилади, изоҳлар берилади. Ўйлаймизки, Бувайда зиёратгоҳлари тарихига оид айрим лавҳаларни ҳикоя қилувчи мазкур китобни ўқиган китобхон ўзи яшаб турган ҳудудда ҳам биз билмаган ва эшитмаган маълумотлар мавжуд эканлигини англаб, янги китоб ёзишга жазм қилар. Ҳеч бўлмаганда, бу ҳақда бизни хабардор қилар, деган умиддамиз. Агар иш шу тарзда давом этса, келгусида Бувайда зиёратгоҳлари тўғрисида кенгроқ маълумотларни қамраб олган китоб тайёрланиши шубҳасиз. Нима бўлганда ҳам бошланган хайрли ишнинг ниҳояси ҳам хайрли бўлиши муқаррар.

Фарғона вилоятининг қадимги ҳудудларидан бири бўлган Бувайда туманидаги зиёратгоҳлар ҳам ўлкамизнинг қадимги тарихига доир маълумотларни ўзида мужассам этганлиги билан ҳам гоёят қизиқдир. Зеро, Бувайда олис ўтмишда Буюк Ипак йўлининг ҳам қўналғасида жойлашган бўлиб, қадимдан савдо-сотикнинг маданий алоқаларнинг уйғунлашувида муҳим рол ўйнаган. Қорахонийлар, Амир Темур ва темурийлар даврида ҳамда Қўқон хонлиги ҳукмронлиги йилларида ҳам Бувайда стратегик ҳудуд ҳисобланган. Шунинг учун бўлса керак бу ўлка халқларининг одати, этник тузилиши, анъаналарида ҳам баъзи ўзига хос хусусиятларни учратамиз. Шу сабабдан Бувайда мавзеси Фарғона водийси халқларининг энг қадимги манзилгоҳларидан бири дейиш мумкин.

Бувайданинг зиёратгоҳлари бўйлаб кезар эканмиз, босган қадамларимиз остида биз билмаган тарих мавжудлигини ҳис қиламиз. Бундай пайтларда аждодларимизнинг тарих хусусида айтган ҳикматлари сўзлари ёдимизга тушади. Зеро, уларнинг ўғитлари ҳар доим бизга Она-заминимизнинг нақадар муқаддас эканлигини ҳис қилиш билан бирга аждодлар тарихини ўрганиш бурчимиз эканлигини эслатиб туради.

VIII асрда яшаб ўтган Билга хоқон ва Култегин ёдномаларининг муаллифи донишманд Йўллуқ тегин “Авлодларнинг биринчи бурчи ўз аждодларини унутилишидан сақлаб қолишдир. Ўшанда шафқатсиз ва кудратли вақт улар устидан ҳукм юрита олмайди”, дея тарихни билиш бизнинг аждодларимиз олдидаги бурчимиз эканлигини уқтириб ўтган эди. Чиндан ҳам, кишининг ўтмишига бўлган муносабати унинг келгуси тақдирини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда Шарқ донишмандларидан бири “Агар ўтмишга бўлган муносабатингни айтсанг, келажакнинг қандай бўлишини айтиб бераман”, деган эди. Баъзан тарихга бефарқ қаровчи айрим кимсаларни кўриб беихтиёр ўйланиб қоласан киши. Ахир улардан келажакда нима кутиш мумкин. Улуғ адиб Чингиз Айтматовнинг “Асрга татигулик кун” асаридаги манқурт ривояти эсингиздами? Ўзининг кимлигини унутган, аждодлари тарихидан беҳабар йигит ўзини излаб келган онасини ўлдирди. Бу ривоят замирида “Ўз халқи ўтмишини унутган, юрагида аждодлар ёди ўчган одам маънавий таназулга, маънавий ўлимга маҳкумдир”, деган буюк ҳикмат бор¹.

Машхур тарихчи Н.М.Карамзин (1826 йилда вафот этган) тарих хусусида қуйидагиларни таъкидлаб ўтган эди: “Тарих кафанларни юлқиб, ўликларни уйғотувчи, дилларга ҳаёт қонини қуювчи, тилларга сўз бахш этувчи, кунпаякун салтанатларни қайта яратувчи, ўтиб кетган асрлар силсиласини бутун хаяжонлари, атворлари билан кўз ўнгимизда намоён этиб, ҳаётимиз сарҳадларини кенгайтирувчи мўъжизадир. Унинг маънавий кудрати ила биз барча кечмиш замонларнинг одамларига ҳамдаму ҳамнафас бўламиз, улар билан гоҳ суйиб, гоҳ куйиб, дилимизни рағбатлантирувчи, ҳисларимизга озуқа берувчи турли воқеалар, ажабтовур

¹Хуршид Даврон. Самарқанд ҳаёли. –Т.: “Камалак”, 1991. 41-б.

феъл-атворлар дунёсига шерик бўламиз ва буларнинг барчаси нақадар фойдали эканлигини ўйлаб роҳатланамиз”.

Агар бирон бир дардга чалиниб, шифокор хузурига келсангиз, у дастлаб касалингиз тарихини суриштиради. Чунки, шифокор тўғри ташхис қўйиши учун касаллик тарихини билиши ғоят зарурдир. Демак, оддий бир шифокорнинг иш тажрибасидаги касаллик тарихини яхши билиши каби, агар инсонлар ўтмиш тарихни пухта билсалар эди, ҳаётда кўплаб хатоларга йўл қўймаган ва азият чекмаган бўлар эдилар. Бинобарин, тарихга назар ташлаш билан кишилар ўзлари йўл қўйган хатоларини теранроқ англай бошлайдилар ва оқибат ҳаётда тўғри йўлни танлашга имкон топадилар. Шу сабабдан қадимги юнон тарихчиси Полибий: “Ўтмишни билиш бошқа ҳар қандай фанлардан кўра кишиларга тезроқ фойда келтириши мумкин, тарихдан ўрганиб олган сабоқлар эса маърифатга борадиган энг тўғри йўлдир”, деган эди.

Соҳамиз тарихий обидалар тарихини ўрганиш бўлганлиги боис юртимиздаги кўҳна ёдгорликлар тўғрисида имкон қадар кўпроқ маълумотлар топишга ҳаракат қиламиз. Шу сабабдан вилоятимизнинг турли жойларидан ўлкамиз тарихига қизувчилар бизга мурожат қилиб турадилар. Бир гал Бувайда туманидаги Биби Убайда зиёратгоҳининг тарихи билан боғлиқ маълумотларни сўрашганида қўлимиздаги маълумотлар жуда ҳам оз эканлигидан афсусландик. Шундай бўлса-да, “Излаган топади” деган халқимизнинг ажойиб нақлига таяниб, Биби Убайда зиёратгоҳи тарихини ўрганишга астойдил бел боғладик. Изланишларимиз давомида нафақат Биби Убайда зиёратгоҳининг балки, Бувайда туманидаги барча муқаддас зиёратгоҳларнинг тарихини ўрганиш лозим деган хулосага келдик. Чунки, зиёратгоҳлар тарихидаги умумийлик ва ўзига хос қўринишлари уларни атрофлича ўрганиш кераклигини тақозо этар эди. Бинобарин адиб Насафий айтганидек: “Ҳар бир музофотнинг бошқа тасарруфлардан ажралиб турадиган ва қадам ранжида қилганларга мароқ билан айтиб бериладиган ўзига хос нақлларию ғаройиб тарихи бўлади. Аслида бу табиий бир ҳол, чунки инсон ўзи яшаган жойида ўзининг тарихини яратади. Маълумки, тарихни ва одамлар яшаётган даврнинг манзарасини вақт, жамият, ўзаро ижтимоий муносабатлар ҳаммадан кўра яхшироқ ифодалай олади. Ўлка тарихи шуниси билан ажойиб, шуниси билан эса қолади. Баъзан бу тарих ғайриоддий сиру саноатли бўлиб туюлади, негаки, эътиқод қилишингга – соф уйдирма, рад қилишингга эса далиллар йўл қўймайди”.

Гарчанд, Бувайда худудидаги муқаддас жойлар тўғрисидаги маълумотларнинг озлиги туфайли, изланишларимиз осон кечмаслигини тушуниб турсак-да, бу мавзуни ёритишга панжа орасидан қараб бўлмас эди. Зеро, шу вақтга қадар Бешариқ туманидаги мавжуд зиёратгоҳлар тарихи ва улар билан боғлиқ халқона қарашлар тарихчилар томонидан тадқиқ этилмаган. Аммо бешариқликларнинг зиёратгоҳларга бўлган муносабати ва уларнинг бу ҳақдаги қарашлари пировардида бизни

зиёратгоҳларга бўлган диққатимизни янада кучайтирди. Қайси бир кишлоққа бормайлик, ўша ернинг улуғлари бўлмиш нуроний отахон ва онахонлар кишлоқларидаги зиёратгоҳлар тўғрисида билган ва эшитган хотираларини бажонидил сўзлаб беришга ҳаракат қилдилар. Элшунос тадқиқотчи сифатида уларнинг зиёратгоҳлар хусусидаги қарашларини имкон қадар қоғозга туширдик.

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) нинг муборак ҳадисларидан бирида шундай дейилган: “Қабристонларни зиёрат қилиб турунгизлар, зеро у охиратни эслатади”.¹ Биз ҳам Бувайда зиёратгоҳларини ўрганишда айнан шу ҳадисга амал қилдик ва ҳар бир зиёратгоҳ ўзига хос фазилатларга эга эканлигининг шоҳиди бўлдик. Афсуски, кўплаб муқаддас жойларни маҳаллий аҳоли фақатгина номинигина билади, бу зиёратгоҳга ким дафн этилганлигидан хабари бўлмайди. Замона зайли билан мазорлар тарихи ўрганилмай, уларни билганларга совуқ кўз билан қараш оқибатида билимдон зотлар ҳам бу дунёдан ўзлари билган тарихларини қабрларга олиб кетдилар. Биз бирон бир зиёратгоҳ ҳақида сўраб, суриштиргудек бўлсак, аҳоли шу мазорнинг тарихини оталари айтмоқчи бўлганларида кулоқ солмаганликларини пушаймон ва надоматлар билан сўзлаб беришади.

Тарихдан маълумки, Аҳамонийлар подшоҳи Доро эрамиздан аввалги VI асрда жанговар кўчманчи скифларни бўйсундириш учун улар юртига юриш қилган. Доро кўшинлари тез орада скифларни жанг қилиш маҳорати олдида ўзларини ожиз сеза бошлайдилар. Сабаби, уларни қанчалик таъқиб қилмасин, скифлар очиқ майдонда эронликлар билан жанг қилмайдилар. Доро бундан ғазабга миниб, скифлар шоҳи Иданфирисга қуйидаги мазмунда мактуб йўллайди: “Тентак, икки йўлдан бирини танла, имконинг бор. Аммо сен қочиб юрибсан. Агар менга қарши туришга кучинг етса, дайдиб юришдан тўхта, мен билан жанг қил. Агар заифлигингни танг олсанг, қочиб овора бўлма, ер, сувингни ўз султонингга сийлов қилиб бергингда, келишув битими тузгин”.

Иданфирис ҳам жавобни кечиктирмайди: “Менинг аҳволим бундай шох! Мен авваллари ҳам бирор кимсадан кўрқиб қочмаганман. Ҳозир ҳам сендан кўрқаним учун қочаётганим йўқ. Тинчлик вақтида қандай йўл тутган бўлсам, ҳозир ҳам шундай йўл тутяпман. Сен билан дарҳол жанг қилмаганимнинг боиси бундай: Шаҳарларимиз ёки экадиган ерларимиз бўлсаки, уларнинг талон қилиниши, яксон қилиниши ва яксон бўлишидан кўрқсак. Шу сабаб сизлар билан дарҳол жанг бошламадик. Агар жанг қилишни жуда истасангиз, оталаримизнинг қабрларини топиб, уларни оёқ ости қилишга уриниб кўринглар, жанг қиламизми, йўқми, кейин биласизлар...”². Скифларнинг бу тарзда Эрон шоҳига йўллаган жавобидан

¹ Ислом энциклопедия. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. 93-б.

² Раҳмонов Н. Турк ҳоқонлиги. –Т.: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”, 1993, 22-б.

шу нарса маълум бўладики, аждодларимиз учун ҳам боболарининг мозорлари муқаддас саналган ва уни топташга асло йўл қўймаганлар.

Асрлардан асрларга ўтган сари мозорлар ҳақида тушунчалар халқимиз онгида муқаддас жой сифатида шаклланиб борди. Мамлакатда юз берган урушлар, қонли тўқнашувлар даврида ҳамда табиий офатлар содир бўлган пайтларда муқаддас зиёратгоҳлар кишиларга ягона бошпана вазифаси сифатида хизмат қилди¹. Ҳаттоки, Амир Темур тўғрисидаги ривоятларнинг бирида бўлғуси Соҳибқироннинг дунёга келишида уни омон қолишда муқаддас мозор билан боғлиқ қуйидаги воқеа баён этилган. Унда айтилишича, дунёнинг етти подшоҳлигидан Бухорога элчилар келиб, Баёнқулихонга шу кечада туғилажак ўғил етти подшоҳликни забт этишини ва бунинг олдини олиш учун болани ўлдирмоқ лозимлигини айтадилар. Бундан хабар топган Тегина бегим янги туғилган чақалоғини олиб Бухоронинг фэйзосор мозорига беркинади. Мозорга келган элчилар ҳарчанд уринмасинлар болани ололмайдилар. Муборак қабр ичидан чиққан қўл уларни мозорга яқин келтирмаган экан². Мозорлар ҳақидаги қарашлар халқни доим ўзига тортиб келган. Авлиёлар қабрини зиёрат қилиш туфайли турли мусибатлардан халос бўлишга қатъий ишонч кишиларни доимий тарзда зиёрат қилишга бўлган истак ҳохишларини ўстириб борган³.

Муқаддас мозорларга қараб туфламоқ, ёки ёмон сўз айтмоқ, айниқса, у ерларда ёзилмоқлик катта гуноҳ деб қаралган. Кимки, бу таъқиқларга амал қилмаса, тез орада зиён топишига ишонганлар. Зеро, муқаддас жойларни зиёрат қилиш одамларни ҳаром йўллардан узоқ юришга, инсофли, диёнатли бўлишга, ўзидан фақат яхшилик қолдириш сингари ҳайрли ишларга ундаб келган. Уларда тарбия, одоб, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларининг ҳақ-ҳуқуқлари, меҳр-оқибат, ҳалоллик, адолат сингари инсоний қадриятлар улуғланган.

Зиёратгоҳ ичига кираётганда ўнг оёқ билан қадам босиб, салом бериб кириш ва ўтганлар ҳақида бағишлаб дуойи фотиҳа тортиш, зиёратдан сўнг орқасига ўгирилмасдан чиқиш сингари ахлоқий одатлар туфайли аҳолини қадимдан муқаддас жойларни зиёрат қилишда маълум бир ахлоқ тартибларига амал қилишлари ва бу билан боғлиқ қарашлар ўз навбатида зиёратгоҳлар тўғрисидаги ахлоқ меъёрларини ишлаб чиқишига замин яратди⁴.

Дарҳақиқат, тарихда муқаддас мозорларни топтаб уларни менсимаслик туфайли ҳаётдан кўз юмган шахслар ҳақида кўплаб мисоллар учрайди. Айтишларича, Қўқон ҳукмдори Абдурахимбий Самарқандга юриш қилган чоғи ўз ғалабасидан талтайиб кетиб, Шайх

¹ Абдулахатов Н., Азимов В. Олтираиқ зиёратгоҳлари. –Т.: “Шарқ”, 2005, 12-б.

² Темурнома. –Т.: “Чўлпон”, 1990, 52-б.

³ Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганского вилоята). Афтореферат, дис... канд. ист.наук. Т., 2008. С. 6.

⁴ Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. – Фарона.:”Фарғона”, 2007. 8-б.

Қусам ибн Аббос мозори зиналаридан от билан чиққанлиги учун кўп ўтмай касалликка чалиниб оламдан ўтган экан ¹.

Ҳатто одамлар орасида мозорга қараб бировни қарғаш ҳам охир оқибатда қарғишни тегишга олиб келишига ишонч бўлган. Бу ҳақда Тожимуҳаммад Усмонов ўзининг “Дарёдан томчилар” китобида шундай ёзади: “Мана шу Ҳожа Эгизда мактаб бор эди. Биз шу ерда ўқир эдик. У ерда Абду Жалил қори почча деган марҳум мактабдор эдилар. Мулла Каримжон Ҳожи деган ҳожи бор эдилар. Қуръон ўқиганларида юракларни эзиб юборар эдилар. Аммо ўзлари девона сифат эдилар. Биз ўқиётсак, бир беҳи бўларди, ўшанинг тагини [Мулла Карим ҳожи] кавлай бошладилар... У одам кавлаган ерига бир нарсани қоғозга ўраб, кўмиб қўйдиларда, кетдилар. Шу ерда азон айтиб турадиган Райим сўфи ва Юнус қассоб деган одамлар у кишининг беҳи тагига иккита тилло кўмиб қўйганларини билиб қолиб, у ерни очишиб, тиллони биттадан олишиб кетибди. Каримжон ҳожи домла учғүрт кундан кейин келиб, беҳининг тагини кавлаб, кўмиб кетган тиллоларини топа олмагач, ўринларидан турдиларда аччиқлари келиб, Хўжа Эгиз мозорига қараб: “Осиб юбор!”ғдедилар. Биз бу вақтда мактабда эдик, ҳамма гапни эшитиб турибмиз. Яна қайтариб: “Освор деяпман, осворгин” дедиларда чиқиб кетдилар. Пешинга азон айтаман деб чиқиб, сўфи ўзини ўзи беҳига рўмол билан осиб қўйди. Юнус қассоб, “Теракдор” деган ерда Тошматбойнинг терагини кесиб берадиган бўлган экан, оёғи сирғалиб кетиб, теракка осилиб ўлиб қолди”².

Собиқ шўро даврида муқаддас мазорлар ҳақидаги қарашлар коммунистик мафкурага зид эканлиги баҳона қилиниб, бузиб юбориш авж олган эди. Фарғона водийсидаги муқаддас жойларнинг аксарият қисми шу даврларда бузиб ташланган. Ушбу зиёратгоҳларга фақат мустақиллик даврига келибгина алоҳида эътибор қаратилди. Бинобарин, ободончиликни халқимиз муқаддас жойлардан бошлагани ҳам бежиз бўлмаса керак. Ўтган қисқа давр мобайнида қанча-қанча бобокалонлармиз – тарихий кадриятларимизнинг ижтимоий-маънавий асосларини ташкил этувчи азизларнинг, мўътабар ҳадисшунос, фикҳ илми даҳолари дафн этилган қадамжолар муқаддас зиёратгоҳларга айлантирилди. Асрлар қаъридан ёмғиру қор остида нураб, оташнафас қуёш таъсирида қакшаб, дарбадар қушу лайлақлар маконига айланган мақбаралар қайтадан ҳаётбахшлик касб этди. Мазорлар, қадамжолар обод бўлди.

Республикамиз миқёсида жуда кўп қадамжолар зиёратгоҳ, дам олиш масканларига айланди. Фарғона вилоятида ҳам бу йўсиндаги жуда кўп хайрли ишларни тилга олиш мумкин. Бобосини муқаддас билган, отасини ҳурмат қилган, онасини эъзозлаган халқ ҳеч кам бўлмаган. Ватан туйғусининг ўқ томирлари ўзи шу эмасми? Буни Бувайда туманидаги

¹ Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, С. 59.

² Усмонов Т. Дарёдан томчилар. – Ф.: “Фарғона”, 1996, 26-б.

зиёратгоҳлар мисолида кўриш мумкин. Мавзуни айнан тумандаги зиёратгоҳларга қаратишимизнинг сабаби ҳам шунда.

Сўзимиз аввалида ушбу зиёратгоҳлар жойлашган Бувайда тумани хусусида айрим маълумотларни келтириб ўтсак. Чунончи, 2001 йилда чоп этилган Ўзбекистон миллий энциклопедиясининг 2-жилдида Бувайда тумани хусусида жумладан шундай маълумотлар баён этилган:

“Бувайда тумани – Фарғона вилоятидаги туман. 1926 йил 29 сентябрда ташкил этилган 1959 йил 14 декабрда тугатилиб, унинг ҳудуди Учкўприк ва Бағдод туманига қўшиб юборилган. 1973 йил 27 декабрда қайта тузилди. Туман ҳудуди Кўқон шахрининг кун чиқиш томонида жойлашган. Бувайда тумани вилоятнинг Бағдод, Учкўприк, Данғара, Олтиариқ туманлари, Наманган вилоятининг Поп тумани билан чегарадош. Майдони 0,28 минг км. Аҳолиси 143,8 минг кишидан зиёд (2000). Бувайда туманида 11 қишлоқ фуқаролар йиғини (Алқор, Бекобод, Бештерак, Бувайда, Жалойир, Оқкўрғон, Узумзор, Янгиқадам, Янгиқўрғон, Кўнғирот, Қўрғонобод) бор. Маркази Янгиқўрғон қишлоғи”¹.

Бувайда тумани ўтган асрнинг 30-50 йилларида Молотов номи билан аталган. Архив маълумотларига кўра айнан ўша йилларда Молотов туманидан ўнлаб кишилар қатағонлик сиёсатининг қурбонига айландилар². Ўнлаб меъморий ва тарихий жиҳатдан аҳамиятга молик ёдгорликлар харобаликка юз тутди. Археологик ёдгорликларнинг бир қисмиб, узиб ташланиб экин майдонларига айлантирилди. Ҳозирги кунга келиб, Бувайда туманида Чилтон тепа, Кичик Оқ тепа, Олтин қўрғон, Тешик тепа, Мунчоқ тепа, Бандикушод бува, Қилийтепа, Катта Оқ тепа, Оқ тепа (Оқ қўрғонтепа) деб аталувчи қадимги археологик ёдгорликлар сақланиб қолган. Бувайда зиёратгоҳлари тўғрисида ҳам шундай фикр билдириш мумкин.

Таъкид жоизки, Фарғона вилояти ҳудудидаги айрим мазорлар жумладан Бувайда зиёратгоҳлари хусусида турли тўпламлар, журналлар, маълумотнома ва турли йилларда ва турли муаллифлар томонидан нашр этилган адабиётларда фақат дастлабки маълумотлар учрайди. Гарчи зиёратгоҳларга этнологлар томонидан энг долзарб тадқиқот объектларидан бири сифатида қаралган бўлса-да, бугунга қадар улар ўзига хос ижтимоий феномен тарзида этнологик жиҳатдан махсус тадқиқ этилмаган. Бу этнологлар томонидан тасодифан унутиб қолдирилмаган бўлиб, ўша даврда мукаддас зиёратгоҳларни оммавийлаштиришга хизмат қилувчи ҳар қандай тадқиқотларни олиб бориш ман қилинган эди. Бу эса ўз навбатида

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. 229-б.

² Бу ҳақда қаранг: Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. “Шарқ”, 2001; Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун. – Т.: “Шарқ”, 2003; Тарихнинг ҳасратли саҳифалари. –Т.: “Шарқ”, 2006; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 1. –Т.: “Шарқ”. 2005; Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари. Иккинчи китоб. –Т.: “Шарқ”, 2007; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 3. –Т.: “Шарқ”, 2007; Репрессия. 1937-1938 годы. Выпуск 4. –Т.: “Шарқ”, 2008; Қатағон қурбонлари. Бешинчи китоб. – Т.: “Шарқ”, 2009.

тадқиқотчиларни мафкуравий ва методологик жиҳатдан чеклаб қўйган. Хусусан Бувайда зиёратгоҳлари собиқ Совет даврида муқаддас фундаментал, яъни мезонлар ва методлар асосида илмий тадқиқот объекти бўлмаган. Бу мавзудаги тадқиқотларнинг аксарияти мафкуравий ва атеистик характер касб этган.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан сўнг зиёратгоҳларни, улар билан боғлиқ урф-одат ва маросимларни ўрганиш билан боғлиқ тўсиқлар олиб ташланди. Ушбу муаммони янада чуқурроқ ва ҳолис ўрганиш имкони келди. Жумладан Ўзбекистондаги қимматли ва кўп сонли мусулмон зиёратгоҳларининг вужудга келиш тарихи ўрганилмоқда. Бинобарин, Биби Убайда ва Пошшо пирим зиёратгоҳларининг ташландик, харобага айланиб улгурган бинолари қайта таъмирланди. Атрофлари тартибга солиниб, ободонлаштирилди. Уларга элтувчи йўлаклар текис асфальтланиб, ёнлари гулзорга айлантирилди. Қаровсиз ётган довғарахтлар парваришланиб, чангалзорлар барҳам топгач, инсон меҳрига ташна боғ оромгоҳ масканга айланди. Зиёратчилар эртадан то кечгача кадам ранжида қилиб, мириқиб дам олмоқдалар. Кун сайин кўпайиб, оқиб келаётган зиёратчиларнинг тилида бир савол, улар хоҳ ичида, хоҳ ташида бўлсин, ушбу савол билан ё ўзига ёхуд мазор хизматчиларига мурожаат этадилар: Биби Убайда ва Пошшо пирим ўзи ким?

Ушбу саволни фалсафа фанлари номзоди Озода Нишонова ҳам ўзининг “Биби Убайда зиёратгоҳи” номли мақоласида келтирар экан, жумладан шундай ёзади: “Республикамиз ҳудудида зиёратгоҳлар жуда кўп. Улар рухий-маънавий озиқа олиш даргоҳи бўлибгина қолмай, шу билан бирга, дам олиш, хордиқ чиқариш маскани ҳам ҳисобланади. Биби Убайда зиёратгоҳи мусулмон хотин-қизларининг рухий покланиб олишга восита бўлувчи маънавият ўчоқларидан биридир.

“Яхшининг шарофати мингга татийди” деганларидек, ўтмишда яшаб ўтган улуғ аждодларимиз қўйилган мақбаралар, қабристонлар атрофи ободонлаштирилиб, улар зиёратгоҳнинг таркибий қисми сифатида ҳузурғҳаловат, хордиқ маскани вазифасини ҳам ўтайди. Зеро, атрофи довғарахтли, соя-салқин, оқар сув бўйида жойлашган хушсурат ва нақш-нигорли иншоотлар киши кўзига сурур, қалбига шодлик, руҳига кўтаринкилик бағишлайди.

Бувайда тумани ҳудудида ҳам ана шундай зиёратгоҳ манзиллар талайгина. Бастомбува, Пошшопирим, Бандикушод, Ғойиб ота, Галдир Бува, Валий Пирим зиёратгоҳлари шулар жумласига киради. Айниқса, Биби Убайда зиёратгоҳи ўзининг тарихийлиги ва ижтимоий салмоғи жиҳатдан эътиборга лойиқдир. Зиёратгоҳ Бувайда қишлоғидан 8 км шарқда, Марказий Фарғона чўлининг ғарбий поёнида жойлашган. Қишлоқ “Биби Убайда” (“Ҳазрат Биби”) номи билан юритилади. Бу ердаги қабристонга водийда мусулмонликни биринчилардан бўлиб қабул қилган, биринчилардан бўлиб ҳаж зиёратига мушарраф бўлган, (Фарғона

водийсига ислом динини ёйган араб саркардаси Саид ибн Усмоннинг завжаси) Биби Убайда (р.а.) дафн этилган. Бу жой кейинроқ катта қабристон ва зиёратгоҳга айланиб кетган.

Шўро даврида диний сарқит сифатида топталиб, харобага айлантирилган бу зиёратгоҳ мустақиллик шарофати билан маънавий қадрият сифатида эъзозлана бошланди. Унинг асл нуфузи қайта тикланди.

Қўқон хонлиги даврида бу жой халқимизнинг маънавият масканларидан бири, аёлларимизнинг табаррук зиёратгоҳ эди. Шунинг эътиборига олиш керакки, бу жой ҳозирги вақтга қадар республикамизда ягона аёллар зиёратгоҳи бўлиб келмоқда. Бу зиёратгоҳга фақат хотин-қизлар келиши удумга айланиб кетган. Айни кунларда ҳам бу ерга республикамизнинг турли гўшаларидан хотин-қизлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб келишмоқда.

Хўш, бу зиёратгоҳнинг оҳанрабои нима? Биби Убайда аслида ким бўлган (республикамизда ягона туман аёл киши билан аталади. У ҳам бўлса 1926 йили ташкил этилган Бувайда туманидир. Бувайда сўзи “Биби Убайда” сўзининг шеваланиш шакли)¹.

“БУВАЙДА” СЎЗИНИНГ МАЪНОСИ ҲАҚИДА

Юқорида келтирилган мақоланинг сўнги жумласига эътибор бергудек бўлсак, Бувайда номи Биби Убайданинг шеваланиш шакли бўлиб чиқади. Айрим адабиётларда бўлса, уни Биби Ҳувайдо номи билан юритадилар. Масалан, топономист олим Суюн Қораев Бувайда Шох Жамолнинг синглиси Биби Ҳувайдо номи билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди². Баъзида ҳатто Биби Обида сифатида ҳам талқин этадилар. Аммо Қўқон хонлиги архивига доир ҳужжатларда зиёратгоҳ ва жой номи ҳам айнан ҳазрати Биби Убайда номи билан қайд этилган³.

Масалан, XIX асрда яшаб ўтган Зиёвуддин Махдум (Махзуний)нинг “Фарғона хонлари тарихи” номли асарига ҳам Биби Убайда қишлоғи номи билан тилга олинади⁴: *“Мактубни ўқиганидан сўнг Қозоқия эли, Тошкент лашкарининг жами 100 минг лашкари туг, байроқлар кўтариб Қўқонга йўл тортди. Юруб ўтириб Биби Убайда деган қишлоққа келишди”*⁵.

Филология фанлари доктори, профессор Эргаш Умаров ҳам “Бувайда сўзининг тарихи” номли мақоласига ҳам шундай фикр билдиради: *“Ёзма манбаларда халқимиз тарихига оид жуда кўп маълумотлар сақланиб қолган. Уларни ўрганиш турли хил талқин в*

¹ Нишонов О. Биби Убайда зиёратгоҳи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2003. № 4. 224-б.

² Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Т.: “Ўзбекистон”, 1970. 31-б.

³ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: “Наука”, 1968. С. 94.

⁴ Beisembiev T.K. Annotated indices to the Kokand chronicles. research institute for languages and cultures of Asia and African ILCAA. Tokyo. 2008. p.555.

⁵ Мағзуни. Фарғана хандарининг тарихи. Бишкек, 2007. 119-б.

тахминларга барҳам беради. Буни Фарғона вилоятидаги Бувайда жой номида ҳам кўриши мумкин. Бувайда сўз адабиётларда ҳозирча турли талқин қилинади. Биз “Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йилги сонларини варақлар эканмиз, бу сўз тарихига оид қизиқ маълумотга дуч келдик. Газетанинг 1914 йил 16 апрель сонидида “Идорадан жавоблар” рукни остидида таҳририят ҳайъати газета чиқа бошлаганлиги муносабати билан табрик юборган шахсларга ташаккур билдирар экан, Биби Убайдадан Мирсаев жанобларига ҳам миннатдорчилик билдиради.

Кўриниб турибдики, туман номи қадимда Биби Убайда бўлган. Кейинчалик талаффуздаги тежаш қонунига мувофиқ қисқариб, Бувайда ҳолига келиб қолган”¹.

Шу ўринда Убайда номига изох берсак. Филология фанлари доктори, профессор Э.А.Бегматовнинг ёзишича, Убайда исми қул, қул кизча, ёки бўйсунмовчи, ўжар саркаш маъноларини англатади². Шундай экан, афсонавий малика Биби Убайда номининг бу қадар машҳур бўлиб, асрлар давомида халқнинг эътиборини қозонишига нима сабаб бўлган?

Маълумки, афсона ва ривоятларда соф тарих акс этмайди, балки реал тарихий воқеаларнинг акс-садолари, уларнинг ғояси, тарихий шахслар, образлар, жой ва воқеаларнинг номлари орқали ўз ифодасини топади³. Бинобарин, ўзбек халқ оғзаки ижодининг тадқиқотчиси К.Имомов таъкидлаганидек, “Ривоят ҳаётини воқеаларни бадиий уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи фольклорнинг реалистик характериға хос бўлган алоҳида туридир”⁴.

Гарчанд Биби Убайда номи билан боғлиқ ривоятлар тарихий ҳақиқатга бир мунча тўғри келмаса-да, бироқ уларни халқ оғзаки ижодининг бадиий намунаси сифатида нақадар муҳим эканлигини унутмаслигимиз зарур. Зеро, адабиётшунос олим Саидбек Ҳасан “Исломиий маданият, тарих ва адабиёт ўзбек халқи тарихининг бутун бир маънавий-ахлоқий анъаналарини белгилайди, Бу маданият сарчашмандларидан баҳраманд бўлмай туриб мозий адабиётимиз табиатини англаш мумкин эмас” дея таъкидлаб ўтган эди⁵. Бинобарин, халқ маданияти тарихини ҳар томонлама ўрганиш ва аслича тушуниш учун унинг барча жиҳатларини, жумладан, нафақат ёзма манбалар балки, оғзаки ривоятлар, афсоналар, эсталиклар ва маросимларни ҳам тушуниб етиш муҳим ҳисобланади. Чунки ёзма манбалар қанчалик муҳим ва қимматли бўлмасин улар инсон ҳаётининг барча томонларини ўзида тўлиқ акс эттира олмайди. Ушбу ўринда айниқса, асрлар давомида яшаб келаётган ва ҳозирги кунда ҳам жамият ҳаётида ҳамда ҳар бир кишининг

¹ Умаров Э. Бувайда сўзининг тарихи // Til va adabiyot ta'limi. 2011. № 9, 96-б.

² Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2010. 441-б.

³ Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т.: “Фан”, 1991.178-б.

⁴ Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. Т., 1984. 88-б.

⁵ Боситхон бин Зоҳидхон Ҳаким. Жавоҳиру-л-ҳикоя. Тўплаб нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан.– Т.: “Фан”, 2004 3-б.

шахсий ҳаётида муҳим роль ўйнаб келувчи муқаддас жойлар билан боғлиқ культлар, турли халқ эътиқодлари ва оғзаки анъаналари асосий ўрин тутди. Шунингдек, мазорлар ҳамда зиёрат билан боғлиқ халқ тасавури ва амалиётларини комплекс тарзда ўрганиш ўз навбатида ёзма манбаларни изоҳлаш, диний қарашлар, даволаш усуллари, ижтимоий ташкилотлар, авлодлар ва жинсларнинг ўзаро алоқалари, этнослараро алоқалар ва шу кабилар бўйича янги материалларни олиш имконини беради. Қолаверса, зиёратгоҳларни тадқиқ этиш халқнинг ижтимоий тарихи ва унинг ривожланиш динамикасини ўрганишда жуда қўл келувчи шаҳар ва қишлоқларнинг тарихий топографиясини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, аҳоли орасида Подшоҳ Пирим (Пошшо пирим), Шоҳ Фазл, Сафед Булон, Биби Бувайда, Бистом бува, Сўфи азизлар, Бандикушод ота сингари мазорлар бир оилага мансуб бўлган зотларнинг мазорлари ҳисобланган. Шу сабабдан зиёратчилар агар Биби Убайда ва Пошшо Пирим мазорини зиёрат қилсалар, албатта Сафед Булондаги Шоҳ Фазл мазорини зиёратига ҳам боришни ният қиладилар. Гарчанд орадаги масофа юз чакиримдан зиёд бўлсада, она ва фарзандининг мазорларини ҳар бирини зиёрат қилиш аҳоли учун одатий ҳолга айланган. Биз қуйида айнан шу мазорлар ва уларда дафн этилган шахсларнинг ҳаёти тўғрисида маълумот беришга ҳаракат қилдик. Зеро, уларнинг ҳаётлари ривоятларда бир-бири билан чамбарчас боғлиқ эканлиги нақл қилинади. Шу сабабдан биз дастлаб Сафед Булон¹ зиёратгоҳидан сўз очишни ният қилдик. Бинобарин ривоятларга кўра, Биби Убайда билан боғлиқ воқеалар силсиласининг муқаддаси айнан шу ердан бошланади.

САФЕД БУЛОН

Қадимги Фарғона халқлари ўзининг кўп асрлик тарихида муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ ранг-баранг маросимлар тизимини яратибгина қолмай унинг ижрочи амалиётчисига айланди. Гарчи муқаддас зиёратгоҳлардаги маросимларнинг баъзи бирлари ҳаётдаги улкан ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар, айниқса, илмий-техника инқилоби таъсирида аста-секин йўқолиб, айримлари ўзгаришларга учраган бўлса-да, бироқ уларнинг барчаси қандай ғоявий йўналишда бўлганлигидан қатъий назар халқнинг амалий фаолиятида ўтмишда ва ҳозирги кунда қўлланилиб келинаётганлиги билан катта тарихий ва илмий аҳамиятга эга. Шу боисдан ҳам биз зиёратгоҳлардаги маросимларни интенсив ўрганишимиз ва улар ҳақида маълумот тўплашимиз, илмий асосда

¹ Ёзма манбаларда Сафед Булон Сафид Булон, Сафед Билол тарзида ҳам ёзилади. Шу сабабдан матнда учала номни ҳам келтирмакдамиз.

тадқиқ этишимиз лозим. Дарҳақиқат, зиёратгоҳлардаги маросим ва урф-одатларни изчил ўрганиш халқ тарихини ўрганишнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бусиз ҳозирги фаровон ҳаётимиз, гуманистик ғоялар билан суғорилган янги маросимларимизнинг моҳиятини тўғри баҳолай олишимиз мушкул.

Ўзбек миллий маънавий қадриятларининг таянч устунларидан бири бўлган муқаддас қадамжо ва ва зиёратгоҳларнинг ментал тафаккур шаклланишига таъсири ҳамда алоҳида тадқиқот манбаи сифатида ўзбек менталитетининг тарихий шаклланиш илдизларини очиб беришда муҳим ўрин тутди. Кўриниб турибдики, муқаддас зиёратгоҳлар кишилардаги олий туйғуларни шакллантиришда муҳим рол ўйнаган.

Муқаддас жойларни зиёрат қилиш одамларни жаҳолатдан узоқлашишга, инсофли-диёнатли бўлишга, ўзидан фақат яхшилик қолдириш сингари ҳайрли ишларга чорлаган. Уларда тарбия, одоб-ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндош, ота-она ва фарзандларининг ҳақ-хуқуқлари, меҳр-оқибат, ҳалоллик, адолат сингари инсоний қадриятларни улуғлашга ундаб келган. Мозорлар олдиндан ўтиш ахлоқ-одоби тўғрисида “Алпомиш” достонида куйидаги таъриф келтирилади: “Вақт-бевақт киши бир мазорнинг қабатидан ўтса, чап оёғини узангидан чиқариб, мазордаги одамларнинг ҳақиқа дуо қилиб ўтса, бул ҳам сахий, агар ким мазордан ўтганда, чап оёғини узангидан чиқармай, мазоротнинг ҳақиқа дуо қилмай ўтса, бул ҳам бахил экан”¹.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда зиёратгоҳлар билан боғлиқ кўплаб насабномалар ва шажаралар топилмоқда. Бу аввало Ўзбекистон халқининг миллий маданий меросларига бўлган эътиборида яққол кўзга ташланади. Бир неча ўн йиллар мобайнида яшириб сақлаб келинган мазкур ҳужжатларни мустақиллик туфайли кенг жамотчилликка ҳавола этишнинг имконияти туғилди. Шу пайтга қадар йўқолган деб қаралган насабнома ва шажараларни нафақат кўриш балки улардан фойдаланиш учун ҳам шарт-шароитлар вужудга келди².

Ислом дини уламолари ҳамда тасаввуф тариқати намоёндалари билан боғлиқ зиёратгоҳлар нафақат Фарғона водийсида, балки Ўрта Осиёдаги ислом дини тарихини ўрганишда ҳам муҳим тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга муқаддас зиёратгоҳлар тўғрисидаги тадқиқотлар ўзбек халқининг анъанавий маданиятининг тарихий асослари, тараққиёт йўллари ҳамда тенденцияларини ойдинлаштириш билан биргаликда ўша халқнинг турмуш тарзини яқиндан ёритишга ҳам кўмак беради. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, Фарғона водийсидаги кўплаб зиёратгоҳлар Пайғамбар саҳобалари; 2) Яссавия, Нақшбандия, Қодирия сингари суфийлик тариқати намоёндалари; 3) Давлат арбоблари ва диний уламолар номи билан боғлиқдир.

¹ Алпомиш. Биринчи китоб. – Т., 1992. 10-б.

² Abdulahatov N. The Importance of Studying the Mazar Documents of Fergana Region // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hinjiang, p. 14.

Ахборотчиларнинг келтирган маълумотларига кўра, ҳар бир ҳудудда жойлашган мазорларда дафн этилган авлиёлар ўзаро ота – ўғил, эр–хотин, опа–ука сингари қариндошлик сингари ришталар билан боғлиқ бўлиб, кўп ҳолларда улар етти азизлар жумласига кирувчи мазорлар сифатида эъзозлаб келинган. Уларни барчасини “Катта юриш” даврида келганликлари таъкидланади. “Катта юриш” тўғрисидаги ривоятлар Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларида – Дашти Қипчоқда (Абу Бакр Сиддик бошчилигида)¹, Сирдарё бўйларида (Муҳаммад ал-Ҳанафиянинг уч авлоди бошчилигида)², Шарқий Туркистонда (Имом Жафар Содик бошчилигида)³ машҳур бўлган. Чунончи иккинчи ва учинчи ривоятлар бевосита Фарғона водийси билан боғлиқдир. Бироқ бу ривоятлар бир-биридан мазмунан фарқ қилади.

Фарғона водийси зиёратгоҳлари ҳақидаги дастлабки маълумотлар Х асрдан бошлаб мусулмон тарихчиларининг асарларида қайд этилади. Жумладан, Абу Жафар Наршахийнинг 944 йилда ёзилган “Бухоро тарихи” китобида келтирилган маълумотларга кўра, Мовароуннаҳрга келган араб лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим (659-715) Фарғона водийсида дафн этилган. Гарчанд, Қутайба Мовароуннаҳрда бегуноҳ халқларнинг қонини тўкиб, ўзининг шафқатсизлиги билан шуҳрат қозонган бўлса-да, вақт ўтиши билан унинг қабри зиёратгоҳ сифатида эъзозлана бошлаганлигини Наршахий келтирган маълумотлардан кўриш мумкин: *“Қутайбанинг қабри Фарғонада машҳур бўлиб, у “Работи Сарҳанг” деган жойда, Коҳ деб аталадиган бир қишлоқда ўрнатилган. Вилоятлардан одамлар зиёрат учун ҳамшиша у ерга бориб турадилар”*⁴. Наршахий билан бир даврда яшаб ўтган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал Макдисийнинг (947–1000) “Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал ақолим” асарида Фарғона водийсидаги Ҳазрат Айюб билан боғлиқ Айюб чашмаси (ҳозирда Қирғизистон республикаси, Жалолобод вилояти)ни мавжудлигини тилга олиб ўтган⁵.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Фарғона водийси, жумладан, Фарғона вилоятида жойлашган мазорлар билан боғлиқ ёзма манбалар (насабнома, шажара, силсила, вақфнома, ёрлик)нинг кўпчилиги афсонавий воқеаларни

¹ DeWeese D. Islamisation and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and the Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – Pennsylvania, 1994.

² DeWeese D. Yasavian Legends on the Islamization of Turkistan / Denis Sinor (ed.): *Aspects of Altaic Civilization III: Proceedings of the 30th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Indiana University, Bloomington, Indiana, June 19–25, 1987. – Bloomington, 1990. – P. 1–19; Muminov A.K. Die Erzählung eines Qoʻzas über die Islamisierung der Länder, die dem Kokander Khanat unterstehen // *Muslim Culture in Russia and Central Asia. Vol. 3: Arabic, Persian and Turkic Manuscripts (15th–19th Centuries)* / Edited by Anke von Kügelgen, Ashirbek Muminov, Michael Kemper [Islamkundliche Untersuchungen, Band 233]. – Berlin, 2000. – S. 385–428. Русская версия этой публикации: Муминов А.К. Кокандская версия исламизации Туркестана // *Подвижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе*. – М., 2003. – С. 117–153.

³ Blochet E. La conquête des Etats nestoriens de l’Asie centrale par les Shiites. Les influences chretienne et bouddhique dans le dogme islamique // *Revue de l’Orient chretien*, № V. 1925–1926. p. 1–129.

⁴ Наршахий. Бухоро тарихи. –Т., 1991.132-6.

⁵ Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд, 1931. 110-б.

ўз ичига олади. XVI асрдан XIX асргача авлоддан–авлодга ўтиб келган бир оилага тегишли бундай ҳужжатлар тўплами (Короскон хўжалари Наманган) А.Жувонмардиев томонидан нашр этилган¹. Бу хилдаги манбаларнинг кўпчилиги XVIII–XIX асрларда ёзилган. Жумладан, муаллифи номаълум бўлган наср ва назм услубида ёзилган “Равзат ал-ансоб” асарида ҳам Шоҳимардон қишлоғидаги ҳазрат Али мазори тўғрисида баъзи бир маълумотлар мавжуд². Шунингдек, 1898 йили Андижон кўзғолонига раҳбарлик қилган Дукчи эшон ҳаётига оид “Дукчи эшон маноқиб” асарида ҳам Хўжам Подшоҳ (Қува тумани) ҳақида маълумотлар баён этилган³. Умуман олганда маҳаллий адабиётларда Фарғона водийсидаги мазорлар тўғрисида маълумотлар кенг ёритиб берилмаган.

Ўзбекистон ва Қирғизистон Республикалари чегарасида, Наманган шаҳридан 55 чақирим узоқликда, Подшо ота ва Чаначсой дарёлари туташган жойдаги Арча тоғнинг ғарбий ёнбағрида Сафед Булон қишлоғи жойлашган. Ривоятларга кўра, мазкур қишлоқда исломни Фарғонага ёйишда шаҳид бўлган 2700 саҳобанинг мазорлари бўлиб, бу тўғрисида ҳатто биринчи марта XIII аср охири XIV аср бошларида яшаган Жамол Қаршийнинг “Мулхақот ас-суроҳ” (“Ас-суроҳга илова”) номи билан машҳур бўлган асарида ҳам тилга оланади: *“Айтишларича, Сафид Булон кофирлар билан газот қилиб шаҳид бўлган 2800 саҳоба ва тобеъийларнинг жойидир. Амир ал мўминин Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳу уларни юборган эди ва Муҳаммад ибн Жарирни амир этиб тайинлади. Уларнинг барчаси дин йўлида шаҳид бўлдилар”*⁴.

Академик В.В.Бартольд (1869-1930) ўзининг “Мўғуллар даврида Туркистон” асарида бу ҳақда шудай маълумот келтиради: *“Фарғона фақат IX асрда мусулмонлар тарафидан истило этилган бўлса ҳам, ўша вақтда Фарғонадаги Айюб пайгамбар қабри маълум эди. Сафед деган ўрунда 2700 (шаҳидлар сони турлича кўрсатилади э муаллиф) асҳоб ва тобеинларнинг қабрлари борлиги ривоят этиладир. Улар халифа Усмон замонида Муҳаммад ибн Жарир раислиги остида бу ерга юборилган бўлиб, ҳаммаси ҳам кофирлар билан урушда ўлганлар. Косонсой водийсида Сафед буланд исми билан бу ўрин ҳозир ҳам бор”*⁵.

XIX охирида Косонсойга келган рассом Шербина Крамаренко Сафед Булон ёдгорлигини ва унда зиёратчиларнинг кўплигидан таажжубга тушган эди. Шербина Крамаренко ўша вақтдаёқ мазкур ёдгорлик тўғрисида кўрган ва эшитганларини 1896 йили чоп этилган “Зодчий”

¹ Жувонмардиев А. XVI–XIX асрларда Фарғонада ер–сув масалаларига доир. – Т., 1965.

² “Равзат ул ансоб” кўлёмаси. Марғилон шаҳрида яшовчи Қиличхонов Ахрорхон хонадонидан сақланмоқда.

³ Манақиб–и Дукчи Ишан (Аноним жития Дукчи Ишана – предводителя Андижанского восстания 1898 года). Введение, перевод и комментарий Б.М. Бабаджанова. – Ташкент, Берн, Алматы, 2004.

⁴ Джамал ал-Карши. Ал-Мулхақот би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: “Дайк-Пресс”, 2005. С. 67.

⁵ Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд, 1931. 110-б.

номли журналда чоп эттириб Сафед Булон тўғрисидага куйидаги ривоятни келтиради:

“Бундан 710 йил олдин Маккадан Муҳаммад пайгамбарнинг авлоди Муҳаммаднинг икки қизини олган Усмон Зуннурайннинг ўгли Шоҳ Жарир келган эди. Исломни ёя туриб Шоҳ Жарир аторофига кўплаб маслакдошларини йиққан вақт қандайдир исломни тарқалишига қарши бўлган Карвонбас ва Иқшит (Ихшид) ўз қўшини билан Муҳаммад пайгамбар умматларига хужум қилиб, 2700 одамни бошинини танасидан жудо қилган. Шоҳ Жарир эса Маккага қочшига муяссар бўлади. Барча ўлдирилганларни битта чуқурга кўмадилар. Жазоланишдан кўрққанлари учун ҳеч ким улар учун йиғламайдилар. Бироқ бир қора аёл душмандан кўрқмай Муҳаммаднинг дини учун ҳалок бўлганлар ҳақиқага йиғлаб дуолар ўқийди. Душманлар уни ушламоқчи бўладилар ва қачонки унга яқинлашганларида қора аёл бирданига оққа айланади. Буни кўрганлар ҳайратга тушади. Халқ ўша аёлни авлиёлардан деб билиб, форчасига “Сафед Булон”, яъни “оқ аёл” деб атаганлар. Шу жойда кейинчалик қишлоқ пайдо бўлган ва ўша авлиё аёлнинг шарафига “Сафед Булон” деб атаганлар. Мазкур воқеадан кейин орадан 40 йил ўтгач, бу ерга Шоҳ Жарирнинг ўгли – Шоҳ Фазл келиб исломни ёйган ва 15 йил шу ерда яшаган ва унга атаб 600 йил олдин мазор қурганлар”¹.

Сафед Булон мазорининг қадимдан аҳоли орасида машҳурлиги ўз вақтида Қўқон хонларининг ҳам диққат-эътиборини тортган эди. Шу сабабдан бу ерга Қўқон хонларини зиёратга келишлари ўзига хос анъанага айланган. XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган Муҳаммад Ҳакимхонтўранинг “Мунтахаб ат-таворих” (“Тарихдан сайланма китоб”) асарида Сафед Булон зиёратгоҳи алоҳида эътибор билан тилга олинади. Унга кўра, Қўқон хони Амир Умархон (1785-1822) 1818 йили Сафед Булон мазорини зиёратига ташриф буюрган²: “Эртасига ул тенги йўк гўзал манзилдан отланиб Сафед билол мавзесига етишдик. У ерда қадимда кўп шаҳидлар ўтишган. Жуда бир тароватли ва ёқимли сўлим маскан. Ўша куниеқ амир улуғлар қабри зиёратини бажо айлашга киришиб, назру ниёзлар берди ва камбағал мискинларга садақалар улашди. Байт:

Бар остони ту омад сари иродати мо,
Агар қабули ту афтад зиҳи саодати мо.
(Мазмуни:
Даргоҳингга келди эҳтиром ила бошимиз,
Қабул этсанг агар бахт эрур йўлдошимиз).

Амир зиёрат маросимини адо этгач, Сафед билолдан қайтиб, яна

¹Щербина-Крамаренко Н. По мусульманским святыням Средней Азии (путевые заметки и впечатления). Справочная книжка Самаркандской области, вып. IV, 1896. С. 51.

²Muntakhab al- tawarikh. Selected historu. vol. II . Muhammad Hakim хан. Edited bu Yayoi Kawahara Koichi Haneda. Research institute forlanguages and culteres of Aslaand Afrika. ILCAA 2006. p.250.

Косон шахрига келиб тушди”¹.

Мулло Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи Шоҳруҳий” асарида келтирилишича, 1842 йили Шералихон Қўқон хонлиги тахтига чиқишидан олдин Сафед Булонда оқ кигизга ўтқазилиб хон этиб кўтарилган². Яна бир тарихчи Зиёвуддин Махдум (Махзуний)нинг “Фарғона хонлари тарихи” асарида Шералихоннинг хотини малика Ёркинойим, яъни Ҳоким ойм (1868 йилда вафот этган) ҳам Сафед Булон зиёратига келишни хуш кўрганлиги таъкидланади³.

Қадим замонлардан Сафед булон ёдгорлиги тўғрисидаги ривоятлар, ундаги кўхна маҳобатли мозорлар, кишини ўзига жалб қилувчи қабр усти қайроқ тошлари ва сўлим табиати ҳар қандай зиёратчини хотирасида унутилмас таассурот қолдириб келган. Шу сабабдан тадқиқотчилар томонидан қатор илмий мақолалар чоп этилган⁴.

Маълумки, Сафед булон мажмуаси бир нечта зиёратгоҳларни ўз ичига олган ва уларнинг ҳар бири мазкур зиёратгоҳнинг узвий ажралмас қисмига айланган бўлиб қуйидагилардан иборат:

1. Муслим ибн Абдуллоҳ қабри.
2. Тахт-и сангин.
3. Каллахона.
4. Сафед-Булон қабри.
5. Хамиртуруш тоши.
6. Носир ибн Аҳмад қабри.
6. Шох Фазл мақбараси
7. Қирғин масжиди.
8. Ота-бола Хўжа Аламдор қабри.
9. Арчамозор (Арафот тоғи деб аталувчи адирликдаги зиёратгоҳ).

Сафед Булонга келган ҳар бир зиёратчи учун юқори номлари қайд этилган барча қабрларнинг зиёрат қилиши асрлар давомида анъанага айланган. Бу ерга Заркент, Озак, Шилви, Мамай, Қизил-ёзи, Кўкёр, Мўғул қишлоқлари майитларни дафн этганлар. Аҳолининг узоқ ерлардан майитни олиб келишларининг ҳам ўзига хос сабабларидан бири шуки, Сафед Булон тарихидан воқиф бўлганларнинг барчаси умри охирида шу ерда дафн этилишини ўзларига шараф деб билганлар. Бунга ўхшаш мисоллар жуда кўп. Масалан, Қусам ибн Аббос (Шоҳизинда)

¹ Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих / Форс тилидан таржимон, муқаддима, изоҳлар муаллифи: Шодмон Воҳидов. - Т.: “Янги аср авлоди”, 2010. 439-б.

² Бейсимбиев Т. К. “Тарих-и Шаҳруҳи” как исторический источник. Алма-ата.: “Наука”, 1987. С. 112.

³ Магзуни. Фарғана хандарынын тарыхы. Бишкек, 2007. 133-б.

⁴ Қаранг: Горячева В. Д. Городские центры и монументальная архитектура средневековой Киргизии (Бурана, Узген, Сафид Булан). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторической науки. Фрунзе, 1976; Горячева В.Д. Средневековые городские центры и архитектуры ансамбли Киргизии (Бурана, Узген, Сафид Булан). Научно-популярный очерк. Фрунзе, 1983; Горячева В.Д., Настич В.Н. Эпиграфические памятники Сафид Булана XII-XIV // ЭВ. Л., 1984, XXII; Настич В.Н., Кочнев Б.Д. К атрибуции мавзолея Шах-Фазил (эпиграфические и нумизматические данные) // ЭВ. Л., 1988, XXIV; Хмельницкий С.Г. Между Саманидами и монголами: Архитектура Средней Азии XI - начала XIII в. Ч. 1. Берлин – Рига, 1996.

зиёратгоҳининг машҳурлиги туфайли, бу ердаги қабристонга Самарқанднинг энг чекка қишлоқларидан ҳам марҳумларни олиб келиб дафн этганлар¹. Чунки аҳоли тасаввурида Қусам ибн Аббос (Шоҳизинда)нинг файзли мазорининг яқинида дафн этилиш ҳам шарафли деб қаралган. Шу сабабдан ҳам Соҳибқирон Амир Темур ўз яқинларини айнан Шоҳизинда зиёратгоҳида дафн эттирганлиги бежиз эмас².

Фикримизча, шу сабабдан ҳам Сафед Булондек машҳур муқаддас зиёратгоҳ ижод аҳлининг назаридан четда қолмаган ва бу тўғрисидаги араб ва форс тилида битилган тарихий қиссаларни ёзилганлиги эҳтимолдан холи эмас. Афсуски ҳозирги кунга қадар бу каби асарларнинг барчаси етиб келмаган. Бундан Шоҳ Ҳаким Холис томонидан 1811 йилда ёзилган “Сафед Булон қиссаси”, ёхуд “Шоҳ Жарир жангномаси” қиссани мустаснодир.

Шоҳ Ҳаким Холиснинг “Шоҳ Жарир жангномаси” қиссаси ўз аталишидан кўриниб турибдики, асар Фарғона водийсига исломни тарғиб қилиш учун келган дастлабки ислом лашкарлари тарихи ҳақидадир. Хўш, Шоҳ Жарир ўзи ким?

“Сафед Булон қиссаси”да айтилишича, Муҳаммад алайҳиссалом Усмон (р.а.)га³ қизи Гулсум вафотидан сўнг катта қизи Зайнабни турмушга берадилар ва шу қизидан бир фарзанд туғилиб исмини Муҳаммад Жарир деб атайдилар (қиссада Шоҳ Жарир, Шоҳи Жарир, Шоҳ Жалил деб ҳам аталади).

“Сафед Булон қиссаси”га кўра, халифа Умар (р.а.)⁴ даврида кўплаб исломга киришни истамаган кимсалар Фарғонага бориб ўзига жой топадилар (Марв, Хоразм, Бухоро ва Самарқандда мусулмончилик бир қадар ўрин топган эди) ва у ердаги оз сонли мусулмонларга қарши бош кўтарадилар. Фарғонадаги мусулмон аҳли бундан кўп азият чеккач охируламр Мадинага мусулмонлари амири бўлган халифа ҳазрат Али каррамаллоҳу ваҷҳаҳу (ул зотнинг юзини Аллоҳ мукаррам қилсин) хузурига кўмак сўраб кишисини юборадилар ва ҳазрат Али (к.в.)⁵ фарғоналик мусулмонлар арзини тинглаб саҳобалардан бири Абдуллоҳ ибн Омирни⁶ шу ерга жўнатади.

¹Кармышева Б.Х. О мусульманском духовенстве в сельских районах Бухарского ханства в конце XIX – начале XX века // Духовенство и политическая жизнь на ближнем и среднем Востоке в период феодализма. – М.: “Наука”, 1985. С.96.

² Абдулахатов Н., Мастонов С., Тўхтабоев И. Ҳазиний юрти. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2010. 160-б.

³Усмон ибн Аффон (р.а.) (тахм.575-656) – дастлабки чорёрлар деб аталган тўрт халифадан учинчиси(644-656). Умавийлар қабиласига мансуб. Маккалик бой савдогар. Муҳаммад (с.а.в.)нинг куёвлари.

⁴Умар ибн Хаттоб (р.а.) (тахм.585-644) – дастлабки чорёрлар деб аталган тўрт халифадан иккинчиси(634-644).

⁵Али ибн Абу Толиб(к.в.) (тахм.600-661) – дастлабки чорёрлар деб аталган тўрт халифадан тўртинчиси (656-661). Муҳаммад (с.а.в.)нинг амакиваччалари ва куёвлари.

⁶Абдуллоҳ ибн Омир ибн Курайз (625-679) – муҳаддислардан. Усмон ибн Аффон(р.а.)нинг амакиваччаси. Форс вилоятини фатҳ этган. Ҳазрати Оиша(р.а.)нинг ҳазрат Али (к.в.) қарши курашида унга ёрдам берган. Дамашқда яшаб, кейин Басра ҳокими бўлган ва Маккада вафот этган. Бу ҳақда қаранг:

Шу ўринда арабларнинг ҳарбий юришлари тўғрисида айрим воқеаларга тўхталиб ўтсак. Тарихий маълумотларга кўра, араблар 651 йили Марв шаҳрини эгаллашгач, Ўрта Осиёга тез-тез ҳужумлар уюштириб турганлар.

654 йили арабларнинг Маймурғ ва Сўғдга ҳужум қилганликлари ёзма манбаларда тилга олинади. 667 йили эса араб кўшинлари Чағониён (Сурхондарёнинг ўрта оқимидаги вилоят) ҳужум уюштириб, бу ердаги маҳаллий Эфталитлар сулоласига қаттиқ зарба берадилар. Ўша вақтда араблар Ўрта Осиёга қилинажак юришларга тайёргарлик кўриш учун 50 минг араб оиласини Басра ва Куфа шаҳарларидан Хуросонга¹ кўчириб келишган эди. Ушбу маълумотларни келтиришимизнинг сабаби шуки, ҳазрат Али(к.в.) халифалиги даврида араб лашкарлари Ўрта Осиё ҳудудларига яқин ерларга ўзларини дастлабки ҳарбий юришларини уюштира бошлаганлар. Бу эса ўз навбатида Абдулоҳ ибн Омир сингари саҳобаларни Ўрта Осиёга келганликлари тўғрисидаги ривоятларни пайдо бўлиши олиб келганлиги эҳтимолдан холи эмас.

“Сафед Булон қиссаси” да нақл этилишича, Абдуллоҳ Омир Туркистонга келиб мусулмонлар осойишталик топган бир пайт, яъни ҳижратнинг² қирқинчи (милодий 661) йилида Абдурахмон ибн Мулжам Куфа масжидида ҳазрат Али (к.в.)ни шаҳид этади. Ҳазрат Али(к.в.) шаҳодатидан сўнг унинг тарафдорлари ўғли Имом Ҳасан(р.а.)ни халифа қиладилар. Лекин Имом Ҳасан Муовия билан баробар келиб бўлмаслигини тушуниб, 7 ойдан сўнг ҳукуматни Муовияга топширади³.

Шу даврдан бошлаб милодий 750 йилга қадар арабларнинг Қурайш қабиласининг Умайя уруғидан бўлган асосчиси Муовия I томонидан Умавийлар⁴ сулоласи ҳукмронлиги бошланади⁵. Милодий 669 йили Имом Ҳасан ибн Али аёли томонидан захарлаб ўлдирилади⁶. Ўша вақтда халифалик тахтида ўтирган Муовия тириклик вақтидаёқ ўғли Язидни валиаҳд деб эълон қилади ва милодий 680 йили вафот этади. Язид ибн Муовия отасининг ўрнига ўтирган вақти Макка ва Куфа аҳли ғазабга

Ахмад ибн Йаҳйя ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана (Извлечение из сочинение “Футух ул-булдан”) / Перевод с арабского, предисловие, комментарий и указатели: Г. Гоипова. Д.: “Дониш”, 1987.

¹ Хуросон - ҳозирги Эроннинг шимолий-шарқий қисми, Марв воҳаси, Туркменистоннинг жанубидаги воҳалар, Афғонистоннинг шимолий-шарқий қисми.

² Ҳижрат – Муҳаммад (с.а.в.)нинг Маккадан Мадинага кўчган йили. Бу 622 йилнинг 16 июл жума куни юз берган. Шу кундан ҳижрий йили бошланади.

³ Абдурауф Фитрат. Мухтасар Ислом тарихи. –Т.: “Нур”, 1992. 23-б.

⁴ Умавийлар шажарасининг халифалари Умайя қабиласининг икки турли уруғига мансубдирлар: Муовия I, унинг ўғли Язид I ва невараси Муовия II Суфёнийлар уруғини ташкил қилади. Улар ўз номларини Муовиянинг отаси Абу Суфён ибн Ҳарб ибн Умайядан олганлар; Марвонийлар деб ном олган Марвон ибн Ҳакам ва унинг ворислари Умайя қабиласининг бошқа уруғига мансубдирлар. Уларнинг келиб чиқиши Абу Суфённинг жияни Ҳакам бин Абу-л-Ос бин Умайяга бориб такалади. Марвон ибн Ҳакам Жамал жангида ҳазрат Ади (к.в.) билан урушган. 684 йили Тоунда вафот этган.

⁵ Г.Э.фон Грюнебаум. Классический Ислам. – М.: “Наука”, С.188.

⁶ Имом Ҳасан ибн Али (625-669) юз тузилиши жиҳатидан Аллоҳнинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ўхшаган. Имом Ҳасан Муҳаммад (с.а.в.)нинг сеvimли набираларидан бўлганлиги учун Расули акрам уни “Жаннат ёшларининг саййиди” деб атаганлар.

келади ва Имом Ҳусайн(р.а.)га “Язиддан безормиз, сизни халифа килурмиз”, деган мазмунда хат юборадилар. Имом Ҳусайн(р.а.) ўша заҳоти Байт аҳли ва ўзларга яқин бўлган етмиш нафар киши билан Маккадан Куфага қараб йўл олади. Бундан хабар топган Язид Имом Ҳусайн(р.а.)га қарши лашкар юборади. Язид лашкари Карбало яқинида Имом Ҳусайн(р.а.) билан рўбарў келади. Тенгсиз жангда Имом Ҳусайн (ўғли Имом Зайн-ал-Обиддиндан бўлак) одамларининг барчаси, Имом Ҳусайн (р.а.)нинг ўзи ҳам ҳалок бўлади¹.

“Сафед Булон қиссаси”да айтилишича, Абдуллоҳ Омир бу воқеаларни эшитиб Туркистонда қолади.

Қиссада келтирилишича, бу вақтда мусулмонлар Мадинада саҳобалардан бўлган Укрима² (Икрима)га мусулмонлар амири бўлишини илтимос қиладилар. Бироқ Укрима бу таклифга рози бўлмай бошқа бир таклифни киритади. Унинг ушбу таклифи барчага хуш келгач йиғилганлар ичидан Қусам ибн Аббос (р.а.)³ туриб жангда ҳар бири минг кишига тенг келадиган уч минг кишиси ҳамда уларга жабдуклари борлигини, барчаси сафарга тайёрлигини айтгач, Анбаса⁴ ҳам Укрима ҳам ҳар бирида уч мингдан кишини борлиги маълум қилишади. Улар шундан сўнг Шох Жарирга бошчилигида юришга отланадилар.

Фарғона водийсига арабларнинг илк бор юришлари Қутайба ибн Муслимдан *бир мунча олдин юз берганлиги ҳақида ривоятлар ҳам* мавжуд. Айрим ўрта аср тарихчилари уларни хулафои рошиддин даврида юз берганлигини таъкидлайдилар ва шу сабабдан Фарғона водийсидаги зиёрагоҳларни Муҳаммад (с.а.в.)нинг сафдошлари номи билан боғлайдилар. Жумладан бу ҳолатни тарихчи олим Ш.Қамолитдинов куйидагича изоҳлайди:

“Ҳадисларга кўра, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) Ўрта Осиёнинг минтақасига, хусусан Самарқанд шаҳрига катта аҳамият берган бўлиб,

¹ Имом Ҳусайн ибн Али(626-680) 680 йил 10 октябр куни Карбало даштида 70 нафар жангчиси билан халифа Язиднинг 4000 кишилик қўшинига қарши бўлган тенгсиз жангда шаҳид бўлган. Шундан сўнг Имом Ҳусайн(р.а.) тарих саҳифаларида “Саййид аш-шухадо”, яъни “Шаҳидлар саййиди” номи билан машҳур бўлган.

² Икрима ёхуд Икрама (Абу Абдуллоҳ) – машҳур фақих, тобеъийлардан, ровий. Асли Абдуллоҳ ибн Аббос(р.а.)нинг кули бўлган. Милодий 725 йилда вафот этган. Маълумотларга кўра, Тошкентда Икрама номи билан боғлиқ зиёратгоҳ мавжуд бўлган. Чунончи Чирчиқ дарёсининг Пули Барбар кўприги яқинидаги Бобо Сардорота ёки туркий аҳоли тилидаги Бобо Чиртарота қадамжойи бўлиб, унинг исмини Муҳаммад Солиххўжа саҳобалардан Ҳазрати Икрама деб тилга олади.

³ Қусам ибн Аббос ибн Абдулмуталлиб ибн Ҳошим ал-Қурайший (тахм. 624-677) – саҳобалардан. Муҳаммад (с.а.в.)нинг амакиваччалари. Қусам ибн Аббос (Шоҳизинда)нинг ислом оламида хизмат даражалари ва ҳурматлари шундайким, аввало пайғамбар(с.а.в.)нинг яхши кўрган амакиваччалари бўлиш билан аҳли байтга алоқадорликлари, иккинчидан, пайғамбар(с.а.в.)га жуда ўхшаганликлари туфайли ўзлари ҳақида алоҳида ҳадисга мушарраф бўлганликлари, учинчидан, пайғамбар(с.а.в.)ни ғусл этганлардан бири бўлганликлари ва тўртинчидан, бу дунёда пайғамбар(с.а.в.)ни кўрган охириги киши эканликлари учун ҳам мартабалари ниҳоятда улғўдир. Бизнинг халқимиз учун эса ислом дини, илми ва маданиятини юртимизда илк ёйганлари учун ҳам рутбалари жуда баланд бўлган. Шу сабабдан Қусам ибн Аббоснинг Самарқанддаги Шоҳизинда мақбараси халқимиз томонидан асрлар давомида машҳур зиёратгоҳлардан бири сифатида эъзозлаб келинган.

⁴ Анбаса ибн Саъдан. Анбаса ал-Фил номи билан машҳур бўлган олим.Тобеъийлардан. Ҳажжож ибн Юсуф ибн ал-Ҳакмнинг яқин кишиларидан бири.

Ўзининг саҳобаларига бу шаҳарни ва у жойлашган мамлакатни, яъни Туркистонни фатҳ қилишга даъват қилган ва рағбатлантирган. Бизнинг давримизгача Ўрта Осиёнинг турли қисмларида саҳобаларнинг ва тобеъинларнинг шаҳид бўлганликлари ҳақида кўплаб ривоятлар ва уларнинг дафн этилган жойлари сақланиб қолган. Бу ҳадислар ва халқ ривоятлари, шунингдек саҳобаларнинг мозори асосли равишда шундай хулосага келишга имкон берадики, Муҳаммад пайгамбарнинг айрим саҳобалари, балки ҳақиқатда ҳам арабларнинг Ўрта Осиёга қилган илк ҳарбий юришларида иштирок этганлар ёки ҳар ҳолда, буни ўзларининг бурчи деб билганлар”¹.

Маълумки, Муҳаммад(с.а.в)нинг сафдошлари у зот билан мулоқотда бўлган ёхуд юришларда қатнашган кишилар саҳобалар (тарафдорлар) деб аталган. Кейинчалик Муҳаммад (с.а.в.)ни лоақал бир маротаба, гарчи гўдаклик чоғида бўлса ҳам кўрган барча кишилар саҳобалар деб атала бошланган. Саҳобалар Арабистондан ташқаридаги ўлкаларни фатҳ этишга киришган илк мусулмон кўшинининг ўзагини ва энг собитқадам, қатъиятли қисмини ташкил этган. Саҳобаларнинг олий қатлами муҳожирлар ва ансорлардан иборат бўлган. Улар дастлабки халифаларни сайлашга таъсир кўрсатганлар, уларни ноиблик ва олий даражадаги лашкарбошилиқ мансабига тайёрлашган. Саҳоба эркакларнинг умумий миқдори халифа Умар (р.а.) даврида 10 минг кишини ташкил этган².

Саҳобалардан кейин уларнинг ишини давом эттирган илоҳиётчилар қатлами тобеъин (тобелар, издош)лар деб аталган бўлиб, ундан кейинги даврдаги илоҳиётчилар тобеъинларнинг тобеъинлари, яъни таба тобеъин деб аталган. Саҳоба ва тобеъинларга бўлган ҳурмат ва кейинчалик уларнинг қабрларини эъзозлашга ва уларнинг фазилатлари ҳақида асарлар пайдо бўлишига олиб келди.

Фаргона водийсидаги ислом динининг дастлабки вақтдаги жангчилари номи билан боғлиқ қадамжолар ўрта асрлардаёқ халқ томонидан зиёратгоҳ сифатида муқаддаслаштирилган. Буларнинг аксарияти Муҳаммад пайгамбар (с.а.в.)нинг асҳоблари, мусулмон дунёсидаги машҳур зотлар Саъд ибн Абу Ваққос³, Абдурахмон ибн Афв, ҳазрат Аккоша⁴, ҳасти Муъоз ибн Жабал¹, ҳазрати Билол, Увайс Қараний

¹Камолиддинов Ш. Араб исмларидан ясалган қадимги жойномлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. –Т., 2006.№ 1, 41-б.

²Ислом энциклопедия... 210-б.

³ Саъд ибн Абу Ваққоснинг ислом оламида машҳурлиги сабаб юқорида айтиб ўтганимиздек турли ўлкаларда унинг номига атаб қадамжоларни кўтарилишига сабаб бўлган. Масалан, ривоятларга кўра, Хитойга ислом динини олиб келган биринчи мусулмон Саъд Ваққос (Wan Ko-szu) бўлиб, у Хитойнинг жанубидаги Кантон шаҳрида биринчи масжидга асос солган ва вафотидан сўнг шу ерда дафн этилган. Қолаверса, ул зотни Мовароуннаҳрга келиши билан боғлиқ худди шундай ривоятлар мавжуд. Бу ҳақда қаранг: Шамсиддин Камолиддин. Арабларни Хитойга илк юриши // Мозийдан садо. 2005. № 4.

⁴ Хожа Уккоша, яъни Абу Муҳсин ибн Муҳсин ал-Асадий саҳобалардан бўлган. XI асрда яшаб ўтган ал-Хужвирийнинг “Кашф ал-махжуб” асарида Уккоша ибн Миҳсан (Муҳсин) аҳли суфгалардан яъни илк суфийлар жумласидан эканлиги таъкидланади. Маълумотларга кўра, ҳазрат Уккоша халифа Абу Бакр даврида (632-634) сохта пайгамбар Тулайҳа ибн Хувайлидга қарши жангда ўлдирилган. Асрлар ўтиши билан мусулмон оламида саҳоба Уккоша (Укоша) ибн Миҳсан ал-Асадий шахсининг машҳурлиги

сингари саҳобалар номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни киритиши мумкин². Гарчанд уларни, Фарғона водийсида бўлганликлари тарихий ҳақиқатга тўғри келмасада, бироқ ислом тарғиботчилари дастлабки вақтларда бу зотларнинг номларидан маҳаллий диний эътиқодларга қарши курашда кенг фойдаланганлар. Оқибатда, исломдан олдинги муқаддас жойлар ўрнида мусулмон авлиёлари билан боғлиқ мазорлар пайдо бўлган.

Биргина мисол. Кўхна Қува шаҳристонида XX аср бошларига қадар Билол ота мазори бўлган³. Бу мазор айнан араблар истилоси даврида бузиб ташланган кўхандиз, яъни арки ғ аълонинг ўрнида жойлашган эди. Арkning бузиб ташланганлиги ҳақида X асрда яшаб ўтган араб сайёҳларининг асарларида ҳам маълумотлар учрайди⁴. Бироқ бу муҳими эмас. 1963 йили кўхандизда археологик қазилмаларни олиб борган В.А. Булатова бу ерда IX-XI асрларга мансуб қабрларни аниқлаган эди⁵.

Тарихчи Табарий ўзининг тарихий асарида Қубо (Қува) шаҳри атрофларида араблар билан қуваликлар ўртасида бўлиб, ўтган жанглар ҳақида маълумот беради. Демак, бу қабрлар аҳоли ўртасида қадимги даврларда мусулмонлар ва ғайридинлар ўртасидаги жангда ўлдирилган шаҳидлар қабри деган қарашларни келтириб чиқарган ва бу ўз навбатида бу ерда кейинги даврларда муқаддас мазорнинг пайдо бўлишида муҳим аҳамият касб этганлиги эҳтимолдан холи эмас⁶.

Бу хилдаги ривоятга асосланган маълумотлар кейинчалик Қўқон хонлари томонидан зиёратгоҳларга берилган вақфномаларда ҳам ўз аксини топган⁷. Жумладан, Қўқон хони Амир Умархон (1785-1822) томонидан Марғилон шаҳридаги Пур Сиддиқ мазорига берилган вақфномада баён этилишича, халифа Усмон даврида саҳобаи кибор ва тобеъин номдорлардан Фарғона диёрига юборилади. У вақтларда бу сарзаминдаги кишилар муғлар тоифасидан бўлиб оташпараст эдилар. Жангда оташпарастлар жангчилар сони жиҳатидан ислом кўшинларидан устун

ўз навбатида унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни пайдо бўлишига олиб келди. Жумладан ўтмишда Чимкент, Фарғона, Тошкент шаҳарларида Уккоша ота номли зиёратгоҳлар мавжуд бўлган. Чунончи, Уккоша номи билан боғлиқ зиёратгоҳ Балх шаҳрида ҳам бўлиб, шаҳар дарвозаларининг бири унинг номи билан юритилган.

¹Маъоз ибн Жабал тўлиқ исми Абу Абдурахмон ал-Ансорий ал-Хазражий ал-Жашмий (640 йили вафот этган) гарчанд Мовароуннаҳрга келмаган бўлса-да, бироқ унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар нафақат Фарғона заминида балки Хоразмда ҳам мавжуд бўлган. Марғилондаги унинг номи билан аталувчи зиёратгоҳ халқ орасида Хўжа Мағиз, Ҳаси Маъоз мазори деб ҳам аталади. Санкт Петербургдаги Салтыков-Щедрин номли кутубхонасининг шарқ кўлёмалари бўлимида Хўжа Маъоз зиёратгоҳига доир бир қанча ҳужжатлар сақланган бўлиб, уларда мазор номи Ҳазрат Маъоз ибн Жабал дея тилга олинади.

² Абдулахатов Н. Кўхна Қубо зиёратгоҳлари // Қува асрлар нигоҳида (Республика илмий-амалий семинар материаллари). Фарғона, 2006. 97-б.

³ Абдулахатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари // “Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси” мавзусидаги Республика илмий амалий анжумани материаллари. –Т., 2004. 54-б.

⁴ Бетгер Е. К. Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма Ибн-Хаукаля // Труды САГУ. Т., 1957 №4. С.13.

⁵ Булатова В. А. Некрополь X-XI вв. В Куве // История материальной культуры Узбекистана. Выпуск. 6. –Т., 1965. С 67.

⁶ Абдулахатов Н. Кўхна Қува зиёратгоҳлари ...97-б.

⁷ Қаранг: Набиев Р.Н.Вақфное хозяйство Кокандского ханства. Ташкент, 2010.

келадилар. Ҳидоят йўлига киргизмоқчи бўлган саҳоба ва тобеъинларни душман дарё ўртасида қатл этадилар¹.

Албатта бундай маълумотларга кўзимиз тушган замон биз бундай маълумотлар нари борса икки ёхуд уч аср олдин пайдо бўлган дейишимиз ҳам мумкин. Бироқ X–XI асрдаёқ фарғоналиклар орасида саҳобаларнинг Фарғонага келганликлари тўғрисида қарашлар мавжуд бўлганлигини ўша даврга оид ёзма манбалар ҳам тасдиқлайди.

Фикримизнинг яққол далилли сифатида XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган ушбу маълумотларига эътибор берайлик:

“Буқуқ – буқоқ томоқнинг икки тарафи тери билан гўшт орасида пайдо бўладиган елим, гўшт касали. Фарғона билан Шикни шаҳарларида бир қанча одамлар бу дардга йўлиққанлар, бу дард доим уларнинг болаларига ҳам ўтади. Баъзилариники кўкрагини кўролмас даражада бўлади. Мен улардан касал сирини сўраганимда шундай жавоб берган эдилар: “Боболаримиз гоят баланд товушли кофирлар экан. Саҳобалар билан жанг қилдилар. Оталаримиз уларга куч билан бостириб борибдилар, чақирибдилар. Мусулмонлар уларнинг товушларидан ҳаяжонга тушибдилар. Бу воқеа Ҳазрати Умарга эшитилди. Ҳазрати Умар уларни қарғади. Натижада уларнинг бўғизларида шу дард пайдо бўлди. Уларга мерос бўлиб қолди. Ҳозир улар орасида бирор баланд овоз кишилик топилмайди”².

Халифа Умар (р.а.) ва халифа Усмон (р.а.) даврида арабларнинг Ўрта Осиёга ислом динини тарғиб қилиш учун келганликлари ва уларни шу ерда яшаб қолганликлари тўғрисида тўғрисида ёзма манбаларда маълумотлар деярли учрамайди. Аммо мусулмон агиологияси (мусулмон авлиёларининг ҳаётлари ҳақида тўқиб чиқарилган ривоятлар)да келтирилган маълумотларда бунинг аксини кўриш мумкин. Масалан, ўзбек шоири, тилшунос, маърифатпарвар олим Исҳоқхон Жунайдуллоҳўжа ўғли Ибрат (1862-1937 йй.) ўзининг “Тарихи Фарғона” асарида, Ҳазрат Али замонида араб лашкарлари Фарғонага келганликлари баён этилади:

“Авалли ҳазрат Али замонларида, Каъб улғахбор³ маноқибларида мастурдирки, ҳазрати Каъб улғахбор бош бўлиб, неча минг саҳобалар илан келганларида Фарғона шаҳарларида мўғулиялар илан муҳораба қилиб, қалмоқлар голиб бўлуб, қайтиб кетган эканлар”⁴. Ибратнинг шайх Каъб ал-Ахборни Фарғонага келганлиги тўғрисидаги маълумотлари бухоролик тарихчи Мирзо Салимбекнинг (1851-1930) “Ҳикояти шайхи

¹ ЦГА. Ўзбекистан. Фонд № И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739.л. 12

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. – Т., 1961.- Б. 330.

³ Каъб ал Ахбор – Тўлиқ ва ном лақаби Абу Исҳоқ Каъб ибн Монеъ бўлиб, яҳудийлардан эди. Халифа Умар замонида мусулмон бўлган. Мусулмонлар орасида энг кўп хабарлар таркатганлиги учун унга Каъб ул-ахбор (янгиликлар тарқатувчи) лақаби берилган. 652 йилда вафот этган.

⁴ Ибрат. Фарғона тарихи. – Т., 1991.281-б.

пири кибор Каъб ал-Ахбор” номли қиссасидан ҳам ўрин олган¹.

Фарғона водийсида содир бўлган жанглarda шахид бўлган мусулмонлар тўғрисида “Насабномайи Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қўйлоқий” кўлёмасида ҳам шу сингари маълумотлар мавжуд. Унда келтирилишича, ҳазрат Али(к.в.)нинг Биби Ханифадан туғилган ўғли Муҳаммад Ҳанафийанинг (637-700) фарзандлари Шох Абдурахмон, Шох Мансур ва ҳазрат Порсиншоҳ саҳобалар ва тобеъин ҳамда таба тобеъинлар билан биргаликда Мовароуннаҳр халқини исломга киргизиш учун келганлар ва уларнинг қўшини тўрт қисмга бўлиниб кетади.

Шох Мансур, Ҳазрат Порсиншоҳ ҳамда Абдуллоҳ ибн Маъоз Жабал Хисор, Қоратегин, Мастчо, Марғинон ва Ўш аҳлини ислом динига киргизадилар ва уларнинг учаласи шу ерда шаҳодатликка эришадилар. Жумладан, Абдуллоҳ ибн Муоз Жабал Марғилон атрофидаги чўлда шахид бўлиб, шу ерга дафн этилган бўлса², Шох Мансур Марғилон шаҳрида дафн этилади³. Шох Мансурнинг шахид бўлиш тарихи қуйидагича тасвирланган: *“Ҳазрат Шох Мансур ибн Муҳаммад ал-Ҳанафийа Косон вилоятида тарсо подшоҳлар Ўтамиш Сариқ ва Тўлмиш сариқ билан бўлган жангда шахид бўлдилар. Унинг бошини бу икки тарсо подшоҳлар кесиб олиб, ҳақорат қилишига амр қилдилар. Шунда ҳазрат Шох Мансур ўринларидан турди ва кофирлар қўлидан бошини олиб зойиб бўлдилар. Ҳазратнинг бу кароматларидан қўрқувга тушган баъзи бир кофирлар Косондан чиқиб Хўжанд сари қочдилар”*⁴. Насабномада келтирилишича, шу тарзда Ҳазрат Шох Мансур шахид бўлиб, Марғилонда ором топган.

Албатта мазкур маълумотлар тарихий ҳақиқатдан бир мунча йироқ. Чунки арабларнинг Мовароуннаҳрга илк юришлари исломда “Хулафои рошидин” (“тўғри йўлдан борувчи халифалар”), Мовароуннаҳрда чорёрлар деб аталган дастлабки тўрт халифадан кейинги даврларда содир бўлган. Бироқ муқаддас жойлар (қадамжолар, зиёратгоҳлар) атрофида марказлашган “оммавий”, “халқ исломи” ҳақида ҳикоя қилувчи ёзма ҳужжатларда бу воқеалар айнан “хулафои рошидин” даври билан боғлиқ тарзда талқин этилади. Бинобарин, муқаддас жойларни зиёрат қилгани келган ҳатто

¹ Салимий. Шайх Каъб ал-ахбор қиссаси / Табдил қилувчи: Ибриқ Қувойи.– Т.: “Янги аср авлоди”, 2003.

² Хўжа Маъоз ибн Жабал зиёратгоҳи Марғилон шаҳрининг Ёйилма маҳалласида жойлашган. Хўжа Маъоз мазорини маҳаллий халқ Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг Маъоз ибн Жабал исми фақиҳ ва ровий саҳобаларидан бири билан боғлиқ деб қарашади.

³ Марғилон шаҳрининг Йўрмадўз маҳалласида жойлашган Пур Сиддиқ зиёратгоҳи ёнидаги қабристонда халқ орасида “Шаҳид мазор” номи билан машҳур бўлган икки зиёратгоҳ мавжуд. Нақл қилишларича, бу ерга Қутайба Ибн Муслим билан бирган келган араб жангчилари дафн этилган. Ривоятларга кўра, ўша вақтларда Марғилон атрофларида ғайридинлар билан бўлган жанглarda шахид бўлган мусулмонларни барчасини бир қабрга дафн этишга тўғри келганлиги учун уларнинг қабрини “Шаҳид мазор” номи билан атаган эканлар. Маҳалла улуғларининг ҳикоя қилишларича, Шаҳид мазор зиёратгоҳида қуфий ёзувлар битилган қайрактош бўлган. Бироқ ҳозирги кунга келиб мазкур қабртоши сақланиб қолмаган. Гарчанд мазкур икки зиёратгоҳнинг асл номи ҳозирда унутилиб кетган бўлса-да, муҳтарам устозимиз, тарих фанлари доктори Аширбек Мўминовнинг бу борада олиб борган тадқиқотлари туфайли зиёратгоҳларнинг номини аниқлашга муяссар бўлдик. Зиёратгоҳлардан бири Шох Мансур ва иккинчиси Шох Носирга тегишли бўлган.

⁴Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана...С. 136.

маҳаллий аҳоли ҳам бу ерга ким ва қачон қандай қилиб дафн этилганлигини ва у Пайғамбарнинг қайси бир асҳоби эканлигини ишонч билан айта олмайди. Бундай муқаддас жойларга хизмат қилувчи ходимлар ҳар доим бир хил жавобларни айтишга уринадилар.

Биринчиси – ҳа, бу у чиндан ҳам “Арабистонда” ҳалок бўлган. Бироқ унинг жасади тарафдорлари томонидан олиб келиниб бу ердаги мақбарага дафн этилган, ёхуд – ушбу жойда у шаҳид бўлган ва унинг қони тўкилган. Шундан сўнг унинг жасадини ювишиб, Арабистонга олиб кетганлар (кўп ҳолларда Мадинадаги ал–Бақиъ қабристонида деб кўрсатилади). Одатда жасад ортилган оқ туя ва уни етти жойга тўхтаб ўтганлиги ва шундан сўнг дин йўлида шаҳид бўлганларнинг қабрлари пайдо бўлганлиги ёки еттита тобут тайёрланиб, турли ўлкаларга юборилганлиги ҳамда шу тарзда бир киши номи билан боғлиқ кўплаб зиёратгоҳларни пайдо бўлганлиги ҳақидаги ривоят келтирилади.

Иккинчи жавоб – бу авлиёнинг қадамжойидир. Бу ернинг қадамжой эканлиги бир художўй кишини тушида башорат бўлган ёки қайсидир китобда ўқиб аниқланган. Бундай жавобларнинг кўп вариантлиги ўз навбатида китобий мусулмонлар томонидан айтилажак танқидларидан сақлаб қолади. Бошқа бир жиҳати – оддийлик, яъни кишиларни ўзларига муносиб бўлган тарихни истаганликларидир¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Фарғона водийсида бир асрдан зиёд вақт давомида бўлиб ўтган курашлар туфайли ўз даврининг машҳур жангчилари ва улар билан бирга келган ислом дини тарғиботчилари ҳалок бўлганлар. Шу сабабдан Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида бўлгани каби Фарғона водийсида ҳам кўплаб шаҳидлар кўмилган “Машҳад” деб номланувчи муқаддас мазорлар пайдо бўлганлиги шубҳасиз. Афсуски, уларнинг ким эканлиги вақт ўтиши билан унутилиб, фақатгина уларга хос Машҳад номи билангина бизнинг кунларгача етиб келган кўринади. Масалан, биз Фарғона вилояти Бешариқ тумани худудидаги зиёратгоҳларни ўрганиш чоғида ўнга яқин географик жиҳатдан яқин бўлган туманлардаги зиёратгоҳларга ҳам эътиборимизни қаратдик. Қизиғи шундаки, кўшни худудлардаги зиёратгоҳларда ҳам арабларнинг келиши билан боғлиқ ривоятлар ҳанузгача сақланиб қолган. Шу ўринда Бешариққа кўшни худуд бўлмиш Ашт тумани (Тожикистон Республикаси Сўғд вилояти) номининг келиб чиқиши тарихига эътибор берайлик.

Элшунос олима Л.А.Чвырнинг келтирган маълумотларига кўра, Ашт тўғрисидаги ривоятларидан бирида келтиришича, Қутайба ибн Муслим Ашт сойи дарасидаги Аложин деб аталган жойга келганидан сўнг жанглари тугаб ортга қайтади. Аммо у билан келган саккиз саҳоба шу ерда қолиб, маҳаллий халқни ислом динига киргизадилар. Орадан йиллар ўтиб улар

¹Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторической науки. 2008. С.18.

шу ерда оламдан ўтадилар. Аҳоли ушбу саккиз саҳобани бир жойга дафн этадилар. Йиллар ўтиб уларни қабри “Мозор Ҳашт Саҳоба” номи билан машҳур бўлади. Шу тарзда кейинчалик “Ҳашт саҳоба” сўзидан ҳозирги Ашт номи келиб чиққан эмиш¹.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Бешариқ худудига яқин бўлган барча туманларда худди Имом Абдуллоҳ ва Муҳаммад Боқир мазори каби Ҳазрат Али авлодлари номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни мавжудлиги ҳам бу заминда Ҳазрат Али(к.в.) авлодларини машҳадлари қадимдан мавжуд эканлигини кўрсатади². Масалан, Исфара туманидан (Тожикистон Республикаси, Сўғд вилояти) 21 км жанубда жойлашган Чоркўҳ қишлоғидаги Ҳазрат Шоҳ мазорини олайлик. Мақбара X асрларда ёғочдан барпо этилган бўлиб, ҳозирга қадар яхши сақланиб қолган³. Ривоятларга кўра, бу ерда Ҳазрат Алининг ўғли Имом Ҳусайннинг авлодларидан бири шахзода Абулқосим дафн этилган⁴. Шарқшунос С. Хмельницкийнинг таъкидлашича, ушбу зиёратгоҳга VIII аср охири IX аср бошларида ислом дини учун олиб борилган жангларда шаҳид бўлган Ҳазрат Али авлодларидан бири дафн этилган⁵.

Бу сингари Саййид Баттол Ғозий, Қора ёзи бобо, Хўжа Ҳасан Нури, Имом ота (Зайн ал-Обиддин) зиёратгоҳлари Бешариққа яқин бўлган Ўзбекистон, Учкўприк (Фарғона вилояти), Поп тумани (Наманган вилояти)да ҳам мавжуд. Мазкур зиёратгоҳлар билан боғлиқ ривоятларнинг мавзуси деярли бир ҳил бўлиб, уларда ислом динини ёйиш учун Мадинадан келган Пайғамбар (с.а.в.) авлодларидан бири жангда ғойиб бўлади. Наманган вилояти Поп тумани Чодак қишлоғидаги машҳур Шайхи Зинда Али мазори ҳам шулар жумласидандир. Маълумотларга кўра, бу ердаги ғорга IX аср бошларида мусулмончилик илми ва тартибларини тарғиб қилганлардан бири, яъни Ҳазрат Али хонадонига мансуб Шайхи Зинда Али исмли авлиё тириклайин кириб ғойиб бўлган экан⁶. Шунингдек, Саййид Баттол Ғозий (Учкўприк тумани) мазорини олайлик. Халқ орасида Шаҳид бува номи билан машҳур бўлган мазкур зиёратгоҳ тўғрисида турли ривоятлар сақланиб қолган⁷.

Ривоятлардан бирида келтирилишича, Саййид Баттол Ғозий деган паҳлавон йигит мусулмончилик йўлида матонатли курашлар олиб борибди. Йигит Қўрғончанинг соҳилга туташ жойига келиб, бир лаҳза ором олишга тутинибдиё, пинакка кетибди. Ғайрилар (душманлар) уни ахтариб келаётганидан хабар топган ҳукмдорнинг кичик хотини олмадек

¹ Чвыр Л.А. Об исторических преданиях Аштских таджиков... С.165.

² Муминов А.К. Родословная древо Мухтара Ауэзова. Алматы “Жибек жолы”, 2011. С. 173.

³ Дала тадқиқотлари. Тожикистон Республикаси, Сўғд вилояти, Исфара тумани Чоркўҳ қишлоғи.

⁴ Ҳасанов Ф. Таърихи Мухтасари деҳоти Исфара. – Д.: “Матбуот”, 2001. 38-б.

⁵ Хмельницкий С. Чорку. Амир Хамза Хасты подшо. Древнейшее деревянное здание Средней Азии с резным и скульптурным декором. Берлин – Рига, 2002. С. 132.

⁶ Ўлмас Баҳромзода. Чодак (қишлоқ тарихидан лавҳалар). Наманган, 2000. 17-б.

⁷ Петров А. Развалины Мугъ Тепе около селения Сары-Курганъ // Протоколь заседания и сообщения членовъ Туркестанского кружка любителей археологии. (11 декабря 1913 г. – 1 апреля 1914) Т., 1914. С.25.

кесакни отиб, меҳри тушган паҳлавонни огоҳ этибди. Шунда ғаройиб воқеа содир бўлибди. Йигит бир сесканиб уйғонибдиғю, ғойиб бўлибди. Кейин одамлар бу жойни азиз тутиб, Тангри суйган ислом фидойисига рамзий қабр кўтарган эканлар¹.

Биз юқорида бежиз Саййид Баттол Ғозий зиёратгоҳи хусусида сўз очмадик. Чунки тарихда Саййид Баттол Ғозий лақаби билан шуҳрат қозонган Саййид Жаъфар ибн Саййид Хусайн 739 йилда Византияга қарши бўлган урушда ҳалок бўлиб Рум заминида дафн қилинган бўлса-да, унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳ Ўрта Осиёда, жумладан Фарғона водийсида ҳам учрайди. Бунинг сабабларидан бири шуки Саййид Баттол Ғозий номи ўрта асрларда номи жуда машҳур бўлган. Ривоятларга кўра, у макр ва хийла билан Византия императоридан Константинополь (ҳозирги Стамбул)нинг ярмини олган экан. Маълумотларга кўра, Саййид Баттол Ғозийнинг ҳозирги вақтдаги қабри Туркиянинг Эски шаҳрида жойлашган бўлиб, ушбу мазорга XX асрнинг бошларида ҳам Ўрта Осиёдан зиёратчилар тўхтовсиз келиб турган². Худди шундай ном билан аталувчи зиёратгоҳ Шарқий Туркистоннинг Оқсу шаҳрида ҳам мавжуд бўлган. Бу ҳақда Мўсо Сайрабий(1836-1917) ўзининг “Тарихи Ҳамиди” асарида куйидагиларни баён қилади:

“Оқсу заминида Мавлоно Жалолиддин Кийтаки деган бир олий зиёратгоҳ бор. Бу Ойкўл деган жойда. Бу зотни Хожя Абу Ҳафиз Кабир Бухорий қуддусира азизнинг невараларидан эди дейдилар... Яна Имом Баттол Ғозий номлиқ бир бузрукворнинг олий мақомлиқ зиёратгоҳи бор. Бу зотнинг исми шарифлари имом Абдурахмон Алавий, яъни Ҳазрат Али каррамаллоҳу важҳаҳунинг ўғли Имом Муҳаммад ал-Ҳанафийанинг тўртинчи невараси дейилган. Бунинг моҳияти Худованди оламнинг ўзига маълум”³.

Эътибор берган бўлсангиз, Саййид Баттол Ғозий ҳам худди ҳазрат Имом Абдуллоҳ Боҳир билан бир даврда яшаб ўтган. Шундай экан VIII асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида араб қўшинлари билан юз берган воқеалар силсиласида машҳур ислом дини тарғиботчиларининг номи, жумладан Ҳазрат Али (к.в.) авлодларининг обрў-эътиборидан фойдаланиш туфайли улар билан боғлиқ зиёратгоҳлар пайдо бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Кейинчалик бу ҳолат халқ оғзаки ижодида ҳам, тарихий дostonларда ҳам, жумладан “Сафед Булон қиссаси”да ўз ифодасини топган⁴.

Шу ўринда араб тарихчиси Жоҳизнинг (775–868) маълумотлари аҳамиятга моликдир. Унга кўра, IX асрдаёқ фарғоналик араблар маҳаллий аҳолидан кўриниши билан фарқ қилмаган. Ал-Жоҳиз бу ўринда VIII

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Учкўприк тумани, Сарикўрғон қишлоғи.

² Снесарев. Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М.: “Наука”, 1983. С. 178-180.

³ Мулло Мўсо Сайрабий. Тарихи Ҳамиди. Бейжинг.: “Миллатлар нашриёти”, 2007. 599-б.

⁴ Абдулаҳатов Н, Ҳайдарова З, Азимов О. Биби Убайда тарихи. – Ф.: “Фарғона”, 2003. 23-б.

асрларда Фарғонага исломни олиб келган арабларнинг авлодини назарда тутган¹. Кўриниб турибдики, VIII асрлардан бошлаб Фарғона водийсига исломни олиб келган араблар бу ерда маҳаллий аҳоли билан яқин бўлиш учун чиндан ҳам фарғоналик қизларга уйланганлар ва тез орада улар шу ернинг маҳаллий халқ вакилларига айланганлар. Бинобарин, Балазурийнинг “Китоб футух ал-булдон” (“Мамлакатларнинг зарб этилиши ҳақидаги китоб”) асарида бу ҳақда жумладан қуйидагиларни баён этади: “Менга ал-Умарий Хайсама ибн ал-Адийдан айтган эди. У бўлса ибн Айшадан эшитган экан, шул тўғридаким Қутайба Мовароуннаҳрга, ҳатто Шош ва Фарғонага арабларни кўчириб олиб келган экан”².

Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, араб халифалиги қўшинлари билан фарғоналиклар ўртасида бир асрдан зиёд вақт мобайнида кураш борган. Биз юқорида 712 йилди Қутайба ибн Муслимни Фарғонага илк юриши содир бўлганлигини ёзган эдик. 715 йилда Қутайба ибн Муслим янгитдан Фарғонага юриш қилади. Сабаби, фарғоналикларнинг арабларга қарши янги қўзғолони ва араб ноибининг ўлдирилгани эди. Қутайба учун Фарғонага юриши ҳаётдаги энг сўнгги юриш бўлади. У халифа Сулаймонга (715–717 й.й.) қарши исён кўтарганликда айбланади. Шу сабабдан жангчилари ва барча қариндошлари билан биргаликда уни Фарғонада қатл этилади. Ҳозирда Қутайба номи билан боғлиқ зиёратгоҳ Андижон вилояти Жалакудук тумани, Сўфи қишлоқда жойлашган бўлиб Шоҳ Қутайба номи билан машҳурдир³.

Маҳаллий аҳолининг айтишича, ушбу мазорга араб қўшинларининг лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим ва унинг уч ўғли дафн қилинган экан. Ривоятга кўра, Қутайба ибн Муслим бу ерда кофирларнинг подшоҳи бўлмиш Гулунч / Килинчнинг қизи Султон Энага уйланиб 3 та ўғил кўрган ва кейинчалик ўз аскарлари томонидан ўлдирилгунига қадар, 7 йил шу ерда яшаган экан. Мазкур зиёратгоҳ жойлашган қабристон номи Қилич мазор (эски номи – Гурунч) деб аталади. Қабристоннинг ўртасида Қутайба ибн Муслимнинг қабри жойлашган бўлиб, атрофида 3 нафар ўғли ва 2 нафар номи номаълум азиз-авлиёнинг қабрлари ҳамда муқаддас сув чиқадиган қайрағоч дарахт мавжуд. Қутайба ибн Муслимнинг мазори яқинида “Хўжа мазор”, “Қирғиз мазор”, “Ўзбек мазор”, “Қорақалпоқ мазори”, “Қашқар мазор” сингари зиёратгоҳлар мавжуд.

Шу ўринда ислом лашкарбошиси Қутайба билан боғлиқ ривоятлар эътиборга моликдир. Ривоятга кўра, Работи Сарханг деган қалъа яқинида оташпараст ҳукмдор Кулунж (ёки Кулиш) ва Қутайба ибн Муслим бошчилигидаги ислом лашкарлари ўртасида жанг бўлади. Қалъанинг

¹ Чвыр Л.А. Об исторических преданиях Аштских таджиков... С.170.

² Ахмад ибн Йахйя ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана (Извлечение из сочинение “Футух ул-булдан”) / Перевод с арабского, предисловие, комментарии и указатели: Г. Гоипова. Д.: “Дониш”, 1987. С.39.

³ Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Андижон вилояти, Жалакудук тумани Сўфи қишлоғида яшовчи (1922 йилда туғилган) Абдулҳамид махсум Сирожиддиновдан ёзиб олинди.

мустаҳкамлиги туфайли Қутайба кўшинлари узок муддатга қадар қалъани камал қилишга мажбур бўладилар.

Кунларнинг бирида Кулунжнинг қизи малика Султонбегим тушида иймон келтириб мусулмон бўлади ва у мусулмонларнинг қони беҳуда тўкилмаслиги учун уларга қалъани қай тарика қўлга киритиш йўлини маълум қилади. Шу тарзда Қутайба қалъани қўлга киритади ва малика Султонбегим (Султон Эна)га уйланади. Ривоятда Қутайба ибн Муслим Султонбегим билан бирга етти йил яшаб, уч ўғил кўрганлиги, улардан бири Бахмалпўш деган ном олганлиги айтилади. Қизиғи шундаки, Қутайбанинг ўлимидан сўнг унинг душманлари малика Султонбегимни ҳам жонига қасд қилишмоқчи бўладилар. Душман таъқибидан қочаётиб Султон бегим тепалик олдида Аллоҳга илтижо қилиб, уни душманлар таъқибидан халос қилишини сўрайди. Мўъжиза юз бериб, у адирлик орасида ғойиб бўлади. Ҳозирда худди шу жойда Султон Бегим мозори мавжуд¹.

Таъкидлаб ўтиш керакки, Шоҳ Қутайба мозори ислом лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий (660–715) билан боғлиқ бўлсада, халқ орасида Шоҳ Қутайба ҳазрат Алининг ўзидир деган қарашлар сақланиб қолганлигини ерлик аҳоли билан олиб борган суҳбатлар чоғимизда амин бўлдик². Фикримизнинг далили сифатида “Шоҳ Қутайба Кўкбулоқий Андижоний” насабномасида келтирилган маълумотлар бунга мисол бўла олади. Мазкур кўлэзмада келтирилишича, Қутайба ибн Муслим ота тарафидан Али ибн Абу Толибнинг учинчи авлоди эканлиги айтилади³. Гарчанд мазкур маълумотлар ҳақиқатдан йироқ бўлса-да, Қутайба ибн Муслимнинг Фарғона водийсидаги олиб борган ҳарбий ҳаракатларини ҳам кейинчалик ҳазрат Алига нисбатан бериб келинган бўлса керак. Бу эса даврлар ўтиши билан ҳазрат Али ва Қутайба ўртасида қариндошчилик ришталари мавжудлиги тўғрисидаги тушунчаларни келтириб чиқарганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қолаверса, ахборотчиларнинг айтишларича, улар кексалардан “Қутайба бу Алидир” деган сўзларни эшитганликларини таъкидлайдилар. Нима бўлганда ҳам, ҳазрат Али тўғрисида афсона ва ривоятларнинг пайдо бўлиш замирида арабларнинг Фарғона водийсига исломнинг илк даврларида қилган ҳарбий юришлари ҳам муҳим аҳамият касб этган кўринади⁴.

¹ Қутайба ибн Муслимнинг қабри тўғрисида қўшимча маълумотлар учун қarang: Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. – С., 1956; Джамал ал-Карши. Ал Мулхакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: “Дайк–Пресс”, 2005; Mazar documents from Hinjayg and Fergana (faksimile). Edited by Sugawara Jun Kawahara Yayoi. Tokyo University of Foreign Studies 2006; Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Study of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28. Tokyo University of Foreign Studies 2007.

² Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Андижон вилояти, Жалақудук туман, Сўфи қишлоғи.

³ Мазкур шажара Андижон вилояти. Жалақудук туманида яшовчи Насруллоҳон Ҳасанов хонадонидан сақланади.

⁴ Абдулаҳатов Н., Ғозиев Т. Шохимардон. – Т.: “Янги аср авлоди” 2010. 117-б.

Тарихдан маълумки, Қутайбанинг ўлиmidан сўнг, фарғоналиклар арабларни водий ҳудудидан суриб чиқарганлар. Фарғона яна маҳаллий ҳукумдорлар кўлига ўтиб, бир неча йил давомида араблар бу ерларга келмайдилар. Лекин бу ҳол узоқ вақт давом этмайди. Бу вақтларда Фарғонада Алутар баъзи манбаларда “Тарабанда” ёки “Ат-Тар” деб, хитой манбаларида бўлса, “Аляода” деб кўрсатилган ҳукмдор ҳукмронлик қилган¹.

Маълумотларга кўра, Хуросон ноибидан Саид ал-Хараший² 722 йили Фарғонага қилган юриши вақтида Алутардан катта миқдордаги ўлпон тўлашни талаб қилади. Фарғона ҳукумдори унга сўраган миқдордаги ўлпонни тўлайди. Бироқ, у Хуросон ноибидан кўрққанлигидан эмас, балки маълум бир ҳарбий мақсадларни кўзда тутган ҳолда бу ишни амалга оширади.

Тарихий манбаларда ёзилишича, Саид ал-Хараший Фарғонадан Самарқандга қайтиб кетаётган пайтида унинг қаровига Алутар бошчилигидаги 50 мингдан иборат Фарғона кўшинлари тунда тўсатдан ҳужум қилиб, жуда катта ўлжани кўлга киритади. Халифалик воқеаларининг бундай тарзда кескинлашиб кетишидан чўчиб, қандай бўлмасин Фарғона ҳукумдорининг бошлаган ҳарбий ҳаракатларини бостириш пайида бўлади. Унга қарши жазо бўлинмаларини юборади. Шундай қилиб, 723 йили Фарғона водийсига Муслим ибн Саид³ бошчилигидаги сараланган араб кўшинларининг юриши бошланади⁴.

IX асрда яшаб ўтган тарихчи Балазурийнинг “Китоб футух ал-булдон” (“Мамлакатларнинг зарб этилиши ҳақидаги китоб”) асарида келтирилган маълумотларига кўра, Муслим ибн Саид Фарғона пойтахтига ҳужум қилиб, дарахтларни кесиб, шаҳарни буза бошлаган⁵. Бундай ҳарбий юришлар халифалар ал-Мансур, ал-Маҳдий, Ҳорун ар-Рашид ва ал-Маъмун даврларида ҳам давом этган. Бундан кўринадики, Фарғона водийси бир неча ўн йил мобайнида араблар билан маҳаллий ҳукмдорлар ўртасида уруш давом этган ва бу ҳолат халқ оғзаки ижодида ҳам тарихий қиссаларда ҳам жумладан “Сафед Булон қиссаси”да ўз ифодасини топган.

Қиссада Фарғонани Муғистон ёхуд муғлар ўлкаси дея аташда ўзига хос сабаблари бор. Шу ўринда Муғ сўзининг маъноси нима ва муғлар ўзи ким деган саволга қисқача изоҳ бериб ўтсак.

Юнон тарихчиси Ҳеродотнинг (милоддан. ав. VI аср) келтирган маълумотларига кўра, шимолий-ғарбий Эроннинг тоғликларида ўрнашган

¹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М.: “Наука”, 1970. С 285.

² Саид ибн Амр ибн ал-Асвад ибн Малик ибн Каъб ибн Вақдон ал-Хараший – 721-723 йилларда Хуросон ноибидан вазифасида турган.

³ Муслим ибн Саид ибн Аслам ибн Зуръаб ибн Амр ибн Хувайлид ас-Саъик ал-Қилабий – 723-725 йилларда Хуросон ноибидан вазифасида турган.

⁴ Шмидт А.Э. Рукопись третьего тома всемирной истории ибн-Мискавейха // Труды Государственной библиотеки. Том I. Юбилейной 1870-1935. LXV. Т., 1935. С. 127.

⁵ Ал-Балазури. Китаб футух ал-булдан. Книга завоевания стран (перевод Ш.Закирова) // Материалы по истории этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Т.: “Фан”, 2003. С.38.

мидияликлар олтига қабилага бўлиниб, улардан бири Мағ деб аталган¹. Олима Мэри Бойснинг фикрича, ушбу Мағ қабиласи коҳинлардан иборат бўлган². Бундан кўринадики, қадимги эрон тилида мағ, яъни муғ сўзи коҳин маъносини англатган³. Ўрта Осиё халқларида зардуштийлик, яъни оташпарастлик динига эътиқод қилган аҳоли қадимда муғлар деб аталган⁴. Кейинчалик қадимги зардуштийликка оид ёдгорликлар ва исломдан олдинги даврга мансуб тарихий обидалар аҳоли орасида Муғтепа, Муғхона, Муғ қалъа ёхуд Муғистон деб юритилган⁵. Шу сабабдан Ибрат ўзининг “Фарғона тарихи” асарида: “Туркистон мамлакатларида бино бўлган эски харобалар бор, ани “муғний” иморати деб айтурлар. “Муғ” деб оташпараст Афросиёбдан қолган иморатлар бўлса керак”,⁶ деган фикрни келтириб ўтади .

“Сафед Булон қиссаси”да Ихшит номи кўп маротаба тилга олинганлиги учун биз шу ўринда Ихшит сўзи маъносига изоҳ бериб ўтсак. Малумотларга кўра, “Ихшид” сўзи, бу Сосонийлар сулоласидан олинган унвонни англатган. Эрамизнинг IV асрига оид сўғд хужжатларининг бирида сўғд тилида “ихшеде Тамархушға”, яъни “Тамархуша Ихшиди” деган жумлалар келтирилган бўлиб, Тамархуша Фарғонадаги жойлардан бирини номини англатган. Ибн Хордадбеҳга кўра, Фарғона ҳукмдорлари, Абу Райҳон Берунийга кўра, Сўғд ҳукмдорлари VII-VIII асрларда Ихшид унвони билан юритилган. Якубий ва Баълабийларни келтиришича, сўғдийлар ҳукмдори Ғурак(Гурек) ҳам ихшид унвони билан аталган. Шу манбаларга кўра, Ихшид Фарғона тилида “Шоҳлар шоҳи” арабчасига “малик ул мулук” маъносини англатган⁷.

Фарғоналик Ихшидийлар сулоласи (935-969) тарихда Аббосийлар халифалиги даврида Миср ва Сурияда ҳукмронлик қилган. Бу ҳақда “Мусулмон сулолалари” китобининг муаллифи Стэнли Лэн-Пуль шундай ёзади: *“Ихшид сўзи Фарғона ҳукмдорлари унвонни англатган. Жумладан, XI асрда яшаб ўтган араб тарихчиси Хилол ас-Сабиий ўзининг “Русум дор ал-Хилафа” китобида “Ихшид бу Фарғона подшоҳидир”, дея таъкидлаб ўтган эди⁸. Бағдод саройида хизмат қилган Тугъж Фарғоналик лашкарбошининг ўгли бўлган эди. Тугъж хизмати туфайли Дамашқ ноиби даражасига кўтарилди. Бироқ халифа газабига учраб зиндонда вафот этди. Унинг ўгли Муҳаммад отасининг муваффақиятсизлигини ўнглаб 930г935 йилларда Миср ва Дамашқнинг ноиби бўлди. 938 йили у Ихшид*

¹ Геродот. История в девяти книгах. – Л.: “Наука”, 1972. С. 44.

² Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М.: “Наука”, 1988. С. 61.

³ Персидско-русский словарь /Составитель Б.В.Миллер. – М., 1953. С.531.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М.: Издательство АН, 1956; Авеста. Избранные гимны. – Д.: “Адиб”, 1990; Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. – М.: “Эксмо”, 2007.

⁵ Жетбысбаев Н. Слово “муғ” курганы и каменная баба // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год пятый. 7.П. Т.1900. С. 28-32.

⁶ Ибрат. Фарғона тарихи... 275-б.

⁷ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М.:”Наука”, 1970. С 50-52.

⁸ Хиллал ас-Саби. Установления и обычаи двора халифов.– М.,1983. С.90.

унвонини қабул қилди ва 941 йили Сурияни ўз мулкига қўшиб олди. Келгуси йилда эса Макка ва Мадина ҳам унинг тасарруфига ўтди”¹.

Кўриб турганингиздек, Фарғонада ҳукмронлик қилган сулола ўзига бежиз Ихшид унвонини олмаган эди. Бу унвон ислом дини гуркираб яшнаган даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Модомики ихшид унвони Фарғонадаги олий ҳукмдорга нисбатан қўлланилган бўлса, нима сабабдан “Сафед Булон қиссаси”да Фарғона ҳукмдори бўлмиш Ихшид Косонда турганлиги айтилади.

X асрда яшаб ўтган араб тарихчиси Абул Фидога кўра, Косон (Ҳозирда Наманган вилояти, Косонсой туманида жойлашган) Фарғона водийсидаги пойтахт шаҳарлардан бири ҳисобланар эди². Шу сабабдан академик В.В. Бартольд VIII аср охири ва IX асрнинг бошида Фарғона ҳукмдорларининг пойтахти Косон бўлган дея таъкидлаб ўтган³. Худди Ахсикент сингари қадимги Косон шаҳри харобаларига бўлган эътибор XIX асрнинг охирида пайдо бўлган. Натижада XIX асрнинг охирида Н. Н. Щербина-Крамаренко ҳамда И. Брянновларнинг Косон тўғрисидаги хотиралари чоп этилган⁴.

1939 йили Катта Фарғона канали қурилиши даврида қадимий Косон шаҳристони ёдгорлиги ҳам археологлар томонидан йўлғйўлакай кўриб чиқилган эди. Кейинчалик академик М.Е.Массон ўз эсдаликларида ҳам бу ҳақда ёдга олади:

“Яна бир ярим чақиримдан сўнг қаршимизда тоғ ёнбағрида ястаниб ётган қадимги Косон харабалари гавдалана бошлайди. Ёдгорлик сойнинг чап қирғоғида жойлашган. Маҳаллий аҳоли уларни Муғтепа ёхуд Муғқала, яъни афсонавий баҳайбат муғларнинг қалъаси” деб атайди. Эмишки улар гайридинлар бўлиб, араблар истилосига қадар шу ерда ҳаёт кечирганлар. Шаҳристон ва унинг атрофларида бўрли денгиз молюскларининг тошга айланган қолдиқлари сочилиб ётибди. Маҳаллий аҳоли уларни муғлар тирноғларининг қолдиқлари, яъни “муғтирноқ” деб атайдилар. Айтишларича, Фарғонага ислом тарқалганидан сўнг ноилож қолган муғлар умидсизликдан тирноқлари билан ерни шу қадар тирнаган эканларки тирноқлари узилиб тушиб тошга айланган эмиш.

Муғтепа олдида биз қадимги ўрасимон икки қабрга дуч келдик. Қабрларнинг тузилишини чизмага туширдик...

29 августда эрта тонгдан бошлаб қадимги Косон харабаларини барчасини кўздан кечирамиз. Аввалги планлар шубҳасизки унинг мураккаб қиёфасини аниқ бера олмайди. Яна кўз билан чамалаб планга оламан. Баландликда жойлашган кўҳандиз ва унинг мустаҳкам тўртбурчакли

¹ Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии. Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. С 356.

² Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. (МИА). М.-Л., 1952. № 26. С 233.

³ Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон... 112-б.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Щербина-Крамаренко Н. Н. По мусульманским святыням. Справочная книжка Самаркандской области, 1896, вып. IV, отд. IV; Бряннов И. О следах древнего города Касана в Ферганской области. Протоколы ТКЛА за 1895-1899 гг. 1900.

минораларини, сувга тушишдан ҳимоя қилувчи девор қолдиқларини, ва ниҳоят сойнинг тик қирғоғидаги шаҳристонни кўздан кечирамиз. Ҳеч бир ерда фанда айнан шу ерда эрамиздан аввалги II асрда Фарғонаннинг пойтахти Гуйшань бўлганлигини исботловчи археологик материалларга дуч келмаямиз. Ора-сирада қатор қилиб урилган паҳса деворлар ва бир неча чўзинчоқ гиштлар, шунингдек топилган ер устки археологик материалларнинг барчаси бу ернинг айнаи гуллаб яшнаган даври асосан VII–VIII асрларда кечганлигини кўрсатиб турибди. Ўша пайтларда араб муаллифларининг маълумотларига кўра, Косон маҳаллий Фарғона ҳукмдорларининг пойтахти бўлган эди”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, 712 йили араб лашкарбошиси Қутайбани ибн Муслим Боҳилийнинг Фарғона водийсига қилган биринчи юришида фақат Хўжанд ва Косон шаҳарлари номлари бежиз тилга олинмайди. Бу тўғрисида тарихчи Табарийнинг (839-923 йй) “Тарихи ат-Табарий” номли асарида маълумот учрайди². Бу эса Косон шаҳрини сиёсий ва иқтисодий жихатдан қудратли шаҳар бўлганлигидан далолат беради. Шу сабабдан ҳам “Сафед Булон қиссаси”да Иброҳим Шоҳ Жарирга Фарғонага қилган юришида биринчи бўлиб Косонга ҳужум қилмасликни маслаҳат беради.

Шу ўринда яна бир маълумотни келтириб ўтмоқчимиз. Ҳижрий 200 йили (милодий 816) Аббосийлар халифаси ал-Маъмун³ лашкарбошиси ал-Фазл ибн Саҳл⁴ томонидан олиб келинган ва Маккадаги халифалик хазинасида сақланаётган Қобулшоҳ тахти ва тоштахтасини Каъбага олиб келишига фармон беради. Унинг мақсади тоштахтага ўзининг ислом олдида кўрсатган хизматларни ўйдириб шу билан ўз ҳокимиятининг мустаҳкам ва қудратли эканлигини ифодалаш эди. Айнан шу тахтатошга битилган сўзларда қуйидаги жумлалар учрайди: “*Ва у (Зуррийасатайн) тахтни Тибет суворийлари ила Ироққа юборди... Ва у Ўтрор вилоятини забт этишига уринди. У чегара ҳокимин қатл этди ва қарлуқ жабғусининг ўғилларини ва хотинини асир олди. Ўзини эса қимоқлар юртига қочишига мажбур этди. Шундан сўнг Косон шаҳрини эгаллади ва арабларга Фарғона қалъаларининг калитларини юборди*”⁵. Ушбу ёзувларни араб тарихчиси Абул Валид Мухаммад ал-Азрақий ўзининг “Китоб ахбори Макка” номли асарида келтиради. Унинг айтишича, ушбу маълумотларни Каъбадаги тоштахтадан кўчириб ёзган экан⁶.

¹Массон М.Е. Среднеазиатские мосты прошлого и проблемы их изучения. – Т.: “Узбекистан”, 1978. С.163-164.

²История ат-Табари. – Т.: “Фан”, 1987. С 114.

³Маъмун – Аббосийлар сулоласининг еттинчи халифаси (813-833). Ҳорун ар-Рашиднинг эронлик канизагидан бўлган ўғли. Маъмун илм-фанга ҳомийлиги билан шухрат топган.

⁴Ал-Фазл ибн Саҳл Зу-р-риёасатайн – халифа ал-Маъмуннинг вазири. Асли эронлик бўлиб, бармакийларни қўллаб-қувватлаган, халифа ал-Амин вазири Фазл ибн ал-Рабиъга душман бўлган ва эронликларга ён босган. Ал-Маъмун унинг содиқлигига шубҳа келтирувчи далилларга эга бўлгач 817 йили уни қатл эттиради.

⁵Михайлова А.И. Новые эпиграфические данные для истории Средней Азии IXв // Эпиграфика Востока. V. – М.–Л., 1951. С 17.

⁶Ўша асар. Ўша бет.

Биз ушбу маълумотни бежиз келтирмадик. Зеро, халифа Маъмун замонидан бошлаб кимки Каъба зиёратига келса ундаги тоштахтадаги тарихий битиг орқали Фарғона ва Косон тўғрисида воқиф бўлган ва бу ўз навбатида Косон номини машхур қилганлиги шубҳасиз. Шу боисдан ҳам “Сафед Булон қиссаси” қиссасида бўлиб ўтадиган воқеаларнинг асосий қисми Косонда юз бериши ҳам Косонни халифаликда ҳам яхши билганликлари туфайли мазкур шаҳарни тарихий қиссага кирганли эҳтимолдан холи эмас.

Иброҳим Шоҳ Жарирга Косонга юриш ҳали эрта эканлигини айтар экан, аввал Қубо ва Ахси шаҳарларини олса Косонни забт этиш мушкул бўлмаслигини таъкидлайди.

Шу ўринда Қубо шаҳри ҳақида. Фарғона водийсининг қадимги шаҳарларидан бири бўлган Қува ёзма манбаларда “Қубо” ва “Қубод” сингари икки хил ном билан тилга олинади.

Шаҳарни Қубо номи билан аталганлиги ҳақидаги дастлабки маълумотлар IX-X асрлардан бошлаб, араб манбааларида учрайди. Жумладан, Табарий, Истахрий, Абулқосим ибн Ҳавқал, Муҳаммад ал-Муқаддасийнинг асарларида шу ном билан тилга олинади¹.

XII асрларда ёзилган ёзма манбаларда Қубодан етишиб чиқиб “Қубовий” нисбаси билан машхур бўлган алломалар ҳақида маълумотлар келтирилади. Масалан, “Бухоро тарихи”ни араб тилидан форс тилига таржима қилган Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал Қубовийни олайлик². Шунингдек, ўша даврларда яшаб ўтган Абу Саъид Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний ва унга замондош бўлган Ёкут Ҳамавийнинг асарида ҳам Қубо шаҳри ва ундан етишиб чиққан Абулмакорим Ризқаллох ибн Муҳаммад ал-Қубовий, Иброҳим ибн Али ибн ал-Ҳусайн Абу Исҳоқ ал Қубовий ас-Сўфий сингари олимлар номлари ҳам зикр этиб ўтилган³.

XI асрдан сўнг XV асрга қадар Қува тўғрисида ёзма манбаларда маълумотлар учрамайди. Фақатгина XV асрга келиб, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” номли асарида куболик машхур шоир Рукниддин Қубовий тўғрисида маълумот келтирилган⁴.

Темурийлар даврига келиб, Қува шаҳар эмас балки, қишлоқ сифатида тилга олина бошланган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида Қубо номи 1494-1503 йилларда Фарғонада юз берган

¹ Бу ҳақда қаранг: История ат Табари. – Т.: “Фан”, 1987; Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истахри // Материалы по истории киргизов и киргизии. – М.: “Наука”, 1973; Бетгер. Е.К. Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды САГУ. Археология Средней Азии. – Т.: “Издательство САГУ”, 1957: Al-Moqadasi. Ansab at – taqsim // BGA. 3; Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд. 1931; Бартольд. В.В. Фергана. Статьи из “Энциклопедии ислама”. Сочинения III том. – М.: “Наука”, 1965.

² Бу ҳақда қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: “Камалак”, 1991. 88-б

³ Бу ҳақда қаранг: Камолитдинов Ш.С. Сведения “Китаб ал-ансаб” Самъани о Фергане. Общ. Науки в Узбекистане. 1989. № 5; Ирматов Б. М. Основные источники сведений о Маверанахра в “Муджам ал-булдан” Йакута. Общ. Науки в Узбекистане. 1991. №6; Qomus al-al'om, bnchi jild. Istanbul, 1316(1898miladiy). –Б.4264. Ўша асар, 5 nchi jild. Istanbul, 1316(1898miladiy). –Б.3593.

⁴ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981. 74-75-б.

сийсий воқеалар жараёнида тилга олинади¹.

XIX аср бошларидан бошлаб тарихий ва бадий асарларда Қубо қишлоғи Қубо билан бир вақтнинг ўзида Қубод номи билан ҳам юритила бошланган. Гулханий ўзининг “Зарбулмасал” асарида: *“Ровийлар андоғ ривоят қилурларким, илгариги аҳли айёми нофаржомда Фарғона иқлиминда Қайқубод отлиқ подшоҳдин қолгон бир эски шаҳристон бор эди”*, дея таъриф бериб ўтади. Мулла Олим Махдум Ҳожи ўзининг “Тарихи Туркистон” асарида Қувани Қубодиён номи билан тилга олади².

1812 Қўқон хонлигига ташриф буюрган ҳиндистонлик сайёҳ Мир Изатуллоҳ ҳам Қубо қишлоғини Қайқубод номи билан атайди³. XIX асрнинг икинчи ярмида Қўқон адабий илмий муҳитидан етишиб чиққан истеъдодли олим Махмуд Ҳаким Яйфонийнинг(1850–1930) “Хуллас ут – таворих” асарида ҳам Қува Қубод номи билан тилга олинади: *“Замони аввалда Фарғона музофотида Султон Маҳмудхонни замонида Абусаидхон подшоҳи адолатишор эрди. Абусаидхондин беш адад ўғул қолди ва бул мулкани ҳукумати аларга таълуқ топди. Аларни пойтахтлари вилояти Қубод эрди. Алҳол машҳурда Қуводир ва бул Қубод авал вақтда бир шаҳри азим ва вилояти басеъ эрди. Алҳолда бир қишлоқдур”*⁴. Қуванинг Қубод номи билан аталганлигини Исҳоқхон Жунайдуллоҳўжа ўғли ўзининг “Тарихи Фарғона” асарида қуйидаги изоҳлайди: *“... Фарғонада бўлмиш Қубо шаҳрининг авали биноти Нўширавон отаси Қубод бино қилган деб аввалда ёзилиб ўтти. Қубодни ўз исмига Қубод қўюлуб, ҳоло долни тархим қилиб, Қубо ёзарлар. Авомуннослар бўлсалар оғизда Қува дерлар. Қувани ҳеч маъноси йўқ”*⁵.

Маҳаллий аҳоли орасида Қайқубод тўғрисидаги афсоналар ва қиссаларнинг кенг тарқалганлиги бўлиши маҳаллий аҳоли орасида қадимги Қува шаҳристонини Қайқувот тепа номи билан машҳур бўлишига олиб келган⁶.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, “Сафед Булон қиссаси”да Қубо шаҳри бежиз тилга олинмайди. Чунки ёзма манбалар ва археологик қазилмалар Қубо шаҳрида араблар билан қаттиқ жанглар олиб борилганлигини тасдиқлайди⁷. Табарийнинг келтиришича, 738 йили Хуросон ноиб Наср ибн Сайёр⁸ Фарғонага келганида куболиклар араб қўшинларига қаттиқ

¹Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйжи Мано(Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасанов. – Т.:”Шарқ”, 2002. 42-43-б.

² Мулла Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши.: “Насаф”,1992. 19-б.

³ Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство(1812) // История Узбекистана в источниках. –Т.:”Фан”, 1988. С. 158.

⁴ Махмуд Ҳаким Яйфоний. “Хуллас ут-таворих”. Қўқон вилоят адабиёт музейи. №70(1440). 145-б.

⁵ Ибрат. Фарғона тарихи. –Т.: “Камалак”, 1991. 278-б.

⁶ Ипак йўли афсоналари / Тузувчи, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев. –Т.: “Фан”, 1993. 70-б.

⁷ Булатова В.А. Древняя Кува. –Т.: “Фан”, 1972. С 19.

⁸ Наср ибн Сайёр ал-Лайси ибн Лайс ибн Рафиъ ибн Рабиъа ибн Журай ибн Афв ибн Амир (тахм. 666-748). Машҳур араб лашкарбоши. Дастлаб Самарқандда (728 йил), сўнгра Балхда, кейинчалик бутунлай 738-748 йиллар давомида Хуросон ноиб вазифасида турган.

каршилиқ кўрсатганлар. Бу ҳақда Табарий жумладан шундай дейди:

“Улардан баъзилари айтадилар: Қачонки Наср Шошга келгач, уни Шош ҳукмдори Кадар совға ва сулҳ учун бадал ҳамда гаровдагилар билан кутиб олди. Наср унга мамалакатидан Ҳорис ибн Сурайжни ҳайдаб юборишини шарт қилиб қўйди ва у Ҳорисни Фаробга қувиб юборди. У (Наср ибн Сайёр) Шошга Низак ибн Солиҳни ноиб қилиб тайинлаб сўнг юришига кетди ва Фарғонанинг Қубосида тўхтади. Қубо аҳолиси унинг келишидан огоҳ бўлиб емғашакни ёқиб юбордилар ва озиқ-овқатни яшириб қўйдилар”¹.

Наср ибн Сайёрнинг 739 йилда Фарғонага қилган юриши тўғрисида тарихчи Т.Қодирова маълумотлар келтирар экан Табарийнинг баёнига асосланган ҳолда ўша Фарғона ҳукмдори ворисхўрининг қароргоҳи Қувада бўлганлигини таъкидлаб ўтади: *“Наср Шошда ўзининг ноиби Низак ибн Солиҳни² қўйиб ўзи бўлса Фарғонага юриш қилди. Наср қўшинлари билан Фарғона ҳукмдори ворисхўри ўрталарида Қува шаҳри яқинида бўлиб ўтган бир неча жанглардан сўнг фарғоналиклар сулҳ тузишни таклиф қилдилар”³.*

X асрнинг иккинчи ярми ва X асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган араб сайёҳи ва географ олими Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форсий ал-Истаҳрий Қубо тўғрисида шундай ёзади:

“Қубо катталиги жиҳатидан Ахсикентга тенгдир. Вилоятнинг энг хушманазара жойидир. Бу ерда кўҳандиз, шаҳристон ва рабод бор. Кўҳандиз хароба ҳолида. Жомеъ масжиди кўҳандизда жойлашган. Бозор, амир саройи, ва зиндон рабодда жойлашган. Рабод девор билан ўралган бўлиб, у ерда боғлар ва оқар сувлар серобдир”⁴. Қубо аркининг X асрдаёқ вайрон ҳолида бўлишига академик В.В. Бартольд қуйидагича изоҳлаган эди: *“Бу Фарғонада бирдан бир ҳодиса бўлса керак. Бу ҳол Бухоро ва Самарқандда бўлгани каби Қубода ҳам қалъани би вақтлар араб аскарлари тарафидан ишғол қилинганлигини кўрсатмоқда”⁵.* Ушбу маълумотлардан кўринадики, Қубо шаҳрида араблар билан қаттиқ жанглар тарихда бўлиб ўтган ва у “Сафед Булон қиссаси”да ҳам ўз ифодасини топган.

Шу ўринда мушоҳада учун тарихий маълумотларга мурожаат қилсак. Халифа Мансур замонларида (754-775) Хуросон ноиби Наср ибн Сайёрнинг ўғли Лайс ибн Наср Фарғонани халифаликка бўйсундириш учун қўшин билан Фарғонага келади. Бу юришда ислом лашкари зафар кучиб, Фарғона ҳукмдори катта ўлпон тўлашга мажбур бўлади. Шу билан бирга Фарғона ҳукмдори ўзининг Бойчура исмли яқин кишисини халифаликка элчи қилиб юборади. Халифа фарғоналик элчига исломни қабул қилишини таклиф қилади. Бироқ Бойчура исломни қабул қилмайди.

¹ История ат -Табари... С. 269.

² Низак ибн Солиҳ 738-739 йилларда Шош ноиби бўлган.

³Кадырова Т. Из истории крестъянских движений Мавараннахре и Хорасане. – Т., 1965. С.105.

⁴ Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истаҳри...С. 31.

⁵ Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон...108-б.

Бундан ғазабланган Халифа мажбуран бўлсада, уни исломга киргизмоқчи бўлади. Элчига турли қийноқлар билан азоб беришмасин у ўз динида содиқ қолади. Натижада халифа Маҳдий (775-785) замонида қадар зиндонда ётишга мажбур бўлади. Бойчурага ҳар гал “Исломни қабул қил”, дея таклиф қилсалар, у “Мени элчи этиб юборган ҳукмдоримга ҳеч қачон хиёнат қилмайман”, деб жавоб бераверган¹. Бу ҳол қадимги даврлардаёқ Турон замин халқлари жумладан, фарғоналикларнинг ўз дини ва ҳукмдорларига нисбатан қай даражада садоқатли эканликларидан далолат беради. Эҳтимол айнан шу жиҳат учун ҳам кейинчалик фарғоналиклар халифаликда юқори мансабларга эришгандирлар. Чунончи, Муҳаммад (с.а.в)нинг амакилари Аббос авлодлари бўлмиш Аббосийлар сулоласи (750-1258) тўғрисида сўз юритган муаррихлар Ҳорун ар-Рашид (786-809) ҳукмронлик даврини халифаликнинг “Олтин даври” деб эътироф этадилар. Ўша давр тарихчиларининг ёзишларича, Ҳорун ар-Рашид кўлида шу қадар кўп бойликлар тўпланган эдики, “*Дунё пайдо бўлгандан буён ҳеч ким унингдек бу қадар молғмулк қолдирмаган*”. Ана шундай беҳисоб бойликлар соҳиби, улкан салтанат ҳукмдори бўлмиш Ҳорун ар-Рашиднинг ёнида Мовароуннаҳрдан жумладан, Фарғонадан етишиб чиққан инсонлар турганлигини ҳисобга олсак, Аббосийлар халифалигида Турон халқларининг ўзига хос алоҳида мавқеи бўлганлигининг гувоҳи бўламыз.

Х асрда яшаб ўтган араб олими Абул Фараж ал-Исфажоний ўзининг машҳур “Қўшиқлар китоби” асарида Ҳорун ар-Рашиднинг хос кўриқчиси Масрур ал-Фарғоний тўғрисида қизиқарли маълумотлар келтиради. Унга кўра, Ҳорун ар-Рашид хазинадаги катта миқдордаги бойликлар, Масрур ал-Фарғонийга бемалол ишониб топширишга одатланган эди. Қолаверса, салтанатда юз бераётган муҳим воқеалар ҳам айнан Масрур ал-Фарғоний томонидан халифага етказиш билан бирга бу борадаги керакли топшириқларни ҳам бажаришни ўз зиммасига олиб келган. Масалан, Абул Фараж ал-Исфажонийнинг таъкилашича, Ҳорун ар-Рашид ўз даврининг буюк мусиқачи ва хушовоз қўшиқчиси Иброҳим ал-Мосулий (742-844) хонадонига юз минг дирҳамни олиб боришни ҳам Масрур ал-Фарғонийга топширади². Абул Фараж ал-Исфажонийнинг ушбу маълумотларини яна бир муҳим жиҳати шундаки, Аббосий халифаларнинг ишончли ва садоқатли аёнлари кўп ҳолларди Мовароуннаҳр заминида туғилиб ўсган шахслар эди. Бағдод шаҳрида бутун бир маҳалла туркий аҳолидангина иборат бўлиб, шаҳар кўчаларида туркий тилда сўзлашувчи кишилар ҳеч кимни ҳайратда қолдирмаган. Шу сабабдан Масрур ал-Фарғонийдек халифаликнинг энг чекка ўлкасидан келган туркийзабон амалдорлар ва олимлар давлатнинг барча ишларига аралашганлар ва Аббосийлар ҳукмдорларига ўз сўзларини ўтказиш даражасига эришган эдилар. Машҳур тарихчи Ёқут Ҳамавийнинг (1179-1229) ёзишича Аббосий халифа

¹ Ўша асар.142-б.

²Абу-ль-Фарадж аль-Исфажани. Книга песен / Перевод с арабского А.Б.Халидова, Б.Я. Шидфар. – М., 1980. С.424-425.

Иброҳим ибн Маҳдий туркий тилда бемалол сўзлаша билган.

Атоқли олим Ҳ.Ҳасановнинг келтирган маълумотларига кўра, Халифа Муътасимнинг (833-842) онаси Марида ҳам Сўғдда туғилган. Шу сабабдан Муътасим даврида Сўғд, Фарғона, Усрушоно ва Шош йигитларидан туркий гвардияга аскарлар олинган, улар халифа тахтининг таянчи бўлганлар. Муътасимнинг Ўтамиш исмли бир вазири ҳам туркий бўлган¹. Шундай экан дунё халқлари маданиятига, илмфан тараққиётига улкан ҳисса қўшган Мовароунаҳрдан етишиб чиққан кўплаб олимларнинг айнан Бағдод шаҳрида яшаб ижод қилишида Масрур ал-Фарғонийдек ватандошларининг ҳам ўзига хос ҳиссаси бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Айтиб ўтиш жоизки, Фарғона водийсида ислом барқарор бўлгач, бу замин мусулмон дунёсида машҳур ислом динининг йўлчи юлдузларининг ватанига айланди. Аҳолисининг катта кичиги ўша даврлардан бошлаб ўзларининг мустақкам эътиқоди билан доврў қозондилар. Сўзимизнинг исботи тариқасида Нажиб Ҳамадонийнинг (XII аср) куйидаги таърифини келтирсак: *“Фарғона аҳли эътиқодда собитдир. Бу ерда кимки вафот этса, барча жанозага йигилмагунча марҳумни дафн этмайдилар. Қачонки ҳамма йигилиб, жаноза намози ўқилгач, қабристон сари йўл оладилар. Улар мусулмончиликнинг барча аҳкомларини сидқидилдан бажаришга одатланганлар”*².

Яна “Сафед Булон қиссаси”даги воеқеаларга эътиборимизни қаратсак. Унда баён қилинишича, ҳазрати Шоҳ Жарир Аҳси сари равона бўлиб, дарё лабига келгач, ўз қароргоҳини тикади.

Шу ўринда Аҳси ёхуд Аҳсикент тўғрисида. X асрда ёзилган муаллифи номаълум бўлган “Худуд ул-олам” китобида *“Аҳсикат–Фарғонанинг қасабаси, амир ва масъул аъёнларнинг қароргоҳи эрур, катта шаҳар. Хашарт (Сир) дарёси бўйида”*³, деган маълумотлар келтирилади. Шу ўринда Истахрий келтирган маълумотлар диққатга сазовордир:

“Фарғона вилоятнинг номи бўлиб, кенг ва бой ҳамда аҳолиси кўпдир. Пойтахтини Аҳсикет деб атайдилар. Аҳсикет чўлда дарёнинг чап қиргоғида жойлашган. Унда кўҳандиз, шаҳристон ва рабод бор. Амир саройи ва зиндон кўҳандизда, Жума масжиди шаҳристонда ва ийд намозгоҳи Чоч дарёсининг лабида жойлашган. Шаҳарнинг узунлиги уч фарсахдир. Шаҳар рабоди девор билан ўралган. Ички шаҳристонда беш дарвоза бор. Булар Дари Бўжир, Дари Маркаша, Дарвозайи Косон, Дари Масжид Одина ва Дари Одинаҳамда Дари Рихонадир. Шаҳристон ва рабодда оқар сув ва ҳовузлар кўп. Ҳар бир дарвозанинг олди боғу

¹ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар.– Т.: “Ўзбекистон”, 1981. 118-б.

² Додхудоева. Л. Роль выходцев из Мавераннахры в истории мусульманского богословия // Средняя Азия и мировая цивилизация. – Т., 1992. С 76.

³ Худуд ул-олам / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткич муаллифи: О. Бўриев. – Т.: “Ўзбекистон”, 2008. 15-б.

бўстондир”¹.

Хитой солномаларида VII-VIII асрларда Нинюань (Фарғона) хукмдорларининг қароргоҳи дарёнинг чап томонидаги Сигянь (Ахсикент)шаҳрида бўлганлиги тилга олинади². Бундан кўринадики, арабларнинг ҳарбий юришлари даврида Фарғонада уларга қарши тура оладиган яна бир кучли шаҳар бу шубҳасизки Ахсикент, яъни қиссада Ахси деб юритилган шаҳар мавжуд эди-ки бу шаҳарни этмасдан ислом кўшини ўз ҳаракатларини давом этиролмас эди. Шу сабабдан “Сафед Булон қиссаси”да Кубодан сўнг арабларнинг юриши Ахсига бежиз уюштирилмаган эди.

“Сафед Булон қиссаси”да баён қилинишича, Косонга яқин келган Шох Жарир ўз мунгшийсига нома ёздиради ва икки кишини нома билан Косонга юбормоқчи бўлади. Шунда саҳобалардан Аслам³ ва Абдурахмон⁴ номани олиб боришга ижозат сўрайдилар. Ҳазрати Шох Жарир улардан беҳад хурсанд бўлиб иккисига рухсат беради. Улар Косонга бораётиб Ихшит лашкарига дуч келдилар. Аслам ва Абдурахмон уларга ҳамла қилиб юз олтмиш Ихшит лашкарини ер тишлатиб, Косон шаҳрига кириб борадилар. Элчиларнинг қилган ишларидан хабар топган Ихшитнинг рангида ранг қолмайди. У элчиларни зарин курсига ўтқазиб, не мақсадда қаердан келганликларини сўрайди. Улар “Мадина шаҳридан муғи тарсонни мусулмон қилган келдик”, жавоб берадилар.

Шу вақтда Ихшитнинг ёнида онаси ҳам бор эди. У айтади: “Биз Ажамлик Нўширавон⁵ наслданмиз. Бу иқлимда ҳамма тахт бизникидир. Сизнинг бу ерда ҳаддингиз йўқдир”. Шунда элчилар мусулмонликни қабул қилсанглар тахтингиз ҳам бахтингиз ҳам ўзингизга, бўлмаса на шаҳар, на қишлоқ, сизгадир дейдилар. Ихшитнинг бу сўзлардан жаҳли чиқиб кетади ва арабларга беҳуда сўзлар айта бошлайди. Шунда Аслам туриб номани ўқиб беради. Номани эшитгач Ихшит ғазабга минади. У араблардан шикаст топган Яздигарднинг лашкари бўлмаганлигини, унинг бўлса, қирқ минг лашкари борлигини, уларнинг ҳар бири минг кишига баробар эканлигини айтади. Ихшит элчиларга “Мадинага қайтинглар бўлмаса мендан ҳеч бир киши омонлик топмайгай”, дейди. Ихшит эчиларни қошига олтмиш ботмонлик қиличини олиб келиб ўз куч қудратини намойиш қилади. У “Менинг кучимдан улар кўрқувга тушадилар”, деб ўйлайди. У қилични Асламга бериб кучинни кўрсатишни талаб қилади. Аслам олтмиш ботмонлик қилични ғилофидан суғуриб, Кубода Хушдодни ёйини қандай қилган бўлсалар қўли билан тиззасига уриб қилични ҳам иккига бўлади.

¹ Китаб масалик ал мамалик ал Истахри // Материалы по истории киргизов и киргизи. – М., 1973. С 30.

² Бичурин (Иакинф)Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч.1. – М.-Л, 1950. С. 251.

³ Аслам ибн Зуъра ал-Килабий. Милодий 665-674 йилларда Хуросон ноиби бўлган.

⁴ Абдурахмон ибн Зиёд милодий 677-680 йилларда Хуросон ноиби бўлган.

⁵ Нўширавон, Ануширвони Одил – Хусравнинг лақаблари, Сосонийларнинг йигирма биринчи шоҳи, милодий 531-579 йиллари шоҳлик қилган.

Аслам яна бир бор қудратини намоёиш қилиш учун сарой устунни кўтаради ва буни кўриб, саройда барча дод фарёд қила бошлайди. Улар таваллолар қилиб зўрға Асламни қўлидин устунни айириб оладилар ва унинг қудратига таҳсин айтадилар. Шундан сўнг Ихшит элчиларга ўз элчисини қўшиб жўнатади

Ихшитни элчиларидан бири ҳазрати Шоҳ Жарир сўзларини тинглаб мусулмонликни қабул қилади. Элчилардан бири эса қайтиб ихшитга бўлган воқеаларни сўзлаб бергач, Ихшит араблар билан уруш қилгани қодир эмаслигига кўзи етиб, Косонни тарк этади. Ихшит шундан сўнг Унғор ҳокими Карвонбас деганга қочиб бориб, маслаҳат сўрайди. Карвонбас Ихшитга маслаҳат берубдурки, Зарканддаги боғинга боруб ёшиниб ётгил, арабларни ишни ўзим саранжом қилурман¹.

Ихшит Косонни тарк этгач, ҳазрати Шоҳ Жарир асҳоблари билан Косонга кириб келадилар. Косонда ҳам мусулмонлар бўлиб, зарурият юзасидан динларини пинҳон тутиб яшар эдилар. Ўша кун Шоҳ Жарир Косонга келгач, Косон мусулмонлари уни зўр иззатғикром билан кутиб оладилар. Ҳазрати Шоҳ Жарир улардан Ихшидни қаерга кетганлигини сўрайди. Шунда улар Ихшитни Кўҳи Унғордаги Карвонбас олдига кетган бўлса керак деб, Карвонбасни ким эканлигини таърифлаб берадилар. Шундан сўнг ҳазрати Шоҳ Жарир Карвонга, Карвонбас олдига равона бўлади ва Карвонга келиб Карвонбасга нома киргиздилар. Карвонбас номани ўқиб макр ишлатиб Шоҳ Жарирга мусулмонликни қабул қилганлигини билдиради.

Ёлғондан иймон келтирган Карвонбас Шоҳ Жарирнинг ишончига кириш учун қизи Биби Убайдани турмушга беради. Шу тарзда ривоятларда айтилганидек Биби Убайда пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)га келин бўлибгина қолмай Фарғона музофотида исломни қабул қилган биринчи аёллардан бўлиб қолади².

Бир вақтнинг ўзида у Ихшитни ўзининг қабих режаларидан воқиф қилиб туради. Карвонбаснинг маслаҳати билан Ихшит ҳазрати Шоҳ Жарирга нома битди. Ушбу номада агар ҳазрати Шоҳ Жарир Ихшитнинг гуноҳидан кечса, бутун моли давлатини унга фидо қилиб, ўзи эса ҳазрати Имомга жиловдор бўлиб, умрини охиригача унинг хизматида туриш бирданғбир орзуси эканлиги баён қилинган эди. Карвонбас ушбу номани олган заҳоти ҳазрати Шоҳ Жарир олдиларига келди. Карвонбас номани ўқигач, ҳазрати Шоҳ Жарир ҳайрон бўлади ва буларни бари макр-ҳийла бўлса керак деб ўйлайди.

Номадаги хабар барча мусулмонларни шод қилади. Улар ўйлайдиларки, чиндан ҳам Ихшид ихлос билан тавба қилди. Аммо буларни барчаси макр ҳийла эканлигини Карвонбас ва Ихшитдан бўлак ҳеч ким билмас эди. Шу боис араблар хотиржам бўладилар. Шундан сўнг

¹ Ибрат. Фарғона тарихи... 281-б.

² Кўҳна ва навқирон Бувайда / Нашрга тайёрловчилар: Э.Хўжаев, С.Отабоев., М.Аҳмедов. – Ф.: “Фарғона”, 2001. 11-б.

Карвонбас Шоҳ Жарирни меҳмонга таклиф қилади.

Карвонбаснинг шум ниятидан беҳабар бўлган ҳазрати Шоҳ Жарир тўрт юз саҳобалар билан Кўҳи Унғорга зиёфатга жўнайдилар. Карвонбас уларнинг келишига кимхобдан поёндоз солиб лаълу ферузалардан ясатилган тўрта тахти мураббаъ тузади.

Баногоҳ ҳазрати Шоҳ Жарир Аҳси томон шикорга чиқмоқчи бўлади ва Биби Убайдани ота-онаси ҳузурга бир–икки кунга меҳмон бўлиб келиш учун юбора туриб мен шикордан келгунимча анда турғил, дея Аҳси сари равона бўлади. Биби Убайда ўша кун отасининг уйига келади. Бироқ Биби Убайда уйига келган вақт отаси Карвонбас Ихшитдан нома олган эди. У номани қизи билмаслиги учун уни уйига қайтармоқчи бўлади. Биби Убайда отасига Шоҳ Жарир Аҳсидан шикордан қайтмагунга қадар шу ерда бўлишини тайин қилганлигини айтади. Бироқ Карвонбас Биби Убайдани қандай бўлмасин кетишини хоҳлайди. Отасининг бу феълига тушуна олмай Биби Убайда кўп йиғлайди. Наҳот отам мени ўз уйимга сиғдармаса деб. Онаси қизини ғамнок бўлганлигини кўриб саройдаги баланд манзарада чиқиб ётгин дейди ва онасининг сўзи билан у ўша манзарали жойга чиқиб уйкуга бошини кўяди. Бир вақт уйқудан уйғониб бир хонада отаси ўз аёнлари билан Шоҳ Жарирга қарши фитна тайёрлатганидан хабар топади ва зудлик билан Бодакка¹ йўл олади. Бу шум хабарни охир оқибат Шоҳ Жарирга маълум қилади.

Ҳазрати Шоҳ Жарир кўнглида бу фитнага ишонч бовар қилмай Биби Убайдани юпатади ва эрта тонгла саҳобаларни машваратга чорлайди. Ҳазрати Шоҳ Жарир Биби Убайдадан эшитганларни айтмай барчани огоҳликка чорлайди. Саҳобалар Шоҳ Жарирнинг ранги рўйини кўриб ҳайрон бўладилар. Бироқ Шоҳ Жарир уларни сирдан воқиф қилмайди. Ўшал вақт саҳоба Укрима унинг қошига келиб кўрган тушини баён қилади. Тушида Укрима Расулulloҳнинг кўзида ёш оқаётган ҳолда кўрганлигини ва Муҳаммад мустафо(с.а.в.) саҳобалар намози жумаъга борган чоғлари муғлар уларга хужум қилишларинини эшитганлигини айтиб, Расули акрамнинг айтганларини сўзлайди.

Ҳазрати Шоҳ Жарир жумага қадар тунларни бедор ўтказиб, Аллоҳга муножотлар билан тонглар оттиради. У Карвонбаснинг макрини, унинг Ихшит билан тузган режаларини ўйлаб барини Худога солади.

Эрта тонгда ҳазрати Шоҳ Жарир вақти бомдод намози масжидга киради. Масжидда барча асҳоблар билан намозларини адо қилдилар. Шундан сўнг ўтган ишларни хотиралаб бир-бирлари билан ризолик айладилар ва ҳар тарафга равона бўладилар. Ҳазрати Шоҳ Жарир отланиб, барча лашкарини томошо қилиб, ҳамма чодирнинг бошига боради. Ҳар бирига илтифот қилиб, уларнинг кўнглини топади. Улар қайтганда жумъа вақти бўлган эди. Отдан тушиб масжидга киради. Имоматга Укрима ўтиб, узун сурани ўқийди. Намознинг ярмига етганда ғавғойи қиёмат бошланади.

¹Бодак (ҳозирги Падек) кишлоғи Сафед Булондан 3 км. жанубда жойлашган.

Шу ўринда “Сафед Булон қиссаси”да ҳикоя қилинган мазкур қонли воқеа хусусида айрим фикрларни келтириб ўтсак. Чунки, айрим насабномаларда ҳикоя қилинишича, араблар саркардасига қарши ҳийла ишлатиш учун Ихшит ўзининг маккор бир аёлини юборади. Маккор аёл мусулмонларга қарши жанг қилиш учун энг қулай фурсат намоз пайти эканлигини билиб олгач, Ихшитни бундан хабардор қилади. Жумладан, “Шоҳимардон насабномаси”да Сафед Булонда юз берган машъум воқеа сабаблари қуйидагича талқин этилади:

“Саййид авлиё Шоҳимардон амир ал мўъминин муртазо Али(р.а.) Рум подшоҳининг қизи Биби Ҳанифа хотунидин бўлгон амир ал мўъминин ҳазрат имом Муҳаммад Ҳанафия (р.а.)нинг Биби Шамсия хотуни ҳазрат Усмоннинг қизлари эрди. Имом Муҳаммад Ҳанафия ислом подшоҳлик қилур эрди. Аларнинг икки ўгли бор эрди. Шоҳ Абдулманнон. Яна бирлари Шоҳ Абдулфаттоҳ турур. Шоҳ Абдулманноннинг ўгли Шоҳ Баттол Ғозий эрди. Рум тарсолари бирлан газот қилиб, уларни ҳалок қилдилар. Шоҳ Абдулфаттоҳ (р.а.) аларнинг икки ўгли бор эрди. Шоҳ Абдулжаббор (р.а.) яна бирлари Абдулқаҳҳор (р.а.) Имом Жаъфар Содиқ (р.а.)нинг қизларин олдилар. Алардан икки ўғул бор эрди. Шоҳ Абдураҳмон Боб Шом подшоҳи эрди. Шоҳ Абдураҳим Шомот подшоҳи эрди. Шоҳ Абдураҳмон Бобнинг икки ўгли бор эрди. Бирлари ҳазрат Исҳоқ Боб (р.а.). Яна бирлари ҳазрат Абдуҷалил Боб (р.а.). Шоҳ Абдураҳмон Боб ўн икки минг саҳобаларни бошлаб Ўзганд, Фарғонага бордилар. Муғ тарсолар бирлан тўқуш қилдилар. Ўзганд, Фарғона, Косон, Ўшни олдилар. Мусулмонлик ошкора бўлди. Анда икки кофир бор эрди. Бирининг оти Корвонбаст эрди. Бирининг оти Ихшит кофир эрди. Вилоятни топшурди ва яна қизини ҳам Шоҳ Абдураҳмон Бобга берди. Мусулмон ошкора бўлди. Кунлардан бир кун бир Қуртуқа(маккор аёл) Ихшити кофурга айтди:

– Ман бир иш қилай. Ихшит айди:

– Ишқилиб Абдураҳмон Бобни ўлдурсанг давлатхоҳ (меросхўр)им бўлгил.

Кунлардан бир кун Қуртуқа Шоҳ Абдураҳмон Бобнинг эшигида йиглаб ўлтурди. Шоҳ Абдураҳмон Боб айди:

– Қуртуқа не гаразинг бор? Қуртуқа айтди:

– Эй подшоҳим. Мен бир гарибман. Подшоҳнинг раҳми келди ва уйига (у билан) келди.

(Хотинига) айтди:

– Бир заиф бечора бор ва меҳрибонлик қил.

(Хотини) айтди:

– Эй подшоҳим, бу иш яхши эрмас. (Унинг) макр ва ҳийласи бор турур.

Подшоҳ айтди:

– Худонинг ҳукми бўлса, чора бўлмас!

Подшоҳ айтди:

– Эй Қуртуқа, ички ҳарамга киргил ва яна ходим бўлгил.

Кунлардан бир кун Қуртуқа айтди:

– Эй Ойим, подшоҳдин сўрагил урушда не учун ўқ, қилич ва найза (унга) ҳеч кор қилмас?

Ойим подшоҳдин сўради. Подшоҳ айтди:

– Эй муғбачча, биз авлоди пайгамбармиз. Авлоди Шоҳимардонмизки, ҳеч нарса кор қилмас. Ҳар вақтки намозда жамиъ аъзомиз қўргошин ва сув бўлур.

Ойим (бу сирни) Қуртуқага айтди. Қуртуқа Ихшити кофирга айтди. Суюнчилар тилади. Кунлардан бир кун Шоҳ Абдурахмон Боб ўн икки минг саҳобалар бирлан намоз ўқур эрдилар. Ихшит кофир Сафид Булонда барча мусулмонларни шаҳид қилдилар. Андин сўнг ул хабар Макка, Мадина, Шом, Шомот, Яман, Миср, Румга етди. Эrsa, ҳазрат Исҳоқ Боб отаси ўрнига Шомга подшоҳ бўлдилар ва ҳазрат Абдуҷалил Боб Яман вилоятига подшоҳ бўлдилар.

Кунлардан бир кун Қусам ибн Аббос ва Муҳаммад ибн Жалил ўттуз минг саҳобаларни бошлаб Ўзганд Фарғонага келдилар. Муғ ва тарсолар бирлан тўқуш қилдилар. Тақи шаҳид бўлдилар”¹.

“Сафед Булон қиссаси”да ҳикоя қилинишича, Ихшид кўшини хужумидан чўчимаган Шоҳ Жарир бошчилигидаги саҳобалар намозини бузмайдилар ва муғларга қайрилиб ҳам қарамайдилар. Шоҳ Жарир намозини адо қилиб бўлгач, шамшири билан бир қанча муғларни дўзах сари равона қилади. Муғлар эшикни тўсиб қўйган замон, Шоҳ Жарирнинг ишорати билан меҳроб иккига бўлинади ва саҳобалардан тириклари масжиддан чиқиб оладилар. Биби Убайда беш юз отни тайёрлаб уларни Шоҳ Жарирга юборади.

Биби Убайда отлик ва пиёда жанг қилаётган саҳобаларга яна икки минг отни юборади. Мусулмонлар ва муғлар билан жанг ўшал кун шомгача урушадилар. Уларни мисли арслондек ҳамла қилишлари муғларни ҳушини учиради. Ўшал кун уруш майдонида ўн минг жангчининг жасади қолади. Саҳобалар тонг қадар уйқу билмадийлар. Тунда муғлар кўшини тоғни атрофдан қуршаб оладилар. Қуршовда қолганларини кўриб, ҳазрати Шоҳ Жарир ва уларни асҳоблари жонимиз ва дармонимиз борича уришамиз деб онт ичадилар.

Саҳобалар агар жангда ўлсак шаҳиди Карболодурмиз, дея жанга кирадилар ва ўша дам Абдуллоҳ ибн Муслимга² душманлардан бири келиб қилич солади. Абдуллоҳ ибн Муслим йиқилган дам унинг бошини кесади ва кўлига олиб равона бўлган эдиғки уни кўрган ҳазрати Шоҳ Жарир ортидан бориб ва ўша заҳоти Абдуллоҳ ибн Муслим учун ўчин олади.

Ҳозирда Абдуллоҳ ибн Муслим мозори Сафед булон мозорига

¹ Исламизация и сакралные родословные в Центральной Азии: наследия Исхак Баба нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Составители, перевод на русский язык, комментарии, приложения указатели: А.Муминов, З.Жандарбек, Д.Рахимжанов, Ш.Зиядов. Алма-аты.: “Дайк-пресс”, 2008. С.87-88.

² Бизнингча бу ал-Фақир лақаби билан машҳур бўлган Абдуллоҳ ибн Муслим бўлса керак. У Қутайба ибн Муслимнинг оға-иниларидан бири бўлиб, 715 йилда Фарғона қилинган ҳарбий юриш чоғида ўлдирилган.

киришда қўйилган бўлиб зиёратчилар дастлаб унинг мазорини зиёрат қиладилар.

Шундан сўнг муғлар агар мусулмонлар туғини қўлга киритсак уларнинг ғайрати сусайиб жанг қилолмайдилар, деб Расулуллоҳдан қолган туғни кўтарган Хўжа Аламдорга ташланадилар. Хўжа Аламдорни ўн ерига захм етказадилар. Оқибатда Хўжа Аламдор беҳол бўла бошлайди.

Ҳозирда Хўжа Аламдор ва унинг ўғли шаҳид бўлган ерда мазорлари бўлиб зиёратгоҳга айланган. Айтишларича, Хўжа Аламдор мазорининг тепасида кўнгли пок, иймони бутун инсонларга ўша кун осмонда муаллақ турган туғ кўринар эмиш.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўрта Осиёдаги мавжуд араб жангчилари номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар орасида туғ кўтариб борган, яъни аламбардорларнинг мазорлари ҳам учрайди¹. Тадқиқотларимиз давомида Ўрта Осиёдаги мавжуд Алам ота ёхуд Аламдор зиёратгоҳларини кўп ҳолларда аҳоли томонидан Ҳазрат Али номи билан боғлаш ҳолатлари мавжуд эканлигини аниқладик. Масалан, Туркманистоннинг Керки шаҳридан тахминан 15 чақирим шимолийғарбда жойлашган Аламбардор мазорини олайлик. Нақл қилишларича, ушбу мазорга ҳазрат Алининг лашкарбошиларида бири бўлган ҳазрат Аламбардор дафн этилган².

Туғ билан боғлиқ ривоятлар Шарқий Туркистоннинг Хўтан вилоятидаги Имом Жаъфар мазори тўғрисидаги ривоятда ҳам ўз аксини топган:

“Имом Жаъфар ниҳоятда кучли ва ботир зот экан. Кунларнинг бирида у бутпарастлар билан жанг қилибди. Шундай шиддатли жанг бўлибдики, Имом Жаъфарнинг қўшини ўзидан неча ҳисса кўп душманни ер тишлатган бўлса-да, ўзлари ҳам борағбора озайиб қолибди. Шундай бўлса-да, яна жасурлик билан жангни давом эттирибди. Охирида тугдор билан Имом Жаъфар иккиси қолибди. Яна кўп душманларни қириб ташлабди. Бир пайт тугдор йиқилибди. Имом Жаъфар дарҳол тугни чап қўлига олиб, ўнг қўли билан жанг қилибди. Беҳисоб бутпарастлар уни қуришаб, қистаб келибди. Улар бир-бир келиб ўлиб турсагда, ортга қайтмабдилар. Бу пайтда бутпарастлар Имом Жаъфарнинг чап қўлини кесиб ташлабди. Имом Жаъфар тугни душман қўлига топшириб қўймастик учун, тугни бўйнига қисиб туриб жангни давом эттирибди. Бир оздан кейин бутпарастлар унинг ўнг қўлини ҳам кесиб ташлабди ва бир неча бутпараст найза уриб, Имом Жаъфарнинг танасини найза билан баланд кўтариб, ўзларининг галабасидан хушҳол бўлишибди. Шу чоғда Имом Жаъфар кўнглида Парвадигорга: “Эй Раббим, сендан тилайман. Жасадимни булар олдидан хор қилмагайсен”, деб илтижо қилибди. Парвардигордан амр бўлибди. Имом Жаъфарнинг жасади найза учидан

¹ Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганского вилоята). Афтореферат, дис... канд. ист.наук. – Т., 2008. С. 6.

² Пугаченкова Г. Архитектурные памятники в селении Астана-баба (Из работ Южно Туркменистанской археологической комплексной экспедиции 1948 г.) // КСИИМК. 1961. №61. С. 79.

қўтарилиб, осмонга парвоз қилиб “Ё чаро, ё каё” деб овоз чиқариб учиб кетибди. Буни кўрган бутпарастларнинг ақлли лол бўлиб, оғзиларини ланг очганларича донг қотиб қолибди”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, ёзма манбалар ҳам арабларни Косонда қаршиликларга дуч келганликларини ва улар бу ерда қаттиқ жанглар олиб борганликларини тасдиқлайди. Балазурийнинг ёзишича Имом Қутайба ибн Муслим Косонга келганидан сўнг ўзининг лашкаридан бир қисмини қолдирган². Бунга сабаб маҳаллий ҳукмдорни исён қўтаришидан чўчиганлиги бўлса керак. Табарийнинг келтиришича, Қутайба ҳақиқатдан ҳам Исом ибн Абдуллоҳ ал-Боҳилий исмли араб лашкарбошисини Фарғона ноиб этиб тайинлаган³. Демак Исом ибн Абдуллоҳ ал-Боҳилий қўл остида бир неча минг араб лашкари (улар турли миллат ва элатга мансуб бўлган ёлланма қўшин бўлган) ҳам Фарғонада қолган бўлса керак.

Маълумотларга кўра, Исом ибн Абдуллоҳ ал-Боҳилий кўп ўтмай ўлдирилган. Араб лашкарининг тақдири эса бизга номаълум.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Шоҳ Жарир тўғрисидаги ривоятлар қадимда Фарғона халқлари орасида жуда машҳур бўлган. Шу сабабдан маҳаллий аҳоли водий ҳудудидаги бир қанча зиёратгоҳларнинг пайдо бўлишининг сабабларини айнан Шоҳ Жарир (Шоҳ Жалил) номи билан боғлайдилар.

Масалан, Наманган вилоятидаги Абдурахмон Афв мазорини олайлик. Ривоятга кўра, Хўжа Абдурахмон ибн Авф⁴ Самарқандга келиб одамларни исломга тарғиб қиладилар, ҳамда бу ерда 40 йил подшоҳлик қиладилар. Сўнгра ўз юртларини соғиниб, подшоҳликни топшириб, Мадинага йўл оладилар. Балх шаҳрида Мовароуннаҳр аҳли исломнинг аҳволиғруҳиятидан хабар олиш келаётган пайғамбаримизнинг набиралари Шоҳ Жарир билан учрашиб қоладилар ва у кишига ҳамроҳ бўлиб ортга қайтадилар. Сурхон заминида бир муддат туриб қоладилар.

Сўнгра сафарларини давом эттириб, Фарғона водийсига етиб келадилар ва Қубо шоҳи хузурига элчи бўлиб кириб, ислом динини ҳақ дин эканлигини тарғиб қилиб, исломга киришига даъват қиладилар. Хўжа Абдурахмон ибн Авф Қубо шаҳридан чиқиб Ахсикент ва Чиндовулга борадилар. Шундай кунларнинг бирида жамоат намозини ўқиб турганларида дин душманлари масжидга бостириб кирадилар ва 2700 кишини шаҳид қиладилар. Фақат биринчи сафда турганларгина омон қоладилар. Улар ҳам саросимада қолиб ҳар томонга қоча бошлайдилар. Хўжа Абдурахмон ибн Авф қибла томонга юрадилар ва Карнон қишлоғига

¹ Дунёда бир Хўтан бор / Тузувчи Абдулло Сулаймон. Урумчи. “Шинжонг университети нашриёти”, 2006. 78-б

² Чвыр Л.А. Об исторических преданиях Аштских таджиков // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. – М., 1981. С.170.

³ История ат-Табари... С. 185.

⁴ Абдурахмон ибн Авф (р.а.) (тахм.579–654) Ашъараи Мубашшара, яъни жаннати экани башорат қилинган ўн саҳобалардан бири. Тўлиқ исми Абу Муҳаммад ибн Афв ибн Убайд ибн Афв ибн ал-Хорис ибн Зухра ибн Қилаб.

етиб келадилар. Бу вақт эрта баҳор бўлиб, қўш ҳайдаб, буғдой экаётган одамга дуч келадилар. “Мен бир мусофирман, қорним оч мана шу узук эвазига менга егулик топиб беринг”, деб унга 7 мисқолли тилла узукларини берадилар. Йигит егулик келтиргунча унинг ерини ҳайдаб турадилар. Нон ва егуликларни олганидан сўнг Машҳад қишлоғига келадилар. Ариқнинг бўйида ўтириб нон еб турган вақтларида орқаларидан тақиб қилиб келадиган душманлар етиб келиб ҳужум қиладилар. Аллоҳдан ёлбориб паноҳ сўраганларида атрофларида улкан дарахтзор – чилонзор пайдо бўлади(бу чилонзор ҳам мавжуд бўлиб, маҳаллий халқ уни Чилонбува деб атади). Душман камонлари ўқидан 73 жойларидан яраланиб дарахтзор ичида қолиб кетадилар.

Бу даврда Попнинг Уйғур қишлоғидаги заминдорнинг қизи исломга кирган бўлиб, Абдурахмон ибн Авфнинг аҳволлари унга аён бўлади ва ёрдам бериш учун хизматларига етиб келади. Бир муддат парвариш қилгандан кейин кўтариб, ҳозирги Сумбулбува деб аталувчи жойга олиб келади. Бу ерда ювиб, тоза кийимлар кийдириб, ҳозирда Шавлабулоқ деб аталувчи жойга олиб борадилар. Шундан кейин ҳозирда Мозорбува деб аталувчи жойга олиб келадилар. Шу пайт қизнинг қариндошғуруғлари излаб келиб қоладилар. Абдурахмон ибн Авф қизга “мени шу жойга қўйиб, ўзиниз юқорироққа юринг”, деб илтимос қиладилар ва шу жойда ғойиб бўладилар”¹.

Ҳазрати Шоҳ Жарир Биби Убайда билан кетганидан беҳабар бўлган канизак Биби Булон² (Бу Булон, Буви Булон) уларнинг холидан беҳабар қолади. Биби Булоннинг юз териси қора бўлсада, кўнгли пок бўлиб, Биби Убайдага дўст ва эмикдош қиз бўлган. Биби Булон муғлардан уруш тўхтаб мусулмонларни барчаси қирилганини эшитиб, мусулмонлар шаҳид бўлган ерга етиб боради. Бу ҳақда “Туркистондаги хаваскор археологлар тўғарагининг 1899 йилдаги маслижлар баёни ва хабарлари” тўмламида чоп этилган “Косон шаҳри ва муғ тоифаси хусусидаги хабарлар” номли мақолада қуйидагича ҳикоя қилинади:

“Мулҳақот ас-сурох” деган китобда айтибдурлар ушбу арабий тилан илан... Ушбу зикр бўлмиш арабий қиссани маънисини шулдурким: “Сафид Булон мавзеда... урушда ўлгон шаҳидларни бошлари ва жасадалари бор экан. Мазкур мавзеда бўлгон уруш тўғрисида жаноб ҳазрати Усмон розияллоҳу анҳу Аффон ўгли газот қилиш учун, яъни муғ жамоасини илан уруш қилмоқ учун Муҳаммад бин Жарирни сардор лашкар қилиб 34 нчи тарих ҳижрийда икки минг етти юз саҳоба ва тобеъинлардан юборган эканлар. Мазкур зикр бўлмиш одамлар мазкур мавзега келиб, яъни Корвонбаст деган бир қабила муғ оташпараст жамоасини илан мазкур

¹ Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Наманган вилояти Чуст тумани, Тошқўрғон қишлоғи.

² Китобларда Булон исми буғусимон шохли ҳайвон маъноси билдириши айтилади. Балким мазкур ҳайвон қадимда бирон бир туркий қабиланинг тотеми бўлганлиги эҳтимолдан эмас. Чунончи илмий адабиётлар туркий халқларнинг ўтмишда бўри, айик, бургут, илон, эчки, қўй, хўкиз, дарахт ва бошқа ҳоказо тотемларга эътиқод қилганликларидан гувоҳлик беради.

мавзеда уруш ва газот қилиб мазкур саҳоба ва тобеъинларни аксарлари шаҳид бўлгон эканлар.

“Ҳазрати Шоҳ Жарир” китобини мусанифи айтибдурким, ушбу китоб аввалда арабий тилида тасниф бўлгон эрди. Сўнгра форсий тилига таржима қилиб, форсийни туркий тилига таржима қилиб эрдим деб. Мазкур китобда айтибдурким, ҳазрат Али (р.а.) ўз хилофат (халифалик) вақтларида ўттуз тўққизинчи тарих ҳижрийда Абдуллоҳ Омир деган бир кимарсани саккиз минг лашкарга бош қилиб, Туркистон вилоятини олгани исми Қўчқорбош Тажубош ўғли деган бир жамоа оташпараст муз билан газот қилишига юборган эканлар. Мазкур Абдуллоҳ Омир лашқари илан Туркистон вилоятида ҳукмронлик қилиб турган эканлар. Мазкур Абдуллоҳ Омир Туркистон вилоятида то муддати Шоҳ Жарир Маданай мунавварадан ушбу Фарғона вилоятига дохил бўлгон вақтларигача бор эканлар. Сўнгра ҳазрат Али (к.в.) вафот тобгандин сўнг бир неча вақтлар араб вилоятида урушлар кўб бўлуб охир 40 нчи тарих ҳижрийда Язид деган ҳазрат Муовия ўғли Арабистон вилоятига халифа бўлуб экан. 42 нчи тарих ҳижрийда мазкур Туркистон вилоятида турмиш Абдуллоҳ Омирга мазкур муғлар галаба қилгондин сўнг мазкур Абдуллоҳ Омир Мадинага хат қилгон ёрдам учун. Ушбу вақтда Маданай мунавварада ҳазрат Шоҳ Жарир Усмон (р.а.)ни ўғли ва Қусам ибн Аббос ва имом Укрима ва ҳам бир неча араблар катталаридан бор эканлар.

Мазкур Абдуллоҳ Омирни юборган хатини кўруб сўнгра маслаҳат қилиб ва бир неча лашқар жам қилуб мазкур Абдуллоҳ Омирга ёрдам бериш учун муз жамоаси илан газот қилмоқга Фарғона вилоятига жўнаб Маданай мунавварадан чиқуб Куфа шаҳрига бориб Убайдулоҳ Зиёд ўғлини ўлдуруб ва бир неча кун туруб, Куфа шаҳридин Асқалонга бориб ва бир неча мазкур Асқалонда туруб ондин ўтуб Бағдод шаҳрига келуб, бир неча кун туруб, ондин жўнаб Самарқанд шаҳрига келибдурлар.

Бир неча кун Самарқандда туруб асбобларини тайёр қилуб, ондин жўнаб Қубо шаҳрига келуб Хушдод деган улуғи муғлар жамоасидин экан. Мазкур Қубо шаҳрида уруш қилуб, мазкур Қубо шаҳрини улуғи Хушдодни ўлдуруб, Қубони ўзларига тобеъ қилиб, бир неча кун туруб, ондин жўнаб Ахси деган шаҳарга келуб, Хурмуз деган улуғ муз жамоасидин экан. Мазкур Хурмуз мазкур Шоҳ Жарир илан урушуб шикаст топиб Хурмуз қўлга тушуб иймонга таклиф қилсалар унамабдур. Мазкур Хурмузни ўлдурубдурлар. Мазкур Ахсини ўзларига тобеъ қилиб, бир неча кун туруб, ондин жўнаб Чайдур деган мавзегга қўнуб Косон шаҳрини улуғи муз Ихшиитга нома юборибдурлар.

Мазкур Ихшиит номани кўруб лашқари илан Заркент деган жойга қочуб кетибдур. Мазкур Косон ҳазрат Шоҳ Жарирга тобе бўлгондин сўнг, ҳазрат Шоҳ Жарир Корвон баст деган муз жамоасини Жарир нома ёзибдурлар. Мазкур Корвонбаст номани кўруб, урушмай тадбир қилиб ўз қизи Биби Убайда дегонни ҳазрат Шоҳ Жарирга хотунлиқга бергон экан ва яна мазкур Корвонбаст Биби Булон дегон хотунни мазкур қизи Биби

Убайдага хизматкорлик тўғрисига қўшуб юборган экан. Ушбу тариқада дўстлик робитаси илан бир неча вақт ўтгондин сўнгра мазкур Косон улуги Заркентга қочуб кетмиш муғ Ихшиддан мазкур Корвонбастга нома бўлубдур. Мазмуни шулдирким, “намози жумаъ вақтида уруш қилсак”, деб мазкур Корвонбаст ушбу номага амал қилуб иттифоқ илан бир жумаъ кунини намоз ўқуб тургон вақтда уруш бошлаб ҳазрат Шоҳ Жарир билан келган аскарларини аксари 2700/8200 адад одам даражаи шаҳодатга еткан экан. Сўнгра ҳазрат Шоҳ Жарир ва хотунлари Биби Убайда ва Қусам ибн Аббос ва ҳам бир неча боқий қолгонлар илан қочуб Косон илан ўтуб Ахсига қўнуб, Ахсидан чиқуб Самарқанд шаҳрига бориб, ондин жўнаб Мадинаи мунавварага боргон эканлар.

Мазкур Қусам ибн Аббос ҳазрат Шоҳ Жарирдан ажраб Самарқанд шаҳрида қолгон эканлар. Мазкур Корвонбаст ўз қизи Биби Убайда илан ҳазрат Шоҳ Жарирга хизматкорлик тўғрисига қўшуб берган мазкур Биби Булон мазкур уруш вақтида мазкур Корвонбаст уида ушбу ҳодисадин беҳабар қолгон экан. Уруш тамом бўлгондин сўнг мазкур Биби Булон Хожаси ва ҳам Бибисини ўлгон фаҳмлаб, ўлукларни ичидин мазкур Хожаси ва ҳам Бибисини ўлугини тобмоқ учун кўб ҳаракат қилиб, мазкур шаҳидларни ўлукларини бир неча вақт тамоман қон ва туфроқдан ювиб тоза қилуб кўргонида мазкур Шоҳ Жарир ва ҳам Биби Убайдани ўлукларини тобмабдур. Ондин сўнг мазкур жойда шаҳодат тобган жамиъ ўлукларни бошларини бир жойга жам қилуб, эъзоз ва икром илан кўмган эканлар. Мазкур Биби Булон мазкур шаҳидларни бошларини яхши ҳурмат қилуб эъзоз ва икром илан кўмган сабабдан Худойи таоло мазкур Биби Булонни баданларини оқ қилди. На учунким, илгари тамом аъзолари қаро экан. Ушбу воқеадан сўнгра халқ орасида мазкур Биби Булонни Худойи таоло азиз ва мукаррам қилибдур деб айтибдурлар.

Воллоҳи аълам бил савоб. 1899 нчи йилда 27 июлда ёзилди”¹.

Элшунос олим С.Н.Абашин Сафед Булон хусусида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Бу Булон исмли Қора аёл (ёки Билол) Шоҳ Жарир ва унинг хотинига хизмат қилаган. Ўз хомийларини бошини топиш мақсадида у йиғлаб ҳалок бўлганларнинг калласини ювган. Ўзи эса қайғудан оқариб кетган (бошқа тахминларга кўра каллаларни ювавериб кўлидан суягига қадар сидирилиб кетган). Шундан сўнг бу мўъжиза маҳаллий халқ ва Карвонбасни исломни қабул қилишга мажбур қилган. Бу Булон вафотидан сўнг уни Каллахона ёнига дафн қилганлар. Шу тариқа Бу Булон мазори пайдо бўлган. Кейинчалик қишлоқнинг номи ҳам унинг ном билан “Сафед Булон” деб аталган. Бу Булон мазорида фақат аёллар дуолар ўқийдилар. Бу Булон қабрига ҳеч кимнинг кўзи тушмаслиги учун зиёратчилардан оқ мато билан тўсиб кўйилган. Сафед Булон мазорининг

¹ Бряновъ А. О следах древняго Касана въ Ферганской области // Протоколы заседаний и сообщения членовъ Туркестанского кружка любителей археологии. Год четвертый. Ташкент, 1899. С. 148-152.

каровчилари ҳам шу аёл авлодлари бўлган”¹.

Ҳозирда Бу Булон(Буви Булон, Биби Булон) томонидан шаҳидлар калласи ювилган тош “Тахти сангин” деб аталади. Дарҳақиқат ушбу тошни кўрган ҳар бир киши тошдаги ўйиқ излар таажжубга солади. Чунки шу ўйиқ излар гўё шаҳидлар калласини изига ўхшайди.

Бу Булонни нуқрадек оқариб кетганлигини кўрган муғларни баъзилари иймон келтириб мусулмон бўладилар. Бундан хабар топган Ихшит Бу Булонни ҳузурига чорлайди. Кўрдик, чиндан мўъжиза содир бўлган. Ихшит буни кўрган муғлар барчаси мусулмон бўлиб, динимизнинг шони кетгай, деб ғазаб билан Бу Булонга нега, душман бошини ювдинг? дея сўраганида Бу Булон Ихшитга қараб сўзлар айтади.

Ҳозирда шаҳидлар калласи кўмилган жой Каллахона деб аталиб, зиёратчилар дастлаб шу мазорни зиёрат қиладилар.

Шу ўринда Сафед Булон зиёратгоҳи борасида кўп изланишлар олиб борган Турсунбой ҳожи Абдунаби ўғлининг “Сафед Булон” номли рисоласида Сафед Булон зиёратгоҳи мажмуасидаги Шоҳ Фазл ва Каллахон юзасидан келтирилган куйидаги маълумотларга эътиборимизни қаратсак:

“Шоҳ Фазл мақбарасининг ички қисмида олиб борилган археологик қазишлар шуни кўрсатадики, бу ерда уч маданий қатлам мавжуд бўлиб, ҳар бир қатлам бутун бир даврни ўз ичига олади. Энг пастки қатлам яхлит тоғ тошидаги қияликдан иборат. Бу яхлит тошни текислаш учун ҳарсанг тоғ тошлари еткизилган, унинг устига маҳаллий арча дарахтидан ишланган тахта тобутларга тупроқ солиниб, унинг устига кишиларнинг жасади қўйилган. Тобут усти тахта қопқоқ билан ёпилиб, атрофи ва усти 10x15x35 см. ўлчамдаги хом гиштлар билан ўралган ва устидан тупроқ тортилган. Жасадларнинг бош ва елка суякларидagi қилич излари уларнинг жанг пайтида ҳалок бўлганлигини кўрсатиб турибди. Яна шу маданий қатламда жасадларнинг бошсиз суяклари бир ерга йиғилиб, дафн қилинганлиги ҳам аниқланди. Бу Шоҳ Ҳаким Холиснинг “Сафед Булон қиссаси” асарида баён қилинган, шаҳид бўлган саҳоба ва тобеъинларнинг бошсиз жасадлари бўлишидан эҳтимолдан холи эмас. Асарда баён қилинишича, “Қиргин масжид”да бошлари таналаридан жудо қилинган кишиларни кейинчалик Шоҳ Фазл томонидан дафн қилинган. Тобут ва жасадлар устига тупроқ тортилиб, ер текисланган ва вақт ўтиши билан у ерда алоҳида маданий қатлам ҳосил бўлган... “Каллахона” ва “Бу Булон” мақбаралари остида, 1,5 м. чуқурликда дастлабки мақбараларнинг қолдиқлари топилди. Мақбаралар пойдеворини оддий лой билан урилган тоғ тошлари ташкил қилади. Асос устига юқорида қайд қилинган ўлчамдаги хом гиштлар урилиб, қалин девор ҳосил қилган. Лекин вақт ўтиши билан мақбара деворлари нураб, тупроқ остида қолиб кетган. Кейинчалик, XVIII аср охирларида дастлабки мақбаралар

¹Абашин С.Н. Сафид Булон // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 3. – М., 2001. С 88.

харобалари устига пишиқ гиштдан ишланган мақбаралар қурилган”¹.

Келтирилган мазкур маълумотдан маълум бўладики, Сафед Булон зиёратгоҳи билан боғлиқ ривоятлар бежиз пайдо бўлмаган. Тадқиқотларимиз давомида мусулмонларни намоз чоғида душманлар томонидан қирғин қилинганлиги билан боғлиқ катор ривоятларга дуч келдик. Масалан, Шарқий Туркистонинг Хўтан вилоятида ҳам аҳоли орасида шу сингари ривоятлар сақланиб қолган. Жумладан, ҳозирги Қорақош туманининг Янги ер қишлоғида “Имоми Аскар” деган жой номи ҳақида мана бундай ривоят халқ ичида авлоддан авлодга ўтиб келмоқда.

“Имом Ҳасаннинг аскар кучлари мана шу жойда боргоҳ(сарой) қуриб, бутпарастларга қарши газот қилган экан. Уларнинг таомлари ҳозирги “Қозонту гароқ” деган жойда пиширилиб, етказиб берилар экан. Қорақош дарёси бўйидаги “Шаҳитлик” (Машиҳад) деган мазорнинг ўрни уларнинг намоз ўқиб, истиқомат қиладиган ўрни экан. Бир этагини уларга қарши дарё бўйлаб юриши қилиб келган бутпарастлар эгаллаган экан. Ислом аскарларини бомдод намозига ўтирган пайтидан фойдаланган душман тўсатдан ҳужум қилиб, уларнинг ортидан қилич солибди. Қирқ бир саф одамдан намоз охирида уч саф мусулмон қолибди. Кейин булар ҳозирги “Имоми Аскар” деб аталадиган жойда қатл қилинган экан”².

“Сафед Булон қиссаси”да баён қилинишича, ҳазрати Шоҳ Жарир Биби Убайда билан Мадинага борган вақт Убайдабону хомиладор эди. Аммо ўша пайт Марвоннинг халифалик замони эдики, Шоҳ Жарирдек пайғамбар авлодларига ҳаловат бермасди. Марвонга Шоҳ Жарир Мадина остонасига етиб келганлиги ҳақида хабар етгач, шу заҳоти уни гумдон қилиш пайига тушади ва унинг одамларидан бири унга оғу беради.

Элшунос олим С.Н. Абашин фикрига кўра, Фарғонада исломни ёйиш учун жанг қилган Шоҳ Жарир тўғрисида ривоятларни пайдо бўлишида 670 йилларда Хуросон ноиб Саъид ибн Усмонни Ўрта Осиёга қилган юриши сабаб бўлган бўлса керак³. Чунки Саъид ибн Усмонни⁴ Бухорога келиб Бухорхудот маликасига ошиқ бўлганлиги тўғрисида бухороликлар бир неча асрлар мобайнида кўшиқлар айтиб келган эканлар. Бу эса ўз навбатида халифа Усмон авлоди тўғрисида турли ривоятларни пайдо бўлишига сабаб бўлган кўринадди. Қолаверса, яна бир ўхшашлик. Саъид ибн Усмон ва Шоҳ Жарир ҳам Мовароуннаҳрдан қайтиб бориб Мадинада вафот этадилар. Бу ҳақда Наршахий ўзининг “Бухоро тарихи” номли китобида шундай ёзади:

¹ Туреунбой ҳожи Абдунаби ўғли. Сафед Булон. Бишкек, 2003. 11-12-б.

² Дунёда бир Хўтан бор ... 156-б.

³ Абашин С.Н. Сафид Булан... С 88.

⁴ Маълумотларга кўра Саъид ибн Усмоннинг Мовароуннаҳрга қилган юриши 675 йилда содир бўлган. У Самарқандда бўлган жангда чоғида оғир ярадор бўлиб, бир кўзидан айрилган. Орадан бир йил ўтиб, лавозимидан туширилган ва 682 йилда гаровга олинган сўғдликлар томонидан ўлдирилган. Бу ҳақда қаранг: Ахмад ибн Йахйа ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана (Извлечение из сочинение “Футух ул-булдан”) / Перевод с арабского, предисловие, комментарии и указатели: Г. Гоипова. – Д.: “Дониш”, 1987.

“Саъид Бухоро ишларидан фориз бўлгач, Самарқанд ва сўғдга бориб кўп жанглар қилди ва зафар унинг томонида бўлди. У вақтда Самарқандда бирор подшо йўқ эди. Саъид Самарқанддан ўттиз минг кишини асир қилиб, кўп мол тушириб қайтди. У Бухорога етиб келганида хотин одам юбориб: “Соғ-саломат қайтиб келдинг, энди гаровни бизга қолдириб кет”, деди. Саъид эса “Ҳали сендан хотиржам бўлганим йўқ, токи Жайхундан ўтгунимгача гаровлар мен билан бўлади”, деди. Жайхундан ўтганида хотин яна одам юборса: “Марвга етгунимча кўятур”, Нишопурга етганида “Куфага етиб олай”, деди ва ундан Мадинагача олиб кетди.

Мадинага етганидан кейин, Саъид гуломларига буюриб (у гаровга берилган одамларнинг) қилич ва камарларини ечтирди ва уларда бор бўлган кимхоб кийимлар, тилла ва кумушларнинг ҳаммасини олдириди. Кийимлар эвазига уларга шолча кийимлар бериб экин экин ишларига банд қилиб қўйдилар. Улар бундан жуда хафа бўлиб: “Бу киши бизга бермаган яна қандай хорлик қолди? У бизни қул қилиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хорлик билан ўлгандан кўра бир йўла фойдалари иш қилиб ўлайлик”, дедилар ва Саъиднинг саройига кириб эшикларни маҳкам беркитдилар, Саъидни ўлдирдилар ва ўзларини ҳам ўлимга топширдилар. Бу воқеа Язид ибн Муовия халифалик қилиб турган вақтда бўлган эди”¹.

Яна “Сафед Булон қиссаси”даги воқеаларга қайтсак. Биби Убайда хазрати Шоҳ Жарирдан айрилгач Шоҳ Фазл исмли ёлғиз ўғли билан қолади.

Шоҳ Фазл улғайиб доврўғи атрофга кетган бир замонда Марвон² ўтиб тахтга унинг ўғли Абдумалик³ ўтирган эди. Ўша вақт Мадинага Фарғонадан нома келади. Бу номани эшитган аҳли муслим йиғлайдилар. Абдумалик ҳам афсус чекиб агар юриш қилмасак қиёмат куни Худога не жавоб айтамыз, деб барчага мурожаат қилади. Шунда улуғлар Шоҳ Фазлни Фарғонага юборгин дея маслаҳат берадилар ва Абдумалик Шоҳ Фазлни қошига чорлайди.

Абдумалик ибн Марвон Шоҳ Фазлнинг сўзларини тинглаб, ўн икки минг кишини Фарғонага муғлар билан уруш қилгани ҳозирлайди.

Шундан сўнг Шоҳ Фазл Фарғона сари йўл олади. Биби Убайда фарзанди аржумандига “Сен муғларнинг йўриғини билмайсан, сен у ерларни кўрмагансан ва уларни билмайсан, сенинг ишинг мен билан битар”, деб сафарга бирга равона бўлади. Кўп азоблар чекиб, Шоҳ Фазл онаси Биби Убайда ва лашкари билан Ахсига етиб келади. Ахси аҳолиси уни мамнуният билан кутиб олиб Ихшит билан уришмасликларини айтадилар. Шоҳ Фазл буларни эшитиб: “Сизлар ҳеч ким тараф бўлмай

¹ Наршахий. Бухоро тарихи...118-б.

² Халифа Марвон I ибн ал-Ҳакам Умавий халарифаларидан бўлиб, 684-685 йилда ҳукмдорлик қилган.

³ Халифа Абдумалик ибн Марвон Умавий халарифаларидан бўлиб, 685-705 йилларда ҳукмдорлик қилган.

туринглар, агар биз Ихшит устидан зафар қилсак сўнг бизга қўшулунглар”, деб Косон сари равона бўлади. Шоҳ Фазл Косонга бориб Ихшитга элчи билан нома киргизади ва калима келтириб мусулмон бўлгин дейди. Ихшит номани ўқиб элчиларга *чоршанбага омода бўлсун, ки Рустамнинг урушин онда кўрсин дея* жавоб юборган.

Шоҳ Фазлга бу хабарни етказишгач, у урушга тайёргарлик кўра бошлади. Косонда бўлса Ихшит ҳам беҳисоб лашкар йиғади. Чоршанба куни Ихшит лашкари билан Шоҳ Фазл лашкари ўртасида уруш бўлиб, мусулмонларнинг зафари билан якун топади.

Айтиб ўтиш жоизки, Сафед Булон меъморий мажмуасининг Ўрта қисми Шоҳ Фазл мозори дейилади. Шоҳ Фазл мақбараси тарҳи тўғри тўрт бурчак шаклида деворнинг ички узунлиги (7,80 x 7,80 м.) қалинлиги эса 1,63 м. деворнинг ташқи узунлиги 11 м. дан иборат¹.

Мажмуанинг юқори қисми конусимон гумбаз билан беркитилган бўлиб у асосий деворларга поғонали конструкция билан бириктирилган ҳамда тарҳи чортоқли бўлиб, девор сатҳига чуқур равоқли токчалар ишланган.

Мақбаранинг баландлиги пойдеворидан гумбазигача 15,5 м. ни ташкил этади. Мақбаранинг тўрт бурчаги оламнинг тўрт тарафига мос келадиган тарзда қурилган. Мақбаранинг меҳроби жанубга қаратилган бўлиб сал ғарбга қараб оғган. Бино тўғри тўртбурчакли ва квадрат шаклидаги пишиқ гишдан қурилган. Асосий пештоқ безатилмаган. Мақбаранинг жанубий-ғарбий томонидаги деворда 0,82 м. кенгликдаги битта эшик, шимолий-ғарбий томондаги девор ўртасидаги дарчанинг икки ёнида икки эшик мавжуд. Эшикларга чизиклар тортилган. Бинога ёруғлик фақатгина шимолий-ғарбий девордаги ердан 3 м. баландликда жойлашган дарчадан тушиб туради. Бинонинг ташқи маҳобатининг оддийлиги ва безаксиз ишланганлиги ҳамда юқорига унинг поғонали тарзда қад кўтарганлиги билан ажралиб турса ички қисми бунинг аксидир. Мақбаранинг ички девори нақшлар ва кўплаб қуфий ёзувлар билан безатилган².

Кейинроқ барча ички безаклар бой ганчли безаклар билан безатилган бўлиб, мовий, зангори, қизил, сариқ ранглар билан бўялган. Қуръон оятлари, кўп марта такрорланган, яъни “Мулк Аллоҳга тегишли” калимаси туширилган. Уч горизантал қаторда форс тилида битилган ёзувлар бўлиб, ундаги юқори қатордаги ёзувдан ва бир оз шикастланган. Мазкур ёзувлардан маълум бўлишича, ушбу бино қорахоний ҳукмдор Сайф ад-давла Маликнинг номи билан боғлиқ бўлган ва у Сайф ад-давла Мулкнинг ўғли Муиз ад-давла Мулк томонидан қурилган ва қайта таъмирланган. Ёзувларда саналар кўрсатилмаган.

Тадқиқотлар хулосаси бинонинг қурилиш даври санаси тахминан

¹ Засыпкин Б.Н. Архитектурные памятники Ферганы // Искусство Средней Азии. М., 1930. С. 68.

² Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии. –М.-Л., 1950 С.86-87.

хижрий 447-451/1055-1059 йилларга тўғри келишини кўрсатмоқда. Маълум бўлишича, милодий 1027-1031 йилларда Ахсикент ва Косонда зарб қилинган тангаларда Муиз ад-давла номи учрайди. Тангашунос олим М.Н.Федоров ушбу Муиз ад-давла лақабли Мовароуннаҳрда Қорахонийлар давлатининг ҳукмдорлардан бири Наср Илакхоннинг набираси Аббос ибн Иброҳимга тегишли бўлганлигини ёзади¹.

Қизиғи шундаки, зиёратгоҳнинг ичига битилган пастки ёзувлардан фақатгина Фазл ёки Фадл сўзи сақланиб қолган. Шу сабабдан маҳаллий халқ шу фазл сўзидан келиб чиқиб Шоҳ Фазлнинг мозори деган бўлсалар керак². Ушбу ёзувлар бизга Шоҳ Фазл мозорида XI асрда ҳукмронлик қилган қорахоний ҳукмдорларидан бири дафн этилганлигини кўрсатиб беради. Айрим тадқиқочилар шундан келиб чиқиб, мазор XI асрда барпо этилган ва уни араблар билан боғлиқ эмас деган фикрни ҳам билдирган эдилар³. Аммо афсоналар ҳақиқатни бир парчаси деган нақлга таянадиган бўлсак, балки XI асрда яшаган Қорахоний ҳукмдор Сайф ад-давла Малик Сафед Булон зиёратига келиб ўзини ҳам шу ерга Шоҳ Фазл мозорига дафн этишларини васият қилгандир.

Айтиш жоизки, ўтган асрнинг биринчи ярмида Шоҳ Фазл мажмуасининг меъморчилик анъаналарини тадқиқ этган Б.П.Денике нақшларнинг кўриниш ҳолатига қараб, ёдгорликнинг барпо этилган даврини XIII асрнинг бошларига мансуб деган хулосага келган ва бу ҳақда жумладан қуйидагича фикр билдирган эди: “Намангандан 50 чақиримда Сафид Булонда жойлашган Шоҳ Фозил мозори кўриниш жиҳатидан Эронда (масалан Қум)даги мақбараларни эслатади. Биз бу ерда ўта нозик нафис услубда ўйиб ишланган нақшларни учратамиз. Ичкари қисм бутунлай нақшлар билан безатилган ва яхши сақланган. Фақат гумбаз қисмидаги нақшлар сақланмаган. Аммо кўринишидан аввалда унда ҳам нақшлар мавжуд бўлган. Умуман олганда, мажмуадаги нақшлар ранг-баранг бўлиб, айниқса айлана диск кўринишидаги тасвирлар ичидаги нақшлар диққатга моликдир. Кон Винер мақбараннинг бино қилинган даврини XII асрнинг охирларига мансуб деган фикрни билдиради. Засипкин XIII асрнинг бошларига тегишли эканлигини айтади. Бизнингча мақбара XII ва XIII асрнинг оралиғида қурилган бўлса керак”.⁴

Нақл қилишларича, Шоҳ Фазл мозорини дастлаб Амир Темурнинг ўғли Умаршайх барпо этган⁵. Баъзи ривоятларга кўра, зиёратгоҳни Мирзо Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо таъмирлатган экан. Шоҳ Ҳаким Холис эса мазор Мирзо Бобур томонидан қайта қурилганлигини ёзади. Бироқ ушбу зиёратгоҳнинг қурилиши ва ундаги қабрлар тарихига доир аҳоли

¹ Федоров М.Н. Политическая история Караханидов в конце первой и во второй четверти XI в. // НЭ, Т. XI. М., 1974. С.175.

² Абашин С.А. Сафид Булан... С.88.

³ Ўша асар. Ўша бет.

⁴ Денике П.Б. Архитектурный орнамент Средней Азии. М-Л.: “Издательство Всесоюзный академии архитектуры”, 1939. С.70.

⁵ Гафуров Т. Мўъжиза, каромат ва илмий далиллар. Фрунзе.: “Қирғизистон нашриёти”, 1969.41-б.

орасида яна бир қанча ривоятлар мажуд бўлганки, уларнинг айримларини П.Кузнецов ўтган асрнинг бошларида ўз тадқиқотларида ҳам қайд этади. Хусусан, П.Кузнецовнинг 1915 йилда чоп этилган Наманган уездига мақоласидаги Сафед Булон мазорига доир қуйидаги маълумотларни келтириб ўтилган: *“Қишлоқ ва икки мазор Сафед булон номи билан юритилади. Зиёратгоҳлардан бири гумбазсимон қилиб қурилган бўлиб, унинг қурилишини Амир Темур билан боғлайдилар. Шу гумбазли мақбара ичида халифа Усмоннинг набираси дафн этилган бўлиб, унинг олд томонида чап бурчакда Амир Темурни ўғли Умаршайх мирзо дафн этилганлигини айтадилар. Қабр тошларининг бирида 608-сана иккинчисида 701- сана кўрсатилган. Ташиқарида муфти (фақиҳ)нинг қабри (санаси 505 йил) жойлашган бўлиб, унинг атрофида саккизта қабр тоши мавжуд. Улардан иккисида 591 ва 596 йил санаси кўрсатилган. Зиёратгоҳ девори икки аришин бўлиб, гумбаз 6,5,4 қиррали кўпбурчаклардан иборат. Мақбара ичидаги кўфий ёзувлар худди Самарқандаги мадраса ёзувларига ўхшаб кетади. Тепаликдаги Хўжа Аламдор мазоридаги икки қабр мавжуд бўлиб, хароба аҳволдадир. Пастдаги қабристонда худди қабртошларни эслатувчи катта тошлар учрайди”¹.*

Шу ўринда бир мулоҳаза. Эҳтимол Мирзо Бобурни ушбу мазорга гумбаз қурдиргани афсонадир. Бироқ эътибор берсак, Шоҳ Фазл ва унинг ўғли Муҳаммад Жарирнинг қисмати Мирзо Бобур қисматига ўхшаб кетади. Зеро, Мирзо Бобур ҳам Муҳаммад Жарирдек ўн икки ёшида отасидан айрилиб тахтга ўтирган. Балки шу ўхшаш жиҳатлар темурий шаҳзодасини Сафед Булонга етаклагандир.

Шоҳ Фазл мазорнинг ичида кўплаб қабр усти қайроқ тошлари бор. Тошларда XII-XIII асрларда яшаб ўтган кишиларнинг, яъни соҳиб каромат сўфий авлиё, шайхул имом дея таърифлар берилган улуғ зотларнинг номлари битилган². Ҳозирги вақтга келиб, 15 та ёзув туширилган қабр тошлари сақланиб қолган. Мазкур тошларда жумладан, Муин ас-Сабуний, Муҳаммад ибн Ҳайдароллоҳ, Муҳаммад ибн Довуд ал-Уштиконий, Олоуддин ибн Али ал-Маккий, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Фарғоний, Муҳаммад ибн Амин ал-Испибулоний, Муборак ибн Исҳоқ лақаби Баззоз сингари соҳибкаромат сўфий авлиё, шайх ул-имом улуғ зотларнинг номлари битилган. Шунингдек тошларнинг бирида аёл кишини номи ҳам битилган. “Ўғул хотун. Худоё ин заифаро биёмарзид”, яъни “Ўғул хотин. Худойим бу заифани кечиргин”³.

Яна қиссадаги воқеаларга қайтсак. Мусулмонлар зафар қучиб, Ихшитни қочганини эшитган Косон аҳли Шоҳ Фазлни ўзларига ҳукмдор

¹ Кузнецов П.Е. О таджиках Наманганского уезда // Известия Туркестанского отдела Императорского Русского Географического общества. Том XI. Вып.2, часть 1. С.6.

² Настич В. Н. Средневековая эпиграфика Ферганы и Семиречья (Источниковедческий анализ арабографических эпиграфий XII-XV вв. с.территории Киргизии). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 1990. С.9.

³Дяконов М.М.Несколько надписей на кайраках из Киргизии // Эпиграфика востока. II. – М.-Л., 1948. С 9-11.

этмоқчи бўладилар. Имом уларнинг таклифига рози бўлиб, шу ерда қолади Косон, Заркент ва шу атрофдаги жойларни муғлардан тозалаб, Шоҳ Фазл онаси Убайдабону, отаси Имом Муҳаммад Жарир билан она томонидан бобоси, Карвонбас ўртасидаги жангда бошлари кесилган саҳобаларнинг барчасига қабр қурдириб, уларни кўмдиради. Шу тарика Сафед Булон шаҳидлар мазори бўлиб қолади.

Шундан сўнг Шоҳ Фазлни онасининг қавмидан бўлган Бадиъа бонуга уйланади. Йил ўтгач улар ўғил фарзанд кўрадилар.

Бундан кўринадики Шоҳ Фазл фарзандига отасининг исмини берган ва у ҳам худди Шоҳ Жарирдек Муҳаммад Жарир, Шоҳ Жарир, Шоҳ Жалил ва Пошшо Пирим номи билан ҳам атаб келинган. Орадан йилар ўтиб Шоҳ Фазл ўғли Муҳаммад Жарир ўн икки ёшга тўлгач, уни Косон ҳукмдори этиб тайинлайди ва ўғлининг шарафига халқа тўй беради. Бироқ тўй учун Шоҳ Фазл учун фожиали тарзда тугайди.

Биби Убайда ўғлига марсия айтиб нола қилади. Чунки у ўзга ерларда рангиғрўйи сарғайиб, ёш бошига бевалик дарду аламларни чекиб, ота юзини кўрмаган фарзандини катта қилиб, ўз юртига олиб келиб йўқотганига чидай олмайди. У ўғлининг жасадини Косонсойдан Сафед Булонга олиб бориб, мазорнинг бошига, амакизодаси Носир ибн Аҳмад қабри қошига кўмдиради.

1994 йили Турсунбой Набиев ва Маҳмуд Ҳасанийлар томонидан чоп этирилган “Сафед Булон” қиссаси китобида воқеалар силсиласи мана шу жойда яқун топади. Албатта китобхон мазлум она Биби Убайданинг кейинги тақдири билан қизиқиши табиий. Зеро, Шоҳ Ҳаким Холиснинг “Сафед Булон қиссаси”даги воқеаларнинг давоми Биби Убайда ва Пошшо пирим зиёратгоҳлари билан боғлиқ кечган. Биз Биби Убайда ва Пошшо пирим зиёратгоҳлари хусусида сўз юритишдан аввал Сафед Булон мазорига бағишлаб ёзилган мухаммас ва унинг муаллифи тўғрисида айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

2001 йили Сафед Булон мазорига зиёратга борган вақтимиз бу муқаддас мазорнинг тарихини яхши билгувчи Эрмуҳаммад қори Ваҳобов (1929 йилда туғилган. Сафед Булон қишлоғида яшайди) билан суҳбатлашдик. Суҳбатимиз давомида Эрмуҳаммад қори китобининг қатида сақлаб келаётган икки буклоғлик қоғозни бериб “Шоир Кўҳийнинг Сафед Булон тўғрисидаги шеъри керак бўлса ўқиб чиқинг” дедилар. Кўҳийни Сафид Булонга атаб ёзган мухаммасини ўқир эканмиз, шеърни ёзилган санаси бизни қизиқтириб қолди. Чунки мухаммас 1946 йилда битилган бўлиб, у даврларда бундай сатрларни ёзган шоирнинг нафақат қалами балки бутун ҳаёти ва ижодини синдиришлари мумкин эди. Шундан сўнг сўраб суриштириб, филология фанлари доктори, профессор Исмагуллох Абдуллоҳнинг (1927-2005) “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида чоп этилган “Кўҳий дафтарлари” номли мақоласини топдик. Мақолада жумладан шундай дейилади:

“Мулло Абдусалом Йўлдошбой ўғли Кўҳий 1897 йили Фалча қишлоғида

деҳқон оиласида таваллуд топган. Домлалардан хат саводини чиқарган, 1913-1914 йиллари Наманган вилоятининг Чуст шаҳрида таълим олган, сўнгра Кўқон мадрасасида таҳсилни давом этирган. Диний илмлар, Қуръон ва ҳадисларни ўрганиши билан Абдусалом араб тили ва адабиётини, ўзбек мумтоз адабиёти, форс-тожик адабиётини қунт билан ўрганади. Илмга чанқоқлик уни Бухорои шарифга етаклайди. 1916г1918 йиллар давомида Мир Араб мадрасасида ўқийди. 1919 йили Наманганга қайтади.

30-йиллари дин арбобларини қирғин қатагон қилиши бошланиб кетди. Бир қанча мадрасаларда таҳсил олган, айниқса Мир Араб мадрасасини тамомлаган Кўҳий бу қатагонлардан омон қилиши қийин эди. Ҳаёти хавф остидалигини сезган шоир Қирғизистонга кетади ва 1935-1937 йиллари Олабуқа тумани жамоа хўжаликларида пахтачилик агрономи вазифасида ишлайди.

1938 йили Абдусалом Кўҳий ўз юртига қайтиб асаларичилик билан шуғулланади...*Шоир 1978 йили Ғалча қишлоқда 81ёшида вафот этди*”¹.

Келтирилган маълумотлардан кўринадики шоир Кўҳий қатагонлик даврида Сафед Булон мазори яқинида ҳаёт кечирган ва у бу мазорга тезтез зиёрат қилгани келиб турган. Кейинчалик эса ўзининг Сафед Булон тўғрисидаги мухаммасини ёзган. Қуйидаги ушбу мухаммасни ҳавола этамиз.

Сафид Булон мазорига мухаммас

Карам қилса Худо гар ёри берса жумла бузруквор,
Мозорот бу Фарғона замининдин айласам қатор,
Ҳама бузрукни сардори Сафид Булон мазори бор,
Саҳоба тобейинлар мунда келган бир неча сардор,
Шаҳид ўлди булар бу ерда кофирдин чекиб озор.

Китоби Мулҳик асроҳ² ичида ушбу сўз мазкур,
Сафид Булон мазори бор деди Фарғонада машхур,
Булар барча саҳоба тобейин марқадлари пури нур,
Тавоб айлар буларни доимо жаннат ичинда хур,
Олурлар баҳра андин ҳар киши ихлосга миқдор.

Мозор эрмиш икки ерда бир бош ўз келарди тин,
Шаҳиди неку, танги аҳлиға бу ер бўлиб садпин,
Сафид Булон бу ерни тоза сероб айламиш мискин,
Бу маънидин мазор оти Сафид Булон бўлиб эркин,
Бу манзил ичра доим ҳури жанат бўйидин осор.

Булон деган ҳабашлар жамидин келган каниз эркан,

¹Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Кўҳий дафтарлари. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. 02.05. 2003.

² Абулфазл Муҳаммад ибн Умар ибн Холид кўпроқ Жамол Қарший номи билан доврўф қозонган тарихчининг “ал-Мулҳақот би-с-суроҳ” (“Ас-суроҳ» га илова”) асари кўзда тутилмоқда.

Азалдин ҳилқатини Ҳақ яратганда азиз эркан,
Васи ҳамроҳ Обида бонуга маҳрам қиз эркан,
Шаҳидлар бошларин қондин юғон соҳиб тамиз¹ эркан,
Бўлиб оқ юз Сафид Булонға табдил ўлди бу ахбор.

Табаррукдир бу манзил кимёдин тупроғи афзал,
Етар ихлос бирла борган элни қалбига сайқал,
Етар бу манзил ичра қаср жаннат шамидан машғал,
Билур бу жой қадрин кимсада юрак эса акмал,
Билур бўлса киши ушбу маконда хосият бисёр.

Киши ихлос ила гар борса андин кўп баҳра олғай,
Ки гўё жаннатил фирдавс оли сари йўл олғай,
Қиёмат ҳашр бўлганда саидлар қавмида турғай,
Аларни ҳавзи кавсар шарбатидин косаси тўлғай,
Бу манзилни бориб доим зиёрат айламоқ даркор.

Ака Хўжа Аламдор ила туғи Мустафо мунда,
Кўрар эрмиш майил ҳар кимда дил зинда,
Саидлар туғни олиб бош ҳитор бўлғонда,
Турор бу туғ тубида гар ихлослик банда,
Шафоат айлаб ани йўқлағайлар саййиди Аббор.

Бу Фарғона заминига шаҳидлар посбон эрди,
Буларни қурби Ҳақ даргоҳига бешак аён эрди,
Бу мулкка киши қасд этса андин асраган эрди,
Буларни хоки пойи етса ким омон-омон эрди,
Қолипмиз кулфат ичра билмайин важҳин бўлиб ночор.

Аё асҳоб, жумла тобейинлар арзимиз сизга,
На нуқсон ўтди биздин мунча кулфатлар бизга,
Ривожи динимиз ҳукуматда бўлмасин ўзга,
Кулоқ солмас неча, жаҳд айласун чин сўзга,
Бизи йўқлар киши ҳеч қолмади, сизлар бўлинг ғамхўр.

Сиғиндик, тавба қилдик ялбориб сизларга келдук биз,
Қилолмасмиз замона шарридин ҳеч ваз ила парҳез²,
Худодин хавфи йўқлар кўп ёмон ишлар қилиб ангиз³,
Шариат ваҳми⁴ суст ўлди, касофат юрди бадандеш,
Художўйлар қочиб ҳар гўшада йиғлашурлар зор.

¹ Тамиз – фаҳм-фаросатли.

² Фарҳез (парҳез) – нафсиини тийиш.

³ Ангиз – кўзгатувчи.

⁴ Ваҳм – таҳликали

Кел эй, Кўхий саидлар зикрини ёд айла жон бирла,
Кўнгилни рост тутгил, сўзла таърифин забон бирла,
Алар топгай Худойим қурбини бир қатра қон бирла,
Назар солгай санга маҳшарда шояд меҳрибон бирла,
Аларга термулиб туруб тавалло айламак даркор.

Мазкур мухаммасдан сўнг сиз азиз китобхонларга сўзимиз аввалида айтиб ўтган Биби Убайда ва унинг набираси Шоҳи Жарир, яъни Пошшо пирим тўғрисида тугалланмай қолган қиссани давоми билан таништириш давомида ҳозирда Фарғона вилоятининг Бувайда туманидаги уларнинг номи билан боғлиқ мазорлар ва бошқа зиёратгоҳлар тўғрисида ҳам маълумот бериб ўтишни жоиз деб билдик.

БИБИ УБАЙДА ЗИЁРАТГОҲИ

Ҳозирги кунда Фарғона водийсида мингдан ортиқ муқаддас зиёратгоҳлар мавжуд. Биргина Фарғона вилоятининг ўзида сўнги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида 300 га яқин зиёратгоҳлар номи аниқланди. Ушбу муқаддас зиёратгоҳлар ичида аёллар номи билан боғлиқ мазорлар сони озчиликни ташкил этади, аммо Фарғона водийси аёлларининг ҳаётида алоҳида ўрин тутади. Жумладан, Модарихон, Сафед Булон, Биби Убайда зиёратгоҳлари нафақат Фарғона водийсида балки, Ўрта Осиёда ҳам машҳурдир¹.

Фарғона вилоятида аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар жумласига юқорида айтганимиздек Биби Убайда, Модарихон, Чилдухтарон, Оппок биби, Улуғ Можи, Қирқ қизлар, Қизларбуви, Тошкелин, Тошқиз, Ҳур қиз зиёратгоҳларини киритиш мумкин. Юртимизда жойлашган аёллар номи билан боғлиқ бундай зиёратгоҳлар асосан ғорлар ва кўллар, қоялар, тошлар, дарахтлар сингари табиат ёдгорликлари билан боғлиқ зиёратгоҳлар ҳисобланади. Халқимиз аёллар номига оид зиёратгоҳларга нисбатан кўп ҳолларда “Биби”, “Момо”, “Она” “Буви” атамаларини қўшиб айтиш билан уларни ўзларига энг яқин меҳрибон инсонлар сифатида қараб, онажонимиз, бувижонимиз, момомиз, дея ҳурмат маъносиди тилга оладилар. Шу сабабдан мазкур зиёратгоҳларда зиёратгоҳнинг асл номи кўп ҳолатларда айтилмайди².

Қадимдан Фарғона водийси хотин-қизларининг турмуш тарзида зиёратнинг ўрни муҳим аҳамият касб этиб келган. Шу боис аёллар учун зиёрат турмушнинг ажралмас бир қисмига айланган. Улар зиёратгоҳларга кўп ҳолларда жамоа ҳолда келишликка одатланганлар. Агар зиёратнинг сабаби оилавий муаммо билан боғлиқ бўлса, у ҳолда мазорга фақат оила аъзолари билан зиёратга келганлар. Аёллар эракаклардан фарқли равишда масжидларга бормаганликлари боис ўзларининг руҳий эҳтиёжларини қондиришда мазорлар зиёратига бориш йўли орқали амалга ошириб келганлар. Бундай пайтларда аёллар жамоасини зиёратга боришларида кўп ҳолларда (хўжа, тўра, эшон, саййид) авлодларидан бўлган ёки отинча аёллар бошчилик қилганлар.

Бугунги кунгача зиёратгоҳлар, реал манфаатларни асос қилган оммавий эътиқодни ифода этувчи муқаддас жойлар сифатида, узоқ тарихий жараёнларда маънавий озуқа берувчи омиллар бўлиб, аҳолининг маиший турмушида ўзига хос вазифаларни ўтаб келган. Шунинг билан бирга мазорлар узоқяқиндан зиёрат қилиш учун келган жамоат аҳлини учрашиб, ўзаро маданий алоқаларни тиклаш нуқтаси сифатида жуда муҳим рол ўйнаган.

¹ Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари... 282-б.

² Абдулаҳатов Н. Фарғона водийсида аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар // Ипак йўлишунослик тадқиқот тўплами. Нара Ипак йўли кўргазмасини хотиралаш халқаро алмаштириш фонди. Ипак йўлишунослик тадқиқот маркази, Токио. 2007. № 28. 181-б. (япон тилида).

Маълумки, қадимдан Ўрта Осиё халқларида ҳурмат ва эҳтиром юзасидан ёши улуғ аёлларга ҳамда ҳукмрон доираларга мансуб бўлган хотинғизларга мурожаат ёки ҳурматини билдириш мақсадида Биби ёхуд бибиш атамасини қўшиб айтганлар¹. Жумладан, ислом оламида шу ном билан машҳур бўлган аёллар талайгина. Хусусан, Қуръони Каримда тилга олинган такволи сиддиқа аёл, мусулмонлар учун энг мўмина она, жаннатдаги аёлларнинг раҳнамози бўлган Исо пайғамбарнинг онаси Марямга шунингдек, Муҳаммад пайғамбар(с.а.в)нинг қизи ҳазрати Фотимаи Заҳрога ҳамда завжалари ҳазрати Хадича ва Оишага Ўрта Осиёда ҳурмат юзасидан “Биби” атамаси қўшиб Биби Марям,² Биби Фотима, Биби Хадича, Биби Оиша деб айтилган³.

Ислонни қабул қилган илк муслималардан Басрада яшаб ўтган сўфий аёл Робиа ал-Адавия ҳам Биби Робиа номи билан билан машҳур бўлган⁴.

Бибихоним номи билан машҳур бўлган Сароймулкхоним ҳақида сўз юритадиган бўлсак, тарихий манбаларни яқдиллик билан эътироф этилишига қараганда, Бибихоним ўта зийрак ва тадбиркор аёл бўлиб, Амир Темурга ўзининг оқилона маслаҳатлари билан ёрдам бериб келган. Уни замонасининг энг ақлғидрокли, фаросатли ва тадбиркор заковат соҳибаси бўлганлиги ва шу билан бирга хон авлодига мансублиги туфайли ҳарамдаги барча маликалардан улуғ хоним ҳисобланганлиги боис “катта хоним”, яъни “Бибихоним” деган унвонга эга бўлган эди⁵.

Ўрта Осиё халқлари афсоналарида турли мушкулларни осон қилувчи Биби Мушқилкушод сиймосини олайлик. Ривоятларга кўра, Биби Мушқилкушод ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг холалари бўлиб, асли исми Биби Мусалламхондир. Уни Биби Чоршанба деб ҳам атаганлар. Аёллар турмушда бирон бахтсизликка учраган кезларида ёки ишлари юришмаганда одатда чоршанба куни Биби Мушқилкушодни эслаб, унга атаб мажлис қуришган, зиёфат уюштиришган. Тиланчиларга хайрғсадақа беришган. Шунингдек, ўзбек ва тожик халқлари афсоналарида оилавий бахт, ип йиғириш ва тикувчилик каби ҳунарларнинг ҳомийси, пири Биби Сешанба деб аталган⁶. Бундай аёлларнинг ҳомийсини усмоний турклар Паршамба Пари, афғонлар Биби Рисинда, Биби Чархи, уйғурлар Сешамба Биби деб эъзозлаб келганлар⁷. Хусусан аёллар хос маросимларда айнан шу бибиларни васила қилиб, Худога илтижо қилганлар. Масалан:

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М.: “Рус тили нашриёти”, 1981. 110-б.

² Ўзбек миллий энциклопедияси. – Т., 2001. 2- жилд. 13-б.

³ Абрамзон С.М. Рождение детства киргизского ребенка // Сборник музея антропологии и этнографии. – М.-Л., 1949 № ХИИ. С 83.

⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.,1965. С 17.

⁵ Файзиев Т. Сарой Мулк хоним // Ўзбегим. – Т., 1992. 9-б.

⁶ Сухарева О.А. К. вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды института истории и археологии. Том II. – Т., 1950. С. 173.

⁷ Андреев. М.С. Средне-Азиатская версия Золушки (Сандрильоны). – Т., 1927. С. 13.

*Биби Сешамми валиларни тили билан сендан мадад тиларман!
Мушикулкушо валиларни тили билан сендан мадад тиларман!
Ҳожатбарор валиларни тили билан сендан мадад тиларман!
Биби даст ба ҳол валиларни тили билан сендан мадад тиларман!
Канизаки Даргоҳ валиларни тили билан сендан мадад тиларман!
Биби Фотимаю Зуҳро валиларни тили билан сендан мадад тиларман!
Биби Хатичаю Кубаро валиларни тили билан сендан мадад тиларман!*

1

Биби номи билан улуғлаган аёллар тўғрисида адиба Муҳибахон Сайид Ҳасан қизи ўзининг “Валий волидалар” номли китобидан кўйидагиларни келтиради :

“Қадим Бухорода яшаб ўтган юзлаб буюк авлиёлар қаторида аёл валийлар ҳам бўлишган. Бутун умрини илми донишга, эзгу ишларга бағишлаганликлари боис, халқ уларни эъзозлаб, Қизбиби, яъни пок ифбатли. Бокира аёллар деб атаган”².

Ўрта Осиё халқларида жумладан момолар тўғрисидаги қарашлар ҳам қадимги даврларга бориб уланади. Момолар культининг келиб чиқиши жиҳатидан қадимги кекса аёллар билан боғлиқ бўлиб, улар аёлларга кўзи ёришида, насл қолдиришда ҳомийлик қилганлар. Бироқ момолар култи ҳам дуалистик характерга эга бўлиб, бир томондан, ҳомийлик кўрсатса, иккинчи томондан киши белгиланган таъқиқни бузганда ёки уларнинг шахсиятини лойиқ даражада ҳурмат қилмаганда, зарар етказиши мумкин деб қаралган³.

Ёзма манбаларда ўрта асрларда ҳам Фарғона водийсида момолар билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд бўлган. Бу ҳақда Муҳаммад Муфти Оҳангароний (XVI аср) ўзининг “Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиби” номли китобида маълумотлар келтирган: *“Мен нима қиларимни билмай, Момо Хотуннинг қабри муборакларига бордим. Ул орифалар саййидаси Ҳазрат Султонуглгорифиннинг (Аҳмад Ясавийнинг) асрдоши эди. У кишининг жазбаси ниҳоятда қувватли эди. Ўз ҳолимни арз қилдим.*

Шу аснода Ҳазрат Момонинг руҳи ҳозир бўлди”⁴.

Элшунос олима О. А.Сухарева (1903-1983) *“Момолар мазорларда яшовчи, ўтиб кетган авлиёлар руҳи тоифасидан бўлиб, уларнинг келиб чиқиши қадимги қаҳрамонлар ва аجدодлар култи билан боғлиқдир”* деган эди⁵. Элшунос олим О. Муродов фикрига кўра, момолар ўтиб кетган аждодлар руҳи бўлиб, улар ҳар доим тирикларни турли балоғқазолардан асраб, узоқ сафарларда уларга ҳамроҳ бўлгучи меҳрибон руҳлардир.

¹ Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части долины Зарафшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: “Наука”, 1975. С.103.

² Муҳиба Сайид Ҳасан қизи. Валий волидалар. – Т.: “Ёзувчи”, 1999. 18-б.

³ Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.: “Фан”, 1986. 161-б.

⁴ Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ Маноқиби. – Т., 2002.5 2-б.

⁵ Сухарева О. А. Пережитки демонологии и шаманства у равнины таджиков // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: “Наука”, 1975. С.18.

Уларни вазифаси ва ёшига қараб, Катта момо, Ўртанча момо, Кичик момо деб атаганлар¹. Аёллар бошларига мушкул иш тушган пайтда, айникса, тўлғоқ тутган вақтларда ушбу момолардан мадад сўраб илтижо қилганлар².

Яна Биби Убайда тўғрисидаги ривоятларга қайтсак. С.Норматовнинг келтиришича, душман таъқиби чоғида Биби Убайдага лашкарнинг найзаси тегиб ҳалок бўлган ва ҳозирги Бувайдага дафн этилган³.

Бироқ бошқа ривоятларга кўра, яккаю ягона ўғлидан жудо бўлган Биби Убайда ўз юртидан бош олиб муқаддас зиёратгоҳ – Маккаю Мадинага равона бўлади. У билан бирга келини ва набираси Муҳаммад Жарир ҳамроҳлик қиладилар. Фарғона чўлларидан ўтиш чоғида кучли бўрон (Қўқон шамоли) уларни бири-биридан ажратиб юборади. Одамлар уларни излаб топишган вақт фурсат қўлдан берилган эди. Чунки уларнинг барчаси қум остида қолиб кетиб фожиали ҳалок бўлган эдилар. Уларни қаердан топишган бўлса, шу ернинг ўзига дафн этадилар. Натижада бири-биридан 2-3 чақирим узокликда икки мазор қад кўтаради. Яна бир ривоятга кўра, Биби Убайда шу мазордаги мақбара ўрнида тирик ғойиб бўлган⁴.

Бироқ бу ривоятлардан кўра, биз ёзма мабаларда баён этилган воқеаларни ҳақиқатга яқинроқ деб биламиз. Зеро, Биби Убайда мазорида хизмат қилаётган кишилар ҳам мақбара ичидаги уч қабрни асли кимга тегишли эканлиги борасида турли хил фикр билдирадилар. Уларга кўра, Биби Убайда мазоридаги катта қабр бу унинг набираси Шоҳ Жарирнинг қабри бўлиб, кичик қабр Биби Убайдага тегишли. Қўшни хонадаги қабр эса Биби Убайданинг келини Бадиъабону қабридир. Албатта зиёратчилар учун қабрлар масаласи муҳим эмас. Чунки уларнинг мақсади зиёрат қилиш. Шу билан ўзларининг руҳиятларига таскин беришдир. Аммо агар бир оз мушоҳада қилгудек бўлсак, ўша онда ушбу саволнинг туғилиши табиий ҳол. Агар мазор ичидаги икки қабрнинг бири Биби Убайданинг набираси Шоҳ Жарирга, иккинчиси эса Биби Убайдага тегишли бўлса унда Бачқир қишлоғидаги Пошшо Пирим қабри кимники? Ахир халқимиз бир неча асарлардан бери Шоҳ Жарир, яъни Пошшо Пиримнинг қабри дея ихлос билан зиёрат қилиб келган бўлсаю, унинг қабри ҳам Биби Убайда мазорида, ҳам Бачқир қишлоғида бўлса. Буни қандай қилиб изоҳлаш мумкин? Агар Пошшо Пирим ўн икки ёшлидаги дунёда ўтган бўлса, уни аҳоли нима сабабдан улуғ валийлардан бири сифатида эъзозлаб келганлар?

Демак, Биби Убайда мазоридаги ёнма-ён турган катта ва кичик қабрлардин бири Пошшо Пиримнинг қабри эмас. Чунки унинг қабри кўшни Бачқир қишлоғидадир. Демак бу қабр бошқа шахсга тегишли. Хўш унди ўша номаълум шахснинг ўзи ким? Биз шу масалага ойдинлик киритиш учун Шерматова Одинахон кўлида сақланаётган, 1906 йилда

¹ Муродов О. Шаманский обрядовый фольклор ...С. 120.

² Ўша асар...102-б.

³ Норматов С. Тарих саҳифаларида. – Ф.: “Фарғона”, 2007. 9-б.

⁴ Тошматов Т., Хўжаев Э. Биби Убайда ва бувайдаликлар. – Ф.: “Фарғона”, 1996. 27-б.

кўчирилган “Шоҳ Жарир қиссаси” номли қўлёзмасидаги “Мозорлари Хўқанда бўлгон Шоҳ Пирим марқадларини зиёрат қилиш хақида” номли бобда баён этилишича, Шоҳ Фазл ҳам ўз фарзандини отасининг хотирасига Муҳаммад Жарир деб исм қўяди. Бироқ Муҳаммад Жарир кичик ёшда эканлигида Шоҳ Фазл дунёдан ўтади. Муҳаммад Жарир улғайиб, Подшоҳ Пирим номи билан машҳур бўлади. Ул зот ўттиз бир ёшга кирганда худди бобоси ва отаси сингари кўп сонли қўшин йиғиб ислом дини учун кураш олиб боради.

Қиссадаги воқеалар силсиласидан маълум бўладики, Подшоҳ Пирим ўз лашкари билан жума намозида эканлигидан фойдаланган душман тўсатдан хужум қилади. Худди бобоси Шоҳи Жарир билан боғлиқ юз берган қонли воқеа яна такрорланади. Подшоҳ Пирим имомга қисқа оятни ўқиши кераклигини айтади. Аммо...

Қиссада ҳикоя қилинишича, ўша жангда Подшоҳ Пирим танасининг етмиш икки жойидан яраланади. У Аҳсига қайтиб келиб, ёронларидан айрилганлигига оҳлар чекиб уйкуга кетади ва бир туш кўради. Тушида уни Расулуллоҳ ва чаҳоёрлар руҳи кучиб йиғлайдилар.

Шундан сўнг Подшоҳ Пирим уйқудан уйғониб, мавж уриб оқаётган дарё (Сирдарё)га оти билан равона бўлади. Дарёдин кечиб ўтиб, мадорсиз йиқилади. У умри тугаб бораётгалигини сезиб асҳобларидан тирик қолганларига васият қилиб жон беради. Қиссада ўша вақт унинг олдида момоси турганлиги айтилади.

Шоҳ Жарир оламдан ўтгач, Биби Убайда ҳам унинг етти яшар фарзанди ва аёли ҳам қон йиғлайдилар. Қиссада Биби Убайда ва Подшоҳ Пиримнинг аёли ҳамда фарзандининг кейинги тақдири хусусида маълумотлар мавжуд эмас. Шу сабабдан бу ҳақдаги ривоятга эътиборимизни қаратсак.

Шоҳ Жарир, яъни Подшоҳ Пиримни Бачқир қишлоғига дафн этишгач, момоси Биби Убайда ва аёли ҳамда етти яшар фарзанди Мадинага йўл оладилар ва чўлда юз берган даҳшатли бўрон гирдобида қолиб ҳалок бўладилар¹. Шундан сўнг одамлар қумдан уларнинг учаласининг ҳам жасадларини излаб топишиб дафн этганлар.

Ривоятни айнан шу кўриниши бизнингча бир мунча ҳақиқатга яқинроқдир. Демак, Биби Убайда мозорида қабрларнинг каттаси Биби Убайданинг ўзларининг қабри бўлиб, иккинчиси Шоҳ Жарирнинг аёли ёки онаси Бадиъабонуга тегишли бўлса керак. Қўшни хонадаги кичик қабр эса Шоҳ Жарирнинг етти яшар фарзандининг қабри бўлиши мумкин. Чунки қиссанг мазмунидан айнан биз берган тахмин келиб чиқмоқда.

Ҳозирда Бувайда тумани Буви мазор қабристонидagi Биби

¹ Дала тадқиқотлари. 2008 йил. Фарғона вилояти, Бувайда тумани, Бувайда қишлоғида яшовчи (1946 йилда туғилган) Олимжон Азимовдан ёзиб олинди.

Убайданинг мақбаралари зиёратчи аёллар билан ҳамиша гавжум¹. Кексаларни айтишига кўра, авваллари Биби Убайда мозори шу қадар машҳур бўлганидан “Биби Убайдани ҳаётида бирор марта бўлса ҳам зиёрат қилмаган аёлни оши ҳаромдир, ёки бўйи етган қиз уч марта Биби Убайдани зиёрат қилмаса пиширган таоми ҳалол эмас”, деган иборалар ҳам халқ орасида кенг тарқалган экан. Биби Убайда мозори ғ бу аёлларга хос зиёратгоҳ дейиш мумкин. Зеро, бу ерга асосан аёллар зиёратга келади².

Буви мозорнинг кекса эркак хизматчиларидан бирининг айтишича, шу мозорда йигирма йилдан зиёд вақт мобайнида шайхлик қилишига қарамай бирон бир марта Биби Убайда зиёратгоҳининг ичига киришга журъат қилмаган. Унинг эслашича, фақат болалик кезлари онаси билан мозорнинг ичига кириб чиққан, холос. Бунинг сабабини у бизга қуйидагича тушунтириб берди: “Ўсмирлик чоғимдаёқ отам менга: “Болам, Биби Убайда бизнинг ҳам шайхимиз ҳам эшонимиздек бўлиб қолган улуг зот. Сен йигит кишисан, мозорга кириб, яна уни бехос топтаб қўймагин”, деб айтган эди. Ўшандан бери отамнинг сўзларига амал қилиб мозорга кирган эмасман”³.

Айтишларича, Биби Убайда етти машҳур бибилардан бири бўлиб, унга зиёратга келган аёллар етти чалпак пишириб келганлар. Ҳафтанинг ҳар чоршанба куни зиёратдан ташқари “Бувимни сочини ювиш” маросими ҳам бажарилган. Унга кўра, ҳар бир аёл тароқ ва қаттиқ олиб келган. Эмишки, Биби Убайда кунларнинг бирида зиёратга келган бир хаста қизга кўринган ва ундан сочини ювишга ёрдамлашишни илтимос қилган. Бемор қиз Биби Убайда сочини ҳар ҳафтанинг жума куни келиб ювишга ёрдам берган. Шу тарзда у ўз касалига даво топиб, дарддан фориг бўлган экан. Зиёратга келган аёллар Биби Убайда оқ либос кийиб юради деб тасаввур қилганлар ва шунинг учун ҳам Биби Убайда мозори олдида оқ сурпни ёйиб ўз тилакларини айтганлар⁴.

Шуни айтиб ўтиш керакки, қадим замонлардан бери Марказий Осиё халқларида оқ ранг илоҳий аёлларнинг рамзи сифатида эъзозлаб келинган. Афсона ва эртакларда ҳам эзгулик рамзи сифатида оқ либосли парилар инсонларга ёрдам берганлиги айтилади. Элшунос олим М.С.Андреев Биби Сешанба тўғрисидаги ўзбекларнинг таърифини келтириб ўтган: “Биби Сешанбанинг сочлари оппоқ, эгнида оқ либос. Юзидан ажойиб бир нур ёғилиб туради”⁵. Тоғлик Ёзғуломликларда ҳам аёлларнинг ҳомийси бўлган

¹ Мустақиллик йилларида Биби Убайда зиёратгоҳи ажойиб инсонлар Замирахон Ҳайдарова ҳамда Олимжон Азимовларнинг саъйи ҳаракатлари билан ободонлаштирилди. Бундан ташқари улар томонидан ушбу китоб муаллифи билан биргаликда икки марта “Биби Убайда зиёратгоҳи” рисоласи чоп этилди.

² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти, Бувайда тумани Бувимозор қишлоғида яшовчи Турсуной Йигиталиевадан ёзиб олинди.

³ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Бувайда тумани Бувимозор қишлоғида яшовчи (1928 йилда туғилган) Абдуллажон Эшонқуловдан ёзиб олинди.

⁴ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти, Бувайда тумани Бувимозор қишлоғида яшовчи (1975 йилда туғилган) Обиджон Эшонқуловдан ёзиб олинди.

⁵ Сухарева О.А. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды истории и археологии. Ташкент. 1950. Том II. С. 173.

Дев Сафид ҳақида худди шундай қараш мавжуд. Уларга кўра Дев Сафид тангри аёл бўлиб, барча кийими оқ рангда, сочлари ҳам оппоқ бир ҳолатда намоён бўлади. Хоразмлик ўзбекларда эса аёл кишини тўлғоғи тута бошлаган вақт унга ёрдам бериш учун оқ либосли юзидан нур ёғилиб турувчи Анбар онани келишига ишонганлар¹, Демак, Биби Убайда тўғрисидаги қарашлар ҳам худди шу сингари тушунчалар остида шаклланган.

1896 йилдаги Марғилон қозиларининг Биби Убайда мозори тўғрисидаги ҳукмномасидан маълум бўладики, XIX аср охири ва XX аср бошларида Биби Убайда мазорининг мутаваллийси яъни ушбу зиёратгоҳнинг хўжалик нозирини Зокир шайх исмли киши бўлиб, Зиёдабиби исмли аёл шу мазорга бевосита мутасадилардан бири бўлган. Зиёдабиби ҳар куни зиёратга келувчилардан тушадиган зиёрат даромадининг ўндан бир қисмини ўзига олиб, қолган қисмини мазорининг мутаваллийсига топшириб келган. Қизиғи шундаки, Зиёдабиби зиёратга келувчиларга мазор эшигини очишга ҳам масъуллигини олиб, мазорга берилган ҳар бир хайри эҳсон ва садақани бева бачорларга улашиб берган.

Шу ўринда Биби Убайда меъморий ёдгорлиги ҳақида. Бу ҳақда санъатшунос олим И.Азимов куйидагиларни баён этади:

“Биби Бувайда архитектура ёдгорлиги Фарғонанинг шу райони номида сақланиб қолган. Бу аёллар дахмаси бўлиб, унга Шоҳ Жалилнинг онаси ва хотини қўйилган. Гарчи она ва ўғилнинг мақбаралари турли қабристонда бўлса-да, орадаги масофанинг хийла узоқлигига қарамай, бу икки бино бир ўққа жойлашган. Уларнинг бирида туриб узоқдан иккинчисини кўриш мумкин. Маҳаллий аҳоли бу қонуниятни ривоят билан боғлайди: айтишларига қараганда, Биби Бувайда ўз ўғлини жуда яхши кўрар экан. Шу сабабли уларнинг гўри қаерда бўлса ҳам “бир-бирига кўриниб туришни” васият қилган экан. Бу тилак бажо бўлиб, икки мақбара ўртасидаги ерларда баланд дарахтлар ўсмайди, фақат маккажўхори, шоли каби ўсимликлар (айни кунларда пахта) ўсади.

Мақбара композицион жаҳатдан яхлит архитектурани ташкил этади. Тарҳи тўғри бурчак шаклдаги бино (18 х 18,5 м), тепаси гумбазли, чорқирра икки хонадан иборат. Асосий кириладиган томон пештоқ орқали ажратилган. Зиёратхона томонларига равоқли токчалар ишланган бўлиб, улар гумбазга таянч вазифасини ўтайди, натижада гумбаз конструкциясининг кўндаланг кесим ўлчами 1,5 метрга қисқарган.

Одатда икки хонали мақбараларда зиёратхона сатҳи гўрхонага қараганда мўъжазроқ бўлади. Аммо биз бу икки даҳмада унинг аксини кўрамиз. Шарқ томондан зиёратхонага тақаб Биби Бувайданинг набираси қўйилган қабр устига кичик хона қурилган, тепасига эса равоқлардаги бурчакдан марказга қараб тобора баланлатиб бориш усули билан гумбаз

¹ Горшунова О.В. Идея двух начал в культуре плодородия у народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. Выпуск IV.– М.: “Наука” 2001. С 223.

ишланган. Бундай конструкциядаги гамбазлар “балхий” номи билан юритилган.

Мақбара безаклари оддий. Пештоқда равоқ парчалари сақланиб қолган, эшиклар юза ўйма геометрик нақшлар билан безатилган. Бинонинг олд томони сувалмаган, ички томон деворлари эса ганч сувоқ қилинган. Бувайданинг меъмуриал ёдгорликлари шаклининг салобати, архитектура гоёсининг жўн ва аниқлиги билан эътиборни тортади”¹.

Мақбаранинг биринчи хонаси зиёратхона бўлиб, бу ердаги қабр усти кайроқ тоши, айниқса диққатга моликдир. Бу ҳақда биринчи марта машҳур тарихчи, академик Яҳё Ғуломов ўзининг Катта Фарғона каналини қазиш вақтидаги тадқиқотлари бўйича берган ҳисоботида маълумот учрайди². Қуйида академик Яҳё Ғуломовнинг Биби Убайда зиёратгоҳига доир маълумотларни келтириб ўтамиз:

“Қабристоннинг ўртасида Бувайда (Абу Убайда) мақбараси жойлашган. Мақбара асосан пишиқ гилитдан барпо этилган икки хонадан иборат. Мақбара пештоқи XIX асрнинг охирида Фарғонага хос услубда минорачалар билан безатилган. Иккала хона ҳам гамбаз билан ёпилган. Аввалги хоан зиёратхона бўлиб, бу ерда шаёхлар зиёратчиларни қабул қилишган. Иккинчи хонага кириш қисмида деворга қабр қайрақтоши қўйилган. Бу қабртошнинг ҳажми тахминан 60x30 см, бўлиб унга сулс хати билан шундай ёзув битилган: “Бу – қабр, Ислом ва бутун мусулмон латофати, шоҳ ва султонларни идора қилувчи, хатиблар хатиби, уламолар фахри, Сулаймон ибн Довуд ибн Сулаймон ибн Салмонниқидир. У 595 йил ҳижрийда (1199 йил) вафот этди”

Ичкари хонада оддий икки қабр мавжуд. Уларнинг чапдагисини Биби Убайдага ўндагисини қабртошда номи қайд этилган шайх Сулаймонга тегишили деб ҳисоблайдилар. Жанубга қаратилган бош пештоқда қурилган йили санаси 1318 ҳижрий (милодий 1899) ва уста бинокор – Иброҳимжон ибн уста Исмоил номи сақланиб қолган

Қабристоннинг шимолийшарқида иккита қумдан тепалик кўтарилган. Шу ердан йўл қурилиш учун қум оладилар. Қумни қазиб олиш чоғида унинг атрофидан кўплаб қадимий осори атиқалар топилган. Маҳаллий қариялар болалик кезлари бу ердан кўплаб қўл тегирмонлари, рўзгор буюмлари, мунчоқлар топганликларини сўзлаб бердилар. Камина қадимги маданий ашёларга бой бўлган бу жойни кўришга муясар бўлмади. Шундай бўлса-да, Бастом бобога кетиш йўлида қумликларда кўплаб қадимги сопол парчаларини учратдим”³.

¹ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. Т.: Шўбекистон, 1986.. -36-38- б.

² Гулямов Я.Г. Краткий полевой отчет о работе III го отряда археологической экспедиции Узкомстариса по БФК летом 1939 г. // Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. Ф 1487/ 0 -21.

³ Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительстве БФК.// Труды ИИА. Том IV. Т., 1951.С. 67.

Биз Биби Убайда зиёратгоҳи юзасидан олиб борилган тадқиқотларимизнинг натижасида шуни айтишимиз мумкинки, XII асрда яшаб ўтган шайх Сулаймон ибн Довуд номи билан боғлиқ қабр тоши ҳозирги кунда Фарғона вилоятида бутун сақланиб қолган қайроқтошлардан бири ҳисобланади¹.

Мазкур қабртоши Фарғона водийсида яна бир буюк аллома Бурҳониддин Марғинович даврида яшаб ижод қилганлигини исботлайди. Афсуски, бу шахс тўғрисида биз бошқа ҳеч қандай маълумот топишга муяссар бўлмадик. Қабр тошдаги битигларга кўра, бу шахснинг роли маҳаллий халқ орасида анчагина салмоқли бўлган ва ўз даврида юксак эҳтиромга сазовор уламолардан ҳисобланган.

Биби Бувайда зиёратгоҳи ёнида “Бувимнинг ҳассаси” дарахти ва “бел тош” деб аталувчи дарахт ва тош бўлиб ҳар бир зиёратчи мазорни зиёрат қилгач, ушбу дарахтни кучоқлаб ниятларини айтган ва бел тошга бошини кўйиб бу тошга ҳам ўз истакларини айтганлар². Зиёратга келганларга Биби Бувайда мазоридаги назрхўр аёллар қуйидаги сўзларни айтиб дуо қилганлар:

Худодан сўрадим, қолаверса азизларни васила этиб сўрадим.

Шаҳзодаю Пошшо Пиримни ўртага қўйиб сўрадим.

Шу ўғилларим, Шу қизларим, нима ниятда келган бўлса,

Ўргулай бувижоним, тилакларин тилаб берсин.

Енгилгини берсин, дастларига Оллоҳ баракасини берсин.

Бувижоним, жоним кучагим деб тарбият қилсин.

Йўллари равон бўлсин, мушкуллари осон бўлсин.

Ҳамиша қизлари бўлсин.

Ойдек бахтини берсин, кундек тахтини берсин,

Ўзидан кўпайсин, ўғил ва қизли бўлсин.

Ишлари олдинга юрсин, омадларини берсин.

Бўйларига обрў берсин

Бувижоним қўллаб-қувватласин.

Айтиб ўтиш ўтиш жоизки, аҳолининг зиёратгоҳлар билан боғлиқ қарашларида асосий ғоя бу ихлос тушунчасидир. Шу боис мазорга ихлос билан бориш зиёратнинг бош мезони ҳисобланган. Бу ҳақда шоир Кўҳий (XX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган) мазорга зиёратга фақат ихлос билан бориш мумкинлигини ёзган эди³. Шу сабабдан ҳозирга кунга қадар ҳар бир зиёратчига мазорга келган вақти зиёрат қилиш вақтида унга

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдулахатов Н., Ҳайдарова З, Азимов О. Биби Убайда тарихи. – Фарғона.: “Фарғона”, 2002; Абдулахатов Н., Ҳайдарова З, Азимов О. Биби Убайда зиёратгоҳи. – Фарғона.: “Фарғона”, 2009.

² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти, Бувайда тумани, Бувимозор қишлоғида яшовчи (1946 йилда туғилган) Ижозатхон Холбоевадан ёзиб олинди.

³ Абдулахатов Н, Ҳайдарова З. Азимов О. Биби Убайда тарихи...56-б.

“Аввало Худодан, кейин ихлосга боғлиқ”, деган тушунчани уқтирадилар¹. Бу эса зиёратнинг ҳар бир удумида кўзга ташланади. Кишилар турмушдаги шахсий мусибат ва омадсизлик, айниқса, бефарзандлик, яқин кишиларининг бахтсизлиги, ҳаёт идеалларидан ажралиб қолиш, касаллик ёки ўлимдан хавфсираш, ёлғизлик ҳисфтуйғуси ва шу каби бошқа социалпсихологик омиллар инсонларни диний ҳиссиётларга берилиш натижасида муқаддас зиёратгоҳларга бориши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Шу сабабдан мазорлардаги дин пешволари, шайхлар зиёратчиларнинг эмоционал ҳолатидан фойдаланиб уларнинг ҳиссий туйғуларига таъсир қилишга интиладилар ва бу ўринда муқаддас жойлар ва уларда дафн этилган авлиёлар билан боғлиқ ривоятларнинг роли муҳим аҳамият касб этиш билан бирга зиёратчиларни турли урф-одат ва маросимларга бўлган эътиборини кучайтиради. Бу эса ўз навбатида зиёратгоҳларнинг кишилар турмушидаги ўрнини янада муҳим бўлишини таъминлайди.

Айтиб ўтиш жоизки, собиқ Совет ҳукумати пайтида вилоят оммавий матбуот саҳифаларида бошқа мазорлар сингари Биби Убайда зиёратгоҳи ҳам муқаддас жой эмаслиги тўғрисида атеистик мазумундаги мақолалар чоп этилиб турилган. Ана шундай мақолалардан бирида Биби Убайда зиёратгоҳи ва унга келувчи зиёратчилар ҳам зиёратгоҳ шайхлари ҳам кескин танқид остига олинган эди:

“Биби Убайда” мазори ҳақида эшитганмисиз миш-мишларини? Бўлмаса билиб қўйинг. Бу шундай табаррук жойки, ўликни тирилтирадиган, беморга шифо ато этадиган хусусиятлари бор эмиш. Энди уни ҳамма хислатларини санасам, сиз билан мен шу чойхонада қирқ кун чилла ўтиришимиз керак бўлади. Мана, бир фактни олайлик. Бир қўшим бефарзандликдан нолиб юрарди. Шу мазорга бир қора қўчқорни атади, худойи қилдию муроди мақсадига етди, деди соя-салқин чойхонада суҳбат қураётганлардан бири.

- Вой вуй бу гапларни ҳаммаси ростми! – ҳаяжонланди тинглаб турган киши.

- Бўлмасамчи! Ёки Сарви кампирни олиб кўринг. Бир вақтлар унинг тушида ҳар кеча марҳум эри келиб, “сени олиб кетгани келдим” деб қўрқитаркан. Мана битта қора хўрозни қонлатган эди, кўрмагандай бўлиб кетди.

Бу гапларга оғзини очиб ўтирганлардан бири сўз қотди:

- Бу “Биби Убайда” ҳар қандай жонлиқни қорасини суярканда?

- Э қизиқмисиз ота,- деб жавоб берди шу ерда ўралашиб юрганлардан бири, “Биби Убайда” эмас, унинг меросхўрлари суяди, қора қўчқору, қора хўрозларни. Аммо назрнинг фақат қизил жони диллари...

- Ҳой куфр кетма йигит, мазорга тил текизиб бўлмайди-я...

¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти, Бувайда тумани, Бувимозор кишлоғида яшовчи (1953 йилда туғилган) Норқўзи Эшқуловдан ёзиб олинди.

- Хўш, “муллакалонлар” кўкларга мақтаётган “Биби Убайда” ким ўзи? Балки ҳақиқатан ҳам азиз-авлиёлардан ёки пайгамбар авлодиданми? Йўқ асло! Айрим рисоалардан маълум бўлишича, Биби Убайда араб истилочиларига қарши кураш олиб борган Ашкад -муғлар раҳнамози Карвонбаснинг ягона қизи бўлиб, араблар қўлига тушган, улар мағлубиятга учрагандан сўнг Бувайда қишлоғидан 4 километр нарида ҳалок бўлган эмиш. Кейинчалик Биби Убайда ҳалок бўлган жойда унинг номи билан аталувчи мақбара кўтарилган.

Бувайда районидаги Киров номли колхоз территориясида жойлашган мазкур жой кейинги пайтларда атроф районларда яшовчи аҳолининг баъзилари учун ҳақиқий “Маккатилога” айланиб қолган. Мўъжазгина қишлоққа фарзандталаб, шифоталаб, давлатталаб соддаларнинг қадами тортади. Бу эса шу ерлик “Шайхи беназир”лар учун айни муддао. Биби Убайданинг кимлиги мазор тарихидан мутлақо беҳабар шахслар учун бу зиёратгоҳ “даромади ҳалол” манбаи бўлиб қолган.

“Хўш сизнинг ҳам яратгандан умидингиз бордир. Оилангизда бахтсизлик рўй бергандир, ишингиз чаппасига кетгандир. Марҳамат садақаи ради бало деб қўлингизга илинган жонлиқни (йирикроғига не етсин) етаклаб келаверасиз. Мозорда нима кўп, тупроқ кўп. Уни шайхлар аллақачон табаррук қилиб қўйишган. Ана шундан бир суртасизғу, ҳар қандай дарддан фориг покдамон бўласиз қўясиз (шиқилиб кўнглингиз торлик қилиб нақдини аямасангиз бўлди). Бундай бепилиски нажот ҳақ ариши аълода ҳам бўлмаса керак. Агар бундан муродингиз ҳосил бўлмаса, дам солдирасиз, назр-ниёзни мўлроқ қилиб, шайхдан тортиб шу мазорда уймалашиб юрган бола бақироқларга ҳам садақа улашасиз. Чўнтакни каттароқ очаверинг, биродари азиз, пешона тери билан топилган битта сизники эмас, бош омон бўлса, дўппи топилади...

Бора-бора тегишли маҳаллий ташилотлар бу ерда авж олаётган зиёратбозликларни кўриб, “айрим мадраса кўрмаган муллалар”га, “қўл бола шайх”ларга таъсир ўткази бошладилар. Бу ишлар Биби Убайда “меросхўрлари”га қаттиқ зарба бўлди. Аммо динни ниқоб қилиб олганлар бунинг ҳам йўлини топдилар. Улар бу ерга сайл-саёҳат, оммавий дам олиши учун келганларни лақилаттиб, диний таъсир кўрсатишига, мазорни муқаддас жой деб шионтиришига ружу қилмоқдалар.

Энди мазорнинг баъзи кунда-шундалари билан газетхонларни таништириб ўтмоқчимиз.

“Шайх” – Алиқул Эшонқуловнинг уйи “Биби Убайда”нинг рўпарасида. Ҳовли саҳни баайни сайлгоҳнинг ўзи. 8-10 чоғли ўчоқ-қозон зиёратчиларга мунтазир. Айланасига қурилган уй-айвонларда ўнлаб “меҳмонхон”ларни кутиши мумкин. Хонадон соҳиби ҳам “гап ахтариб чўнтакка тушадиганлардан” эмас. Ўзининг бўз ёшлиги ҳақида очиқ гапира бошласа, содда кишилар гапига лаққа тушадилар...Ҳозирги кунда

зиёратчилар кўз ўнгида художўй, қўймижоз, бузоқнинг ҳаққи бор, деб сизирнинг сутини ҳам ичмайдиган бир мўмин сифатида намоён бўлади.

“Меросхўрлар”дан яна бири – Чинозбой Пулатов бир чўқиб етти қарайдиганлардан. У одамларни лақиллатиб, мўмай пул топишда жуда эҳтиётлик қилади. Бу муғомбир қўшни ҳовлидан келаётган хафвни сезиб, номаълум томонга “қуён” бўлиб қолди.

Яна бир ҳовли зиёратчиларга тўла. Бир ёқда шўрва, бир ёқда палов пишянди. Чаптаст қассоб “табаррук” қўйнинг терисини шиляпти. Уюм-уюм нонлар, овқатларнинг ҳисоби йўқ. Ҳовли саҳни, айвон уйларда одам қайнайди. Қисқаси ҳамма ерда тўкин сочин нишонаси. Бир ёқда қироат, бир ёқда намозхонлик. Ёшироқ “меҳмон”лар зиёратни апил тапил қилиб, киши билмас “жиззахўрлик” ҳаракатида...

Мозор атрофини айлансангиз, ана шундай “табаррук” хонадонлар, гуноҳингизни “ювувчилар”, “шифокорлар”, “дуои-бадчи ҳожатбарорлар” ҳамин қадар. Номига колхоз аъзолари бўлган Тиркашали Назиров, Раҳимжон Деҳқонов, Аъзамжон Норматов, Зокиржон Солиев, Маъруфжон Холиқов, Аҳмаджон Маматов пенсионер Собиржон Сиддиқовлар шулар жумласидан. Аслида араб тилида алифни калтак дея олмайдиган бу шахслар содда, лақмаларни аврашнинг сувини ичиб юборишган.

Қишлоқ ҳозирги кунда ҳам гавжум. Бу ерга, аниқроғи мозорга зиёрат қилгани (номига сайлга) узоқ-яқиндан келувчиларнинг қадами узилмайди. Шуниси таажжубланарлики, художўй муридларнинг орасида афсуски, зиёлилар, маориф, қишлоқ хўжалиги ходимлари, ёшлар ҳам учраб туради. Бу аҳволга Киров номли колхоз партия ташкилоти, жамоат ташкилотлари, қишлоқ активлари томошабин бўлиб турганлари қизиқ¹.

Мақоладаги адолатсиз ғаразга эътибор беринг. Ўша пайтдаги онг ва дунёқарашнинг пастлиги очик кўриниб турибди. Ғайриинсоний ахлоқни ўзларига идеал деб билган қаламкашлар дастидан бечора қишлоқ аҳолиси ўзи хоҳлаган ерда овқат пишириб еб, дам олишга ҳам ҳаққи бўлмаган.

Таъкид жоизки, собиқ Советлар даврида муқаддас мазорлардаги анъанавий урф-одатларига нисбатан атеистик қарашлар туфайли асрлар мобайнида шаклланган миллий кадриятларга салбий муносабатда бўлишига олиб келди. Айниқса, советлар даврида олиб борилган атеистик сиёсат ва коммунистик мафқуранинг тайзиқи остида муқаддас мазорлар оёқғости қилиниб, уларнинг айримлари бузиб ташланди. Айнан бу даврда кишиларни мазорларига зиёрат учун боришлари эскилик сарқити ва хурофот деб кескин қораланди. Бу эса мазорлар ва зиёрат маданиятига жиддий таъсир қилган².

¹Ҳалилов Л., Азимов Ф. “Биби Убайда” “ меросхўрлари”. Коммуна газетаси. 07.09.1982.

²Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины... С. 18.

Архив маълумотларига кўра, ўтган асрнинг 60-йилларида Ўзбекистонда мавжуд рўйхатга олинган 200 дан ортиқ зиёратгоҳлардан 1973 йилга келиб 72 зиёратгоҳ сақланиб қолган холос¹.

Мустабид тузум даврида Фарғона водийси халқлари ҳаётида муҳим ўрин тутган Биби Убайда, Пошшо пирим сингари зиёратгоҳлар номини аҳоли онгидан изсиз ўчириб юбориш ҳукумат ташвиқотчиларини бирдан-бир мақсадига айланган эди. Ўша даврларда юртимиздаги улуғ зиёратгоҳларга нисбатан давлат органларининг салбий муносабати туфайли ўз даврининг диний уламоларидан қанчаси азият чекмади дейсиз. “Муқаддас жойлар» чиндан ҳам муқаддасми”, мавзуси остида асрлар мобайнида эъзозлаб келинган зиёратгоҳлар қаттиқ танқид остига олинди. Мозорларни зиёрат қилувчилар “қолоқ” фикрли шахслар тоифасига киритилди.

Айтиш жоизки, Фарғона зиёратгоҳлари юзасидан олиб борган изланишларимиз давомида 1954 йилдаги архив маълумотларига дуч келдик. Мазкур маълумотда кўра ўша вақтда Фарғона вилоятида аҳоли томонидан доимий зиёрат қилинадиган ўнта мазорнинг учтаси Бувайда туманида жойлашганлиги қайд этилган. Қуйида ушбу архив ҳужжатларидан айримларини эътиборингизга ҳавола этамиз. Демак биз танишмоқчи бўлган ҳужжатлар ярим аср олдинги Пошшо Пирим мазори билан боғлиқ маълумотларни қамраб олган:

“Бувайда туманида Ҳазрат Шоҳ Подшоҳ мазори фаолият юритади. Гўёки бу ерга ҳазрат Усмоннинг қариндоши дафн этилган. Мозорга ҳар куни зиёратчилар ташириф буюради. Мусулмон байрамларида бу ерда ибодат қилиш учун 3000 минг киши йиғилади. Мозорнинг бош шайхи Мулла Зокиржон тўра исмли кишидир. Юқорида номи тилга олинган мазорга яқин жойда “Бувайда мазор” деб аталувчи зиёратгоҳ жойлашган бўлиб, у ерга Ҳазрат Шоҳ Подшоҳнинг онаси ва синглиси дафн этилган. Ушбу мазорга ҳам ҳар куни зиёратчилар ташириф буюради.

Бувайда туманида шунингдек “Бўстон бобо” ёхуд “Султон Бобо” деб аталувчи мазор жойлашган. Мозорга ҳар куни зиёратчилар ташириф буюради. Мусулмон байрамларида бу ерда ибодат қилиш учун 1200-1500 минг киши йиғилади”.

Собиқ Совет мафкурасида диний аҳамият касб этувчи муқаддас мазорларга нисбатан кескин салбий қарашларнинг мавжудлиги аҳоли ўртасида атеистик қарашларни сунъий равишда кучайтиришга олиб келди. Бу даврларда мазорларни аҳоли онгига салбий таъсири ва унинг оқибатлари тўғрисида бир қатор китоблар чоп этилди. Улар жумласига Л. И. Климович, Н. Аҳмедов, А.Алимухамедов, Т. Саксонов, И.Фозилов, И.Жабборовларнинг асарларини киритиш мумкин².

¹ЦГА Узбекистан. Ф. 2456, Оп. 1, Дело 543. л. 55.

²Қаранг. Климович Л. Ислам в Царской России. М., 1936; Климович Л.И. Ислам. М., 1962; Аҳмедов Н. “Муқаддас” ва “қадамжойлар” нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т.,1960; Алимухамедов А. “Муқаддас” ва “қадамгоҳлар”.Т.,1966; Саксонов Т. “Муқаддас” жойлар - хурофот ва бидъат ўчоғи. Т.,

Масалан Т. Дадабоевнинг “Авлиёларга сиғиниш ва унинг зарарлари” номли услубий қўлланмасидаги қуйидаги жумлаларга эътибор берайлик:

“Муқаддас” жойларга, авлиёларга сиғинувчилар орасида асосан қуйидаги тўрт категориядаги одамлар гуруҳини учратиш мумкин: Биринчи гуруҳга диний хурофотларга бутун турмушини қурбон этган ўта муҳофазакорлик кайфиятдаги мутаассиб диндорлар ва “дин пешволари”. Иккинчи гуруҳга эса, хали диндорлар таъсирида бўлиб, диний оғу бошини бироз айлантирган, фан ва маданият чашмасидан деярли маҳрум бўлиб қолган, диний дунёқарашларга ишониб диний расмғрусларни кўрғкўрона бажарувчилар. Учинчи гуруҳни ташкил этувчилар беқарор, иккиланувчилар бўлиб, гоҳ авлиёларга сиғинувчилар, диний расмғрусларни бажарувчилар билан ҳамроҳ бўладилар, гоҳ соғлом фикр юритиш даражасида туришлари эҳтимоли ҳам бор. Бу гуруҳдан диний хурофотлар миясини заҳарлаб юборган кишилар сафига ўтиб турувчилар ва ғоявий-сиёсий таъсир натижасида диний иллатлардан халос бўлган кишилар ажралиб чиқдилар. Тўртинчи гуруҳни ташкил этувчилар орасида диний хурофотларга мурасасозлик билан қаровчилар, ғайри расмий, дайди мулла ва диндорларнинг туйғуларини таҳқирламаслик керак, диний хурофотлар ўзғўзидан барҳам топади, деб нотўғри ўйловчилар учрайди. Бу тоифадагилар ўзларини беозор, мартабали, кекса ва диндорларни мактаб, ўтмиш урф-одатларини эъзозловчилар қабулида иш тутадилар, шу тариқа шахсий шонғшўхрат орттиришни кўзлайдилар. Бундай ҳаттиғҳаракатлари билан улар халқ оммасини, айниқса, ёшларни атеистик руҳда тарбиялашга путур етказишлари мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмайдилар.

Илмий-атеистик тарбия соҳасидаги бўшанглик ва нуқсонлар оқибатида айрим кишиларнинг ҳали ҳам авлиёларга “муқаддас мозор”ларга топиниш ҳоллари учрайди”¹.

Биз мазкур маълумотларни келтиришимизнинг боиси шундаки, мустабид тузум даврида ўзбек миллий-маънавий қадриятларининг таянч устунларидан бири бўлган муқаддас зиёратгоҳларни зиёрат қилувчиларга “ўтмиш қолдиғи вакиллари” сифатида қараб келинди. Мана шундай яқин ўтмишимизнинг қора кунлари тўғрисида сўз юритар эканмиз, беихтиёр мустақиллик нақадар азиз ва мўътабар неъмат эканлигини чин қалбдан ҳис қила бошлаймиз. Зеро, аждодларимиз учун армон бўлиб қолган орзулар бизлар учун бугунги кунда сароб эмас. Аксинча унинг амалга оширилишига бўлган барча имкониятлар, аввало эркимиз ва динимиз ўз қўлимизда.

Сўзимиз якунида шуни айтмоқчимизки, Биби Убайда сингари аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳларда сокин топганлар фақатгина гўзаллик тимсоли сифатида эъзозлаб келинмаган. Улар инсонлардаги энг олий

1986; Фозилов И. зарарли одатлар. Т., 1961; Жабборов И. Худолар, авлиёлар ва одамлар. Т.,1985; Бобобеков Х. “Муқаддас” қадамгоҳлар ва уларнинг “сир”лари // Ёшлар ва дин. Т.,1989; Ҳатамов А. Ҳамза Шохимардонда. Т.,1979.

¹Давлатбоев Т. Авлиёларга сиғиниш ва унинг зарарлари. Т., 1979. 5-б.

сифатларни ўзларида мужассам этганликлари учун ҳам буюк аёллар даражасига кўтарилганлар. Улар билан боғлиқ ривоятларда садоқат, муҳаббат, меҳр сингари эзгу туйғулар ҳақида ҳикоя қилинган. Шу сабабдан ҳам аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар асрлар мобайнида маҳаллий аёлларга умид ва ишонч берувчи муқаддас жой сифатида эъзозлаб келинган.

Зиёратгоҳнинг бугунги ҳолати, одамларга яратилган қулайлик ва шароитлар кун сайин яхшиланиб бормоқда.

ПОШШО ПИРИМ ЗИЁРАТГОҲИ

*Фаргонанинг тарбияти Сиздин эрмиш,
Ҳар ҳожатманд муродини тилаб келмиш.
Зиёратга келиб, мунда йиғлаб турмиш,
Шоҳи Жарир, Подшоҳ пири, мадад қилинг.*

Зиёвуддин Ҳазиний

Бувайда тумани, Бачқир қишлоғида жойлашган Пошшо Пирим (Ҳазрати Шоҳ, Подшоҳ Пирим ҳам дейилади) – Шоҳ Жарир (Шоҳ Жалил) мақбараси ҳам қадимда худди Биби Убайда зиёратгоҳи сингари ўзининг салобати ва кўриниши билан ажралиб турган. Шу сабабдан Қўқон хонлиги тарихига доир ёзма манбаларда ушбу зиёратгоҳ тўғрисида кўплаб маълумотлар учрайди¹. Подшоҳ Пирим мазорига берилган бундай таърифлар ҳар қандай зиёратчида шубҳасиз катта бир таъсурот қолдиради. Шу сабабдан ҳам Қўқон хонлиги даврига доир ёзма манбаларда мазкур мазорни хон ва унинг аҳли аёнлари томонидан ҳар доим зиёрат қилиб турилганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд².

Масалан, Қўқон хони Худоёрхонни Пошшо Пирим – Шоҳ Жарир мазорига зиёратга келишини тарихчи Зиёвуддин Маҳзун шундай таърифлайди: “Подшоҳи олам (Шералихон) Шахзода (Худоёрхон)ни кўлини ушлаб туриб: “Шахзода энди Оллоҳ таолони суйган дўстларини бориб зиёрат қилганингиз яхши. Чунки улардан-да мадад бўлади”, деди. Шундан сўнг шахзода Шоҳ Жалилни зиёрат қилгани борганда айтиб турган ери:

Зиёрат қилгани келдим,
Эй Шоҳи Жалил подишо.
Фироқинда ёниб келдим,
Эй Шоҳи Жалил подишо.

Шундай қилиб (Худоёрхон) Шоҳ Жалилни зиёрат қилиб, Яратгандан ёрдам сўради”³.

Маълумотларга кўра, айнан Пошшо Пирим – Шоҳ Жарир зиёратгоҳида Худоёрхон 1845 йили оқ кийгизга ўтқазилиб, хон қилиб кўтарилган эди⁴.

¹ Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент, 2010. С.212.

² Бу ҳақда қаранг: Троицкая А.Л. “Заповедники” – Курук Кокандского хана Худаяра // Сборник Государственной публичной Библиотеки имени М.Е. Салтыкова – Шедрина – в. III. –Л., 1955; Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: “Наука”, 1968; Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства. – Т.: “Фан”, 1973; Мирзо Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих-ал-хавакин. –Т., 2007.

³ Магзуни. Фаргана хандарынын тарыхы...95-б.

⁴ Мирза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин / Перевод, примечания и указатели – Салиджан Юлдашев. Ташкент, 2007.С.120.

Кўқон хонлиги тарихига доир архив ҳужжатларида зиёратгоҳ Ҳазрати Шоҳ¹ номи остида қайд этилган. Мазкур ҳужжатларда Ҳазрати Шоҳ мазоридида ўтказилган маросимлар билан боғлиқ маълумотлар сақланиб қолган².

1939 йилда мазкур зиёратгоҳни кўздан кечирган академик Яҳё Гуломов у ҳақда шундай ёзади: “Пошшои пир мазори. Бу катта қабристон Оржоникидзе колхозининг Бачқир қишлоқ совети ҳудудида жойлашган. Ушбу ном афсонавий инсон Пошшои пир мақбараси номидан келиб чиққан. Мақбара қабр турган хона ва зиёратхонадан иборат. Мақбара пештоқи ғарбга қаратилган. Зиёратхона гумбазининг қурилиш услуби XVIII асрдаги мадрасани эслатади. Қабр жойлашган хона икки чиқиш йўлидан иборат: бири зиёратхона орқали, бошқа бири – жанубга қаратилган алоҳида пастаккина хона орқали. Кўринишидан мазкур мақбарага кириш йўли зиёратхона қурилиши даврида беркитиб юборилган. Маҳаллий аҳои мақбара қурилишини Амир Темурга боғлайдилар. Қабристонинг катта майдонинг устки қатлами қаттиб кетган шўрхоқ ердан иборат бўлиб, унда Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги даврига хос 54x54x6см. иборат пишиқ ғишт парчалари учрайди”³.

Пошшо Пирим мақбарасининг меъморчиликка хос жиҳатларини санъатшунос олим И.Азимов қуйидагича таърифлайди: “Бувайда тумани Кўқон шаҳридаг шимолроқда жойлашган. Бу ерда ҳозиргача сақланиб қолган икки хонали Шоҳ Жалил, Бўстонбува ва Биби Бувайда мақбаралари диққатга сазовордир.

Турли даврларда қурилган Подшо Пирим комплексини ўзагини Фарғона водийсида ислом динини тарғиб қилган Шоҳ Жалил деган кимсанинг дахмаси ташкил этади Бу имом вафотидан сўнг “авлиё” деб эълон қилинган ҳамда қабрини зиёрат қилиш одат тусига кирган. Кейинчалик “авлиё” қабри устига дахма қурилган, аста-секин унинг атрофида қабристон вужудга келган.

Комплекс асосан икки ҳовлидан: тўғри бурчакли ҳовлидаги XV асрда қурилган пештоқли-гумбазли дарвозахона ҳамда унинг ён томонига XX асрда қурилган очик масжиддан ва кўп қиррали ҳовлидаги XV-XVI асрларга оид қабр ва дахмалардан иборат бўлган.

Масжид тархи тўғри бурчакли хонақоҳ ҳамда шифти маҳаллий услубда ишланган уч томонли айвондан иборат бўлиб, уни 44 та устун кўтариб туради. У Фарғонага хос диний иншоатлар услубида қурилган.

¹ Ҳазрати Шоҳ мазори деб аталувчи яна бир зиёратгоҳ – Сўғд вилояти Исфара туманидаги Чорқўх қишлоғини Лангар маҳалласида жойлашган. Мақбара X асрларда ёғочдан барпо этилган бўлиб ҳозирга қадар яхши сақланганиб қолган. Ривоятларга кўра бу ерда Имом Хусайннинг авлодларидан бири шахзода Абулқосим дафн этилган. Шарқшунос С Хмельницкийнинг таъкидлашича ушбу зиёратгоҳга VII аср охири VIII бошларида ислом дини учун бўлган жангларда ҳалок бўлган Ҳазрат Али авлодларидан бири дафн этилган.

² Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века...С. 94.

³ Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительство БФК...С.117.

Тарҳи тўғри бурчакли, бир томонлама поғонали қилиб қурилган мақбара биноси (18x8 м) шимол-жануб ўқи бўйлаб жойлашган. Бош кириш томони бўйлама ўққа жойлашган ва архитектура шикллари билан ажратилмаган. Мақбара ташқи қиёфасининг ўзиёқ унинг зиёратхона ва гўрхонадан иборат эканлигидан далолат беради.

Зиёратхона тарҳи чортоқли (5,2x 5,2 м) бўлиб, девор сатҳига чуқур равоқли тоқчалар ишланган, қабр жойлашган хона тарҳи эса тўғри бурчакли (4,3x4,3 м).

Ганч билан сувалган икки хонага ёруғлик геометрик шаклдаги безакдор панжаралар ўрнатилган равоқли дарчалардан тушади. Икки тавақали ёғоч эшиклар юзароқ ўйма нақшлар билан безатилган. Мақбара ташқариси сомонли лойсувоқ қилинган

Шоҳ Жалил мақбараси ўзининг салобати ва кўриниши билан ажралиб туради”¹.

И.Азимовнинг келтирган маълумотларига эътибор берган бўлсангиз, олимнинг Бувайда туманидаги зиёратгоҳларга тўғрисидаги таърифи айнан меъморчилик услуги билан чекланади, холос. Чунки зиёратгоҳларга бундай бирёқлама қарашлар тадқиқотчилар томонидан тасодифан унутиб қолдирилмаган бўлиб, ўша даврда муқаддас зиёратгоҳларни оммавийлаштиришга хизмат қилувчи ҳар қандай тадқиқотларни олиб бориш ман қилинган эди. Бу эса ўз навбатида тадқиқотчиларни мафкуравий ва методологик жиҳатдан чеклаб қўйган. Собиқ советлар даврида муқаддас зиёратгоҳлар фундаментал, яъни мезонлар ва методлар асосида илмий тадқиқот объекти бўлмаган. Бу мавзудаги тадқиқотларнинг аксарияти мафкуравий ва атеистик характер касб этган.

Таъкидлаб ўтиш керакки, собиқ советлар даврида тадқиқотчилар мазорларнинг бадий меъморий қурилиш услуги, эпиграфикаси ҳамда археологик жиҳатларига эътиборини қаратганлар. Бунга мисол тарзида М.Е.Массон, Я.Ғуломов, Г.А.Пугаченкова, Л.Ю. Маньковскаянинг тадқиқотларини кўрсатиш мумкин².

¹ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари... -35- 36-б.

² Бу ҳақда қаранг: Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала имени И.В. Сталина // Труды Института истории и археологии. Т. IV. – Т., 1951. – С. 86–121; Массон М.Е. Из воспоминаний среднеазиатского археолога. – Т., 1976; Он же. Некоторые представления об Александре Македонском, бытовавшие у народов Средней Азии в конце XIX – начале XX века // Общественные науки в Узбекистане (далее – ОНУ). – 1980. – № 1. – С. 29–34; Пугаченкова Г.А. Мавзолей Араб-ата (Из истории архитектуры Мавераннахра IX–X вв.) // Искусство зодчих Узбекистана. – Т., 1963. – С. 60–98; Она же. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека // Из истории эпохи Улугбека. – Т., 1965. – С. 18–26; Она же. Хорасанские мавзолеи // Художественная культура Средней Азии IX–XIII веков. – Т., 1983. – С. 14–30; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). – М., 1965; Маньковская Л.Ю. Мавзолей Рабия Султанбегим в Туркестане // ОНУ. – 1969. – № 3. – С. 42–48; Она же. Мавзолеи Кзыл-мазар и Гумбез-бобо // ОНУ. – 1970. – № 10. – С. 30–42; Она же. Архитектурные памятники Кашкадарьи. – Т., 1971; Она же. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. – М., 1979. – С. 24–32; Она же. Мемориальное зодчество Средней Азии // Художественная культура Средней Азии IX–XIII веков. – Т., 1983. – С. 30–49; Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. – Т., 1986.

Хулоса сифатида таъкидлаб ўтиш жоизки, Сафед Булон, Биби Убайда, Пошшо Пирим сингари зиёратгоҳларда асрлардан асрларга ўтиб, ҳозирга қадар сақланиб келаётган афсона ва ривоятлар, турли ҳикматли ҳикоятлар халқ оғзаки бадиий ижодининг намунаси сифатида сақланиб қолган. Ушбу зиёратгоҳлар билан боғлиқ афсона ва ривоятларни баъзи бировлар куруқ уйдирма гаплардек қабул қиладилар ва бошқаларни ҳам бу афсоналарга ишонмасликка ундайдилар. Аммо, айтганларидек, афсона ҳар қандай далилдан ҳам тарихийроқдир. Биз сўз юритган улуғ зотларнинг ҳаёти ҳам шундай афсоналарга бой бўлиб, қадимий битикларимизда айтилганидек “Бул ҳикоят агарчи афсона тусида эрсағда, ул ҳақиқатдан йироқ эмасдур”.

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу зиёратгоҳларнинг ўзига хос расмий ва норасмий тарихи мавжуд. Бироқ, уларнинг ҳар бирининг замирида халқимизнинг буюк эътиқоди ҳамда авлиёларга бўлган юксак эҳтироми ётади. Зеро, зиёратгоҳлар азалий қадриятларимизнинг асл наъмуналарини ва анъанавий миллий урф-одатларимизни ҳам ўзида мужассамлаштирган.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтишни жоиз топдик. Муқаддас қадамжолар сифатида эъзозланиб келинаётган зиёратгоҳларнинг бошқа дам олиш масканларидан тубдан фарқ қилувчи жиҳатлари бор. Бу азиз жойлар халқимизнинг азалий қадриятлари, расм-русмлари, урф-одатлари билан боғлиқ экан, у ерларга уюштирилган саёҳатларда, ўтказилажак маросимларда азалий удумларга, зиёратгоҳларда дафн этилган азиз-авлиёларнинг руҳи-покига ҳурмат юзасидан муносабатда бўлмоқ заруриятини унутмаслик лозим. Жумладан, мазкур манзилгоҳнинг тарихини, бу ердаги анъаналарни билиб қўймоқ фойдадан ҳоли бўлмайди. Мазкур илмий-оммабоп тадқиқотимизнинг мақсади ҳам китобхонларга – Сафед Булон ва Биби Убайда, Пошшо пирим зиёратгоҳлари хусусида мухтасар маълумотларни етказиш эди. Бунга қанчалик эришганимиз эса сиз азиз муштарийлар ҳукмига ҳавола.

Подшоҳ Пирим – Шоҳ Жарир тўғрисида мураббах Зиёвудин Ҳазиний (1867-1923) қаламига мансуб бўлиб, шоир ўз шеърда халқимизнинг муқаддас зиёратгоҳи Подшоҳ Пирим тўғрисида ажойиб таърифларни келтириб ўтган:

Умид бирла келибдурмиз остонаға,
Назар солинг бағри куйган девонаға.
Хонумону молу жондин бегонаға,
Шоҳи Жарир, Подшоҳ пирим, мадад қилинг.

Фарғонанинг тарбияти Сиздин эрмиш,
Ҳар хожатманд муродини тилаб келмиш.
Зиёратга келиб, мунда йиғлаб турмиш,
Шоҳи Жарир, Подшоҳ пирим, мадад қилинг.

Шафқат қилинг ҳар талабда келганларга,
Келомайин бемор бўлиб ётганларга.
Назар солинг бир йўл келиб кетганларга,
Шоҳи Жарир, Подшоҳ пирим, мадад қилинг.

Ҳар ким келса, ихлос бирларн навмид кетмас,
Умидим кўп, шул бандаға гуноҳ битмас.
Иншооллоҳ, икки дунё хор айламас,
Шоҳи Жарир, Подшоҳ пирим, мадад қилинг.

Келганларнинг кўнглида бир мақсади бор,
Дилидаги муддаосин Сиздин тилар.
Зиёратга келиб, мунда йиғлаб турар,
Шоҳи Жарир, Подшоҳ пирим, мадад қилинг.

Ўз исмингиз халқ ичинда Шоҳи Жалил,
Олиб келган сабза барги бизга қалил,
Ёзиб келган рисолагиз бизга далил,
Шоҳи Жарир, Подшоҳ пирим, мадад қилинг.

Бобонгиздир Мадинада ҳақ Мустафо,
Муттақонгиз Усмон каби кони ҳаё,
Ҳазинийдур ғуломингиз, ожиз гадо
Шоҳи Жарир, Подшоҳ пирим, мадад қилинг¹.

¹ Ҳазиний. Девон. – Т.: “Маънавият”, 1999. 114-б.

СУЛТОН БАЁЗ БАСТОМ ЗИЁРАТГОҲИ

Бастом бува (Бистом бува, Бастом бобо) зиёратгоҳи Бувайда туманининг Бастомбува қишлоғида жойлашган¹.

Ўрта асрлар меъморий ёдгорликларидан бири бўлган Бастом бува зиёратгоҳи Қўқон хонлиги тарихига доир ёзма манбаларда Султон Боязид (Бояз) Бастомий номи билан тилга олинади. Масалан, Қўқон тарихнависи мазкур мақбанинг энг машҳур намояндаси бўлмиш хонзода Муҳаммадҳакимхон ибн Маъсумхон Махдуми Аъзамий қаламига мансуб бўлган “Мунтахаб ат-таворих” (“Сайланган тарихлар китоби”) номли асарида бу ҳақда жумладан шундай дейилади: “...Шералихон у ердан катта дабдаба ва шон шавкат билан Сайхун дарёсидан кечиб ўтди ва Султон Боязид Бастомий номини олган мавзегга кириб келди. У ердан эса неча ҳашамат ва тажаммул билан пойтахт Хўқандга юзланди”².

Қўқон хонлиги тарихига доир архив ҳужжатларида зиёратгоҳ Султон Бояз Бистомий, Султон Баёз Бистом номлари остида қайд этилган. Мазкур ҳужжатларда Султон Бояз Бистомий мазорида ўтказилган маросимлар билан боғлиқ маълумотлар сақланиб қолган³.

1939 йилда мазкур зиёратгоҳни кўздан кечирган академик Яхё Гуломов у ҳақда шундай ёзади: “Урганжи темир йўл бекатининг жанубий томонида афсонавий шай Боязид Бастомий номи билан боғлиқ XIX асрга оид икки гумбазли мақбара жойлашган. Фароналиклар бу мақбарани оддий қилиб Бастом бува деб атайдилар. Ҳар йили август ўрталарида Фарғонинг турли туманларидан келиб қумга тушадилар. Бу ҳудуд сувсиз чўлдан иборат бўлиб, қум барханлари кўчиб юради. Шундай барханлардан бири Бастом бува мақбарасини ҳам қуршаб олган”⁴.

Яхё Гуломовнинг Бастом бувага турли жойлардан келган аҳолини даво истаб қумга тушишлари ҳақидаги маълумотларини кўздан кечириб эканмиш, бу ердаги қайноқ булоқнинг шифобахшлигини ҳам қайд этган ҳолда Низомиддин Маҳмудовнинг хотираларини келтириб ўтади: “Туманнинг Наманган вилояти билан чегарадош ерида Бўстонбува деган зиёратгоҳ бор. Мен болалик пайтларимда август ойининг охирларида бу зиёратгоҳда ўтадиган халқ сайилларида қатнашганимни илк бор хотира сифатида эсламан. Пахта терими олдида ҳафта – ўн кун деҳқонлар, хотин-халаж бу ерга келар. Бўстонбувани зиёрат қилар, дардманлар дардига шифо тилар, бош, оёғи оғриганлар бу ердаги иссиқ қумга тушар,

¹ Мустақиллик йилларида ушбу зиёратгоҳ Бўстон қишлоғида таваллуд топган Бўстон бува сихатгоҳининг бош шифокори, олий тоифали врач Алиқўзи Исмоиловнинг саъйи ҳаракатлари билан ободонлаштирилган.

² Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих... 662-б.

³ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: “Наука”, 1968.С. 94.

⁴ Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительстве БФК...С.103-104.

биз каби болакайлар эса турли ширинлик ва ўйинчоқлар сотиб олиб, ўзимизни хурсанд қилардик...”¹.

Иzlанишлар шуни кўрсатмоқдаки, юртимиздаги шифобахш кумликлар тўғрисида турли афсоналар халқ орасида сақланиб қолган. Масалан, Олтиариқ туманидаги Зилҳа қишлоғидаги кумликлар тўғрисидаги афсонани олайлик. Айтишларича, қадимда Чин мамлакатини подшоҳининг Зулайҳо исмли яккаю ёлғиз гўзалликда тенгги йўқ қизи бўлиб, у ногаҳон касаликка чалинади. Табиблар маликани қанча даволамасинлар, қилган саъйи ҳаракатлари зое кетади. Умидсизликка тушган Подшоҳ бу масалада савдогарларга мурожаат қилади. Савдогарлардан бири Хоразм ўлкасида шифобахш кум ҳақида подшоҳга эшитганларини сўзлаб беради. Шунда ўша шифобахш кумдан олиб келиш учун подшоҳ кўп сонли карвон билан одамларни Хоразмга юборади. Буни қарангки кум орқалаган карвоннинг боши Акбарободга охири эса ҳозирги Зилҳа ҳудудидаги етиб келганида малика Зулайҳонинг оламдан ўтганлиги ҳақида хабар етиб келади. Ноилож қолган карвон аҳли барча кумни ўша жойнинг ўзига тўкиб кетган экан². Ўшаўша бу жойларда шифобахш кумлар пайдо бўлиб, уни кишилар малика Зулайҳо номи билан атаганлар. Вақтлар ўтиши билан Зулайҳо номи Зилҳа деб юритилган экан³.

Бастом бува зиёратгоҳи билан боғлиқ икки хил қараш мавжуд. Биринчисига кўра, Бастом бува Пошшо пирим – Шоҳ Жарир (Шоҳ Жалил)нинг акаси ёки тоғаси, яъни унинг онаси Бадиъабонунинг акалари бўлган эмиш⁴. Бу ҳақда И.Азимов зиёратгоҳнинг меъморий кўринишга таъриф бераётиб қуйидагиларни келтиради:

“Шу ерлик кексаларнинг ҳикоя қилишича, бу ерга Шоҳ Жалилнинг оғаси дафн этилган. Мақбара қурилишининг Амир Темур номи билан боғлашади, лекин ҳозиргача бинонинг қачон қад кўтаргани ҳақида тарихий маълумотлар топилмаган. Шунга қарамай меморий шакли, тузилиши ва қурилиш материалларига қараб мақбарани XV-XVI аср ёдгорлиги, деб тахминлаш мумкин.

¹ Тошматов Т., Хўжаев Э. Биби Убайда ва бувайдалиқлар. “Фарғона” нашриёти. 1996. 213.-б (Айни кунларда кум барханлари *ширкўмдан* селикат – гишт ишлаб чифариш туфайли тугаб кетган, ўрни экинзорга айлантирилган. Кум барханлари Бастомбувадан 10 км наридаги ҳудудларда, Наманган вилояти Поп туманидаги Навбахор кўрғони ҳудудларида мавжуд бўлиб, шифоталаблар ўша ерга боришади - Мас. муҳаррир.)

² Наманган вилояти Наманган тумани, Ўрта Ғирвон қишлоғидаги Ўн бир Аҳмад зиёратгоҳи яқинида жойлашган кумликлар тўғрисида ҳам худди шундай мазмундаги ривоят сақланиб қолган. Ривоятга кўра, подшонинг ёлғиз кизи касалга чалинибди. Шунда подшоҳ кизини даволаш учун Арабистондан шифобахш кумни олиб келтирмоқчи бўлибди. Табиблар кумни олиб келганларида подшоҳнинг кизи вафот этган экан. Шунда улар подшоҳдан кумни энди қаерга ташлайлик деб сўрашса, подшоҳ “Ўн бир Аҳмаднинг ёнига ташланглар” дебди. Ўша-ўша Ўн бир Аҳмад мазори олдидаги кумлик шифобахш хусусиятига эга бўлиб, кимки келиб унга тушса дардидан халос бўлар экан.

³ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Олтиариқ тумани, Зилҳа қишлоғида яшовчи (1926 йилда туғилган) Мустафокул Турдиевдан ёзиб олинди.

⁴ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Бувайда тумани, Яланғоч қишлоғида яшовчи (1941 йилда туғилган) Салимжон Ўриновдан ёзиб олинди.

Мақбаранинг маҳобатли пештоқи ва унинг икки ёнидаги ғўласимон миноралари (гулдасталари) шарқ томонга қаратиб қурилган. Бино тарҳи тўғри бурчакли (15x7,2), пишиқ ғиштдан гумбазли қилиб қурилган икки хонадан: меҳробий дахма ва масжиддан иборат. Зиёратхона тарҳи чортоқ, ғўрхонаники эса тўғри бурчак шаклида.

Мақбаранинг безаклари йўқ ҳисоби, фақат пештоғида кўп қиррали юлдуз ва айланалардан иборат ўймакор безак сақланиб қолган. Бинонинг маҳобатли шакли унинг архитектура таъсирчанлигини оширган”¹.

Яна бир ривоятга кўра Бастом бува Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан бўлиб, амир Темурнинг пирларидан бўлган экан².

Таъкид жоизки. Фарғона водийсида Соҳибқирон Амир Темур билан боғлиқ ривоятлар ҳозирга кунга қадар сақланиб қолган. Бу ривоятлар аксарият ҳолларда, Хўжа Муъоз ибн Жабал, Соҳиби Хидоя, Ҳазрати Айюб, Сафед Булон, Амир Хизр Валий, Имом ота, Кўкмозор сингари муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқдир. Биз мазкур зиёратгоҳлар тарихини ўрганиш мақсадида уюштирилган илмий сафарларимиз чоғида халқ орасида сақланиб қолган баъзи бир ривоятларни ёзиб олишга муяссар бўлдик. Ўйлаймизки, тадқиқот чоғида туширган ёзувларимиз муштарийларни ҳам диққат – эътиборидан четда қолмайди.

Ривоятларга кўра, Амир Темур ўзининг ўн тўрт йилга чўзилган мўғулларга қарши юриши чоғида кетаётиб, Марғилонда тўхтаб ўтган экан.

Унинг лашкарбошилари олис сафар олдидан шу ерда отларни тақалаш лозимлигини Амир Темурга маълум қилишгач, Марғилондаги барча тақачи усталарни отларни тақалаш учун ҳузурига чорлабди. Бироқ ўша вақтларда ҳозирги Кўкмозор ўрнида яшовчи отларга тақа ясовчи Мулло Охун Мирзо Амир Темурнинг ҳузурига келмабди. Амир Темур ўша темирчига одам юбориб келмаганлигининг боисини суриштирибди. Мулло Охун отларини тақалаш билан машғул бўлиб бора олмаганлигини айтибди. Не кўз билан кўришсинки, улкан кўп сонли кўшинидаги барча отларнинг туёқларида олтиндан ишланган тақа бор эмиш.

Мулло Охун Мирзо уста валий зотлардан бўлганлиги учун бу ишни бир кечанинг ўзидаёқ биров билмас тарзда уддалаб қўйган экан. Амир Темур устанинг ишларидан ҳайратга тушибди ва унинг ишидан ғоят миннатдор бўлиб сафарида давом этибди. Ҳарбий юришдан қайта туриб, Амир Темур устани кўриш ниятида Марғилонга келибди. Аммо бу вақтда уста оламдан ўтган экан. Амир Темур устага бўлган ҳурмат эҳтиромини адо этиб, унга атаб зиёратгоҳ қурдирибди. Кейинчалик зиёратгоҳ Кўкмозор номи билан халқ орасида машҳур бўлибди.

Яна бир ривоятга кўра, тақачи уста Амир Темурга кароматини ошкор қилиб қўйганидан ҳижолат чекиб бир чангалнинг олдида ғойиб бўлган экан. Яна бир ривоятга кўра, Амир Темур тақаларни қўлида ушлаб

¹ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1986.36-б.

² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Бувайда тумани, Араб қишлоғида яшовчи (1949 йилда туғилган) Баҳром Камоловдан ёзиб олинди.

кўрса, синиб кетавергач, мулозимларидан бири Марғилонда авлиё темирчи борлигини, у ясаган тақалар ҳеч қачон синмаслигини айтибди. Шундан сўнг Амир Темур ўша темирчига отларини тақалашини буюрган экан. А. К. Писарчикнинг ёзишича, мазорни аслида Кўкмозор деб аталишига унинг кошнларини кўмғкўк бўлганлиги сабаб бўлган. Яна бир тахмин мазор кўк йўталга шифо бўлганлиги учун шу ном билан аталган экан.

Фарғона шахрининг Ёрмозор мавзесида Амир Хизр Валий Пошшойим мозори жойлашган. Маълумотларга кўра, бу ерга Амир Темурнинг куёви Абдували Хизр Подшоҳ дафн этилган. Нақл қилишларича, Амир Хизр Валий Пошшо пирим аслида ажам юртидан бўлиб – авлод аждодлари саййидлар – пайғамбарзодалардан экан. Падари-бузрукворлари бир юртга подшоҳлик ҳам қилган эканлар. Амир Темур Соҳибқирон ўша юртга қилган юриши чоғида пойтахтни қамал қилиб, қамалдагиларни таслим бўлишга чақиради. Шаҳарни забт этгач, Хизр Валий Пошшопиримнинг отағоналарини Турон заминга олиб келишади. Шунда Амир Валий жар ёқасидаги дарахтдан камон ясаб, дуоибад қилинган икки ўқни Амир Темурга қарата отади. Биринчи ўқни соҳибқироннинг пирлари кўллари билан ушлаб оладилар. Иккинчи ўқ етиб келмагач, Амир Кўрагоннинг пирлари саййидзодағпошшозодаларни кўчириб келиш тайзиқ остида бўлгани хато ишлигини айтиб, улар билан муносабатни яхшилашга чорлайди. Имонғэйтиқодли бўлган Соҳибқирон бу авлоддан узр сўраб, Амир Хизр Валийга ўз қизларини берган экан.

Ҳурматли ўқувчи, биз Амир Хизр Валий зиёратгоҳи ҳақида сўз юритишимизнинг ўзига хос сабаблари бор. Аввало бу мазор чиндан ҳам темурийлар даврига таалуқли бўлиб, вақфномалардан бирида келтирилишча, ҳижрий 824(1418) йили Амир Хизр Валий мозори олдидаги масжид ва мадраса таъмир этилган. Вақфномада “Амир Хизр Валийнинг қабри Фоҳираи Марғилонда жойлашган”, дея таъкидланади. Чунки, ўша даврларда Марғилон шаҳри дейилганда катта ҳудуд тушунилган. Гарчанд Амир Хизр Валий зиёратгоҳи ҳозирги вақтда Фарғона шахрининг Ёрмозор мавзесида жойлашган бўлса-да, аввалги вақтларда бу жойлар ҳам Марғилон таркибига кирган эди.

Бу муқаддас заминда яшаб ўтган улуғ авлиё зотлар тўғрисида сўз юритганимизда, биз улар тўғрисида кўплаб афсона ва ривоятларга дуч келамиз. Афсуски, бу афсоналарни хусусан Соҳибқирон Амир Темурни Фарғонага келганлигини баъзи бировлар куруқ уйдирма гаплардек қабул қиладилар ва бошқаларни ҳам бу афсоналарга ишонмасликка ундайдилар. Аммо, айтганларидек, афсона ҳар қандай далилдан ҳам тарихийроқдир. Биз сўз юритмоқчи бўлган авлиёларнинг ҳаёти ҳам шундай афсоналарга бой бўлиб, қадимий битикларимизда айтилганидек “Бул ҳикоят агарчи афсона тусида эрсағда, ул ҳақиқатдан йироқ эмасдур”.

Таъкид жоизки, буюк соҳибқирон, машҳур саркарда Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тўғрисида кўпдан-кўп кўлэзма манбалар, неча ўнлаб китоблар бизгача етиб келди. Булардан бошқа замон уламолари ва

фузалолари асарларида ҳам Соҳибқирон тўғрисида муҳим далиллар ёзиб қолдирилди. Шулардан бири Алишер Навоийнинг 901 ҳижрий (1495–96) йилда ёзган “Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват” (улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шаббодалари) асаридир. Навоий ушбу асарида Турк машойихлари ҳаёти ва фаолиятидаги буюк улуғворликларига алоҳида эътибор қаратгандир. Асарнинг турк машойихлари қисмида Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асаридан фарқлироқ Абдуллоҳ Муборак, Абу Мансур Мотуридий, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий, Пахлавон Маҳмуд, Убайдуллоҳ Лутфий, Муҳаммад Табогдгоний, Хожа Боязид ва бошқа юздан ортиқ Турк машойихлари ўрин олгандир. Асарнинг бир неча жойида Соҳибқирон шахсиятига оид маълумотлар ҳам баён этилган. Асардаги авлиёлар тавсилотининг 617 рақам тартиб остида Навоий ёзади: “ Хожа Боязид”(Боязид – нурли, порлоқ деган маънога эга) айлайхирраҳма. Отанинг яқин авлодидандур. Темурбек анинг суҳбатига келибтур. Ва келурда кўнглида кечибтурки, бу эрнинг маъно оламидин хабари бўлса, бизга иссиқ ҳалво тортқой. Ул муридларга ҳалвони худ буюрғон экандур. Бек била саломлашиб, кўришгондин сўнгра дебдурки, “аввал салом, ўртаси таъом, охири калом”. Филҳол ҳалвони торттурубдур. Бекка бу ҳол зоҳир бўлғач, мурид бўлуб, лангар ясаб кўп авқоф қилибдур”¹.

Ҳазрат Алишер Навоийни Хожа Боязидга берган таърифини навоийшунос олим Ҳамидхон Исломий қуйидагича изоҳлайди:

“Ушбу лавҳада Амир Темур Хожа Боязид суҳбатига атайлаб келганлиги баён этилган. Соҳибқироннинг Хожа Боязид ҳузурига келишининг ўзи, авлиёнинг ўз замонасида машҳур ва маълум бўлганидан дарак берар эди. Амир Темур кўнглидан кечган фикрни ёки шартли синовни Хожа Боязиднинг ғойибий олам сиррул-асрори руҳияти орқали билиши, яъни Темур кўнглидаги шартни ғойибий идрок этиши, ул зотнинг ботиний илмлардан, маъно оламидан юксак камолотга эришган Авлиё эканидан далолат эди. Демак Темурбек ҳам маъно оламининг сиррул-асрори, ботиний илмлардан бохабар, ғойиб илмига ишонган ва каромат дунёсига интилувчи зукко киши экани маълум бўлади. Шу боис Хожа Боязид зиёратига йўл тортиб, эзгу ният билан ул зоти шариф суҳбатига келади. Суҳбат ўз даврида билимлар синови, мушкул масалалар ечими, сиррул-асрорнинг зоҳиридаги кўринишлари тўғрисида бўлар эди. Ушбу сабабларга кўра ҳамонки, йўлда Соҳибқирон Хожа Боязид руҳияти билан ғойибона мулоқот қилади.

Бунда Шайхнинг камолоти қай даражада эканини билмак учун руҳан, кўнглида авлиё руҳиятига таъсир этади (синов шарти сифатида, ўз одамлари билан борганда, уларнинг олдига иссиқ ҳалво кўядими?). Бу жуда қалтис ва нозик “Ҳолат” эди. Амир Темур, Шайх ҳузурига борганда

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами, ўнинчи жилд. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2011. 440-б.

худди ўйлаганидек, Хожа Боязид Амир Темур ва унинг сафдошларига иссиқ ҳалво торттиради. Албатта, Ҳирот ёки Самарқанддан Фарғона водийсига келган Соҳибқироннинг ўзи муҳофизатчи кўшини – ясовул, кўриқчи, баҳодир, сардор ва кенгашчилар сафдошлари назарга олинса, кам деганда 200 ёки 300 киши демакдир. Буларнинг барчасига ҳалво торттиришнинг ўзи айна ҳаётда зоҳирий каромат эди.

Ана шундан кейин “маъно олами” ғойиб руҳияти кароматидан кўнгли амин топган Амир Темур ишонч ва қойиллиги билан Хожа Боязидга мурид бўлган экан. Бундан кўриниб турибдики, Соҳибқирон тасаввуф сулукига киришни ният қилган ва бу маъно оламининг сиррул-асрорлари таълимоти йўлида Хожа Боязидни ўз пири – муршиди, деб билган ва тан олган эдилар. Шунинг учун Хожа Боязидга кўп “авқоф”, яъни маблағлар ажратиб, вақф мулклар тайин этган. Айна чоғда бу маблағлар толиби илмларни ўқитиш, мадраса, мактаблар қуриш, улар учун маданий-маънавий шароитлар яратиш, доимий вақфлар учун ер, мол-мулклар ажратиш, таъмин этиш каби ҳаётий, маърифий, маънавий юксалишни таъминлашда Хожа Боязид учун катта имкониятлар яратиб берган эди.

Энди “Лангар” масаласи эса, бу буюк карвонсаройларни ўз ичига олган ҳолда, аҳолини пулсиз, тўловсиз овқат билан таъминлашни йўлга қўйганидан далолат беради. Шу билан бирга Соҳибқирон ўз пири – муршидига чексиз саҳийлик аломатларини кўрсатгани маълум этилган.

Яна Хожа Боязидга келсак, ҳазрати Алишер Навоий ул зотни “отанинг яқин авлодидур” – деб ёзади. “Ота ким эди?” деган савол ўзгўзидан туғилади. Алишер Навоий бу тўғрида ўзи “Насойим”нинг 614-авлиё тартибида қуйидагича баён қилади: “Исмоил Ота алайҳирраҳма. Зоҳиран Хожа Аҳмад Яссавий қуддиса сирруҳининг Иброҳим Ота отлиғ инисининг ўғлидур. Ва Хожанинг” муриди асҳоб кўп бўлубтур. Ва каромат ва мақомот ва хавориқи одоти бениҳоят. Ва ёши юзга яқин, авлоди ўн етти ё ўн саккиз. Ва оламдин ўтарди авлоди ораси Исоқ отани ўз қойим мақоми қилиб оламдин ўтубтур”.

Демак Хожа Боязид “Туркистон аҳлининг қиблаи дуоси” Султон ул-орифин Аҳмад Яссавийнинг жияни, Исмоил отанинг авлоди бўлиб чиқади. Исмоил Отани эса Хожа Аҳмад Яссавийнинг ўзи маъно оламининг сиррул-асроридан тарбиялаган, валийлик назарлари жилоси ул зотга ҳам ўтган бўлиб чиқади. Бу билан тасаввуф таълимоти мақомида етук бўлиб, бениҳоят кароматлар кўрсатишга эга, буюк авлиё мартабасига етган, сирфарзанд эгаси маълум этилган. Демак, Аҳмад Яссавийдан тарбият топган, соҳибкаромат авлиё Исмоил отанинг авлоди бўлмиш Хожа Боязидни Амир Темур ўзига пири – муршид тутган экан.

Алишер Навоий ёзиб қолдирган матндан, яъни амир Темур ҳазратларининг Хожа Боязидни пир тутганлари, ул зотнинг кароматларидан баҳра олганлари ҳақидаги хабарлардан бир муҳим масаланинг моҳияти маълум аён бўлади. Соҳибқирон Амир Темур

Алишер Навоий таъбири билан айтганда “Туркистон аҳлининг қибла дуоси” Аҳмад Яссавийга буюк ихлос билан қарашлари бежиз бўлмаган экан. Гап шундаки, Хожа Боязид “Насойим”да тилга олинган “Отанинг авлоди эди” ўз ўрнида бу зот Исмоил Ота бўлиб, у киши Хожа Аҳмад Яссавийнинг жиянлари ҳамда сулукда муридлари бўлмиш Иброҳим ота ўғлидир. Ана ўша шажаранинг бошида турган улуғ зот Хожа Аҳмад Яссавийга атаб ҳашаматли, улкан мақбара бунёд этишдек савобли ҳамда ҳимматли қарор Амир Темур бобомизда ушбу сабаблар замида юзага келганини кўрсатади. Қабр тошини Ҳиндистондан келтиришнинг боиси, у кам бўладиган яшил мармар эди. Ушбу буюк обида иншооти абадиятга дахлдор санъат билан қурилган экан, у бугунги кунда ҳам бутун зиёратгоҳларнинг энг мўтабар сифатида қад кўтариб турибди. Яна бир муҳим масала шундаки, Соҳибқирон Амир Темур тасаввуф аҳлига шунчаки ихлосманд бўлиб қолмай, балки улкан давлат арбоби ва ҳиммат соҳиби сифатида ҳомий ҳам эди. Қолаверса, ўзларида Яратгандан юктирилган баъзи нозик аломату-қароматлари бор эди...

Хожа Боязид қабри Фарғона вилояти Бувайда туманининг Мозор қишлоғида қад кўтариб турибди. Келгусида бу муборак жой Фарғона водийси халқининг олий зиёратгоҳига айланиб кетишига шубҳа йўқдур”¹.

Шу айтиш керакки, Бастом Бува мақбарасини кўздан кечирган ҳар бир зиёратчи нахотки мана шундай катта қумлик майдонида ҳашаматли кўҳна зиёратгоҳ қад кўтарган бўлса деган саволни бериши муқаррар. Дарҳақиқат қандай қилиб нафақат Бастом бува балки Биби Убайда, Пошшо пирим зиёратгоҳлари қумликларда барпо қилинган? Чунончи, Бувайда туманидаги қум майдонларини биринчи бор кўрган киши албатта бу жойлар азалдан қумлик бўлиб келган деган фикрга бориши шубҳасиз. Аммо ўша биз қумлик деб ўйлаган жойларда қачонлардир инсонлар умр кечирганликлари тўғрисида ўнлаб мисолларни келтириш мумкин.

(Кўкон шамоли натижасида қум барханлари водийнинг ғарбидан шарқ томонига қараб кўчиб, силжиб борган, бу жараён ҳозирги кунларда ҳам давом этаётганлигини таъкидлаш жоиз. Қумқишлоқ”, “Қумбости” каби қишлоқларнинг борлиги ҳам шундан келиб чиқади.).

Археологик тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, Бувайда туманидаги қадимий зиёратгоҳлар жойлашган ҳудудлар олис ўтмишда тараққий этган масканлар бўлган. Уларни қумликларга айланиши борасида Фарғона вилоятидаги бошқа ёдгорликларнинг тақдири билан таққослаш мумкин. Масалан, Бешариқнинг Қорашоҳ мазорини олайлик. Маҳаллий аҳоли Қорашоҳ мазори ўрнида қадимда шаҳар бўлганлиги таъкидласаларғада, бироқ уни йўқ бўлиб кетиши сабабини мўғуллар ҳужуми билан эмас, балки қум кўчкиси билан боғлайдилар. Аммо бу тахмин, холос. Шундай бўлса-да, бу тахминга ҳам атрофлича ёндашсак ҳақиқатга яқиндек

¹ Ҳамидхон Исломиёв. Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий. – Т.: “Фан”, 2005.-21-25-б.

туюлади. Чунки қадимги шаҳарларни қум кўчкиси туфайли йўқ бўлиб кетганлиги ҳақида ривоятлар ҳозирга қадар сақланиб қолган.

Ривоят қилишларича, қадим замонларда Фарғона заминиде Бистахт (Бискент) номли шаҳар бўлган¹. Шаҳар гарчанд ўзининг бойлиги билан машҳур бўлса ҳам, одамлари меҳр-оқибатсиз экан. Қунларнинг бирида Бистахт шаҳрига ҳазрати Хизр кириб келибди. Ул зот бирингкетин бир неча хонадонга ташриф буюрибди. Лекин унинг асл кимлигидан беҳабар бўлган бистахтликлар унга эътибор ҳам бермабдилар. Аксинча, уни ҳақорат қилиб дилига озор ҳам берибдилар. Бистахт аҳолисидан кўп ранж чеккан ҳазрати Хизр кечга яқин бир деҳқон уйининг эшигини қоқибди. Уй эгаси ёлғизликдан зерикканми ёки одамохун эканми, ишқилиб тонгга қадар мусофирни хурсанд қилиш учун меҳмондорчиликка зўр берибди. Ҳазрати Хизр уй соҳибини бу қадар самимий, кўнгли очиқ инсон эканлигини кўриб, беҳад бахтиёр бўлибди. Кета туриб, у деҳқонга бугун кечаси ухламасликни тайинлаб, шаҳардаги энг баланд чинор атрофида то хўрознинг биринчи қичқиршига қадар кўзини боғлаб, хўкиз билан қўш ҳайдаб чиқиши лозимлигини тайинлабди. Сўзининг охирида нима бўлганда ҳам ҳар қандай охғфарёдларга қулоқ солмай шу ишни қилишини яна бир бор тайинлаб, кўздан ғойиб бўлибди. Деҳқон ҳам ул зотни азиз-авлиёлардан эканлигини англаб, унинг айтганларини кароматга йўйибди ва тонгга қадар баланд чинор атрофида кўзини бойлаб қўш ҳайдай бошлабди. У ишга чунонам берилиб кетибдики, охирғоқибат чор атрофда нималар содир бўлаётганлигига эътибор бермай қўйибди. У эрта тонгга қадар чинор атрофида айланаверибди. Қачонки олисдан хўроз қичқиршини эшитган замон ишни тўхтатиб кўзини очибди. Не кўз билан кўрсинки, у чинор тепасидаги, қумлик устида турган эмиш. Шаҳардан эса номғнишон ҳам қолмабди. Тунда шаҳарни қум босиб, барча ғафлат уйқусида қолганларни фалокатга гирифторм қилибди. Фақатгина ўша деҳқон ҳазрати Хизрнинг сўзларига амал қилганлиги учун қум балосидан жон сақлаб қолган экан².

Ушбу Бистахт шаҳри тўғрисидаги ривоят шу қадар машҳур бўлганки, у асрлар мобайнида оғиздан-оғиздан ўтиб яшаб келмоқда. Бу ҳақда академик М.Е. Массон ҳам ўз хотираларида қайд этади:

“Фарғона водийсининг марказий қисмидаги қумлик чўлдаги улкан барханлар бизни ўзига жалб қилади. Ҳанузгача аввалги ўлкашуносликка доир адабиётларда Марғилоннинг шимолий-ғарбида Бистахт (йигирма тахт) номли шаҳарни қум остида кўмилиб кетганлиги тўғрисида ишоралар бор.

Маҳаллий аҳолининг сўзларига кўра, қадим замонларда ўша ерлик подшоҳ йигирмата тожу тахт устидан ҳукмдорлик қилган экан. Зилзила

¹ Масальский В.И. Туркестанский край. Полное географическое описание нашего отчества. Т. 19. СПб., 1913. С. 704.

² Дала тадқиқотлари. 2007 йил. Фарғона вилояти Қўштепа тумани Солижонобод қишлоғида яшовчи (1928 йилда туғилган) Ғанижон Шомансуровдан ёзиб олинди.

туфайли Кўксу (Шоҳимардонсой) ўз оқимини ўзгартиргач, сувсиз қолган Бистахт шаҳри ҳалокатга маҳкум бўлган ва унинг харобаларини қумлик кўмиб юборган. 1919 йили бу ҳақда ҳатто менинг ўзим собиқ Кўкон тижорат билим юртида ўқиган талабалардан ана шу шаҳристонда бўлиб, кўплаб сопол буюмлар кўрганликларини эшитишга муяссар бўлган эдим. Улар Бистахтда бир жойни тозалаётиб, ер остидаги ёриқни кўриб қолганлар ва ўша жойдан ер остига тушиб, қандайдир хонада одам суякларига дуч келганлар. Унинг олдида иш қуроли ва идишлар ҳам бор экан. Нимадандир кўрқиб кетган йигитлар тум-тарақай бўлиб қочибдилар ва шошилишда кўлга киритган идишларини ҳам синдириб юборибдилар”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, Марказий Осиёнинг қадимги шаҳарларининг қумликлар остида қолиб кетганлиги тўғрисида турли афсона ва ривотлар сақланиб қолган. Масалан, XVI асрда яшаб ўтган йирик тарихчи олим Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарих-и Рашидий” номли асарида ҳам Бистахт ривоятига ўхшаш Шарқий Туркистонда қумлик остида қолиб кетган шаҳарлар хусусида маълумотларни кўриш мумкин:

“Хулоса шуки, у авлодларнинг охиргисининг исми шайх Жамолиддин бўлуб, наҳоят тақводор ва улуғ киши экан. Кетак (Катак) шаҳрида яшаган экан. Бу зот бир жума куни хутбада ваъз айтипти. Халойиққа хитоб қилиб: “Эй Худонинг бандалари! Илгари сизларга неча марта ваъз-насихат қилгандим. Ҳеч биринглар насихатимга қулоқ солмадинглар! Мана эмди менга шундоқ маълум бўлдики, Худованди олам бу шаҳарга улкан бало-қазо юборади. Менга бу ердан чиқиб кетиш ҳақида изни фармон бўлди. Тангри таолонинг раҳмати билан бу балодан қочиб халос бўларман. Огоҳ бўлғайсизларки, бу мени охирги марта ваъз айтишимдур. Эмди сизлардан рухсат тилайман ва сизлар билан ҳайрлашман. Бундан кейин дийдорлашиш қиёматга боқий қолгусидир”, деди. Шайх шундин кейин минбардан тушти. Масжиднинг муаззини ҳазрати шайх билан ҳамроҳ бўлуб кетиш ниятида масжиддин бирга чиқти. Чунки муаззин шайхнинг сўзларига тўлиқ ишонар эди. Шунга илтимос қилиб: “Мен фақир хизматларида бўлсам” деди. Шайх қабул қилди. Улар шаҳардин бирга чиқти. Уч фарсанг (бир фарсанг тахм. 7-8 км.– муаллифлар) йироқдаги бир ерга бориб тушти. Бироқ муаззиннинг озроқ зарур иши бор эди. У заруриятдан адо қилиш учун рухсат тилади. Шайх изн берди. Муаззин шаҳарга кирди. У ишни ўрунлаб (битириб) қайтиб чиқаётиб йўлда ҳалиги масжид олдида келиб қолди. Муаззин кўнглида: “Ҳайрлашиш сифатида энг охирги бор хуфтонга бир азон ўқий” деб ўйлаб масжид минорасига чиқти. Намози хуфтонга азон ўқиётиб кўрдик, осмондан қорга ўхшаш бир нарса ёғмоқта. Аммо унда нам йўқ. Азонни тамом қилиб...тушиб қараса, миноранинг эшиги беркилиб қолибди. Чиқишга йўл тополмай, яна

¹ Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. – Т.: “Издательство литературы и искусства имени Гафур Гуляма”, 1976. С. 151.

миноранинг устига чиқти. У ўйлаб еттики, кум ёғяпти. Шу тарзда шаҳарни кум босиб кетибди. Бир соат ўтганида кўзига ер яқин кўрунди. У чамалаштурдики, минора устидан ер юзигача бир одам бўйи қолибди. Муаззин минорадан ўзини аста ерга ташлади. Кўрққан ва титраган ҳолда югуриб, тун яримлашгон вақтда шайхнинг олдига қайтиб келди ва юз берган воқеани шайхга сўзлаб берди. Шайх: “Тангри таолонинг ғазабидан йироқ бўлгон яхши”, деб шу онда йўлга равон бўлди-да, тезлик билан юриб кетти.

Ҳозирда у шаҳар кум остида бор. Баъзи вақтларда шамол кумни учуриб кетса, миноранинг ёки гумбазларнинг учи кўрунуб қолади. Кўмилган уй ва ҳайвонлар очилиб қолади. Кўпинча уйларнинг ичига кирса, ҳамма уй асбоблари ва уй эгасининг суякларини қуруб-чириб ётқонлигини кўрса бўлади”¹.

Биз Бистахт ҳақидаги ривоятни бежиз келтирмадик, албатта. Зеро, Бувайданинг қадимги шаҳарлари тақдири ҳам Бистахт шаҳрининг тақдирига жуда ўхшаш. Чунки қумликлар остида қолиб кетган бу қадимги манзилгоҳларнинг тарихи ҳанузгача маълум эмас. Бундан кўринадики, Бувайда тумани худудидаги қадимги манзилгоҳлар ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб кўчма қумлар остида қолиб кетган. Бора-бора Бастом бува зиёратгоҳини чор атрофдан қуршаб олган қумликлар шифобахшлик хусусияти билан машҳур бўлган².

Бастом бува зиёратгоҳи хусусида сўз юритар эканмиз, собиқ советлар даврида у ҳақда битилган атеистик мазмундаги айрим маълумотларнинг келтириб ўтсак. Чунки ёз ойларида ушбу зиёратгоҳга келувчилар сонини ошиб бориши туфайли Бастом бува мазорини обрўсизлантириш мақсадида одатдагидек мақолалар чоп этилган. Шулардан бирида зиёратгоҳ хусусида жумладан шундай дейилади:

“Кўқондаги сўнги Бувайда темир йўл станцияси яқинида Султон Баёз мозори жойлашган. Унда қандайдир афсонавий шахс бўлган Султон Баёз қабри жойлашган бўлиб, мазорнинг илоҳийлаштиришга уринган дин аҳллари уни Туркиядан келиб, шу ерда вафот этган “авлиё” қабри деб тушунтириб келганлар. Илгари ушбу мазорнинг таъсири атроф ердаги кишилар ўртасида ҳам кучли бўлган. Унга динга ишонувчи анчагина кишилар ҳозир ҳам келиб сиғинадилар.

Мозорда шайхлар, фолбин ва бахшилар назр-ниёз кутиб, текин пул ишлаш мақсадида чизилишиб ўтирадилар. Мозордан манфаатдор бўлган шахслар ҳаттоки, шу ерда уюлиб ётган оддий қумларни ҳам “илоҳий” кучга эга бўлган, шифобахш қум деб тушунтириб келганлар.

Уларнинг қалбаки сўзларига учган айрим лақма кишилар ушбу мозорга келиб сиғинадилар. Ушбу мозорга сиғинувчилар айникса, ёз ойларида кўп келадилар. Фарзанд кўрмаган аёллар мозорга сиғиниб, фарзанд

¹ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи.: “Шинжонг халқ нашриёти”, 2008. 52-53-б.

² Огудин В.П. Страна Фергана. Москва, 2002. С.79.

тилайдилар, шайхлардан фотиҳа оладилар. Қатор ўтирган шайхларга пул бериб, мозор тупроқларини олиб бет, кўкракларига суртадилар. Хаттоки улар бундай ишни ўзлари билан олиб кетган ёш болаларга ҳам такрорлашни ундайдилар. Бу билан уларнинг соф онгини бўлмағур диний тушунчалар билан заҳарлаганликларини билмайдилар”¹.

Бастом бува зиёратгоҳини Боязид Бистомий номига нисбат берилишидек, Фарғона водийсида Увайс Қараний, Абдуллоҳ Ансорий, Сулаймон Боқирғоний, Шамсиддин Табризий, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Алоуддин Аттор, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор сингари тасаввуф тариқатининг атоқли намоёндалари номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг мавжудлиги шу вақтга қадар кўплаб мунозарали саволларга сабаб бўлмоқда. Зотан, Фарғона водийсида мазкур зотлар мозорларининг пайдо бўлиши бир мунча ҳақиқатга тўғри келмайди. Бироқ машҳур сўфийларнинг номларини бериб улуғлаш ҳолати Марказий Осиёда кўп учрайдиган бир ҳол эканлигини назарда тутсак, биз ушбу саволга жавоб бергандек бўламиз. Бастом бува зиёратгоҳи ҳам аслида туркий шайхлардан бири юқоридада номлари зикр этилган, Хожа Боязид номи билан боғлиқ бўлса керак. Бу ном кейинги узоқ тарихий тараққиёт жараёнида ўзгариб, Боязид Бистомий номи билан аталиб кетган бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Юқорида келтирилган маълумотларда ҳам Бастом бувани Боязид Бастомий номи билан боғлиқлиги тўғрисида ишоралар мавжуд.

Таъкид жоизки, Боязид Бистомий (801-875) номи билан машҳур бўлган Боязд Тайфур бинни Исо Бистомий Эроннинг Бастом (Бистом) шаҳрида туғилган. Шу сабабдан Бистомий номи билан машҳур бўлган. Боязид Бистомий номининг сўфийлар орасида машҳурлиги туфайли тариқат намоёндаларининг саъийи ҳаракатлари туфайли унинг номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар Эрондан бошқа ҳудудларда ҳам пайдо бўлган кўринади. Изланишларимиз давомида шу нарса маълум бўлдики, Фарғона вилояти Тошлоқ тумани Эсонобод қабристонида “Султон Азизлар” номи билан аталувчи зиёратгоҳни Султон Боязид Бистомий номи билан боғлашиб, кўп ҳолларда Султон Баёз бува деб аташар экан². Қолаверса бундай номдаги зиёратгоҳлар Бухоро ва Навоий вилоятларида ҳам мавжуд³. Бу ҳақда Садриддин Салим Бухороий ўзининг “Икки юз етмиш етти пир” китобида қуйидагиларни келтиради:

“Ҳазрат Боязид Бастомийнинг жасадлари Эрондаги Бастом шаҳридадир. У ерда улкан мақбара қурилган. Лекин ҳазрат Боязиднинг қадамжолари Бухорода, Навоий вилоятларида ва бошқа шаҳарларда бор. Бухоро вилоятининг Шофиркон туманида Хожа Бўстон қадамжолари

¹ Алимухамедов А. “Муқаддас” ва “қадамжойлар”нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. – Т., 1966. 25-б.

² Дала тадқиқотлари. 2010 йил. Фарғона вилояти, Тошлоқ тумани Қумариқ кишлоқ фуқаролар йиғинининг Эсонобод маҳалласида яшовчи Умрчахон Мамадалиевдан (1923 йилда туғилган) ёзиб олинди.

³ Бу ҳақда қаранг: Салим Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи. Т.: Ёзувчи, 1998; Ражабов Қ., Максудов Р. Қизилтепа тарихи. – Т.: “Muhharig” нашриёти, 2011.

*мавжуд. Лекин Навоий вилояти, Қизилтепа шаҳри, Бўстон қўрғони Мирзо Улуғбек кўчасида Султон Боязид Бистомийнинг қутлуг қадамжолари, масжидлари, рамзий қабрлари бор*¹.

ГАЛДИРБОБО ЗИЁРАТГОҲИ

Бувайда туманидаги Жалоер қишлоқ фуқаролар йиғинига қаршли Инғирчоқ маҳалласида Галдирбобо мазори жойлашган.

Маълумки, “Галдир” сўзи ўзбекларда содда, довдир, ўз фойдасини ўйламайдиган, кўнгли тоза деган маънода қўлланади. Кўнгли беғубор, серзавқ кишини “галдир-гулдур одам” дейилади. Айтишларича, авлиё Галдирбобо шундай киши бўлган.

Ривоят қилишларича, Амир Темур Қошғарга юриш қила туриб, Бувайда қишлоғида тўхтади ва бу ерда Галдирбобо исмли бир мохир мерганни учратиб қолади. Амир Темур дарахтга узук осиб, агар шу узукка камондан ўқ отиб теккиза олса, нима тиласа, шуни бажо қилишини айтади. Мерган маҳоратини намойиш этиб, узукка камондан аниқ теккиза олган. Галдирбобо ишни қойилмақом қилиб бажаргач, Амир Темурдан ўзи яшаб турган жойни боғ қилмоқчи эканлигини ва сув келтиришда ёрдам беришини сўрайди. Шундан кейин Амир Темур мерганнинг тилагини бажо қилиб, ариқ қаздириб берган экан². Йиллар ўтиб, Галдирбобо ўзидан гўзал боғ қолдириб, оламдан ўтибди. Аввалига уни Валипирим мазорига дафн этибдилар. Бироқ Галдирбобо қишлоқ улуғларини бир нечасининг тушига кириб “Бу ерда сув ичида қолиб кетдим. Мени олиб кетинглар”, дегач, уни Инғирчоқ қишлоғининг қабристонига дафн этганлар ва шу тарзда қабристон ҳам Галдирбобо номи билан аталган экан.

Галдирбобо зиёратгоҳида ҳар йили баҳор фаслида бувайдалик хунурманд усталар маросим амалларини адо этганлар³.

Изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, Фарғона водийсидаги муқаддас мазорлар турли касб ва ҳунар соҳибларининг ҳомийлари сифатида аҳолининг ижтимоий ҳаётида ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Масалан, Олтиариқ туманидаги Чархчи бува авлиёлардан бўлиб, ким темирчилик билан шуғулланса, албатта Чархчи бувага атаб таом пишириб, эҳсон қилган. Чархчи бува темирчиларнинг ҳомийси ҳисобланган. Саъд ибн Ваққос зиёратгоҳи (Қува т.) қассоблар ҳомийси ҳисобланган⁴. Шу сабабдан қассобчилик ҳунари билан шуғулланувчилар мазкур мазорга зиёратга келдилар. Мирош ота зиёратгоҳи (Олтиариқ т.) ошпазлар ҳомийси ҳисобланган. Ривоят қилинишича, Мирош ота ошпазларнинг

¹ Садриддин Салим Бухорий. Икки юз етмиш пир...36-б.

² Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Бувайда тумани Инғирчоқ қишлоғида яшовчи (1940 йилда туғилган) Валижон Сиддиқовдан ёзиб олинди

³ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Бувайда тумани Инғирчоқ қишлоғида яшовчи (1961 йилда туғилган) Валижон Мамаатовдан ёзиб олинди.

⁴ Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Қува тумани, Толмозор қишлоғи.

пири бўлган экан. Элниг тўй-маъракаларидаги катта ошларни пиширишга Мирош отанинг фотиҳасини олган ошпазлар сулоласи ёки уларнинг шогирдларигина ҳақли бўлишган экан¹. Шу сабабдан қишлоқ ошпазлари “Менинг қўлим эмас, Мирош отанинг қўли” дея таомга туз соладилар². Соҳиб Ҳидоя зиёртгоҳи (Риштон т.) кулоллар ҳомийси ҳисобланган³. Шу сабабдан Риштон кулоллари Соҳиби “Ҳидоя”ни ўзларининг пири деб биладилар.

Маълум бўлишича Галдирбобо қабристонидан ташқари, бу ҳудудда Оқ эшон, Қора эшон, Шаҳид ўтган азизлар ва Гўдакмозор деб аталувчи зиёратгоҳлар ҳам мавжуд бўлган.

БАНДИКУШОД ОТА ЗИЁРАТГОҲИ

Бандикушод ота мозори Бувайда тумани Бандикушод қишлоғидаги шу номи билан аталувчи археологик ёдгорлик яқинида жойлашган⁴. 1975 йили Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий ходими, қадимшунос олима Н.Г.Горбунова томонидан Фарғона вилояти археологик ёдгорликлари бўйича олиб борилган текширишлар ҳулосасида Бандикушодбува тепа хусусида жумладан шундай дейилган: “Бандикушодбува тепа рўйхатда мавжуд бўлиб, Оққўрғон қишлоқ кенгашининг Бандикушод қишлоғида жойлашган. Ёдгорлик айлана шаклида бўлиб, диаметри 60x50 м.дан иборат. Баландлиги 6 м. Санаси номаълум. Тепаликнинг юза қисми шўрлашган юмшоқ тупроқ қатлами билан қопланган. Ер усти материаллари жуда кам”⁵.

Бу тепаликни илмий тадқиқотчилар ўрганиб кетгандан кейин қишлоқ аҳолиси ўртасида турли фикрлар тарқалган: гўё тепалик остида улкан қазилма бойлиги бор, аммо уни қовлаб олиб бўлмас эмиш. Шу сабабли унинг устига ёғочдан минора-белги ўрнатилган. Маҳаллий аҳолининг айтишича, миноранинг юқори қисми одам бошига ўхшаш юмалоқ бўлгани учун узоқдан худди оёғини кериб турган одамга ўхшаб кўриниб турган. Аслида эса тепалик устига ўрнатилган ёғоч минора ҳаво флоти иншоати бўлиб, Қўқон аэропортига кўнадиган самолётлар учун белги вазифасини ўтаган. Ёғочлари чириб кетгач, ўрнига пастроқ темир минора ўрнатилган. Қўқон аэропорти бошқа жойга кўчирилгандан кейин минора эътибордан четда қолди.

Айтишларича, Бандикушод тобеъинлардан бўлиб Шоҳ Жарир

¹ Абдулахатов Н, Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари... 33-б.

² Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Олтиариқ тумани, Оқбуёра қишлоғи.

³ Рахимов М.К. Художественная керамика Узбекистана. – Т., 1961. С.23.

⁴ Фарғона вилоят ҳокимлигининг 25.08.2006 йилдаги № 210 сонли “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари” тўғрисидаги қарорининг иловасида берилган рўйхатда Бандикушод бува тепалигининг барпо бўлган даври милоддан аввалги биринчи минг йиллика тўғри келади.

⁵ Отчет о работах Ферганской экспедиции в 1975 году. ФОКМ № 431, С.4.

оиласининг кўриқчиси, отбоқари бўлган. Бандикушод “Бандларни ечувчи зот” деган маънони англатади. Аҳоли орасида шу кунга қадар Бандикушод ота кароматлари тўғрисида турли ривоятлар сақланиб қолган. Оққўрғонлик Остонакул Усмоновнинг нақл қилишича, ул зот отларни арқонсиз боғлаганлар. Яъни отларга “Кушод, кушод” деб хитоб қилса, отлар яйловга тарқалган, “Банд, банд” деб хитоб қилса отлар ўзлари аввал турган ерга тизилиб тўхтаб турган, дам олган ёки эгарлаб минишга ўзларини таслим қилган. Шу сабабли одамлар уни “Бандикушод” деб атаган. Бундан ташқари у киши дуо билан йўли боғланган кишиларнинг мушкилини ечган, яъни, кушод қилган¹.

Авваллари Бандикушод ота мазоридида уч хонали чиллахона ва чироқхона, 3 та ҳовуз ҳамда катта бир қайроғоч бўлиб, унинг ковагига зиёратчилар танга ташлаганлар. Бандикушод ота мазорига асосан бандга тушганлар, яъни йўли тўсилганлар, савдода иши юришмай қолганлар келиб, ният айтиб мазор деворига тош қўйиб кетганлар².

Бу одат ҳозирда ҳам сақланиб қолган. Бандикушод ота зиёратгоҳининг пайдо бўлиши тўғрисида Шоҳ Жарир қиссасида қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Фарёд уруб йиғлашдилар асҳоблари,
Ўттуз тўрт минг лашкаридан қолғонлари.
Ҳар бирлари вилоятга арзир эрди,
Шоҳ Подшоҳ бирла қолди ўн икки жон.
Илғори сўфи ота Ислимдори,
Хўжа Муҳаммад Валидур имомлари.
Пирмуҳаммад вали эрур чокарлари,
Ушбуларни мазор жойга қилди фармон.
Бандикушод отага ҳам Подшом айди,
Бир фарсанг йўл қибла сари боринг деди.
Онда сиз ҳам зиёратгоҳ бўлунг деди,
Зоъе қолмас ихлос бирла онда борғон.
Хўжа Кафшбардорға³ ҳам амр қилди,
Бахрин деган жойга бориб турғил деди,
Ўшал жойда зиёратгоҳ бўлгил деди.
Ул азизни лақаблари соҳиб эран⁴.

Зиёратгоҳ мустақиллик даврига келиб қайта таъмирланган.

СЎФИ АЗИЗЛАР ЗИЁРАТГОҲИ

¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти Бувайда тумани, Оққўрғон қишлоғида яшовчи (1931 йилда туғилган) Остонакул Усмоновдан ёзиб олинди.

² Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти Бувайда тумани, Бандикушод қишлоғида яшовчи (1946 йилда туғилган) Самиг Нуралиевдан ёзиб олинди.

³ Хўжа Кафшбардор мазори Учкўприк туманидаги Бахрин қишлоғида жойлашган.

⁴ Шоҳи Жарир қиссаси. 172 б.

Сўфи азизлар зиёратгоҳи Бувайда тумани Янги маҳалла фуқаролар йиғини ҳудудида жойлашган. Айтишларича бу ерга Шоҳи Жарирнинг жиловдори бўлган Сўфи Азизлар исмли зот дафн этилган¹.

Зиёратгоҳнинг кўздан кечирганимизда қуйидаги ҳолатга эътиборимизни қаратдик. Зиёратгоҳ атрофи девор билан ўралган чироқхона, зиёратхона ва гўрхонадан иборат бўлиб, ўтган асрнинг биринчи ярмида қайтадан барпо этилган. Бу ерга кўпроқ баданига турли яра-чақа ва тошмалар тошиб кетган беморлар зиёратга келиб туради. Чироқхонадаги XIX асрга оид чироқдонларни ҳамон сақланиб қолганлиги зиёратгоҳнинг қадимий эканлигидан далолат беради. Шу сабабдан зиёратгоҳнинг тупроғи ва сувини шифобахш деб билган кишилар уни уйларига олиб кетадилар. Зиёратгоҳни шайхи бўлган Шермуҳаммад Отабоевнинг сўзларига қараганда у бу мозорга шайхлик² қилганларнинг ўн бешинчи авлодидир.

Маълумки, ислом дини тарқалган мамлакатларда аввал билимдон кишилар, олимлар сўнгра руҳонийлар, уламолар фақиҳлар, кейинчалик сўфийлик тариқатидаги пирлар, эшонлар, муқаддас жойларнинг мутасадди ходимлари ҳам шайх деб юритилган³. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “Шайх - мозор, кадамжо каби зиёратгоҳлар мутасаддиси, авлиёларга, Худо йўлига аталган назрғниёзларни қабул қилувчи руҳоний”, деб изоҳлаб ўтилган⁴ (“Шайх” араб тилида ёши катта, қари киши деган маънони билдиради). Аммо, бизнингча, шайх тўғрисидаги ушбу изоҳ етарли эмас. Мозор шайхи нафақат нарз-ниёзни қабул қилувчи балки мозорнинг мавқеини ушлаб турувчи, у ердаги қадимий анъаналарни давом этирувчи шахс сифатида муҳим роль ўйнаган. Мозор шайхлари тўғрисида Б.Х.Кармышева қуйидагиларни келтирган эди:

“Мозорлардаги шайхларга келсак, уларнинг жамиятдаги ўрни ва даромади улар кўриқлаётган муқаддас жойнинг машҳурлиги ва вақфнинг келтираётган даромади билан боғлиқ бўлган. Оддий шайхлар ва унинг оиласи аъзолари зиммасига зиёратчиларга тунаб қолиш учун жой бериш, хўжалик анжомлари ва қурбонлик қилинган ҳайвонларни гўштини қайнатиш учун ўтин тайёрлаш, мозорни, жумладан, диний маросимлар

¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти Бувайда тумани, Янги қишлоқ м.ф.й.да яшовчи (1950 йилда туғилган) Шермуҳаммад Отабоевдан ёзиб олинди.

² Айни кунларда қабристон гўрковини шайх дейиш одат тусига кирган. Юқоридаги вазифаларни бугунги кунда гўрковлар оиласи бажариб келади. Назр-ниёз ва эҳсон ҳам уларга берилади. Одамлар “фалон қабристоннинг шайхи ким? деганда у ернинг гўрковни тушунади. Одатда покиза, тавқодор, камтарин, оғир-босиқ кишиларни гўрковликка сайлайдилар ва хурмат қиладилар.

³ Ислом энциклопедияси... 266-б.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати... 392-б.

учун таҳоратхона ва таом пишириладаган, қурбонлик келтирадиган жойни ва масжидни тоза сақлаш сингари хизмат кўрсатиш вазифаси кирган”¹.

Зиёратгоҳларга эгалик қилиш ва ундаги шайхлик вазифасини эгаллаш бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бу ваколотга эришишда шайхлик ҳуқуқи қуйидаги категорияларга бўлинган.

1. Пайғамбар авлодлари ҳисобланувчи саййидлар гуруҳи;
2. Чаҳорёрлар авлоди ҳисобланувчи хўжалар гуруҳи;
3. Тариқат намоёндалари ҳисобланувчи эшонлар авлодлари гуруҳи;
4. Тариқат пирлари қўл остида хизмат қилган маҳдумлар, охундлар гуруҳи;
5. Муқаддас мазорларда хизмат қилиши туфайли шайхлик ҳуқуқини қўлга киритган оддий табақага мансуб оилалар гуруҳи.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек ҳар бир зиёратгоҳга шайхлик қилиш ҳуқуқи дастлаб унинг олдинги шайх авлодларига, агар унинг авлодлари бўлмаса мазорга хизмат қилаётган оилаларнинг авлодларига берилган ва ушбу ҳолат авлоддан авлодга ўтиб келган. Баъзан улар тушда шайхлик қилиш учун мазордаги авлиёдан рухсат берилганлигини асос қилиб шайхлик ҳуқуқига эга бўлганлар².

Муқаддас зиёратгоҳлардаги шайхларнинг тутган ўрни ва мавқеи жиҳатидан қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Катта шайхлар. Катта шайхлар жумласига муқаддас зиёратгоҳларнинг калитларига эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлган шайхлар кирган. Бундай шайхларнинг зиёратгоҳларда ўз хонаси бўлиб, фақатгина уларнинг рухсати билан мазор ичига кириш мумкин бўлган. Катта шайхлар турли касалга чалинган кишиларни, жумладан ақлдан озган одамларни даволай олиш қобилиятига ҳам эга бўлганлар.

2. Кичик шайхлар. Бундай шайхларни сони биргина муқаддас зиёратгоҳларда баъзан ўн нафардан ортиқ бўлиб, улар иккинчи даражали ишлар билан шуғулланганлар. Улар мазор атрофидаги дарахтлар, булоқ, ёки муқаддас тошлар атрофида йиғилганлар. Кичик шайхлар зиёратчиларга дам солиш, кинна ҳайдаш билан ҳам шуғулланганлар. Бундай шайхларнинг кўплиги туфайли зиёратгоҳларда шайхлик қилиш ҳуқуқи ҳафтанинг маълум кунларига қараб белгиланган. Бундай шайхларнинг асосий вазифаси зиёратчиларни дуо қилишдан иборат бўлган. Зиёратгоҳлардаги шайхлар яна бир жиҳатидан икки гуруҳга бўлинган:

1. Оилавий шайхлик қилувчилар, эрғотин шайхлар, ака – ука шайхлар, опағука шайхлар, ота ва ўғил шайхлар, ва она ва қиз шайхлар. Бундай оилавий шайхларнинг ёши каттаси ҳар доим зиёратгоҳнинг бош шайхи ҳисобланган.

¹ Кармышева Б.Х. О мусульманском духовенстве в сельских районах Бухарского ханства в конце XIX – начале XX века // Духовенства и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма.– М., 1985. С.101.

² Абдулахатов. Н, Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. –Т.: “Шарк”, 2005. 60-б.

2. Ёлғиз ўзи шайхлик қилувчилар. Бундай шайхлар жумласига кирувчиларнинг ваколати оилавий шайхлик қилувчиларга нисбатан кам бўлган.

Шайхлик қилиш учун қуйидаги талаблар мавжуд бўлган: Даволош қобилятига эга бўлиш, шайхлик қилиш учун мазорнинг аввалги шайхининг рухсати, шайхлик қилиш учун ўша одамнинг дастлабки диний билимларининг(намоз ўқиш, қуръон оятларини билиши сингари) етарли бўлиши керак, зиёратчилар билан мулоқат қилишга қодир бўлиши лозим деб қаралган.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, муқаддас мазорларнинг мавқеини ушлаб туриш ва уни доимий тарзда тарғибот қилиб боришда мазор шайхларининг роли катта бўлган. Шайхлар аҳоли орасида муқаддас жойлар обрўғэътиборини баланд бўлиши учун турли рисола, маноқиб, шажара, васиқа, насабнома сингари хужжатлардан фойдаланганлар. Бу эса ўз навбатида миллий маънавий меросимизнинг муҳим бир қисми ҳисобланаган ёзма манбаларни маълум даражада сақланиб қолишида катта рол ўйнаган. Қолаверса, муқаддас мазорларнинг файзли бўлишини таъминлаш мақсадида муқаддас жойларда қурилиш ва таъмирлаш ишларини олиб бориб мазорларни архитектурасини сақлаб қолишга ҳам ўз ҳиссаларини қўшиб келганлар.

ЧИЛТОНТЕПА ЗИЁРАТГОҲИ

Чилтонтепа зиёратгоҳи Бувайда тумани Янги маҳалла фуқаролар йиғини Чилтон маҳалла ҳудудидаги археологик ёдгорлик устида жойлашган¹. 1975 йилда Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий ходими, қадимшунос олима Н.Г.Горбунова томонидан Фарғона вилояти археологик ёдгорликлари бўйича олиб борилган текширишлар хулосасида Чилтонтепа хусусида жумладан шундай дейилган: “Чилтонтепа рўйхатда мавжуд бўлиб, Чилтонтепа қишлоғининг ғарбий томонида даланинг ўртасида жойлашган. Ёдгорлик айлана шаклида бўлиб, диаметри 70 м.дан иборат. Баландлиги 6 м. Санаси номаълум Тепаликнинг юза қисми шўрлашган юмшоқ тупроқ қатлами билан қопланган. Ер усти материаллари жуда кам. 2x3 метрдан иборат майдонга шурф² солинган чоғи 50 см. чуқурликдаёқ XX асрнинг бошларига оид қабрга дуч келинди. Шу сабабдан ишлар тўхтатилди”³.

Маълумотларга кўра ўтган асрнинг 30-50-йилларида бир неча

¹ Фарғона вилоят ҳокимлигининг 25.08.2006 йилдаги № 210 сонли “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари” тўғрисидаги қарорининг иловасида берилган рўйхатда Чилтонтепанинг барпо бўлган даври номаълум эканлиги кўрсатилган.

² Одатда ёдгорликларнинг даврини аниқлаш учун амалга ошириладиган дастлабки текширув иши.

³ Отчет о работах Ферганской экспедиции в 1975 году. ФОКМ № 431, С.5.

маротаба ёдгорликни бузиб ташлаб уни пахта майдони кўшиб юбормоқчи бўлганлар. Аммо бу ердаги Чилтонтепа зиёратгоҳи билан боғлиқ қарашлардан келиб чиққан маҳалий аҳоли уни бузиб юборишларига йўл кўймаганлар. Шу тарзда археологик ёдгорлик ва ундаги зиёратгоҳ ҳам сақланиб қолган.

Таъкидлаб ўтиш жоизки Бувайда туманида ҳам Ўзбекистоннинг бошқа археологик ёдгорликларида бўлгани каби ёдгорликлар аксарият ҳолларда унинг худудида жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар номи билан аталган. Бу эса, ўз навбатида, ёдгорликни пайдо бўлиш тарихи шу мазорда дафн этилган авлиё билан боғлиқ деган қарашларни ҳам келтириб чиқарган. Ёдгорликнинг ўзига хос архитектураси, тепаликнинг ғайриоддий кўриниши аҳолини бу ёдгорликларга сакрал муносабатда бўлишларига асосий сабаблардан бири бўлган. Ҳар бир тумандаги археологик ёдгорликларда бу қарашлар ўз ифодасини топган. Маҳаллий халқ орасида “Азиз жойларда азизлар ётади”, деган қарашлар акс этганлигидадир. Фарғона вилоятида ҳозирги кунга қадар рўйхатга олинган 112 та археологик ёдгорликлари жами 19 та туман ва шаҳар худудларидаги Оқтепа, Бандикушод бува, Умматбобо, Рапқон мазор, Чилтонмазор, Қорашоҳ мазор, Оқота, Бўстон ота, Қоровул ота, Зуррак момо, Қизлар мазор, Лангар мазор, Сохиби Ҳидоя, Араб мазор, Гарбобо, Машҳад мазор, Хўжам пошшо, Мўйи муборак, Абу Туроб, Хожа Чилик, Хўжа Киприк, Хўжа Билол, Ҳазрат Али, Хўжа Ориф зиёратгоҳлари мазкур археологик ёдгорликларида жойлашган бўлиб, археологик ёдгорликлар ҳам шу зиёратгоҳлар номи билан аталган ва ёдгорликни англатувчи “тепа” сўзи мазор номига кўшиб айтилган¹. Масалан Чилламазортепа, Хўжам пошшо тепа сингари. (Тепаларнинг пайдо бўлиши захдан қутилиш чораси ҳам бўлиши мумкин. Чунки Фарғона вилоятининг Қўқон зонасида 5-6 метр чуқурликда ер қазилса, захоб сув чиқади. Тепалик ҳосил қилиниб, атрофи зовур қилиб қовланса, тепаликдаги сув сизиб зовурга тушади, юқори эса куруқ туради. Куруқ жойга бино қуриш ёки қабристон сифатида

¹ Бу ҳақда қаранг: Иванов Г. П. Отчет археологических работ Ферганского областного музея в 1996. Научный архив ФОКМ. № 1855; Абдулахатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак... 82-б; Воронец М. Э. Каменное изображение змей из кишлака Сох Ферганской области // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. 61. М., 1956. С. 55.; Горбунова Н.Г. К вопросу о локализации некоторых средневековых городов южной Ферганы // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М., 1981. С. 86; Оболдуева Т.Г. Отчет о работах на холме Худжам-пошо в 1973 // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418; Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Аввал кишлоғи; Мирзалиев Г. Отчет о разведочных работах на Усман-тепе и Ак-тепе // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418; Дала тадқиқотлари. 2002 йил. Фарғона вилояти, Қўштепа тумани, Лангар кишлоғи; Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Олтиариқ тумани, Зурайк момо кишлоғи; Горбунова Н. Г. Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Архив областного музея №418; Иванов Г. П. Археологические работы Ферганского областного музея // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. Т., 2002; Иванов Г.П. Раскопки Киткон-тепе. Отчёт о работе по составлению археологической карты Ферганской области в 1976. ФОКМ №458; Иванов Г. П. Шигин А. Е. Раскопки Киткон-тепе. Отчет об археологической экспедиции Ферганского областного музея в 1977 г. ФОКМ №45; Дала тадқиқотлари. 1998 йил. Фарғона вилояти, Қува тумани, Қадимги Қайқувот тепалиғи; Булатова В. А. Древняя Кува. Т., 1972.

фойдаланиш мумкин бўлади. Айни кунларда Сирдарё хавзасига қараб ҳар бир километрга коллектор-зовурлар қазилган, улар захоб сувларни тортиб кетади. Зовурлар мелораторлар томонидан ҳар 4-5 йилда бир марта ковлаб, тозалаб турилади).

Археологик ёдгорликларлар билан боғлиқ зиёратгоҳлар Фарғона водийсининг Андижон, Намаган вилоятларида ҳам мавжуддир. Тадқиқотларимиз давомида Намаган вилоятидаги мавжуд Буви она мазори, Шерқурбон Вали мазори, Чилламазор, Чодак мазор, Уйғурмазор, Толмазор, Чормозор, Жийдали мазор, Оқ мазор, Бўзчи мазор, Гўримирон шунингдек Андижон вилоятидаги Қилич мазор, Али тепа, Ниёзботир мазори, Тўсковул ота мазори, Гўдак мазор, Дахма тепа, Қашқармазор, Қувватмазор, Улуғ мазор, Хутақамбарота, Аскарбува мазори, Ховускон ота мазори, Қамбар ота, Оппоқ хўжа, Кўпаймазор, Манақ ота, Тўққиз булоқ мазори, Киндик тепа, Мазор тепа, Оқтўнлик ота, Қиз мазор сингари зиёратгоҳлар айнан қадимги археологик ёдгорликларда жойлашганлиги кайд этилди¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, муқаддас зиёратгоҳларнинг археологик ёдгорликларда мавжудлиги икки томондан шу ёдгорликни ва зиёратгоҳни сақланиб қолишида муҳим роль ўнаган. Бинобарин, зиёратгоҳни маҳаллий аҳоли томонидан азизғавлиёлар яшаб ўтган жой сифатида қарашлари ушбу археологик ёдгорликларни муқаддас жой сифатида сақланиб қолинишига асосий сабаблардан бири бўлган. Бу эса ёдгорликларни тадқиқ этиш ва уларни тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шуниси эътиборга лойиқки, мазкур ёдгорликларни қадимги Буюк Ипак йўли шаҳарлари худудида жойлашганлиги ҳам ўз навбатида аҳоли яшаш пунктларида кейинги зиёратгоҳларни пайдо бўлиши учун муҳим роль ўйнаган².

Энди Чилтонтепа зиёратгоҳи билан боғлиқ қуйидаги ривоятга эътиборимизни қаратсак.

Айтишларича, Чилтонтепани муқаддас деб билган одамлар тепаликни ўзлаштирмай унинг атрофида деҳқончилик қилган эканлар. Кунлардан бир кун Чилтонтепа яқинида экилган бедадан хабар олгани келган бир деҳқон беда даласини пайхон бўлиб ётганлигини кўриб, нима қиларини билмай боши қотибди. У бу ишларни сабабчисини топмасдан кўймасликка аҳд қилибди. Тун ярмига борган маҳал беда даласида кўк от пайдо бўлибди. Деҳқон умри бино бўлиб, бундай отни кўрмаган экан. У отни ушламоқчи бўлибди. Бироқ харчанд уринмасин буни уддасидан чиқолмабди. Қарасаки от Чилтонтепа томон кета бошлабди. Деҳқон ҳам кўк отнинг ортидан юрибди. Кўк от бўлса, тепаликка яқин келиб, кўздан

¹2001-2005 йиллардаги Наманган ва Андижон вилояти бўйлаб олиб борилган тадқиқотлар давомида йиғилган дала материаллари.

² Бу ҳақда қаранг: Шевяков А. Культурный фольклор на шелковом пути // На Среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. Очерки истории и культуры. Т.: Фан, 1990; Абдулахатов Н. Фарғона зиёрагоҳлари // “Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2004.

ғойиб бўлибди. Дехқон тепаликка яқинроқ бориб қараса, у ерда ер ости йўли бор эмиш. У нима бўлса Худодан дебдиғда ер остига кирибди. Бир оз юргандан сўнг ёғоч рандалаётган соқоли кўксига тушиб турган қирқ кишига дуч келибди. Улардан каттасига дехқон салом бериб, ундан кўк отни қаёққа кетганини сўрабди. Шунда халиги чол: “Мен сени бу ерга нима мақсадда келганлигини биламан. Отимиз сен эккан беда даласини пайҳон қилган. Нобуд бўлган ҳосилини эвазига буни олгин”, деб дехқон чопонини этагига бир сиқим ёғоч пайраҳасини солиб берибди. Дехқон кекса чолнинг бу ишидан ҳайрон бўлиб, бирон бир сўз айтмай ортига қайтибди. Йўлғийўлакай этагидаги пайраҳаларни тўкиб ташлаб уйига келибди. Эрталаб уйқудан тургач, кечаги Чилтонтепада бўлиб ўтган воқеаларни эслаб чопонига қарабди. Не кўз билан кўрсинки, чопонида пайраҳа қолдиқлари эмас олтин зарралари ёпишиб турганмиш. Дехқон кечагилар оддий одам эмас, балки қирқ чилтон азизлардан эканлигини тушунибди. У дарҳол Чилтонтепа томон йўл олибди. Аммо кечаги ер ости йўлидан номғнишон ҳам тополмабди¹.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, халқимизда қадимдан муқаддаслаштирилган тепаликлар ва зиёратгоҳларда оқ ва кўк от билан боғлиқ ривоятлар кўплаб учрайди. Ахборотчиларнинг сўзларига кўра, оқ ва кўк тусли отлар азизғавлиёларга хос бўлиб, бундай отлар айнан муқаддас жойларда кишиларга кўриниш берадилар. Чунончи, Чилтон тепа зиёратгоҳидаги кўк от билан боғлиқ ривоятга ўхшаш ҳикояларни биз 1999 йили Олтиариқ туманидаги Зурайк момо ёдгорлиги ва 2010 йилда Тошлоқ тумани Арабмозор тепалигини ўрганиш чоғида ёзиб олган эдик².

Таъкид жоизки, халқимизда чилтонларни айнан хилват жойларда жумладан тепаликларда яшашлари тўғриси кўплаб ривоят ва афсоналар мавжуд³. Хусусан, Раҳматулло Юсуф бу ҳақда шундай афсонани келтиради:

“Майдон билан Жизмон сойнинг ўртасида бир нечта қишлоқлар бор. Шуларнинг бири Санги Жуман деб айтилади. Афсоналарга қараганда, Санги Жуман тоғида бир ғор бор эмиш. Шу ғор аҳли чилтонларнинг чилтон сайлаш мажлисхонаси эмиш”⁴.

Шу сингари ривоят Хоразмда ҳам мавжуд бўлиб, бу ҳақда Г.П.Снесарев қуйидагиларни келтиради: “Боқий дунёдан яширинган тақводор ҳақидаги фикр бу ерлардаги мусулмонлар ўртасида турли вариантларда кезиб юради, ўрта асрларда марказ бўлган Кўҳна Урганч шаҳарчасида ҳозирда Қирқ минг мулла (“Қирқ мулла” варианты ҳам бор) деб аталган тепалик мавжуд. Афсонага кўра, ғайридинлар босқини

¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Фарғона вилояти, Бувайда тумани Янгиқишлоқ М.Ф.Й. Чилтон маҳалласида яшовчи (1958 йилда туғилган) Буви Ойша Исоқовадан ёзиб олинди.

² Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. – Т.: “Шарк”, 2005; Абдулаҳатов Н., Тўхтабоев И. Тошлоқ тарихидан лавҳалар. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.

³ Гаврилов М.Ф. Материалы к этнографии “Тюрюк” Ура-тюбинского района. Т., 1929. С. 18.

⁴ Боболардан қолган нақллар. Ёзиб олувчи: Раҳматулло Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев ва У. Сатторов. – Т.: “Фан”, 1998. 50-б.

пайтида бу ерга тақводорлар яшириниб олишган. Ерга ётиб қулоқ солинса, уларнинг номоз ўқиётганлари эшитилар эмиш. Бу тепалик чўққисига бола кўрмаган аёллар чиқиб туришади: улар бола кўриш умидида тепаликдан пастга қадар юмалаб тушадилар”¹.

“Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиб” китобида авлиё ва чилтонлар тўғрисида шундай дейилади:

“Нақлдураким, ғайб эранлари жамоатдураким, буларни ражибиюн дерлар. Булар қирқ ададдураким, чилтонлар деюлур. Булар ҳамма вақт қирқтадан кам бўлмаслар, буюк инсондураким. Булардан бировлари дунёдан ўтсалар, инсонларнинг ичидан яхши ибодат кунанда ва солиҳ кишидан авлиё киши бўлса, қўшиб қўядирлар. Буларни ражибиюн дейишларининг сабаби ражаб ойи келса, уларнинг ҳолатлари ўзгача бўлиб, авлиёлик кучлари кўпаюр эрди. Бошқа ойларда бу хислат бўлмас эрди. Бу муборак ражаб ойида Ҳазрати Хизр алайҳиссалом бу жамоат бирла бўлур эрдилар. Дарвешлар бирғбиролари бирлан кучоқлашиб кўришар эрдилар. Ўтикодлари шул эрдиким, шоядким кўришганда, Хизр алайҳиссалом бўлсалар деб...

Шуни билмоқ керакким, Ер юзида чилтонлар бор. Булардан юқори мартабали турадиган ҳафтан бор. Булардан юқори мартабада турадиган ситанлар бор. Буларнинг устидан Қутби Абдол каттадураким”². Айтишларича, чилтонларни доимо зикру ёди Аллоҳда бўлади³. Уларни китобий тилда юқорида айтиб ўтганимиздек, “рижол ул ғайб” деб ҳам атайдилар⁴. Қадимшунос С.П.Толстов (1907-1976) ҳам аҳоли орасида “чилтон як тан, яъни чилтонлар бир бири билан жисман ва маънан бир вужуд” деган нақл мавжудлигини таъкидлайди⁵. Мазкур нақлнинг изоҳи куйидаги ривоятда ўз ифодасини топган:

“Ривоят қилинишича, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) бир кун асҳоби суффа хонақосига бориб, эшик қоқибди. Ичкаридан “Кимсан?” деган овоз эшитилибди. “Пайғамбарим буюрмишки, сизларни зиёрат қилсам”, дебди Муҳаммад алайҳиссалом. “Бор пайғамбарингнинг гапини умматига етказ, бизни пайғамбарга муҳтожлигимиз йўқ”, дейишибди сўфийлар. Пайғамбар қирқ қадам босган экан тангридан хонақоҳга қайтишга амр бўлибди. Бу гал ҳам “Кимсан?” деган савол такрорланибди. “Расулим буюрмиш...”, дебди пайғамбар. “Бу жойга расул сиғмайди”, деган эътироз бўлибди. Муҳаммад изига қайтган заҳоти Аллоҳнинг ўша амри такрорланибди. “Кимсан?” “Саййидул қавм, ходимул фуқаромен”, дебди пайғамбар. Ана шу гапдан сўнг эшик очилибди. Ҳазрати Муҳаммад ичкарига кириб қарасаки, аҳли суффа ўттиз тўққиз кишидан иборат эмиш. Пайғамбарнинг “Сизлар кимсизлар?” сўроғига улар “Қирқларингиз, дилу жону бир

¹Снесарев Г. Ҳазрат Али (этикод, ибодат ва афсоналар) // Атеистик суҳбатлар. - Т.: “Ўзбекистон”, 1990. 152-б.

²Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир маноқиб. –Т.: “Шарқ”, 1996. 243-244-б.

³Сайидумари Султони. Қиссаи Яққаб. – Д.: “Сурушан”, 2002. 10-б.

⁴Андреев А. М. Чильтаны в среднеазиатских верованиях. М.-Л., 1931. С. 333.

⁵Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: “Издание МГУ”, 1948. С.312.

кишилармиз, дейишибди”. “Бу сўзнинг исботи керак” дебди пайғамбар. Ўшанда Ҳазрат Али ҳам уларнинг орасида экану лекин ўзини танитмабди. Қирқлар “Биримиздан қон оқса, барчамиздан ҳам қон оқади” дебдилар”. Шунда Ҳазрат Али тифда қўлини тилганда бирданига ўттиз саккиз кишининг қўлигю товонидан қон оқа бошлабди. Пайғамбар албатта бу ходисотнинг сири билан қизиқибди. “Биттамиташқарида дейишибди улар, бизларга озиқ-овқат топиб келишга чиққан. Бу қон унинг қўлидан томчилаётган эди...” Ҳазрат Али қўлининг кесилган жойи боғланиши биланоқ, бошқалардан томаётган қон ҳам бир зумда тўхтабди...”¹.

Ҳазрат Али ва қирқ нафар азизлар ҳақидаги қарашлар халқ достонларида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, туркманлардаги “Гўрўғли” достонида Гўрўғлининг тушига Ҳазрат Али ва қирқ эранлар киради. Ҳазрат Али унга йўқолган тойчоғини топширади ва Гўрўғлини 120 йил умр кўришини олдиндан башорат қилади. Ҳазрат Али Гўрўғлининг қиличига дам солади ва уни ҳар қандай душманни енга олиш қудратига эга бўлган куч ато этади². Шунингдек “Чорёр” достонида ҳам шу мавзу тилга олинади:

“Муродтепанинг хосияти шул эди. Алининг шогирди Қамбар қирқ чилтон билан шароб ичадиган жойи эди. Ҳақ бандаси боргидай бўлса, ул тепага оч қолғонга овқат берар эди. Бефарзандга фарзанд берар эди. Кам давлатга давлат берар эди. Иссиғланса соя берарди. Астойдил ҳақ бандаси боргидай бўлса, муродини топар эди”³.

Шу ўринда Ҳабибулла Қодирийнинг “Отам ҳақида” номли хотираларидаги бир мисолни келтириш билан чилтонлар ҳақидаги фикримизга яна бир ойдинлик киритмоқчимиз:

“Духоба тўранинг Саримсоқбек охунд исмли кекса бир мударрис домласи бўлар экан. Ўзи Маъдалихон фожиаси пайтида Қўқон мадрасаларидан бирида дарсгўйлик қилган, Насрулло хунрезлигидан сўнг Наманганга кўчиб, унда турғун бўлиб қолган. Саримсоқбек охунд шундай ҳикоя қилган экан:

– Ёш, мағрур чоқларим, Қўқон мадрасасида дарсгўйлик қилар эдим. Шаҳарда Шерхон исмли бир девона бўларди. Девона негадир мени дўст кўрар, аксар талабалар билан машғул бўлган чоқларимда ҳам дарсхонамга тўғри кириб келиб, мени суҳбатга тутар эди. Унинг суҳбатига ҳам ўзимда қандайдир мойиллик ҳис қилардим. Чунки девонанинг фикрлари тиник, таъсирли эди.

Бир куни кечқурун, Шерхон девона одатича кириб келиб суҳбатлашиб ўтирди-да, “ҳозир сени бир жойга олиб бораман”, деди. Мен

¹Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1991. 250-б.

²Короглы Х. Г. Взаимо связи эпоса народов Средней Азии Ирана и Азербайджана. – М.: “Наука”, 1983. С. 177.

³Чорёр достони. Ёрлақаб охун Бекназар ўғлидан ёзиб олинган. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви.

“каёкка?” деб сўрадим. “Кейин биласан”, деди. Рад этгим келмай рози бўлдим. Биргалишиб кўчага чиққанимизда қоронғи тушиб қолган эди. Шерхон мени бошлаб шаҳар четроғидаги бир қабристонга олиб борди ва мени қолдириб: “мени шунда кут, ҳозир қайтаман”, дедиғда, қоронғиликка кириб ғойиб бўлди. Мен кутдимғкутдим. У қайтавермас эди. Ниҳоят кимсасиз хилватда ўтираверишдан зерикдим. Қабристонга кириб, уни излай бошладим...

Қабристоннинг баланд ерига чиқиб, атрофга назар солдим. Узоқ пастликдан милтираб шам нури кўринди. Астағаста унга яқинлашдим. Шам атрофида анча кишилар ўтирар ва нима тўғридадир секинғсекин мунозара қилишар эди. Уларнинг кўпчилиги танишдай кўринар эди. Мен хайрон бўлиб сўзларига кулоқ солдим.

“Ким бу Саримсоқбек охунд? Анави тилло жабдуқли от минувчи мударрисми? – дер эди бири. – Йўқ-йўқ, у ҳам бўлмайди, хавоси баланд, кибрли одам...”

Ажаб, булар ким, нега қабристонда йиғилдилар, нечун мени устимда гап юрғизадилар, деган саволлар мени жуда қизиқтирса ҳам, ҳалиги кимсанинг менинг ҳақимда берган баҳосидан аччиғландим. Ҳамроҳимни кутмай уйга қайтдим.

Эртасига Шерхон мадрасага келди. Мен уни ранжиганнамо қарши олдим. “Кеча кутмай кетиб қолибсан?ғдеди у ўтириб ва менинг юзимга тикилиб кулди. – Кеча бизнинг суҳбатни тинглабсанға?..” Мен тасдиқ ишорасини бердим ва “сир”ни сўрадим.

“Биз қирқ киши – фақирлармиз. Ҳақиқат, адолат излаш, одамийлик, камтарликка йўл бошлаш, ғарибғмискинларга кўмак этиш асли ғоямиздир. Яқинда бир шеригимиз ўлди. Ўрнига мен сени номзод кўрсатган эдим. Лойиқ кўришмади...” – деди Шерхон.

Мен ажабланиб, Шерхондан сўрадим:

– Яхши, нега йиғилишни қабристонда қиласизлар?

– Чунки қабристондан ўзга еримиз йўқ, – деб жавоб қилди у...

– Насруллахон Қўқонга ҳужум қилганда мазкур фақирлар шаҳарни, айниқса мардонавор мудофаа қилдилар ва кўплари жангда ҳалок бўлдилар. Мен эса Наманганга кўчиб ўтишга мажбур бўлдим, – дейди Саримсоқбек охунд, Духоба тўрага...¹

Алихонтўра Соғуний ислом анъанасида 40 саноғи билан боғлиқ куйидагича қарашлар мавжуд эканлигини таъкидлайди: «Мана шундоқ бўлиб, Ҳазрати Умар иймонга киришлари билан, мўминларнинг сони қирққа етди. Энди 40 кишининг ҳиммати, нияти бир мақсад устида тўпланса, ани 40-и чикди демакдур. Сонлар ичида 40 саноғи диний томондин қаралганда ҳам бир ҳосиятга эга эканлиги маълум бўлди. Чунки пайғамбаримиз айтдилар: “Ҳар ким 40 кунгача узмасдин дилини худо

¹Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти”, 1983. 214-216-б.

ёдида тута билса, анинг дилидин ҳикмат булоғи тилига қайнаб чиқар”, ғ дедилар. Мана шунинг учун ўтган авлиёлар ҳилват тутиб, 40 кун –чилла ўтиришни ўзларига одат қилмишлардур”¹.

Авлиёлар тарихи мавзусига доир адабиётларда чилтонлар тўғрисида кўп маълумотлар учрайди. Уларда таъкидланишича, чилтанғқирқлар, авлиёлар жамоасидирким, Ҳақ таоло дунёни уларнинг вужудида коим этмишдир. Қайси бир инсонки улар суҳбатига муяссар бўлса, улуғлик даражасига етишади. Бу ҳақда ҳазрати Шайх Фаридиддин Аттор куйидаги воқеани баён этади:

“Шайх Абу Бакр Варроқ: “Бир куни ҳазрати Муҳаммад Термизий: “Сени бир ерга олиб борсам, мен билан борурмисан?” деганида “Борурмен” деб жавоб берди. Олдига тушди, биргаликда кетдилар. Бир мушкул ерлардан ўтдилар. Ногоҳ бир дарахт тагига етдилар. Унда олтин тахт қурилган бўлиб, оппоқ кийимлар кийган, чиройлик, кўркам киши тахт устида ўлтирар эди. Унинг ҳузурига бориб, салом бердилар. Ул киши ҳазрати Муҳаммад Термизийга таъзим қилиб, ёнига ўтказди. Кўп турли сўзлардан сўзлашдилар. У ҳеч уларнинг сўзини тушунмади. Бир соатдан кейин ҳар томондан тўпғтўп одамлар келишди. Қирқ киши бўлдилар. Тахт устида ўлтирган зот кўкдан ёнига ишорат қилган эди, таом тушди. Едилар. Кўп турфа сўзларни сўйлашдилар. Ҳаким Термизий ижозат сўради. Изларига қайтдилар. Кетаётиб Абу Варроқ Термизийга қараб: “Юргил, саййидлардан бўлдинг”, деди. Бир соат ичида Термизга етдилар. Унга (яна): “Бул борганимиз ер Термиздан бир ойлик йўлдир”, деди. “Бул борганимиз манзил қаер ва ул тахт устида ўлтирган киши кимдир?”. “Борганимиз ер Бани Исроил юрти, ул эр Қутб эди, ул келганлар эса қирқлар (чилтан), эди”, деди”².

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, гарчанд зиёратгоҳ номи билан Чилтон мазор деб юритилсада, бироқ бу ердаги қирқ рақами асосан шартли эканлигини ҳисобга олиш зарур бўлади. Чунки мазорга қирқ киши дафн этилмаган бўлсада, кўп деган маънода шу ном билан аталиши анъанавий тус олган кўринади³. Бундай мазорлардан бири тўғрисида уйғур олимаси Роҳила Довуд ҳам ўзининг “Уйғур мазорлари” номли асарида: “Чилтон мазор” “Ҳапта Муҳаммадан” мазори деб (ҳам) аталади. Ҳапта Муҳаммад ислом динининг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломни билгучи етти киши деган маънони билдиради”, деб таъкидлаб ўтади⁴. Чунончи яна бир уйғур олими Аблиз Урхун “Ҳафта Муҳаммадан” мазор асли чилтонлар номи билан боғлиқлиги ҳақида ўзининг “Муҳаммад Сиддиқ Залилий ва унинг “Тазкираи чилтон” асари” номли мақоласида куйидагиларни келтиради:

¹Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. – Т.: “Шарқ”, 2004. 28-б.

² Фаридиддин Аттор. Тазкират–ул авлиё. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1997. 113-б.

³Абдулаҳатов Н., Исҳоқова З. Ўзбек халқининг демонологик қарашлари // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент-Наманган, 2007. 240-б.

⁴ Роҳила Довуд. Уйғур мазорлари. Урумчи.: “Шинжон халқ нашриёти”, 2001 83-б.

“Асар воқеалари афсонавий тус олган бўлиб, Саудия Арабистондан бошланиб, Ёркандда ниҳоясига етади. Асар воқеаларида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) парвариш қилган бир туп дарахтга балойи офат ёғдирувчи қушнинг қўниши, дарахт япроқларини сарғайиб тўкилиши ва Пайғамбарнинг қизи Фотима(р.а.)га касал етиб келганлигидан бошланади. Бу аҳволдан паришон бўлган Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) Худога нола қилиб, дуо қилади. Аллоҳ меҳриғшафқат ёғдириб осмоннинг тўртинчи каватида тургувчи 40 мардон (чилтон)дан етти кишини ёрдамга юборади. Бу етти киши дуоғтакбир қилиб, Фотима(р.а.)га теккан касални ва Мадина шаҳрига келган балойи-офатларни даф қиладилар. Бу етти тан (ҳафтан) кейин шу заминда ўрнашиб, Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг суҳбатида бўлиб, унинг яқин дўстига айланишади. Шу сабабдан бу кишилар “Ҳафта Муҳаммадан” (Муҳаммаднинг етти дўсти) деб аталганлар. Кўп ўтмай Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) вафот этади. Етти киши бу ерда одамларни даволаш учун туриб қоладилар ва Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.)нинг қабри олдига келиб, қаерга бориб фаолиятларини давом эттиришларини сўрайдилар. Шу пайт Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) пайдо бўлиб, уларни Тотор (Ёрканд) заминига боришга даъват қилади ва қўлларига бир ҳасса беради. Шунинг билан улар Ёркандга келиб, дуоғтакбир ўқиб, кишиларни касаллик азобидан халос этадилар. Кунларнинг бирида уларнинг ерга санчиб қўйган ҳассаси кўклуб қолади. Шунинг билан улар ўша жойга макон қуришиб, ҳаммаси шу ерда дунёдан ўтадилар”¹.

Демак, чилтон номи ўша ерга дафн этилган шахснинг валийлик даражасига эришганлигига берилган сифатлардан бўлиб кўп ҳолларда улуғ зотларни номига нисбатан ҳам қўлланиб келинган. Масалан, Чилгаз ота номи билан боғлиқ зиёратгоҳларни олайлик. Фарғона вилояти Қува туманидаги Чилгаз ота зиёратгоҳини чилтонлардан бири бўлган Чилгаз ота исмли авлиё дафн этилганлиги тўғрисидаги ривоятлар ҳозирга қадар сақланиб қолган².

Маълумотларга кўра, ислом анъанасида 40 саноғи ҳам қадимдан алоҳида ўрин тутиб келган. Айниқса, қирқ ғозий тўғрисидаги қарашлар ўз навбатида кейинчалик чилтонларга нисбат берилганлиги эҳтимолдан холи эмас. Уйғур олими Раҳмон Абдурахимнинг келтирган маълумотларига кўра уйғурларда қирқ сонининг қадимдан улуғлаб келинишининг замирида ғазот жанглирида шаҳид бўлган қирқ саҳоба билан боғлиқ тушунчалар ётади³. Бундай қарашлар “Дарбанднома” асарида ҳам тилга олинади⁴. Яъни ислом дини учун бўлган курашларда қирқ нафар мард баҳодирларнинг шаҳид бўлишлари ҳақидаги тушунчалар даврлар ўтиши билан ғайритабиий кучга эга бўлган афсонавий чилтонларга кўчган

¹ Abliz Orhun. Muhammad Sidiq Zelili and his work “Täzkirä-yi chehlten” // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hınjiang. 2008. p.9.

² Дала тадқиқотлари. 2007 йил. Фарғона вилояти, Қува тумани, Найман қишлоғида яшовчи (1926 йил туғилган) Зокирхўжа Авлиёхон ўғлидан ёзиб олинди.

³ Раҳмон Абдурахмон. Уйғурларда шомонизм. Бейчик. 2006. 288- б.

⁴ Аббас –Кули - Ага Бакиханов “Кудси”. Глюстан-Ирам. Баку. 1926. С. 38.

бўлиши мумкин. Эртақларга эътибор берилса, Подшо тахт вориси бўлган ўғлига 39 навкар қўшиб беради, улар 40 нафар бўлиб, бирга истиқомат қилишади, шахзоданинг тарбияси ва маишати билан машғул бўлишади. Бунда ҳам маълум сабаб бўлса керак.

Чилтонтепа зиёратгоҳида XIX асрга мансуб чироқдон сақланиб қолган. Бу ерда қабр мавжуд эмас, балки келувчиларга амалларни бажаришлари учун зиёратхона барпо қилинган.

ГЎДАК МОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Гўдакмозор зиёрагоҳи Бувайда тумани Ўрта Ўнғирот қишлоғида жойлашган. Ушбу зиёратгоҳга аввалги вақтларда гўдаклар дафн қилинганлиги учун шу ном билан аталган экан. Умуман олганда, Фарғона водийсида қадимдан дунёдан бевақт ўтиб қолган ёш норасида болаларни дафн қилиш учун жойлар, асосан, азизғавлиёлар дафн этилган мазор атрофида танлаган. Масалан, Марғилон шаҳридаги Азиз мазор зиёратгоҳини олайлик. Аввалги вақтларда Азиз мазор зиёратгоҳи атрофларига гўдакларни дафн қилишганлиги боис уни Гўдакмозор деб ҳам аташган¹. Аёллар туғилган фарзанди касаликка чалинса, Гўдакмозорга бориб зиёрат қилиниб, ис чиқарилса, бола касалдан фориғ бўлади деб қараганлар.

Таъкидлаб ўтиш керакки, Гўдакмозор номи билан аталувчи тепаликлар ва зиёратгоҳлар Республикаимизнинг барча вилоятларида мавжуд. Масалан, Андижон вилоятининг Балиқчи тумани Қўштепа қишлоғида, Наманган вилояти, Норин тумани Ҳаққулбод қишлоғида, Жиззах вилояти, Жиззах туманида ҳам худди шу ном билан аталувчи мазорлар мавжуддир.

Бундай мазорлардан бири Фарғона вилояти Қува тумани Бегобод қишлоғида жойлашган. Нақл қилишларича, қадимда бир мўйсафид чол шом пайтида даладан қайтаётса, унинг қулоғига ҳозирги Гўдакмозор ўрнидан бир неча чақалоқларнинг йиғиси эшитилибди. Мўйсафид чол бу ҳолатни келиб қишлоқдагиларга сўзлаб берибди. Шундан кейин у ерга мазор тиклашибди ва қайси гўдак бевақт нобуд бўлса, шу ерга дафн эта бошлабдилар. Шундан бери мазорга асосан фарзандталаб аёллар зиёратга келадилар.

“Гўдакмозор” номи билан аталувчи мазорлар ҳақида штган аср олтмишинчи йилларида таъйинотчи А. Алимўхамедов шундай ёзган эди: “Динга ишонувчи кишилар умумий мазор – зиёратгоҳлардан ташқари руҳонийлар кўплаб алоҳида “Гўдакмозорлар”ни вужудга келтирганлар. Бу

¹Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари...218-б.

мозорларга асосан турли касалликлар билан оғриган ёш болалар олиб борилади.

Бундай мозорлардан бири Фарғона шаҳрининг аэропортига яқин жойда жойлашган бўлиб, “Гўдакмозор” ёки “Парпи ота” мозори деб юритилади. Бу мозорга динга ишонувчи аёллар бола туғилгач йиғлоқ бўлса ёки онасини эммай қўйса олиб келадилар.

Гўдакни олиб бориб “Бу сенинг боланг, меники эмас, дарди шу ерда қолсин, соғлиғи менга бўлсин. Агар боланинг дарди тузалиб кетса, отини Парпи қўяман, жонлиқ олиб сўяман”, деган ибораларни айтиб, мозорга сиғинадилар, ундан фарзадларига шифо тилайдилар.

Қува туманидаги Тажриба станциясининг чегарасида ҳам “Гўдак пирим” мозори бор. Бунга ҳам янги туғилган ва касалманд бўлиб қолган болаларни олиб келадилар. Гўдакнинг устғбош кийимларини ечиб, унинг юрагига очиб ташлаб, мозорга “ҳадя” қиладилар, боланинг дардини енгиллаштиришни ва шифо беришни ўтиниб сўрайдилар”¹.

Гўдаклар билан боғлиқ бўлган зиёратгоҳларни айнан Парпи номи билан боғлашлари хусусида мозор шайхлари билан олиб борган суҳбатларимиз чоғида улар Парпи исмли авлиёнинг гўдакларни ҳимоя қилишини айтдилар². Изланишларимиз шуни кўрсатдики, чиндан ҳам Парпи ота исмли авлиё ўтмишда халқ орасида машҳур бўлган. Элшунос олим О.Муродов томонидан ёзиб олган Қори Қулмуроднинг авлиёларга қилган муножоти матнида бу ном ҳам тилга олинади:

*Нур ато валиларни тили билан сиздан мадад тиларман,
Парпи ато валиларни тил билан сиздан мадад тиларман*³.

“Алпомиш” достонида Ҳақимбекни азиз-авлиёлардан мадад тилаган вақтида Парпи ота авлиёга ҳам мурожаат қилади:

*Парпи ота мададкор, бир ҳимматгузор,
Берса Новқа бунда мадад Боғмозор*⁴.

Кўриниб турибдики, аҳоли ўртасида азизғавлиёлар тўғрисидаги қарашларда Парпи ота исмли авлиёнинг ҳам ўзига хос ўрни бўлган. Шу сабабдан унинг номи билан боғлиқ жой номлари юртимизда ҳозирга қадар сақланиб қолган. Бу ҳақда С.Қораев жумладан қуйидагиларни баён этади:

“Парпата – Сирдарё области Жиззах районидаги қишлоқ номи. Асли: Парпиота. Диний ном. Парпиота – жисмоний жиҳатдан ногирон бўлган

¹Алимухамедов А. “Муқаддас” ва “қадамжойлар”нинг пайдо бўлиши ва зарарлари. Т.,1966. 27-б.

²Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти Бешариқ тумани Рапқон қишлоғида яшовчи Ойинсо Тожиевадан (1937 йилда туғилган) ёзиб олинди.

³Муродов. О. Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средняя части долины Зарафшана // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: “Наука”, 1975. С. 102.

⁴Алпомиш / Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи: Махмуд Зарифов. Нашрга тайёрловчилар: Ҳоди Зариф ва Тўра Мирзаев. –Т.: “Шарқ”, 1998. –Б. 285.

(парпи касаллигига йўлиққан) кишиларни тузатадиган авлиёнинг кадамжоси, “муқаддас” жой бўлган. Зомин райони Увол қишлоғида ҳам Парпиота деган тешиктош, Парпиойим деган жой, Тошкент областининг Ўрта Чирчиқ районида ҳам Парписой деган қишлоқ бор. Парпитош деган минерал (тош) ва парпи деган доривор ўт ҳам шу эътиқод билан боғлиқ бўлса керак”¹.

Таъкидлаш жоизки, Парпи ота тўғрисидаги қарашлар замирида қадимги даврларда Марказий Осиё халқларида гўдакларни химоя қилувчи илоҳ билан боғлиқ қарашлар сақланиб қолганлиги эҳтимолдан холи эмас. Чунки гўдакларга ҳомийлик қилувчи илоҳ билан боғлиқ моддий топилмалар қадимшунослар томонидан аниқланган эди. Бу ҳақда қадимшунос олим А.Мирбобоевнинг фикрларига эътибор берайлик:

“Илк ўрта асрларга оид археологик ёдгорликлардан топилган осориғатикалардан маълум бўлмоқдаки, кишиларнинг эътиқодида Юнон ва Миср афсоналаридан ўзлаштирилган илоҳлар ва жинлар билан боғлиқ қарашлар муҳим ўрин эгаллаган... Гўдакларни соғлиғини асровчи деб эътироф этилган илоҳ ҳам ғоят эъзозланиб, уни оддийгина “Болалар худоси” деб атаганлар. Бундай вазифани Миср худоси Гарпократ бажарган. Миср афсоналарига кўра, ер ости худоси Осириснинг хотини Исида ўз ўғлини Гарпократ, яъни “беғуноҳ, ғаройиб чақалоқ” деб атаган. Марказий Осиёда Гарпократнинг ягона тош шакли 1947 йили Фарҳод ГЭСни қурилиши вақтида Сирдарёдан топилган эди. У хризолитдан ишланган туморга лабига бармоғини текизиб туган чақалоқ қиёфасида тасвирланган эди. Мазкур образни қадимдан кўчиб юрувчи дейиш мумкин. Чунки болаларнинг, айниқса чақалоқ ёшидагиларнинг кўп ўлими она аёлларни кимга мансуб бўлишидан қатъий назар ҳар қандай илоҳлардан ёрдам сўраб илтижо қилишларига мажбур этган”².

Фарғона водийси зиёратгоҳларини тадқиқ этиш мобайнида биз аҳоли орасида азизғавлиёлар мазоридан гўдак йиғиси келиб туриши ҳақидаги қарашларга дуч келдик. Икромиддин Останақулнинг “Туронлик валийлар” номли китобидаги қуйидаги маълумотлари фикримизнинг яққол далилидир: “Мирраҳим эшон Тумор қишлоғидаги мазорга дафн этилган. Йигирманчи йилларда мазор ҳовлисига аҳолидан сутғёғ қабул қилиш солиқ пункти очилади. Қабрлар оёқ ости бўлади. Кечалари Мирраҳим эшоннинг қабридан гўдакнинг йиғлаган овози келаверади. Солиқчилар кўрқишиб, пунктни бошқа жойга кўчиришга мажбур бўлишади”³.

Ахборотчиларнинг таъкидлашларича, азиз-авлиёлар дафн этилган жойларга гўдак болаларнинг дафн этилишига сабаб уларнинг покиза ва беғубор эканлиги ҳамда азизлар ҳаётлик вақтларида болаларни яхши

¹Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? ... 95-б.

²Мирбобоев А. Черты культуры и идеологии древних уструшанцев // Фарханг.Д., 2002. № 7-8. 28-б.

³Икромиддин Останақул. Фарғоналик валийлар. –Т.: “Мовароуннаҳр”, 2001. 81-б.

кўрганликларидир¹. Бинобарин, “бола-фаришта” деган қарашлар туфайли уларни қадимдан алоҳида жойларга дафн этганлар. Маълумотларга кўра, суюкли фарзандидан айрилиб қолган отағоналар чақалоқларининг қабри айнан азизғавлиёлар олдида бўлишини истаганлар. Уларнинг тасаввурида азизлар чақалоқларга нариги дунёда ҳам ғамхўрлик қиладилар. Мисол тариқасида Наманган вилоятидаги Мушқилкушод она мазорини олайлик. Мушқилкушод она зиёратгоҳи олдида “Мушқилкушод онамизни бағрида бўлсинлар”, деган тушунчалар остида эрта бевақт ўтиб қолган гўдакларни ҳам дафн этганлар².

Шунингдек Чодак (Наманган вилояти) қишлоғидаги Хўжа Рўшнойи мазори хусусида ҳам шундай қарашлар мавжуд: Ривоятларга қараганда, Чилторон маҳалласида келажак ҳақида каромат қиладиган бир инсон яшаган экан. У киши ўз ўлимини ҳам олдидан башорат қилиб, мана шу дўнгликни мазори учун танлаган, кейин ўз қабрига ўзи бориб ётган ҳамда “Фақат менинг устимга тупроқ тортсангиз бас, атрофимга эса гўдаклар кўйилсин” деб васият қилган экан³.

Ҳар гал Гўдакмазорлар билан боғлиқ зиёратгоҳларни ўрганар эканмиз беихтиёр ўтмишда бир неча фарзандларини қаро ерга топширган бағри кемтик онаизорларнинг аянчли қисмати кўз олимизга келади. Тасаввур қилинг, фарзандингиз сал бўлса-да ўзини лоҳас сеза бошласа, баданида иссиқлик пайдо бўлса, албатта тез ёрдамга қўнғироқ қиласиз ёки уни яқин жойдаги шифохонага олиб борасиз. Бироқ ўтмишда бундай имкониятлардан маҳрум бўлган онаизорлар касал фарзандига қандай ёрдам кўрсата олар эди? Ҳозирда юқумли касалликларга қарши болалар ёппа эмланиб касалликнинг олди олинаятганлиги отағоналар учун нақадар яхши бўлганлигини биз мана энди тушуниб етаямиз. Ўтмишда медицина ривожланмаганлиги туфайли болалар ўлими жуда кўп бўлган. Бир аёл 14-16 фарзанд туққан бўлса-да, қизамиқ, чечак каби эпидемик касалликлар кенг тарқалгани учун 5-6 нафари тирик қолган. Бир қишлоққа юқумли касаллик ораласа, аввало у ернинг гўдаклари жон таслим қилганлар. Бундай пайтларда кечагина кулгиси билан уйни жаранглатиб чопқиллаб юрган шўх болалар касаликка бардош бера олмай силласи қуриб, сўлаётган гул ғунчасини эслатади. Айниқса, касаликка кўника олмаган ёш мурғак гўдаклар чорасиз қолган ота-онасига сўнги бор илтижо билан бокқанларича, дунёдан маюс кўзларини юмардилар. Шу сабабдан қабристонларда болаларнинг қабрлари, яъни “Гўдакмазор”лар кўпайиб кетган, қабрлар тепасида улар ўйнай олмаган латта-путта ўйинчоқларини кўриш мумкин эди⁴.

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти, Бешарик тумани Гамбой қишлоғида яшовчи (1940 йилда туғилган) Улчакон Эргашхўжаевдан ёзиб олинди.

² Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Наманган вилояти, Наманган тумани, Бектемир қишлоғи.

³ Ўлмас Баҳромзода. Чодак (қишлоқ тарихидан лавҳалар). – Н.: “Наманган”, 2000.31-б.

⁴ Абдулаҳатов Н., Азимов В. Эл ва ер фарзанди. – Т.: “Шарқ”, 2008. 8-б.

Шу ўринда Алихонтўра Соғунийнинг қуйидаги хотираларини эътиборингизга ҳавола этмоқчимиз:

“Қиссадин – ҳисса, сўздин – сўз чиқар дегандек, бу китоб ёзгувчи Алихон Шокирхонтўра ўғлидурман, таҳминан ҳижрат тарихининг 1342 (милодий 1923 йил) эрди, ўз туғилган жойим, она Ватаним Туркистоннинг эски маркази, тарихларда Бола Соғун номлик, бу кунларда Тўқмоқ деб аталган шаҳарда диний хизмат қилиб турдим. Шу чоқда ёшим ўттиздан кўб ошмаган эди. Шу йили еримизда қизамиқ касаллиги тарқалиб, унга қариши тиббий ёрдамлар етишмасликдин, кўп болалар ўлимга учрадилар. Шу қаторда менинг ҳам уч ўғлим, беш ёшлик Асрорхон, Муҳаммадхон, Мухторхон, булар бир ярим ёшлик, уч кунда кетмакет вафот топдилар. Асрорхонни омон қолишини тилаб, укалари ўлганида кўп ортиқча койинмадим. Аввал икки укаси вафот бўлиб, сўнгра Асрорхоннинг касали оғирлашди. Мен қилмаган илож қолмади. Ўзимнинг ҳам эски тиб илмидан анча маълумотим бор эди. Турлик иложларни қилиб кўрдим, ҳеч бир фойда бермади. Охири жисмоний иложлардин зерикиб, руҳоний иложлардин шифо изладим. Яхши одамларга дам солдириши, худо йўлида ҳайргәҳсон қилиб, садақа бериши каби ишларни кўп қилдим. Булардин ҳеч фойда кўролмадим. Кишиларни ўқиб, дам урганига қаноат қилмай, бу ишга ўзим киришиб, бир ўлтиришида тўртгёбеш соат тинмасдин ҳар турлик дуолар ўқиб, дам урдим. Буни ҳам фойдасини билмадим. “Ҳаётул ҳайвон” китобида айтилган экан: “Агар киши бошига бир мушкул иш тушса, катта бир семиз қора қўчқор олсин. Уни бошига мушкул иш тушган киши ўз қўли билан бўғизласин. Агар бу қийинчилик бола устида бўлса, отаси – Эй, бор худоё, шу қўчқорнинг жони боламнинг жонига бадал бўлсин, деб Аллоҳдин тилаб туриб, пичоқ сурсин, сўнгра унинг гўштини олтмиш бўлак қилиб, олмиш мискинга берсин, хоҳи жон, хоҳи молга, ҳар қандоқ мушкул бало келган бўлса, шу билан даф бўлгай, бу иш мужарраб дейилмишдур”. Бу ҳам қолмасин, деб ихлос билан кўп ерлардан излатиб юриб, шул сифатлик қўчқорни топтуриб келдим. Ўзим умр ичида мол эмас, чумчуқ ҳам сўйиб кўрмаган бўлсам ҳам, бу жониворни боламга фидо қилсам. Исмоил алайҳиссалом ўлимдан қутулгандек, боламни жони саломат қолгайму, деб бош яланг қиблага қараб туриб, ул жониворни бўғизладим, китобнинг деганидек, олмиш тақсим қилиб, бўлгунимча улгуролмай, кечага қолдим. Тун ярмидан ўтиб, эл қаттиқ уйқуга ботди. Бундоқ вақтда олтмиш мискинни қаёқдан топгаймиз, ният қилиб, ишимизни битирдик, тонг отгандин сўнгра бу ишни бажаргаймиз, деб қайтиб келиб бола олдига кирсам, ўғлимнинг холи оғирлашиб қолибдур. Марҳум онаси, қараб туришига тоқатим қолмади, деб болани қучоғимга қўйиб, ўзи йиглаб таиқарига чиқди. Иккинчи киришига чидай олмай, қўра айланиб йиглаб юрди. Мен бўлсам юзига термулиб ўтиришидан боиқа чора топа олмадим. Бутун сабаблардин қўл тортиб, қазони кутиб ўтирдим. Шу паслаишганича паслаша бориб, охири саҳар вақти жон таслим қилди. Қазога ҳеч чора йўқлиги кўз олдимизга келди. Ўзимнинг нақадар ожиз эканлигимни яхши

тушундим. Бу боланинг дардида иккигуч кун илгари ўтган икки гўдакни кўп эскамаган бўлсак ҳам, бундин ажраган сўнгида уч фарзанд доғи бир келиб, юракларимизни ёндирди. Бу оғир юкни кўтара олмай, онаси ўзидан кетиб йиқилди. Бу ҳам ўлган қаторида бўлиб, уй ўртасида чўзилиб ётди”¹.

Халқимизда фарзанд тўғрисида бир қанча пурҳикмат мақоллар мавжуд. “Фарзанд бахти - она жамоли”, “Фарзанд- дилбанд”, “Фарзанд белнинг қуввати”, “Фарзандим – асал-қандим” каби мақоллар шулар жумласидандир. Бу мақоллардан кўринадикки, фарзандни болажон халқимиз бениҳоя қадрлайди. Уларни имкон қадар қалб меҳрлари билан бекаму кўст қилиб ўстиришга ҳаракат қилади. Фарзанд оиланинг чироғини ўчирмай, авлодни давом эттирувчи, отағонанинг қўлидан ишини олиб, мушкулларини енгил қилувчи, уларга ғамхўрлик кўрсатувчи шахсдир. Бироқ ўлим отағонанинг умид орзуларини сўндиради, улар фарзандларини беҳад севсалар-да, ўлим олдидаги иложсизликлари отағона дилида бир умрлик ўчмас доғ қолдириб кетади. Фарзанддан айрилиш, уни доғида куйиш отағона учун энг оғир мусибатдир. Ахир не-не умид, орзу-ҳаваслар билан ўстирган фарзандини ўз бағридан юлиб олиб, қора ерга топширишга қайси ота-онанинг юраги чидайди?! Халқимизда “Ота-онанинг доғи оз-моз, фарзанд доғи тинч қўймас”, деган мақол айнан шундан келиб чиққан². Мана шундай жудоликлар халқимизда турли қарашларни келтириб чиқариши табиий бир ҳол эди³. Шу сабабдан биз Гўдакмозор зиёратгоҳларини ўрганиш давомида халқимизда фарзанд кўриш билан боғлиқ айрим қарашларга ҳам эътиборимизни қаратдик.

Маълумотларга кўра, бурунги даврларда қайси бир хонадонда бола ўлими кўп бўлса, янги туғилган чақалоққа “Ўлмас”, “Умринисо”, “Турсун”, “Тўхтасин”, “Турдиали” сингари ном қўйганлар. Ҳатто болани ўлмай тошдек мустаҳкам соғлом бўлиши учун унга Сангин, Тошхон исмларини ҳам қўйишган⁴.

Элшунос олим В.Н. Басиловнинг (1937-1998) таъкидлашича, ўтмишда болаларни ёвуз руҳлардан ҳимоя қилиш мақсадида Фарғона водийси ўзбеклари орасида “ақиқа” маросими ўтказилган⁵. Биз мазкур маросим юзасидан олиб борган изланишларимиз чоғида қуйидагиларни аниқлашга муяссар бўлдик.

Ахборотчиларнинг таъкидлашларича, қайси бир аёлнинг боласи турмай нобуд бўлаверса, ушбу иримни амалга оширганлар. Яъни, ўша аёл хомиладор бўлгач, битта кўзичоқ олиб боқилган. Тўлғоқ тутган пайтда боқилган кўзини сўйганлар. Гўштига тиғ текизмасдан одамларга

¹Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий...-240–241-б.

² Абдулахатов Н. Ўзбек халқ йиғиларининг жанр хусусиятига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1998. № 4.

³Бу ҳақда қаранг: Троицкая А.Л. Первые сорок дней ребенка (чилла) среди оседлого населения Ташкента и Чимкентского уезда. Ташкент, 1927.

⁴Андреев М.С. Материалы по этнографы Ягноба... С 125.

⁵Басилов В.Н. Доисламские верования в сознании и поведении современных верующих // Научный атеизм. – М.: “Знание”, 1984. № 11. С. 39.

егиздирилган. Қолган оёқ, калла ва пойчаларини оқ сурпга ўраб Ойилахон (ном шартли равишда) деб ном қўйиб, қабристонга кўмиб келганлар. Шундан сўнг чақалоққа “Турсунхон” деган исми беришиб, аёллар уни этакларига солиб, уч хил ипни чуваллаштириб, қўллариди чуваланган ипни судраб этакка солинган чақалоқ билан еттита хонадон эшигига борганлар. Эшик эгалари билан:

– Турсинми?

– Турсин, деб савол-жавоб қилганлар. Кейин болани олиб келишиб, онасига кўрсатишган ва она боласини кўриб, бир марта эмизган”¹.

Маълумотларга кўра, бундай одат уй ҳайвонларидан ташқари латта кўғирчоққа нисбатан ҳам қўлланилган. Яъни ўша кўғирчоққа чақалоқ исмини бериб, уни оқ сурпга ўраб, қабристонга қўйиб келганлар².

Болаларни даволашда “кўчирик” маросимига ҳам эътибор берганлар. Ушбу маросимни ўтказишдан асосий мақсад боланинг касалини бирон-бир жонивор ёки буюмга ўтказиб юбориш йўли билан амалга оширилган³.

Ахборотчи Инобатхон Болтабоевага кўра, фарзандлари туравермагач, бешинчи фарзанди туғилиши билан онаси уни чақалоқ билан аравада тегирмончига олиб борган. Тегирмончи тарозининг бир палласига чақалоқни, бир палласига чақалоқнинг вазнига тенг буғдой солиб тортган. Шундан сўнг тортилган буғдойни бир донасини олиб тегирмон атрофида етти марта айланган. Шундан сўнг ўша буғдой донасини чақалоқнинг қулоғига тешиб ўтказилган. Инобатхон Болтабоеванинг айтишича, шу зайлда бешинчи фарзандини сақлаб қолган. Қизиғи шундаки, чақалоқни тарозида буғдой билан тортиш одати дарвозлик тожикларнинг “бола ўғирлаш” маросимида ҳам уюштирилган. Ушбу маросимда янги туғилган чақалоқни аёллардан бири «ўғирлайди» ва чақалоқни онасига қайтариб сотади. Шу боис бола қайтиб сотиб олинганлиги учун ўғил бўлса “Сотиволди” ёки чақалоқни тўлаб олдик деган маънода “Тўлан”, қиз бўлса, “Соттихон” деб исм беришган. Чақалоқни тарози палласига қўйиб уни оғирлик вазнига тенг баробар буғдойни “ўғри аёл”га тортиб берганлар⁴. Болага Таваккал исмини қўйиш ҳам кўпроқ шу тушунчалар асосида шаклланган. Элшунос олима Л.А.Чвырга кўра, буғдой қут-барака ва мўл-кўлчилик рамзи ҳисобланган. Буғдой сомонидан бешикка таглик қилиш шу қараш асосида келиб чиқанлиги эҳтимолдан холи эмас. Шу боис Юқори Зарафшон бўйларида

¹Дала тадқиқотлари. 2001 йил. Фарғона вилояти, Тошлоқ туманида яшовчи (1953 йилда туғилган) Фотима Ғофуровадан ёзиб олинди.

²Дала тадқиқотлари. 2002 йил. Фарғона вилояти, Кува тумани, Янгичек қишлоғида яшовчи (1937 йилда туғилган) Кимёхон Зокировадан ёзиб олинди.

³Қаранг: Троицкая А.Л. Лечение больных знанием злых духов (кучурук) среди оседлого населения Туркестана // Бюллетень С.А.Г.У. 1925. №10. С. 145-155.

⁴Таджики Каратегина и Дарваза. Вып 3. Д., 1978. С 77.

яшовчи тожикларда “кўп фарзанд кўрсин” деган мақсадда келиннинг оёқ кийимига бугдой сепганлар¹.

Ахборотчи Ойимхон Юнусова бу ҳақда шундай ҳикоя қилади: “Холамнинг фарзандлари туғилиши билан нобуд бўлавергач, янги туққан вақти чақалоғини бешикка солишдан олдин шу бешикка худди одам боласини беллагандек мушукни беладилар. Шундан сўнг мушукни бешикдан ечиб олиб, чақалоқни ётқиздилар. Мана шу одатдан кейин холам яна етти фарзанд кўрди ва уларнинг ҳаммаси ҳозирда соғ-саломатдирлар. Унга кўра мушук турли бало ва касалликларни ўзига олар эмиш”².

Б. А. Литвинскийнинг келтиришича, ўтмишда Марказий Осиё халқларида агар марҳум чиқарилган хонадонда чақалоқ касал бўлиб қолса, уни марҳумни ювишда ишлатилган сувда чўмилтирганлар ва қабристонга олиб боришиб бир оз вақтга бирон бир эски қабрда қолдирганлар. Бундан мақсад руҳларни чақалоқ дунёдан ўтиб, уни ювилиб кўмилганига ишонтиришдан иборат бўлган³.

Қувалик ахборотчи Саддихон Холматова бу ҳақда шундай ҳикоя қилади: “Мен оиланинг тўнғич қизи эдим. Бироқ мендан кейинги тўрт ўғил укамнинг умри қисқа бўлди. Айниқса, Норқўзи исмли кенжа укамнинг бир ёшга етмай ўлганидан сўнг онам бир куни маросим ўтказа туриб, бошимни ун турган қопга тикди ва мендан “Унни ейсанми ёки укангни ейсанми?”, деб қайта-қайта сўради. Мен “укамни эмас, унни ейман”, деб уч марта қайтардим. Шундан кейин онам яна уч фарзанд кўрди ва уларнинг барчасининг умри олдинги укаларимнинг тақдирига ўхшамади. Уларнинг учаласи ҳозир ҳам саломатдир. Кейин билсам, фарзанд кўп нобуд бўлаверган аёллар шундай ирим қилар эканлар”⁴.

Баъзан оилада болаларнинг умри жуда қисқа бўлаверса, янги чақалоққа турли буюмларнинг номини ҳам беришган. Масалан, болта, теша, ханжар сингари. Чақалоққа нима учун буюмнинг номи қўйилган деб савол берилганида, ахборотчи Малика Жўраева шундай жавоб берган эди: “Жон олувчи келиб, боланинг исмини айтиб чақиради, агар болага буюм номи қўйилган бўлса, жон олувчи бу буюм-ку деб жонини олмай қайтиб кетар эмиш”⁵.

Бу ҳақда туркшунос олим Н. А. Алексеев қуйидаги фикрни билдирган эди. Бола ўлимининг кўплиги олтойликларда болага ёмон

¹Чвыр Л.А. Опыт анализа одного современного обряда в свете древневосточных представлений // Средняя Азия и Кавказ и зарубежный Восток в древности. – М.: “Наука”, 1983.С. 130

²Дала тадқиқотлари. 2001 йил. Фарғона вилояти, Фарғона шаҳрида яшовчи Ойимхон Юнусовадан (1932 йилда туғилган) ёзиб олинди.

³Литвинский Б.А. Древние кочевники “Крыши мира”. М., 1972. С. 122 .

⁴Дала тадқиқотлари. 2002 йил. Фарғона вилояти, Кува тумани, Мозортаги қишлоғида яшаган Саддихон Холматовадан (1927 -2007) ёзиб олинган.

⁵Дала тадқиқотлари. 1992 йил. Фарғона вилояти, Кува тумани, Қалинпўстин қишлоғида яшаган Маликахон Жўраевадан (1926-1989) ёзиб олинган.

номларни қўйиб шу билан ёвуз руҳларни алдаш мумкин деган тушунчани келтириб чиқарган¹.

Фарғоналикларда фарзандга ҳайвонлар исмини қўйиш ҳам қадимги диний қарашлар замирида юзага келган. Масалан, Арслон, Бўри, Қоплон, Қўчқор сингари. Элшунос олима О.А.Сухарева (1903-1983) қайси хонадонда ўғил болалар ўлими кўпайса, янги туғилган чақалоққа ёвуз руҳлар кўрқишсин деб Қўчқор исмини қўйишган деган фикрни келтириб ўтган². Агар чақалоқнинг оғзида тиши билан туғилса, бундай чақалоқларга Бўри ёки Бўритош исмини қўйганлар³. Ахборотчи, Сабохон Аҳмедованинг айтишича, бўри исмини қўйишда аввалдан икки сабаб мавжуд бўлган. Биринчиси, ёвуз руҳларни кўрқитиш бўлса, иккинчи сабаб бўрилар тиши билан туғилганлиги учун экан. Агар хонадонда фақат қизлар туғилган бўлса, кейингиси ўғил бўлсин деган ниятда кенжа қизга “Ўғилой” деб исм қўйганлар. Бундай исмлар ўрта асрлардаги қабр тошларида ҳам учрайди⁴. Агар чақалоқ мавлуд ойида, яъни Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) туғилган ойда туғилса унга пайғамбар исмини ёки “М” ҳарфи билан бошланадиган бирор исми қўйганлар.

Ахборотчи Кимёхон Зокированинг айтишича, ҳар бир ота-она ўз фарзандларининг бирига Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) хонадони аҳлининг исмлари қўйиши керак. Бу пайғамбар ва унинг оиласига ҳурмат-эҳтиром рамзини англатар экан. Пайғамбар (с.а.в.) исми билан аталган чақалоқларни кейинчалик дилига озор бериш, уларни хафа қилиш ҳам мумкин эмас деб ўйлаганлар. Ёхуд агар улуғ кишилар номи билан чақалоқ аталган бўлиб, у касал бўлаверса, “исми оғирлик қияпти” деб уни бошқа ном билан атаганлар. Агар қайси бир хонадонда узоқ вақтга қадар фарзанд бўлмай кейин фарзанд туғилса, бундай чақалоқни «тилаб олинган бола» дейишиб исмини Худоберди, яъни “Худодан берилди” маъносида исмларга “берди” сўзи қўшиб айтилган⁵.

Маълумотларга кўра, боласи турмаган аёллар янги туғилган чақалоқни кўп фарзандли аёлларга эмизиш учун бир неча кунга берганлар. Бу ҳақда Қува тумани Қалинпўстин қишлоғида яшаб ўтган Қумрихон Шералиеванинг қуйидагича хотираларини келтирмоқчимиз: “Аввалги фарзандларим туғилгач, бир неча кун ўтиб нобуд бўлаверди, маҳалламиздаги кўп боласи бор аёлга навбатдаги боламни кўришим билан

¹Алексеев А.Н. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. Новосибирск.: “Наука”, 1980. С.156.

²Сухарева О. А Орнамент декоративных вышивок Самарканда и его связь с народными представлениями и верованиями (втория половина XIX – начало XX.) // СЭ. – М.: “Наука”, 1983. 1983. №6. С. 75.

³Моногарова Л. Ф. Семья и семейный быт. Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М.: “Наука”, 1969. С. 214

⁴Дяконов М. М. Несколько надписей на кайраках из Киргизии // Эпиграфика востока. II. М., 1948. С 14.

⁵Дала тадқиқотлари. 2001 йил. Фарғона вилояти, Қува тумани, Янгичек қишлоғида яшовчи (1937 йилда туғилган) Кимёхон Зокировадан ёзиб олинди.

эмизиш учун бир ҳафтага беришга мажбур бўлдим. Шу тариқа меннинг фарзандим тирик қолди”¹.

Бундан ташқари чақалоқни кўп фарзандларни тарбиялаб ўстирган оналарнинг кўйлагининг этагига солганлар. Ахборотчи Қ. Шералиевнинг айтишича, шундай қилинса, фарзанди нобуд бўлмас эмиш. Олтиариқлик Гулсора Жалолова келтирган маълумотларга кўра, агар қайси бир аёлнинг фарзандлари турмаса, кўп болали аёллар янги туғилган чақалоқни ердан олишиб унинг қулоғига етти ҳил меванинг уруғини тақиб қўйганлар. Ушбу чақалоқ етти ёшга киргунча бошқа болаларнинг кийимини кийиб, ўрнига ўз кийимғ бошини бериши лозим бўлган. Г. Жалолова бу ҳақда шундай дейди: “Менинг турмуш ўртоғим Ғуломжон Мамасиддиқов шундай катта бўлган экан. Унинг онаси, яъни менинг қайнонам 14 нафар фарзанд кўрган. Бироқ улар кетма-кет нобуд бўлаверган. Шундан сўнг қайнонам фарзанд кўрса, кўп болали аёлларни чақиртириб, боласини уларнинг этагига солдириб, боласига ҳалиги аёлларнинг фарзандларини кийимларини кийдирган. Шундан сўнг икки ўғил ва икки қиз кўрган. Уларга исмларини пайғамбар авлодларидан бўлмиш Афандихон тўра келиб исм қўйган. Шу боис тўраларга ҳар доим ихлосимиз баланддир”².

Чақалоқнинг қорин сочи чилласи чиқандан сўнг олинган. Сочни ҳар қандай киши ҳам олавермаган. Қувалик Кимёхон Зокировага кўра, чақалоқнинг сочига биринчи қайчини қишлоқнинг кекса “денгиз кўрган” кишиси солиши лозимдир. Унга кўра, денгизда кемага тушган одам гўё ғазотга кирган билан тенг эмиш. Чунки бундай одам ўз ҳаётидан воз кечиб “Ё ҳаёт, ё ўлим” деб кемага тушар экан. Шу сабабдан бундай одамларни чақалоқнинг биринчи сочига қайчи текизишидан уларга хос жиҳатлар чақалоққа ҳам ўтади деб қаралган³. Шу билан бирга келгусида шундай узоқ умр кўрган одамлар ёшига етиб, улардек обрў-эътибор топсин, деган қарашлар ҳам мавжуд бўлган.

Ахборотчи М. Жўраеванинг айтишича, агар болага исмни улуғ эшон авлодларидан бўлган бирон бир зот қўйгудек бўлса, у чақалоқнинг оғзига тупуриб қўйган. Шундай қилинса, ўша чақалоққа ҳам азизларнинг хислати ўтар эмиш. Бу ҳақда фольклоршунос олим Б.Саримсоқов қуйидаги фикрларни келтириб ўтган: “Инсон тупургисига нисбатан табе сақлаш жуда ҳам қадимий магик тушунчаларга бориб тақалади. Ж. Фрезернинг хабар беришича, ибтидоий кишилар тупургига магик кучга эга бўлган нарса сифатида қарашган.

Мана шундай қадимий тасаввурнинг излари бизда кинна кирмаслиги учун туфлашда, шунингдек кекса ёки азиз кишиларнинг “менинг ёшимга, менинг даражамга эришсин” деб ёшларнинг оғзига тупуришида сақланиб

¹Дала тадқиқотлари. 1990 йил. Фарғона вилояти, Кува тумани, Қалинпўстин қишлоғида яшаган Қумрихон Шерилиевадан (1912-1991) ёзиб олинган.

²Дала тадқиқотлари. 2004 йил. Фарғона вилояти, Олтиариқ тумани, Азимобод қишлоғида яшовчи (1951 йилда туғилган) Гулсора Жалоловадан ёзиб олинди.

³Дала тадқиқотлари. 2001 йил. Фарғона вилояти, Кува тумани, Янгичек қишлоғида яшовчи Кимёхон Зокировадан (1937 йилда туғилган) ёзиб олинди.

колган. Шундай қилинса, гўё ўша шахсдаги барча хислатлар оғзига тупурилган шахсга ўтади деб қаралган”¹.

Ахборотчи Ш. Юнусова бу ҳақда шундай ҳикоя қилади: «Беш ёшимда бувим мени қўшни қишлоқнинг энг ёши улуғ аёлларини олдиға олиб борди. Улар икки киши бўлиб сочлари оппоқ, бирининг ёши тахминан юзда, иккинчиси эса саксондан ошган эди (кейинроқ билсам улар она-бола экан). Бувим улар билан суҳбатлашгач, ҳолвайтар пиширдилар. Сўнг “Қизчанинг келгусида болалари кўп бўлсин”, деб биргалашиб чучвара тугдилар. Кейин иккала аёллар бошимга оқ рўмол боғлаб қибла томонга қаратиб “Биздек узоқ яшасин, юртида обрў-эътибор топсин”, дейишиб оғзимга тупуриб қўйишди”².

Аёл эсон-омон туғиб олгач, қирқ кунгача чилла сақланган. Бундай пайтда уни “чиллали аёл” деб аташган. Г. Жалолованинг сўзларига қараганда, 40 кун чилла ичида тукқан аёл биров билан кўл бериб сўрашмайди. Бемаҳалда ташқарига чиқмайди. Бегона одамлар билан, шу жумладан иккита чиллали аёл бир хонада ётмаган. Бу одатга амал қилинмаса, янги гўдакнинг кўзи ғилай бўлиб қолар эмиш. Бировнинг уст-боши ва оёқ кийимини киймаслиги керак. Ҳатто чиллали аёл ерда оёқ яланг юришга рухсат берилмаган. Бел атрофи қирқ кунга қадар боғлаб юрилган. Бундай пайтларда чақалоқ турган хонанинг чироғи кеча- кундуз ёниқ турган. Шундай қилинишидан асосий мақсад, чироқ ёниқ турган уйга инс-жинслар кела олмас экан. Чиллали аёл эҳтиёж юзасидан ташқарига чиқмоқчи бўлса, чақалоқнинг бошига ёвуз руҳлардан асровчи кучга эга бўлган нон, пичоқ, Қуръон китоби ёки қалампир, саримсоқ пиёзни қўйиб чиққан.

Нонни бало-қазодан асровчи муқаддас нарса сифатида кўриш қадим замонлардан бери мавжуд бўлиб “Авесто”да нон ёвуз девлардан асровчи илоҳий таом сифатида улуғланган³. Бундан ташқари пичоқ ҳам ўзбекларда магик қудратга эга бўлган буюм саналади. Пичоқнинг магик қудрати, бир томондан темир буюм эканлиги билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан унинг ўткирлиги билан алоқадордир⁴. Чақалоқнинг бошига қалампир ва саримсоқпиёзнинг қўйишда ҳам ана ша тушунчаларга амал қилинган. Бинобарин, қалампир Марказий Осиё халқларида нон ва пичоқ билан бир хил даражада магик қудратга эга бўлган нарса сифатида тасаввур қилинади. Бунинг бош сабаби, Г. П. Снесарев тўғри қайд қилганидек, биринчидан унинг кўрикчилик функцияси, иккинчидан аччиқ таъми ва ҳиди орқали ёмон руҳларни қува олиш хусусияти билан белгиланади⁵.

¹Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори... 1986. 210-б.

²Дала тадқиқотлари. 2001 йил. Фарғона вилояти, Фарғона шаҳрида яшовчи (1963 йилда туғилган) Шоирахон Юнусовдан ёзиб олинди.

³Брагинский И.С Из истории таджикской народной поэзии... С. 40.

⁴ Саримсоқов Б. Ўзбек Маросим фольклори. – Т.: “Фан”, 1986. 192-б.

⁵Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии...С40.

Чақалоқ ётган хонага отаси ҳам бирор жойдан кечаси келса, тўғридан-тўғри кириб келмаган. Олдин бошқа хонага кириб, кейин бир оз муддатдан сўнг кириши мумкин бўлган. Бундан ташқари чақалоқнинг олдида ўлим тўғрисида сўзлашиш ман этилган. Сўзлашилган тақдирда ҳам дарҳол чақалоқнинг қулоғи тортиб қўйилган.

Биз юқорида фарзанд кўриш билан боғлиқ айрим қарашларни келтириб ўтдик, холос. Зеро, фарзанд доғини кўрган оналар бўлажак фарзандининг тақдири учун шу тарзда қайғурганлар. Бу эса турли иримларни пайдо бўлишига олиб келган¹. Нима бўлганда ҳам улар Гўдақмозорлар нима эканлигини жудоликдан сўнг тушуниб етган эдилар.

СУҚМОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

Сукмозор зиёратгоҳи Бувайда тумани Тол қишлоғи худуди яқинида жойлашган. Афсоналарга кўра, Пошшо Пиримнинг яқинларидан бири сувсизликдан қийналаётган аҳолини кўриб сув олиб келмоқчи бўлади. Шунда Пошшо пирим “Сиз хассангизни ерга чизиб келаверинг. Фақат белгиланган манзилга қадар орқага қараманг”, дебди. Ўша азиз Пошшо Пиримнинг айтгани бўйича хассасини ерга чизиб кетаверибди. Ҳозирги Сукмозор ўрнига келганда бардоши етмай ортига қараса ортида катта бир қўчқор шохи билан ерни ағдариб келаётган эмиш. Бу ҳолатга кўзи тушган ўша азиз ”Во дариғ берган ваъдамга вафо қилмадим”, дея шу жойда ғойиб бўлибди². Ўша-ўша одамлар азизлар ғойиб бўлган жойни зиёратгоҳга айлантирибдилар ва зиёратгоҳ “Сук мозор” номи билан машҳур бўлибди.

Сукмозорга зиёратчилар ҳар чоршанба куни бу ерга зиёрат қилгани келдилар. Сук(кинна)лари чиқиши учун ўнг ва чап томонга юмалайдилар. Шу тарзда ўз дардига Худодан шифо сўрайдилар. Ҳозирда Сукмозорининг ўрни сақланиб қолган холос. Сукмозор сингари зиёратгоҳлар Фарғона водийсининг бошқа худудларида ҳам учрайди. Масалан, Қўкон шаҳридаги Сукмозорга келган зиёратчилар ҳам айнан шундай мақсадда сешанба ва чоршанба куни зиёратга келадилар. Улар кирган сукни чиқариш учун ўнг ва чап томонга юмалаб қуйидаги сўзларни айтадилар:

Сўзлагани сўзига борсин,

Сук-ҳасади ўзига борсин.

Зиёратгоҳ атрофида юмалаш одатининг сабабини ахборотчи Ў.Йўлдошев қуйидагича тушунтиради: “Агар одамга бировнинг суқи кирган бўлса, у ўзини доим оғир юк босиб тургандай сезади. Бундай

¹ Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды верование и культуры народов Средней Азии. – М.: “Наука”, 1986. С. 182.

² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Бувайда тумани, Толқишлоқда яшовчи (1959 йилда туғилган) Эсонали Акбаровдан ёзиб олинди.

вақтда Сук мазорга келиб ниятини айтиб бу ерда ўнгдан чапга уч марта юмаласа ўзини енгил ҳис қила бошлайди. Шу тарзда у оғир юкдан халос бўлади”.

ҒОЙИБ БУВА ЗИЁРАТҒОҲИ

Ғойиб ота зиёратгоҳи Бувайда тумани Оқтепа қишлоғидаги шу ном билан номланувчи археологик ёдгорликда жойлашган. Мазкур археологик ёдгорлик ҳозирда қабристон вазифасини бажармоқда. Маданий мерос объектлари давлат рўйхатида ушбу ёдгорлик “Катта оқ тепа” номи билан қайд этилган. 1975 йилда Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий ходими, қадимшунос олима Н.Г.Горбунова томонидан Фарғона археологик ёдгорликлари бўйича олиб борилган текширишлар ҳулосасида Оқтепа хусусида жумладан шундай дейилган: “Катта Оқтепа рўйхатда мавжуд бўлиб, Оқтепа қишлоғида жойлашган. Режага кўра диаметра 85х55м. бўлиб, ғарбдан шарққа қараб чўзилган. Баландлиги 4 м. Санаси номаълум. Ер усти материаллари жуда кам”¹.

Зиёратгоҳнинг номланиши хусусида турли ривоятлар мавжуд. Улардан бирида нақл этилишича, Шоҳи Жарир жангчиларидан бири шу ерда ғойиб бўлган.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тадқиқотларимиз давомида Ғойиб ота номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг сони Фарғона вилоятининг ўзида ўттиздан ортиқ эканлиги маълум бўлди. Шу сабабдан биз Ғойиб ота туркумига кирувчи зиёратгоҳлар хусусида тўхтаб ўтмоқчимиз. Мазкур ном билан аталувчи зиёратгоҳлар Республикамизнинг барча ҳудудларида мавжуд. Масалан, биргина Бухоро вилоятининг Шофиркон тумани ҳудудида Ғойиб ота номи билан боғлиқ еттита зиёратгоҳлар мавжуд экан². Бу ҳақда Бухоро вилоятидаги зиёратгоҳларини ўрганган тарихчи олим Н.Йўлдошевнинг фикрлари билан танишиб чиқсак:

“Бухоро шаҳрининг Хожа Ғойиб кўчасида Хожа Ғойиб мазори ва катта бўлмаган пуштаси(қабри) ҳам бор (Пуштаи Хожа Ғойиб). Бу мазор унчалик баланд бўлмаган тепаликка жойлашган бўлиб, Бухоро халқининг эътиқодига қараганда бу жуда қадимий авлиёлардан бўлиб, Бухорода яшовчи кексалар билан суҳбат давомида бирор киши унинг исмини ҳам, лақабини ҳам эслай олмайди. Қадимги мажусийларнинг эътиқодига қараганда, “Муқаддас” кишилар ёки худолар ўлмайдилар, улар ғойиб бўлади, деб қараганлар. Улар замон ўтиши билан яна ўз аждодига қайтиб келади, деб тасаввур қилганлар”³. С.Дадахўжаевнинг фикрига кўра эса,

¹ Отчет о работах Ферганской экспедиции в 1975 году. ФОКМ № 431, С.5.

² Салим Мухтор, Карим Бобомурод. Шофиркон тарихи. – Т.: “Ёзувчи”, 1998. 187-б.

³ Йўлдошев Н.Бухородаги айрим авлиёлар тарихи. Бухоро, 1993. 24-б.

араб халифаларининг жангда ўлган ёш болалари “Ғойиб эранлар” деб аталган¹.

Ғойиб ота зиёратгоҳлари юзасидан юқорида келтирилган маълумотлар бизни янада ушбу мавзуга эътибор қаратишимиз кераклигини тақозо этди. Шу сабабдан яна айрим фикр-мулоҳазаларни келтириб ўтмоқчимиз.

Хоразм зиёратгоҳларини тадқиқ этган элшунос олим Г.П.Снесарев Ғойиб ота зиёратгоҳларини пайдо бўлишида шиаларнинг ғойиб бўлган имом ҳақидаги қарашлари билан боғлиқ эканлигини айтади².

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ислом тарихида ғойиб бўлиш ҳақидаги қарашлар дастлаб халифа Усмон ибн Аффон разиаллоҳу анҳу(тахм.575-656) давридан бошлаган. Ўша вақтларда сабаийлар, яъни шиаларнинг ғоявий ўтмишдошлари ғойиб бўлишлик тўғрисидаги таълимотни тарғиб қила бошлаган эдилар³. Сунний муаллифлар сабаийларни Али (к.в.) ибн Абу Толибни илоҳийлаштиришни тарғиб қилган исломдаги энг дастлабки гуруҳ деб ҳисоблашган. Сабаийлар Ҳазрат Алини вафот этганлигини рад этадилар. Уларнинг фикрича, у душманлардан ўч олиш ва адолат ўрнатиш учун қайтиб келармиш. Сабаийлар исломда биринчи бўлиб, Али (к.в.) имомлигини тўхташи (таваққуф) ва уни Қиёмат кунигача Маҳдий сифатида қайтиши (ар-ражъа) ҳақидаги ғояни илгари сурганлар. Бу тасавурлар кейинроқ “ўта” шиалар, хусусан, кайсонийлар орасида ривожланган, улар имомларни “яширин ҳолати” (ал-ғайба) ва уларни Халоскор (ал-Маҳдий) сифатида қайтиб келиши ҳақидаги ғояни ишлаб чиққанлар⁴.

Ғойиб ота билан боғлиқ қарашлар замирида мажусийлар (куёш ёки ойга, оловга сиғинувчилар) даври билан боғлиқ диний тушунчалар мавжуд эканлиги тўғрисидаги фикрлар хусусида тўхталар эканмиз, хитой ёзма манбалардаги айрим маълумотларга эътиборингизни қаратмоқчимиз.

Хитой сайёҳи Вей Цзе VII асрда Самарқанд тўғрисида тўхталар экан, у ернинг халқи урф-одатлари ҳақида қизиқ маълумот келтиради: “Улар (самарқандликлар) Осмон худосига сиғинишиб, уни олий худо деб билишади. Уларнинг сўзларига қараганда, худонинг ўғли еттинчи ойда ўлган ва унинг суяклари йўқолган. Худонинг хизматчилари ҳар гал шу ой келганда қора либос киядилар ва ялангоёқ юриб кўкракларига уриб йиғлайдилар. Уларнинг кўз ёшлари юзларини ювиб туради. Эркак ва аёллар худо фарзандининг жасадини излаш учун ҳар қаёққа тарқаладилар”⁵.

¹ Дадахўжаев С. Замондошлар, зиёратгоҳлар, зиёрат... – Фарғона.: “Фарғона”, 2006. 86-б.

² Снесарев. Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М.: “Наука”, 1983. С.63.

³Қаранг: Ал – Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. –М.: “Наука”, 1973.

⁴Ислом энциклопедияси... 202-б.

⁵Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. – М.: “Наука”, 1950. С. 269.

Келтирилган маълумотдан кўришиб турибдики, исломдан аввалги даврларда Марказий Осиёда ғойиб бўлган илоҳлар тўғрисида қарашлар мавжуд бўлган. Бу қарашлар кейинчалик араб халифалигининг илк даврларида юзага келган “ал-ғайб” таълимоти остида исломий кўриш олганлиги ва бунинг натижасида Ғойиб ота култи юзага келганлиги эҳтимолдан холи эмас.

ШҲҮРТЕПА ЗИЁРАТГОҲИ

ШҲҮртепа зиёратгоҳи Бувайда туманининг шу ном билан аталувчи кишлокнинг пахта даласи ўртасида жойлашган. Тепаликнинг баландлиги 3 метр майдони 2-3 сотихдан иборат қисми сақланиб қолинган, холос. Ўтган асрнинг 50-йилларида тепаликнинг катта қисми пахта экиш мақсадида ўзлаштириб юборилган. Аҳоли орасида мазкур тепаликни “Чилтонлар” деб ҳам аташади.

Айтишларича, бу ерга ўтган асрнинг 30-йилларида очарчилик даврида вафот этган кишилар дафн этилган¹. Шунингдек вақти-вақти билан нобуд бўлган гўдаклар ҳам кўйиб келинган. Тепалик йўлга яқин ерда жойлашганлиги учун унинг ёнидан ўтиб кетаётган аҳоли доим дуога қўл очади. ШҲҮртепа зиёратгоҳи билан боғлиқ юз берган воқеалар хусусида аҳоли ўртасида турли хотиралар сақланиб қолган. Масалан, далага ишлов бергани келган техникаларнинг бузилиб қолишини олайлик. Айтишларича, ҳар йили тракторчилар ШҲҮртепа зиёратгоҳи атрофида ҳайдов ишларини тугатиб олиш мақсадида сира спиртли ичимлик истеъмол қилмаганлар, акс ҳолда юриб турган тракторда тўсатдан қандайдир носозлик юз берган. Бу ҳолатни одамлар ШҲҮртепа зиёратгоҳига нисбатан қилинган ҳурматсизликда деб тушунганлар. Шу сабабдан ҳайдов ишларига киришдан олдин тракторчилар хўроз сўйиб, қон чиқарганларидан сўнг ишга қўл урганлар².

Айтишларича, собиқ иттифоқ даврида ушбу ёдгорликни ҳам текислаб ўзлаштириб юбормоқчи бўлганлар. Аммо тепаликка яқин келган маҳал трактор ўз-ўзидан юрмай қолаверган. Бу ҳолатдан кўрқиб кетган тракторчи кўп ўтмай оғир касалликка чалинган экан

Изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, маҳаллий аҳолининг тасаввурига кўра, зиёратгоҳнинг муқаддас эканлигига шубҳа билан қараган ёки уларга ҳурматсизлик қилганлар, албатта қарғишга дучор бўладилар. Одамлар атеистик мафкура ҳукмронлиги даврида зиёратгоҳда ғаройиб қуён пайдо

¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Бувайда тумани, Таррачи кишлоғида яшовчи (1963 йилда туғилган) Иброҳимжон Мадҳолиқовдан ёзиб олинди.

² Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Бувайда тумани, ШҲҮртепа кишлоғида яшовчи (1925 йилда туғилган) Эргашали Турғуновдан ёзиб олинди.

бўлганлигини кўриб тракторчининг ахволи ёмонлашганлиги ёки улкан илон бульдозерни ағдариб юборганлиги ва шу сабабдан зиёратгоҳларни буза олмаганликлари ҳақида кўплаб мисолларни келтирадилар. Зиёратгоҳлар олдидан ўтиш вақтида ҳам одоб сақлаш лозим бўлган. Авваллари мазор олдидан отдан тушиб яёв юрилган бўлса, ҳозирги вақтда автомашинани секинлаштириш лозим бўлган. Акс ҳолда улар автомобил ҳалокатига учраганликлари айтилади.

ХЎЖАМ ПОШШО ЗИЁРАТГОҲИ

Ҳозирги вақтда Бувайда туманининг Қоратепа қишлоғида Хўжам пошшо деб аталувчи қишлоқ масжиди бўлиб, бундан ярим аср муқаддам унинг ўрнида зиёратгоҳ мавжуд бўлган. Бу ҳақда қишлоқ кексаларидан бири Сотволди Ўрмонов шундай ҳикоя қилади:

“Болалик давримизни эсласам, ҳар доим Хўжам Пошшо зиёратгоҳи ёдимга тушади. Ҳозирда унинг ўрнида қишлоқ масжиди барпо этилган. Ушбу зиёратгоҳ кўринишидан кичик бир хужрани эслатиб, унинг кириш қисмида эшикнинг тепасида қўй шохлари ўрнатилган эди. Зиёратгоҳнинг ёнида катта ҳовуз ва улкан бақатерак бўлиб, унда лайлак ин қурган эди. Мазорга келган зиёратчи аёллар кекса қайрағочнинг шохларига латта парчаларини боғлаб қайтардилар. Зиёратгоҳни кимдир Офоқхўжам деса, яна бирлари Хўжам Пошшо номи билан атарди. Ёши улуғ одамлардан бу ерда Пошшо Пиримнинг яқинларидан бири Хўжам Пошшо ғойиб бўлганлиги тўғрисидаги ривоятни эшитганмиз.

Қадимда Пошшо Пирим яқинларидан бирига Сарқўрғон томондан Бачқирга сув очиб келишини буюрар экан: “Сиз ҳассангизни ерга чизиб келаверинг. Фақат белгиланган манзилга қадар орқага қараманг”, дебди. Хўжам Пошшо Пошшо Пиримнинг айтгани бўйича ҳассасини ерга чизиб кетаверибди. Ҳозирги Қоратепага келганда бардоши етмай ортига қараса ортида икки кўчқор шохи билан ерни ағдариб келаётган эмиш. Уларнинг ортидан эса ариқ тўла сув келаётган эмиш. У ортига қараган замон кўчқорлар ғойиб бўлибди. Сув эса шу ерга келганда тўхтабди

Бу ҳолатга кўзи тушган Хўжам Пошшо Пошшо Пиримнинг хафа қилиб қўйишдан чўчиб кўздан ғойиб бўлибди. Уни қанча изламасинлар топиша олмабди. Ўшандан бери Хўжам Пошшо ғойиб бўлган жойни одамлар зиёратгоҳга айлантирган эканлар”¹.

Аҳоли орасида ушбу зиёратгоҳни баъзан Офоқхожам, айрим ҳолатларда бўлса Хўжам Пошшо номи билан аталаши бизда уни XVIII асрнинг бошларида яшаб ўтган Хожа Ҳасан Хожам Подшоҳ номи билан

¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Бувайда тумани, Қоратепа қишлоғи, Тепа маҳаллада яшовчи (1929 йилда туғилган) Сотволди Усмоновдан ёзиб олинди.

боғлиқ эмасмикин деган саволни келтириб чиқарди. Натижада ушбу зиёратгоҳнинг пайдо бўлиши борасида айрим фикр-мулоҳазаларни келтириб ўтишимизга сабаб бўлди.

Маълумки Хожа Ҳасан ёзма манбаларда Ғози Подшоҳ ва Подшоҳ Хожам, Хўжам Пошшо номи ҳам билан тилга олинади. Қолаверса, унинг бир мунча вақт Марғилонда яшаб ўтганлиги ҳақида насабнома ва тазкираларда ҳам маълумотлар келтирилган¹. Жумладан, XIX асрнинг ўрталари ва XX асрнинг бошларида Чимён қишлоғида яшаб ижод қилган Ҳувайдонинг чевараси Фахриддин Хокийнинг бизгача етиб келган ноёб кўлёзма девонига киритилган “Насабномаи Ҳувайдо қуддуса сирритул азиз” номли асарида Хожам Подшоҳ ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Ушбу насабномага кўра, Эрназарнинг ўғли Ғойибназар Аллоҳнинг садоқатли ошиғи, дин аҳллари орасида художўй кишилардан бўлганлиги учун тариқат йўлига кириб, ўзи учун пир-муршидни излаш учун Офоқхожа хузурига йўл олади. Ғойибназар Офоқхожа хузурини ўттиз йил хизмат қилиб, ундан Фарғонага қайтишга ижозат сўрайди. У Фарғонага қайтгач, Офоқхожанинг ўғиллари Хожа Ҳасан Муҳйиддинни Марғилон шаҳридан топадилар².

Ўша вақтларда Хожа Ҳасан эл орасида Хожам Подшоҳ номи билан эъзозланар эди:

Ҳазрати Офокни даргоҳида
Ўттуз йил хизмат қилиб тофиб яқин.
Пирдин рухсат, ижозатлар тофиб,
Келдилар Фарғона юртига қарин.
Ҳазратим ўғли Хожам Подшоҳ эди,
Отлари Хожа Ҳасандур Муҳйиддин.
Марғилондин топдилар ул зотни,
Қисса қилди аввалину охири³.

Маълумки, Офоқхожанинг Абдусамадхожа, Маҳди хожа, Яҳё хожа, Ҳасан хожа, Қилич Бурҳониддин хожа исмли ўғилари бўлган⁴. Ул зотнинг шу беш ўғли ичида Ҳасан хожа билан боғлиқ бир нечта тазкиралар мавжуд⁵. Шундай тазкиралардан бирида Хожа Ҳасан Фарғона водийсига бостириб келган қалмоқларга қарши Кува мавзеси атрофида юз берган жангларда иштирок этади ва душманни Фарғона заминидан қувиб чиқаришда маҳаллий аҳолига яқиндан ёрдам беради. Хожа Ҳасан гарчанд Фарғонадан олисда Қоратол қишлоғида (Тожикистон республикаси) вафот этса-да,

¹ Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley // Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006. P. 224.

² Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф.: “Фарғона”, 2007. 120-б.

³ Ушбу кўлёзма Чимён қишлоғидаги Муборакхон Жалолиддин Махсум қизининг кўлида сақланмоқда.

⁴ Жалилов О. Офоқ Хожа // Мулоқот. –Т., 1993. № 5-6. 58-б.

⁵ Кавахара Я. Офоқ хожанинг ўғли Хожа Ҳасан шажараси ҳақида // Шарқшунослик, № 12, –Т., 2004., -98-103-б.

кейинчалик маҳаллий халқ унинг қадамжолари шарафига Фарғонанинг Марғилон, Аввал, Кува, Кўқон, Бешариқ сингари ҳудудларида зиёратгоҳлар барпо этадилар ва бу қадамжолар аҳоли зиёратгоҳларига айланади¹.

Хожам Подшоҳ тўғрисида ҳикоя қилувчи “Тазкира Хожа Соҳибқирон” маноқибиди Хожам Подшоҳ, яъни Хожа Ҳасаннинг вафоти ва унинг дафн этилиши билан боғлиқ воқеалар ҳикоя қилинади². Шу сабабдан ҳам мазкур маноқибдаги айрим парчаларни ўқувчилар эътиборига ҳавола этишни лозим кўрдик.

“Аммо Ҳазрат Соҳибқирон (Хожам Подшоҳ)им дедиларки, эй ёронлар, билинг, огоҳ бўлингларки ота Подшоҳим (Офоқ хожам) манға айтқондурларки: “Сенинг (қотилинг) Қоратолдадур. Оти Муҳаммад Ризобекдур”. Ҳар қандок бўлса ўлумдин қочиб қутулиб бўлмас...Қазоға ризо бўлмоқ беҳроқ (яхшироқ)дур, деб филҳол Қаротолға равона бўлдилар. Қанча йўл юриб Қаротолга етдилар. Аммо бу орада кашф ва кароматлари кўпдин кўп зоҳир бўлди...

Аммо эмди эшитмак лозимки, Ҳазратимнинг бу шаҳарға келишларидан нечан йил бурун Робиъа деган Каён подшоҳларининг авлоди ва Нодир Алишоҳ деган бир обид ва зоҳид кишининг қизига (тушида башорат бўлди) фалон тарихда, фалон туслук одам бул шаҳарға келадур. Сен анинг жуфтидурсан деб. Шундан кейин ўтуз еттига кириб, ўзини девона қилиб ўлтурди ва Ҳазратим келгонларидан кейин яна башорат бўлдики, ўшал кишики сенинг жуфтингдур деб.

Алқисса, эрта Баҳром деган оғаларини чақириб олдилар ва бул башоратнинг айтибдурларки: “Сиз Ҳазрат Соҳибқироннинг хизматлариға бориб, менинг дуоимни айтинг ва мени бир ҳамширам бор. Тили гунг, қулоғи кар, кўзи кўр, қўли шол. Агар хоҳласангиз хизматга келтурай денг ва ҳар нима дегайлар тахи менга дейингиз”. Баҳромшоҳ дедиларки: “Кимсан, девона бўлмасанг ушбу сўзни дермудинг. Соҳибқиронимға подшоҳзода, саййидзодалар ва улуғзодаларни...назр қилғонда олмоғон эрмишлар. Сени мақтамай кўр, кар, гунг, шол деғонда олармукинлар”, деб койдилар. Робиъа дедик: “Эй оға, ҳар не ман десам шуни қилинг. Хоҳ бўлса ва хоҳ бўлмаса”. Оғалари эмаса ҳайр деб чиқиб, Ҳазрат Соҳибқироннинг қошиға бориб, салом қилиб, сингилларини дуо ва салом ва ҳамма сўзларини бир-бир арз қилдилар. Ҳазратим табассум айлаб дедиларки: “Агар шундоғ кар ва кўр ва гунг ва шол бўлса, биз ҳам қабул қилдуқ” деб жавоб бердилар. Баҳромшоҳ шодон ва хурсанд ҳамшираларини олдиға келиб, қабул қилдилар, деб айтилар ва тахи сўрадиларки: “Эй ҳамширам, сени не учун ёмонлағонда қабул қилдилар”. Робиъа дедиларки: “Эй оғам, ёмонламоқ эмас. Кўр деб номахрамни кўрмаганни дейдур. Кар деб номахрам овозини эшитмаганни дейдур. Гунг деб ёлғон демағон ва номахрам билан сўзлашмағонни дейдур. Қавли рост

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти Кува тумани, Хожа Ҳасан кишлоғи.

² Мазкур маноқиб Олтиариқ тумани Эски араб кишлоғида яшовчи Тўраҳон Валиев хонадониди сақланади.

шулдур.

Алқисса, Робиъанинг оғалари қавм ва қариндошларини олиб элтиб, Ҳазрат Соҳибқиронга назр қилдилар ва Ҳазрат Соҳибқирон Жалолиддин охундни чақиртируб олдилар. “Хутба ўқунг”, деб амр эттилар ва Соҳибқироним олдида Жалолиддин охунд косада сув қўйиб Робиъани Ҳазрат Соҳибқиронга никоҳ эттилар ва Соҳибқироним бу қиз билан хилватда бўлдилар. Бул аснода икки ой ўтди. Ҳар душанба оқшом Робиъа бирлан фароғатда эрдиларки, ногоҳ башорат топиб йиғлаб уйғондилар ва Робиъа ҳам уйғониб сўрадики, эй шаҳриёрим не учун йиғларсиз? Ҳазратим дедиларки: “Эй нигорим, огоҳ бўлғилки энди жудолик вақти етди. Ота Подшоҳим(Офокхожам) келиб башорат бердиларки, энди манинг қошимга келурсан деб. Акнун жаҳондин сафар қилурман. Аммо сенга менинг сўзум булдирки, мени футимдин етти ойдин кейин кейин Ҳақ таолони амри бирлан бир ўғул фарзанд туғарсен. Ул фарзанд алҳол сени қорнингда икки ойлик турур ва манинг насаб ва наслим анда қолиб, қиёматгача узулмасадур, иншооллоҳ. Аммо анинг отини Хожа Қосим қўйинглар ва ани душманлардин пинҳон тутуб ўбдон асранглар ва бу шаҳарда ҳам турмай Хатлон заминиға боринглар дедилар...Робиъа бул сўзлардин зор-зор чун абри навбахор йиғлаб, Ҳазратимни муборак этакларини олиб, юзлариға ва кўзлариға сурта эрдилар.

Алқисса, таҳорат қилиб масжидға бордилар. Намози бомдод ўқудилар. Башоратни ҳама хос ёронлариға дедилар. Алар ҳам йиғладилар. Ўшал кун намози пешинни ўқуғонидин кейин вақт етди. Ризо Бек золим мунофиқ муридни тофиб таомлариға захар қўшубдур. Аммо бу захарни Соҳибқироним билан етти хос охундлари едилар. Захар кор қилғонидин сўнг огоҳ бўлдилар. Филҳол Ҳазратим сўрадиларким: “Охундларим, бизга оғу берибдурлар. Давоси не турур”. Бу охундлар қўфуб туруб дедиларким, тақсир Подшоҳим захарни давосинини ўзлари билмасалар, бизлар қандок билурмиз... Ҳазратим оҳ тортиб дедилар... энди манга даво йўқ. Отамни сўзларида хато йўқ. Ман энди шаҳид бўларман. Аммо сизлар ўлмайсиз.... Ҳазратим тахи дедиларки, “Эй охундларим ман ўлғондин кейин бу мунофиқлар мани жаноза қилиб кўмарлар. Аммо зинҳор мани бу ерда қўймай нақб(ер тагидан йўл) қазиб элтиб, ота Подшоҳим (Офокхожам)ни оёғлариға дафн этинглар”, деб калима ўқуб, Аллоҳ деб, жон Ҳақға таслим қилдилар.

Алқисса, ёронлар ҳамма оҳ деб нечанд кунлар ҳушидин кетиб, гиря ва нола қилдилар. Муҳаммад Ризо келиб ёлғонлардин йиғлаб мотам тутуб жанозаларин ўқуб, бир тефаға дафн қилдилар ва ҳам хайротларин ўтказиб, мулозимлари тарқаб кеттилар. Ул васиятдин етти охунд кетиб йўлдин қайтиб келиб, нақб қазиб олиб, саночға сувлаб элтиб, равзаи муборакға дафн қилдилар”¹.

¹ Kawahara Yayoi. Tadhkira of Khwaja Hasan Sahibqiran: Study on private manuscript in Ferghana Valley // Journal ASIAN and AFRICAN studies. No. 71. 2006. p. 226-230.

Эътибор берган бўлсангиз, ушбу маноқибда келтирилишича, Хожам Подшоҳни жасади яширинча Қоратолдан Қошғарга олиб кетилган. Фарғона водийсининг қадимги карвон йўлларида айнан Хожам Подшоҳ номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас. Яна бир тахминга кўра, эҳтимол садоқатли етти охунд зиммаларидаги васиятни бажариш чоғида Хожам Подшоҳ жасадини Фарғона водийси орқали Қошғарга олиб борган бўлишлари мумкин. Сафар давомида тўхтаб ўтилган Бешариқ, Қўқон, Аввал, Марғилон ва Қува мавзеларида шу аснода Хожам Подшоҳга атаб зиёратгоҳлар барпо этилганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Айрим маълумотларга кўра, Хожам Подшоҳни Офоқ хожанинг ўғли эмас, балки муриди эканлиги тўғрисидаги қарашлар ҳам мавжуд бўлган. Фитрат (1884-1938) ўзининг “Машраб” номли мақоласида бу ҳақда жумладан қуйидагиларни баён қилади:

“Машрабнинг Ҳиндустон ва Бухорога сафарлари ҳақида манқаб (маноқиб)нинг бутун нусхаларида узун-узун хабар бор. Наманганли Мазжуб ҳам ўзининг “Тазкират ул-авлиё”сида Машрабнинг сафарига оид баъзи хабарлар берадир. Мазжубнинг хабарига кўра, Машраб Қаршида тўрт йил турган ва шунда эканида Офоқ хўжанинг муридларидан бири Хўжам подшоҳ (исми Ҳасанхўжа)ни учратиб, шундан тасаввуфнинг тафсилотини ўрганган”¹.

Фитратнинг “Машраб” тўғрисидаги мақоласидан сўнг биз Мажзуб Намангонийнинг(1856 йилда вафот этган) “Тазкират ал-авлиё” асарига эътиборимизни қаратдик. Чиндан ҳам мазкур асарда Хожам Подшоҳ тўғрисида қизиқарли маълумотлар мавжуд:

“Хожам Подшоҳим Қошғардин Хўқандга келдилар. Ҳамроҳларига айдиларки, “Хўқандда кўп туруб бўлмас. Икки кун базўр туруб бўлур», дедилар. Хўқандга кириб, йигирма икки кун туруб қолдилар. Абдулкаримбек ва Раҳимбеклар икки қўй олиб зиёрат қилдилар. Алар келиб зиёрат қилиб кетгунларича бурниларини бекитиб ўлтурдилар. Рафиқлар алар кетгандан сўнг бурниларини бекитганлигини сўрадилар. Айдиларким, “Бурнум бекитганимни сабаби шулким, алардин хунбағир халқни бўйи кўп келди”, дедилар. Хўқанддан жўнаб кетдилар. Хўқандни қораси ўчгунча, қарадилар. Ҳамроҳлар айдиларки, “Икки кун турамиз” деб, йигирма икки кун туруб қолдилар. Яна Хўқанддан кўзларини олмай келурлар”. Айдиларки, “Хўқанд яхши жойдур. Бухородин яна Хўқандга қайтамиз”, дедилар. Девона Машраб ажмал сулукни ҳазрат Офоқ Хожамдан тофканлар ва халифа Охунд буданд. Тўрт йил Қаршида турдилар...сулуклари батафсил еткан бўлса керак. Хожам Подшоҳимни суҳбатларида бир кун Хожам Подшоҳимдан сўрадиларки, “Сўфи Оллоҳёрни илми зиёдами, ёки Девона Машрабни илми? Хожам Подшоҳим айдиларки, “Сўфи Оллоҳёрни илми мадрасада ҳамма муллолар

¹Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. – Т.: “Маънавият”, 2000. 88-б.

ўқуйдирғон илмдур. Машраб илми сир-асрорга, гоҳ-гоҳ авлиёларга муяссар бўлур... Бир киши айдик, девонани Ҳиндустонда филни тагига ташлаган эканлар. Филни бир шафати урса чунон қочибдурки, ҳаргиз орқасига қарамаган. Хожам Подшоҳим айдиларки, “Фил бир итдур. Машраб шердур. Шерни олдида итни нима қувати бордур”. Бир киши Хўжандда туш кўрди. Тушида дарёдин бир шер ўтуб келди. Эрта билан ўрнидан туруб дарёни лабига бориб ўлтурди. Дарёдин кемада Машраб ўтуб келдилар”¹.

Мазкур маълумот Хожам Подшоҳни Қўқон шаҳрида бўлганлигини исботлашдан ташқари ўтмишда Қўқон шаҳрининг маҳаллаларидан бирини нима сабабдан айнан Хожам (Хўжам) Подшоҳ² деб аталганлигини ойдинлаштиришда яқиндан ёрдам беради³. Чунончи, Хожам Подшоҳ шу маҳаллада бир оз муддат истиқомат қилгач, кейинчалик маҳалла унинг номи билан аталганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Айтиб ўтиш жоизки, Мажзуб Намангонийнинг “Тазкират ул-авлиё” асарида Фарғона водийсида Хожам Подшоҳ номи билан боғлиқ зиёратгоҳларнинг пайдо бўлиши сабаби хусусида қизиқ бир маълумот мавжуд: “...Ашур девонаки Андижонда осудадурулар. Мулло Мақсуд охунднинг оталари ҳаётлик вақтларида ўзларига сағана қилибдурлар деб эшитдим. Кўнглумдан ўтдики, қандай девоналикдурким, ўлмасдан илгари ўз ўзига сағана қилибдур. Чун кишини иёдатларига (касални кўришга) бордим. Рафиқларига айдиларким, мени кўтаринглар дедилар. Аҳли одам келди. Бир оз сўзлашай дедилар. Айдилар: “Ори. Эй биродар, бир дона девона учун сағанани хожати йўқ ва лекин эшон Хожам Подшоҳимдин бир қабза (тутам) мўй бор. Сағана азбаройи шу мўй учундур. Сағанани мўй учун қилдим. Васият қилдим мани шу мўйни тагига қўйинглар деб”⁴.

Келтирган ушбу маълумотдан шу нарса маълум бўладики, Хожам Подшоҳ муридлари ўзларининг пирларига бўлган юксак эҳтироми сифатида ундан қолган табаррук буюм ва мўйлари учун ҳам сағаналар курганлар ва кейинчалик бу сағаналар Хожам Подшоҳ номи билан аталган ҳам бўлиши мумкин.

ТОПТИҚ АЗИЗЛАР ЗИЁРАТГОҲИ

Топтиқ азизлар зиёратгоҳи Бувайда туманининг Қирғизкўрғон

¹Мажзуб Намангоний. Тазкират ул-авлиё. Наманган, 2000. 12-123-б.

²Дадабоев М. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. — Ф.: “Фарғона”, 2007. 48-б.

³ Муаллифи номаълум “Равзат ул-ансоб” асарида Қўқон шаҳрида XIX асрда истиқомат қилган Хожам Подшоҳ тўғрисида маълумотлар учрайди. Унга кўра Подшоҳ хўжам деб аталувчи киши XIX асрда Марғилонда яшаб ўтган Валихон тўранинг тоғаси бўлган. Бу эса ўз навбатида Қўқон шаҳридаги Хожам Подшоҳ деб аталувчи маҳалла номининг пайдо бўлишини айнан шу шахснинг номи билан ҳам боғлаш мумкинлигини кўрсатмоқда.

⁴ Мажзуб Намангоний. Тазкират ул-авлиё...213-б.

кишлоғида жойлашган. Ҳозирда бу ерда фақат кичик яланглик майдон сақланиб қолган. Ушбу зиёратгоҳ тўғрисида Мавлон Умаров шундай ҳикоя қилади:

“Ўтмишда Топтиқ азизлар зиёратгоҳи баланд бақатераклар билан ўралган бўлиб, ҳар қандай кишида ўзига хос бир тассурот қолдирар эди. Кимки зиёратгоҳ олдидан ўтар экан танга ташлашни одат қилган. Нақл қилишларича, бу ерда Пошшо Пиримнинг яқинларидан бирининг ғойиб бўлган танасини топганликлари учун “Топтиқ азизлар” номини олган экан. Аввалги замонда ҳеч бир одам отни минган ҳолатда бу ердан ўтишга журъат қилмаган. Ҳар гал яёв ўтишга мажбур бўлган¹.

¹ Дала тадқиқотлари. 2012 йил. Бувайда тумани Қирғизкўрғон кишлоғида яшовчи (1930 йилда туғилган) Мавлоно Умаровдан ёзиб олинди.

ШОҲ ҲАКИМ ХОЛИСНИНГ “ШОҲ ЖАРИР” ҚИССАСИ

Тарих соҳасида жаҳон миқёсида машҳур олимлардан бўлган Махмуд Камолдан сўрадилар:

— Сиздаги билимнинг ўндан бирига ҳам эга бўлмаганлар сиздан бир неча баробар кўпроқ танилдилар. Бунинг сабаби нимада экан?

— Мен билмоқ учун ўргандим, улар билинмоқ учун!

XIX асрда яшаб ўтган тарихнавис ижодкор Шоҳ Ҳаким Холис тўғрисида ҳам худди шундай фикрни билдириш мумкин. Зеро, Шоҳ Ҳаким Холиснинг тарихий асрларни ёзишдан мақсади билинмоқ эмас балки билмоқ учун эди. У айнан шу сабабдан Сафед Булон тарихини ўрганишга астойдил киришган эди. Бу борада у ўзидан аввал ўтганларнинг асарларини иштиёқ билан тадқиқ этди. Дарҳақиқат Шоҳ Ҳаким Холис “Сафед Булон қиссаси” китобининг муқадимасида Сафед Булон тўғрисида Хўжандий исмли шоир томонидан арабчадан форсчага ўгирилган қисса бўлганлигини ва бу қиссани кўрганлигини айтади.

Бироқ Хўжандий томонидан битилган қисса туркийзабон маҳаллий халқ орасида кам ўқилган кўринади ва шу сабабдан уни туркий тилга таржима қилишга уриниб кўрганлар. Аммо бу таржима муваффақиятли чиқмаган бўлса керак. Бундан маълум бўладики, Шоҳ Ҳаким Холидан олдин битилган туркий тилдаги “Сафед Булон қиссаси”да жузъий камчилик бўлган ва бу ўз навбатида мукамал асар яратилиши лозим эканлигини кўрсатиб келган. Охир оқибат шоир Шоҳ Ҳаким Холис ана шу қиссани яратишга бел боғлайди.

Ўзининг умумбашарий ғоялари билан нафақат ўзбек, балки бутун шарқ халқлари моҳиятини белгилаган Куръон ва Муҳаммад (с.а.в.) ҳадислари, шунингдек пайғамбар издошлари фаолияти ва уларга бўлган муҳаббат бошқа жанрлар қатори қиссаларнинг ҳам асосий мавзуйига айланган. Шу асосда ўзбек адабиёти тарихида таълим-тарбия, диний эътиқод, одоб ахлоққа доир, ислом учун фидокорлик тарихий шахслар фаолиятини ёритувчи бир қатор одобнома, панднома ва жангнома қиссалар яратилди. Бу жиҳатдан XIX аср қиссачиликда, айниқса, самарали давр бўлган эди.

Шоҳ Ҳаким Холис ҳам ана шундай мавзуларда ижод қилган қиссанавис шоирлардан биридир. У XIX аср бошларида яшаб, йигирмадан ортиқ қиссалар яратди, қатор мухаммаслар ижод қилди.

Ҳозирги пайтда Самду кутубхонаси ва ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида Шоҳ Ҳаким Холиснинг қуйидаги асалари мавжуд:

“Юсуф ва Зулайҳо”, “Шоҳ Жарир(ёки “Сафед Булон”) қиссаси”, “Насиҳатнома”, “Ибратнома”, Имомлар (ёки “Ҳасан ва Ҳусайн”) қиссаси”, “Вафотнома”, “Арвоҳнома” (ёки “Арвоҳлар рисоласи”), “Иброҳим ибн Муҳаммад қиссаси”, “Қиёматнома”, “Қиссаи Муҳаммад Ҳанафия”, “Қиссаи

Бурхи сармаст вали”, “Қиссаи Айюб”, “Фотимаи Захро ва Расулulloх қиссаси”, “Вафотномаи Абу Бакр ва Али Акбар”, “Қиссаи Зеваршоҳ ва шахзода Қусам”, “Мавлуднома”, “Қиссаи Жобир саҳоба”, “Қиссаи Иброҳим ва Исмоил алайҳиссалом”, “Фазилати Рамазон”(ғазаллар), “Қусам ибн Аббос (ёки “Шоҳизинда”)қиссаси”, “Муножотнома”, “Абу Жаҳл ва Хадича ҳақида қисса” сингари асарларнинг юқорида номлари жойларда 85 нусхаси сақланади¹.

Холис – шоирнинг тахаллуси. Унинг асл исми Шоҳ Ҳаким бўлган. Халқ ўртасида ҳозирда ҳам мавжуд бўлиб, турли удумларда фойдаланилаётган баъзи асарлари Ҳакимхожа Холис асари номи билан тилга олинади. Лекин бундай аташга асосимиз бўлмагани туфайли (чунки бу маълумот оғзаки) бу тўғрида бир нима дейиш мушкул. Холис ўз исмидан “Юсуф ва Зулайҳо” номли қиссасида хабар беради:

Валекин асл отим Шоҳ Ҳаким Холисдур,
Отом, онам аввал қўйғон қадимдур.

Лекин Мирзо Содик Муншийнинг “Дахмаи шоҳон” асари устида кузатишлар олиб бораётган тожик адабиётшунус олими У. Каримов ушбу асарни Усмонхўжа Холис номли ижодкор форс-тожик тилидан туркий тилга қилган деган фикр билдиради. Адабиётшунос Г.Аҳророва эса бу фикр нотўғри эканлигини ўзининг “Сомийнинг “Дахмайи шоҳон” асари” мақоласида исботлашга ҳаракат қилади. Аммо ушбу мақолада кўрсатилган уч асар – “Дахмаи шоҳон” (“Ибратнома”), “Рисолаи арвоҳ”, “Қиёматномалар” ҳақиқатдан ҳам биз ўрганаётган қиссанавис ижодига мансуб бўлсада, уларнинг бирортасида Холиснинг асл номи тилга олинмайди, балки фақат асарларда келтирилган мухаммасларда “Холис” тахаллусини кўриш мумкин.

Холис келтирган хабарга кўра унинг ота-боболари асли Сайрам (ҳозирги кунда Қозоғистоннинг Чимкент вилоятига қарашли қишлоқ)да яшаганлар. “Юсуф ва Зулайҳо” қиссасининг бир нусхасида шундай байтлар мавжуд:

Улуғ боболарим Сарём элидур,
Ўшал Сарём аларнинг манзилидур.

Холис ўз аждодлари тўғрисида қисқа бўлсада муҳим маълумотлар беради. Шу асосда биз ижодкорнинг улуғ мутафаккир, суфий шоир Аҳмад Яссавий авлодларидан дейишимиз мумкин.

Насабда эрдим Исмоил Атойи,
Сўзумда бўлмагай, ё раб хатойи.

¹ Равшанов Р.Ф. Холис ва унинг адабий мероси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси автореферати. – Т., 1997.

Исмоил Атойи Алишер Навоий ўзининг “Мажолис ун нафоис” асарида Мавлоно Атойи таърифида сўз юритаётиб тўхтаб ўтган. Кейинчалик Шоҳ Ҳакимлар оиласи номаълум сабабларга кўра Тошкентга кўчиб келган.

Шу ўринда шоирнинг айнан Шоҳ Ҳаким исмига эътибор берсак. Зеро ҳазрат Алини учунчи фарзанди Муҳаммад ал Ҳанафиянинг авлоди деб билган хўжалар оиласида исмлар олдига Шоҳ нисбасини қўйиш одати қадимдан мавжуд бўлган. Шундай экан Шоҳ Ҳаким Холис исмининг ўзиёқ унинг насабини Ҳазрат Али билан боғлиқ эканлигидан далолат берган.

Қадимдан мусулмон дунёсида ҳазрат Алининг фарзанди Муҳаммад ибн ал Ҳанафийанинг ва унинг авлодларига эҳтиром юқори бўлган. Туркистон хўжалари билан боғлиқ насабномада келтирилган маълумотларга кўра, Муҳаммад ал Ҳанафия халифа Усмон(р.а)нинг қизи Биби Шамсияга уйланган¹.

Адабиётшунос олим Р.Фазлидиновнинг Холисни Аҳмад Яссавий авлодидан эканлиги тўғрисида фикрларини айнан шу жиҳатдан ҳам тўғри бўлиб чиқади. Чунончи Аҳмад Яссавий ҳам ҳазрат Али авлодларидан бўлган. Муҳаммад Олим Шайх Азизон (1564-1631) ўзининг “Ламаҳот” асарида Аҳмад Яссавийни ҳазрат Али (к.в.) насабидан бўлганлигини қуйидагича тавсифлайди: *“Хожа Аҳмади Яссавий, қабрлари нурга тўлсин, бу киши тариқат султони, ҳақиқат бурҳони (хужжати), комиллар пешвоси, орифлар сарвари, киборлар қутби, урафолар гавси, раббоний улумлар олими, субҳоний рамзлар кашфчиси, саййидлар тоифасининг асили, орифлар далили, аср яғонаси, замона пешқадами, авлиёлар қўёши ва сўфийлар мунаввар ойдирлар. (Хожа Аҳмади Яссавий) Ҳазрати амиралмўъминин Али разияллоҳу анҳуга бу тариқада етадилар: оталари Иброҳим шайх ибн Маҳмуд шайх ибн Ифтихор шайх ибн Умар шайх ибн Усмон шайх ибн Ҳасан шайх ибн Исмоил шайх ибн Мўсо шайх ибн Юнус шайх ибн Ҳорун шайх ибн Исҳоқ боб ибн Абдурахмон ибн Абдулфаттоҳ ибн Абдулжаббор ибн Абдуссалом ибн ал-Имом Муҳаммад Ҳанафия ибн амиралмўъминин Ҳазрати Али каррамаллоҳу важҳаҳу”*².

Маълумотларга кўра, Аҳмад Яссавий Сайрамдаги хожалар уруғидан бўлиб, хожалар ўзларини Ҳазрат Алининг учинчи ўғли Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа авлодларидан ҳисоблаганлар³. Шу сабабдан Сайрамлик Ҳазрат Али авлодлари тўғрисида ривоятлар шу кунга қадар сақланиб қолган⁴.

¹Исламизация и сакралные родословные в Центральной Азии: наследия Исхак Баба нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Составители, перевод на русский язык, комментарии, приложения указатели: А.Муминов, З.Жандарбек, Д.Рахимжанов, Ш.Зиядов. Алма-аты.: “Дайк-пресс”, 2008. С.87.

² Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи К.Каттаев. – Т.: “Фан”, 2007. 24-б.

³ Тоҳир Қаҳҳор. Аҳмад Яссавий // Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994. 129-б.

⁴ Камалиддин С.Б. Туркестанский старец и его мистический путь // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: “Дайк-Пресс”, 2007. С.37.

Халқимиз томонидан асрлар давомида севиб ўқилган Аҳмад Яссавий (1105-1166/67) ҳикматларида Ҳазрат Али шахси гўзал сифатлар билан улуғланган:

Тўртинчиси ёр бўлгон шеру худо Алидур,
Ҳам меърожда ёр бўлгон, шеру худо Алидур.
Айтгон сўзи раҳмоний, кўрсанг юзи нуроний,
Кофирларни қирони шеру худо Алидур.
Ҳиммат қури дилида, мавлом ёди тилида,
Зулфиқори илгида шеру худо Алидур.
Миниб чиқса Дулдулға, ерга тушур зилзила,
Кофирларга ғулғула, шеру худо Алидур.
Душманларга муқобил, бўлди кофирга котил,
Қилгон ботилни зойил шеру худо Алидур.
Раҳмат қилғай биру бор, ҳар не қилса эрки бор,
Хожа Аҳмадга мадаккор шеру худо Алидур¹.

Ҳазрат Али ҳақида айтилган ушбу гўзал боқий сатрлар бир неча асрлардан буён оғиздан оғизга ўтиб, эл орасида яшаб келмоқда.

Айтиб ўтиш жоизки, Хожа Аҳмад Яссавийнинг бу қадар Ҳазрат Алига бўлган юксак эҳтироми бир жиҳатдан унинг Ҳазрат Али(к.в.) авлоди эканлигида деб ҳам тушуниш мумкин².

XVI асрда яшаб ўтган Султон Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний ҳам бу ҳақда шундай ёзади:

“Ҳазрат Али наслдан бўлган қутблар қутби Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари сирлар билувчиси, нурлар каишф этувчиси, шайхлар сардори ва паҳлавонидир. У дунё машойихининг ишонган тоғи ва имомидир. Мовароуннаҳр пирларининг хоси, турк шайхлари даргоҳининг хизматчисидирки, у даргоҳдан кўплаб зотлар чиққан. Дунёнинг азиз донишманди, ўз силсиласида марду майдон бўлган Яссавий ҳазратлари, тўқсон тўққиз маслак соҳибидир. Унинг қутб эканига барча иқрор бўлган. У меърож хирқасини кийган, қиёматгача унинг тариқати ривож топаверади”³.

Биз ушбу маълумотларни бежиз келтирмадик. Бинобарин, Шох Ҳаким Холис ўз аждодларига эҳтиром сифатида “Қиссаи Муҳаммад Ҳанафия” асарини ёзган эди.

Шох Ҳакимлар оиласида уч қиз ва уч ўғил бўлишган. Уларнинг ҳаммаси фикримизча Тошкентда туғилишган.

¹Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1991. 215-б.

²Жандарбек З.З. Ходжа Аҳмет Йасави и возрождение тюркской государственности // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы.: “Дайк-Пресс”, 2007. С.168.

³Нодирхон Ҳасан. Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний. – Т.: “Фан”, 2001. 10-б.

Атодин уч ўғил эрдук ҳам қиз,
Яна Шош шаҳрини фарзандидурмиз.

Бундан кейинги ҳаёти тўғрисида ижодкор ғоят қисқа тўхталиб ўтади. Чунончи бир қанча вақтдан сўнг у Фарғонага кетганлиги тўғрисида куйидаги байтлар келтиради:

Вале, Фарғона бўлди манга манзил,
Бу манзилда бўлуб эрдим неча йил.

Мазкур байтларда Холисни илгари ҳам Фарғонада бўлганлиги англашилади. Унинг “неча йил” у ерда бўлиши, балки, мадрасалардан бирида таълим олиши билан боғланади. Тахминларга кўра, Холисининг оиласи бўлмаган. “Юсуф ва Зулайҳо” қиссасида шоир ўзидан кейин қолар бир “дуогўйи” (яъни фарзанди) йўқлигидан дарак берувчи сатрларни ёзиб қолдирган:

Фано бўлсам агар дунё юзидин,
Қолур пинҳон мани хок эл кўзидин.
Билинлар йўқ эрур манга дуогўй,
Мани руҳимға бўлмас сарф бир мўй.

Шоҳ Ҳаким ўзининг “Холис” тўғрисида ҳам баъзи маълумотлар келтиради. Бир қанча асарлари номини санаб ўтар экан:

Ки ондин ўзима Холис қўйиб от,
Бориси бир кишидин, эй оқил зот.

деб ёзади. Ижоди Тошкентдалиқ вақтида бошланган бўлса керак ва шу сабабли халқ унга “Тошкандий” нисбасини ҳам берган.

Бизнингча, шоир ўз асарларининг асосий қисмини Фарғона яшаган даврида яратган. Чунки бир қатор асарлари шу ҳудуддаги баъзи шаҳарлар ва улар тўғрисида тарқалган тарихий ривоятлар, шунингдек ўша даврда яратилган тархий китоблар билан боғланади. Масалан, “Шоҳ Жарир қиссаси” Косон, Қубо (Қува), Ахси шаҳарлари (ёки Сафед Булон мазори) ва улар тўғрисидаги тарих китоблари билан ва ҳоказо.

Шоир ҳаётининг Фарғона даври, афтидан анча оғир кечган. Қиссаларда келтирилган кўплаб мухаммасларда ижодкор баъзан ўз ночорлигидан, ҳатто яхшироқ тураржойи ҳам йўқлигидан нолийди.

Холисининг туғилган, вафот этган йиллари тўғрисида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо, баъзи далиллар унинг ҳаёти ҳақидаги фикрларимизга ойдинлик кирита олади.

ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 8924/1-рақамли манба (“Қиссаи Юсуф ва Зулайҳо”)нинг охириги бетида муаллиф томонидан дуо умидида битилган сўзлар ва ҳижрий 1259 сана ёзиб қолдирилган. Ушбу сўзлар муаллифнинг ўз дасхати эканлигини билдиради, шунингдек, асар ҳижрий 1259 (милодий 1843) йилда китобат қилинган. Қиссанинг 2-саҳифасида шундай мисралар бор:

Хабар олсам мани ёшим етибдур,

Паямбарни ёшидин ҳам ўтибдур.

“Паямбар ёшидан ўтганлик” бир-икки йилни ўз ичига олса, демак асар ёзилаётганда шоир 64-65 ёшлар атрофида бўлган. Агар шундай бўлса, туғилган йили 1778-80 йилларга тўғри келиши мумкин¹.

Исоқхон тўрат Ибратнинг ёзишича, Шоҳ Ҳаким Холиснинг “Шоҳи Жарир қиссаси” Фарғона водийси ҳақлари орасида жуда машҳур бўлиб, унинг кўплаб нусхалари мавжуд бўлган: “Бу китоби Фарғонадан кўпдур, алалхусус Косонда кўбдур. На учунки, майдони ҳарб ул ер бўлгон учун уларда кўб ёзилгон. Аксар кишида бўлур”².

2001 йилда Фарғона вилоятининг Бувайда туманида жойлашган Биби Убайда ва Пошшо пирим зиёратгоҳлари юзасидан олиб борган изланишларимиз мобайнида туманнинг Бувимозор қишлоғида яшовчи Одинахон Шерматова хонадонида “Шоҳи Жарир қиссаси”ни яна бир нусхасини аниқлашга муяссар бўлдик. Ушбу қўлёзманинг бошқа қўлёзмалардн фарқи шуки унда нафақат Сафед Булон қиссаси балки Шоҳ Жарирнинг набираси Пошшо Пирим, яъни Шоҳ Жалил билан боғлиқ воқеалар ҳам нақл этилган. Шу ўринда қўлёзма хусусида айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

I. Китобнинг ташқи тавсифи

1. Китобнинг ташқи ҳажми 14 x 26 см.
2. Қўқон қоғози.
3. Матн 202 жами варақдан иборат.
4. Нахзац 3 ва Форзац 1 варақдан иборат.
5. Ҳижрий 1324 йилда кўчирилган. Ҳаттотнинг исми номаълум.
6. Қора ва қизил сиёҳда кўчирилган.
7. Китоб эгасини имзоси ёки муҳри туширилмаган.
8. Китоб муқовасинин қисми яхши сақланган. Муқоваси қаттиқ қилиб тайёрланган ва қизғиш сариқ рангда қолипланган.

II. Китобни ички тавсифи

1. Туркий тилда ёзилган.
2. Қўлёзма “Ибратнома”, “Шоҳ Жарир(ёки “Сафед Булон”) қиссаси”, “Қиёматнома”, “Фотимаи Захро ва Расулуллоҳ қиссаси”, “Биби Убайда қиссаси”, “Шоҳимардон қиссаси”, “Қусам ибн Аббос (ёки “Шоҳизинда”) қиссаси” сингари бир нечта китобни ўз ичига олади.
3. Тарихий жангнома қисса.

¹ Бу ҳақда қаранг: Равшанов Р.Ф. Холис ва унинг адабий мероси. Филология фанлари номзоди... дис. автореф. – Т., 1997.

² Исоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изох ва луғат муаллифлари: У.Долимов., Н.Жабборов. –Т.: “Маънавият”, 2005. 87-б.

Таъкид жоизки, мазкур қўлёзмани нашрга тайёрлашда “Шоҳ Жарир қиссаси”нинг турли нусхаларига, жумладан Санкт-Петербургдаги Шарқ қўлёзмалар институти фондида № 1392. С 831рақами остида сақланаётган “Шоҳи Жарир” қўлёзмаси билан ҳам солиштирилди. Шу билан бирга 1994 йили Турсунбой Набиев ва Маҳмуд Ҳасанийлар томонидан чоп этирилган “Сафед Булон” қиссаси китобидан фойдаланилди.

Мухтарам ўқувчи! Шоҳ Ҳаким Холиснинг “Шоҳи Жарир қиссаси” шеърий қўлёзмасини ҳозирги крилл алифбосига тадбил қилиш давомида айрим сахв-хатоларни илғасангиз, олдиндан узр сўраймиз. Барчаси Яратганнинг ўзигагина аён. Сўнги сўз ўрнида Шоҳ Ҳаким Холис ва унинг тарихий қиссасида номлари зикр этилган муқаддам яшаб ўтган бузругворларнинг руҳига дуои фотиҳа қилиб қўйишингиздан умидвормиз.

ШОҲ ҲАКИМ ХОЛИС

Шоҳи Жарир қиссаси

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Илоҳо, айладинг Сан бизни муслим,
Санга узрин айтгали келди, бу мужрим*.
Муслумонлиғ ишини қилгоним йўқ,
Сани қудратини ҳаргиз билгоним йўқ.
Мани қилгонларим дунёда вофир*,
Бу ишни қилмагон ҳаргизда кофир¹.
Неча исённи қилдим ани ёбтинг,
Ба ҳар ҳийла кўнглимни тобдинг.
У дунёда мани шарманда қилма,

* Мужрим – гуноҳкор.

* Вофир – кўп, сероб.

* Мутаққий – такводор.

* Чорёр – Исломда “хулафон рошидин” (“тўғри йўлдан борувчи халифалар”), деб аталган дастлабки тўрт халифа

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.90 б.

Айриб яхшилардин канда қилма.
Сани Холиқ, ўзимни махлуқ билурман,
Ўзумни бандаи мунлуғ билурман.
Ба ҳаққи исми зотингдин кечургил,
Яна исми сифотингдин кечургил.
Жами анбиё мурсал ҳақидин,
Мани қилғайсан эмди муттақийдин*.
Хусусан ул Муҳаммад хотиридин,
Маоф айлагил гуноҳимни боридин,
Ба ҳаққи Чорёри* босафодин,
Мани ҳам айлагил аҳли сафодин.
Ба ҳаққи ҳурмати авлоди асҳоб,
Икки дунё мани исёнимни ёб.
Ҳасан, Ҳусайн азизини ҳурматидин,
Мани кутқар ду олам кулфатидин.
Бугун айлар санга Холис таввалло,
Илоҳо, қилмағил машҳарда расво!
Эшит, эй одаме мандин ривоят,
Шаҳидлардин санга айлар ривоят.
Ўқудим мен шаҳидларни китобин,
Худо қилмас аларни ҳеч ҳисобин.
Шаҳидларни, деди, айла зиёрат,
Ки шояд тонглаға бўлғай кифоят.
Юрдум кўб улуғ остоналарға,
Кўшулуб бир неча мастоналарға.
Сафед Булон мозориға етардим,
Анга парвое қилмай ўтардим.
Кўзумга ногаҳон тушди рисола,
Бўлубдур ҳолим андин ўзга ҳола.
Қилубдур бир Хўжандий форси назм,
Олиб юруб ўқур эрдим қаю базм.
Ажойиб бой остона экандур,
Худоға банда ростона экандур.
Экандур кўп шаҳидларнин мақоми,
Аларни не билур ҳар марди оми¹.
Ки ондин сўнг қилиб фотиҳада ёд,
Шаҳидлар руҳини ман айладим ёд,
Қилурман йил сайри они зиёрат,
Умид ул тонглаға бўлғай кифоят.
Рисолаға қилур кўнглим мани жўш,
Ўқусам турки халқи эрди хомуш.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.91а.

Дедилар, бу рисола бўлса турки,
Таки ортар эди бизларга кўрки.
Ўшал элнинг сўзини онгладим ман,
Муни назм қилай деб ўйладим ман.
Аробий эркан аввал бу рисола,
Борибдур бир Хўжандий кўб ҳаёла,
Аробийни қилиб форсийга тадбил,
Қилибдур қисқа мисра назм беқил.
Ки айдим туркийга назм этайин,
Жаҳон саҳниға кўюб кетайин.
Ки мандин илгари бир одамизод,
Қилиб эркан буни турки, билан ёд.
Очиб кўрдум они бошдин аёгин,
Айирмабдур алиф бирла таёгин.
Қилибдур назми туркий маснавийсин,
Вале тарк айламабдур маънавийсин.
Агарчи кўнгилда жонин узубдур,
Валекин кўбни булғаб бузибдур.
На анда сажеъ бор на қофия бор,
Рисолани қилиб гўёки мурдор.
Кириб эрдим сўкай деб онда сўзга,
Вале бир неча байти тушти кўзга.
Ўшал байтида сўзи бул экандур,
Сўзидин хотири малул экандур.
Ани назм сўзи бўлибдур эшитгил,
Қулоғингни онга бир лаҳза тутқил:
“Шаҳидларни сўзидин назм қилибман,
Неча кун анга кўпуб йиқилибман.
Агар бўлса, хатоси бирла саҳву,
Карам бирла айлагин хатосин афву.
Хато учун сўкунг бу оми хомни,
Вале сўкма ато бирла аномни¹.
Мани учун алар меҳнат чекибдур,
Ўқутқали мани мактаб берибдур.
Ки андинг сўнг мадрасага берибдур элтиб,
Бу дунёдин икови қолди кетиб.
Оларга мен дуойи хайр олурман,
Нахоҳамки дуойи бад олурман.
Чаккиғчакки оларни сўкмангизлар,
Мани ҳам обрўйимни тўкмангизлар”!
Қилиб раҳме онинг бу зорисиға,
Китобни қародим борисиға.

¹Шоҳи Жарир қиссаси.91б.

Керак ердоги сўзни кўтардим,
Юмуб кўзим керакмасдин ўтардим.
Они сўзидин ўзга сўзни қилдим,
Ки ман ҳам бир неча қўпуб йиқилдим.
Неча ерига боғладим ғазални,
Билолмас ҳеч киши кор-и азални.
Ғазални барисин қилдим мухаммас,
Кўзини ёшлагай эшитган ҳар кас.
Ғазални ўқуса ҳар ерда доим,
Кишини кўнгли ҳам бўлғай мулойим.
Мабодо кўзларини айласа нам,
Шаҳидлар жонига ҳам бўлса дорғам.
Оларни руҳи учун айласа хайр,
Чин уммат ул эрур харгиз эмас ғайр.
Савоби беҳадлар бўлғай анга,
Ўқуғонга, яна, сўзни дегонга.
Сабаб бўлғай нечукки бирғбирига,
Худони раҳмати бўлғай барига.
Валекин қолмасин ул ҳам дуодин,
Канора* қолмасин лутфғи Худодин.
Анинг баъзи сўзин айладим зам,
Дуода, фотиҳада бўлмасун кам.
Иковин фотиҳада ёд этинглар,
Шаҳидлар руҳи бирла шод этинглар.
Худойим ҳам силарни раҳмат этгай,
Шаҳидларга қўшуб хутбага айтқай¹.
Мани сўзимда эрмас худнамолик,
Вале бўлғаймикин баҳри Худолик.
Малак эрмс бани Одам башардур,
Ўзида, сўзида хавфу хатардур.
Сўзимда гар хатони топсангизлар,
Умид ул айбларимни ёпсангизлар.
Карам айлаб хатоларни тузотинг,
Мани ҳам яхши сўз бирла узотинг.
Силарни ёрлақосин она Ғаффор,
Ато қилсун яна жаннатда дийдор.

РАСУЛ АЛАЙҲИССАЛОМ ЧОРЁРЛАРИНИ ИЗЗАТ ВА ҲУРМАТЛАРИ БАЁНИ

* Канора – четда.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.92 а.

Кел, эй тил, айлагил эмди сухан сар,
Эшитсунлар хама ёру биродар.
Эшитгил ровийдин ушбу ҳикоят,
Кўнгиллар андин топқай истироҳат.
Жаҳонни қилди пайдо Ҳақ таоло,
Бари махлуқ саридин то Сурайё.
Танимоғлиқ учун инсон яратди,
Они нафъига турлук жон яратди.
Яна инсон аро бир зубдани,
Яратди жумлага пайғамбарини.
Алар ҳоди* эрур, мутадаийинға.
Алар йўл кўрсатур жумла бориға,
Яратти ҳар замонда жумла пайғамбар,
Бўлурди жамла гумроҳларга раҳбар.
Вале охир замонда бир пайғамбар,
Йиборди, барча элга эрди раҳбар.
Муборак отидур билсанг Муҳаммад,
Фаришталар деди кўк узра Аҳмад.
Икки ёнида тўрт ёр валидур,
Абу Бакр, Умар, Усмон, Алидур.
Булар эрди Набини жонишини,
Эди ҳар қайси умматни нигини.
Расул айди саҳоба ботамизлар,
Бирини биридан кам кўрмангизлар.
Тилида ё кўнглида ҳар кимарса,
Бирин ортуқ билиб, бирин кам кўрса,
Эмас мундову анда манга уммат,
Алардур, деди маҳруми шафоат.
Ки мандин сўнг ани мандек билинглар,
Аларни хизматин жондек қилинглар.
Алар ўттуз йили динни тузарлар,
Алар барча хилофатни бузарлар.

АЛИ РОЗИАЛЛОҲУ АНҲУ МУОВИЯДИН РАСУЛ
АЛАЙҲИССАЛОМ ЖОНИШИНЛАРИН РАСУЛИ АКРАМДИН
СЎРАТҚОНИ

Кел, эй ровий, яна сўзни аён қил,
Чаҳорёрларнинг маротибин баён қил.
Муовияга бир кун Шоҳимардон:
“Мани сўзум эшит эй Абу Суфён.

Муни фурсат топиб сўрғил Расулдин,
Анингдек ҳодию соҳиб субулдин^{1*}.
Бу ўтгуз йилда кимлар жонишиндур,
Аларни ўрнида қилмиш ишиндур?”.
Бир кун мажмаи ёронлар эрди,
Муовия бу сўзни андин сўради:
Ки сиздин сўнг хилофат кимгадур ном,
Бу сўзни айлангиз бизларга эълон!”.
Дедилар:” Жонишин Бу Бакри Сиддик,
Ки андин сўнг Умарни бил батаҳқиқ.
Алардин сўнгра Усмон ибн Аффон,
Ани сўнггида сойил* билгил эй жон”.
Рамуз бирла бу сўзни Расул айди,
Вале сўзда баъзиким ақли тойди.
Муовия деди, сойил ман эрдим,
Али айди, савол қилғон ман эрдим.
Агар шошмаса эрди марди кўрса,
Мунингдек дермуди аввал ақли бўлса.
Билурким ўзи чорёр эмасдур,
Саҳобалардек аҳбордин эмасдур.
Язидни отаси бўлса ким ул эр,
Анга лозим эрурму ваҳқалар дер.
Хилофатда нечук чорёрдин ўтгай,
Мунингдек як сўзга кимни ақли етгай.
Ани шонида йўқтур розияллоҳ,
Нечук ким сак Язидни қилди гумроҳ.
Бу сўзни ман дедим оғзим лубодур.
Валекин барчаси ҳакам Худованд эрур.
Мунингдек сўзлардин астафуруллоҳ,
Ўзунсан бандани холидин огоҳ.
Учовлондин хилофат вақти ўтти.
Охири ҳазрат Алиға етти.
Қитол* бўлди аларни орасида.
Мадинада Али, улдур Дамашқда.
Етушти Шоҳимардонға бу навбат,
Муовия урушти неча муддат.
Расулни ваъдаси ҳам бўлди охир,
Муовия, Али ҳам ўтди охир².

* Ҳоди – тўғри йў кўрсатувчи.

* Мутадаийин – диндор.

* Соҳиби субул – йўллар соҳиби.

* Сойил – савол қилувчи.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.92б.

* Қитол — жанг, уруш.

² Шоҳи Жарир қиссаси.93 а.

Ҳасан била Ҳусайн қолди Алидин,
Расул ёдгорлари андоғ валидин.
Бани Умиядан Марвон Язиди,
Қолиб бу иккиси гаждум газиди.
Ароларда талаш бўлди хилофат,
Буларга уктади икки касофат.
Ҳасанға заҳар бердилар орада,
Шаҳид этти Ҳусайни Карболода.
Язид Марвонға қолди подшоҳлик,
Хавориж¹ бўлдилар жумла халойиқ,
Қилиб Марвон китоби Илоҳи тасниф,
Язидни дини ҳақ деб қилди таъриф.
Мусаххар қилди оламни ўзи яна,
Бағайр аз, Макка Қуддус Мадина.

РАСУЛ АЛАЙҲИССАЛОМ УЧ ҚИЗЛАРИНИ КУЁВГА БЕРГОНЛАРИ БАЁНИ

Қулоқ сол. сомиёо эмди бу сўзга,
Санга айтай кўнгилни қилма ўзга.
Расулуллоҳни уч қиз бор эрди,
Биби Фотима, Гулсум, Зайнаб эрди.
Бериб Фотимани Шоҳи Алига,
Топшурди ани сафдар валига.
Ки Гулсум қизларин Усмонга берди,
Гўёки жонини жононға берди.
Муҳаббатдин кўнглига табни берди,
Лаҳабни ўғлига Зайнабни берди.
Сазовор бўлмади бир-бирлариға,
Мунингдек ўтти неча йиллариға.
Сафарда бир куни пайғамбар эрди,
Лаҳаб ўғли билан талхалар эрди.
Лаҳаб ўғли қилиб бўйниға рўзгор.
Пайғамбар бирла қилди талха шўре.

¹ Хавориж аслида “хуруж қилувчи” — “мусулмонлар бошлиғига ва жамоасига қарши чиқувчи” деган маънони билдиради. Уларнинг тарихи яхшилаб ўрганган. Аслида хаворижлар таълим-тарбия кўрмаган шахслардир. Аммо улар диндорликнинг чўққисига чиққанмиз, деб даъво қиладилар. Улар илмсиз бўлганликлари учун озгина билган нарсаларини маҳкам тутиб олиб, ҳаддан ошиш ва бошқаларни нуқсонда айблаш билан ўз камчиликларини хаспўшлашга ўтадилар. Али ибн Абу Толиб каррамаллоҳу ваҳҳахунинг даврларида бош кўтарган биринчи хаворижлар асосан саҳролик тарбиясиз дайдилар ва қалби қасоватли аъробийлардан иборат эди. Уларда одоб-ахлоқ, ҳилм ва босиқлик каби хислатлардан асар ҳам йўқ эди. Илмлари бўлмаганлиги учун ўзларига ёқиб қолган нарсага маҳкам ёпишиб олар эдилар. Худди ана шу омиллар хаворижларни ҳазрати Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳунинг энг ашаддий тарафдорларидан энг ашаддий душманларига айлантирган эди. Бу ҳақда қаранг: Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳаёт ва ҳадис. Жаннат башорат берилганлар ва аҳли байт. 23 жуз. Т.: Шарқ, 2008.

Пайғамбарни юзига қилди ул қилди туф,
Деди, қўйдим қизинг машхуру маъруф.
Ҳамма қўл кўтардилар дуога,
Тавалло айлади сирда Худога.
Тобшурдим, деди ман суйи Жаббор ,
Ки қилсун итни итга гирифтор¹.
Абу Лаҳаб бу сўзни англаб олди,
Бу нуктани тугиб ичига солди.
Деди, они дуоси бўлмағай рад,
Етар андин зарар бир ерда беҳад
Яна карвон кўчуб йўл юрди ул кун
Бориб бир ерга қўнди, бўлди ҳам тун.
Албатта қилди ўзига маслаҳатни,
Бир иш қилсам тайёрман хайриятни.
Бу кеча қирқ кишини ўртага олиб,
Етоли бу ўғулни анда солиб.
Яроғ-жабдуғ қилиб ётилар ул тун,
Тонг отди чиқди машрик саридин кун.
Кўрарлар бир неча итлар келибдур,
Этини еб, сўнгаклари қолибдур.
Ичи куйиб юраги боғлади дуд,
Пушаймон андин бўлғон не қилур суд.
Чу Гулсум қизлари Усмонда ўлди,
Бу қизни ҳам ани ўрнига берди.
Алардин бўлди бир фарзанд пайдо,
Эрди мардоналик андин ҳувайдо.
Отини қўйдилар Муҳаммад Жарир* деб,
Баходурлиғда эрди беназир деб.
Алар ҳам бўлса авлоди Набидур,
Мадина халқини ул матлабидур.
Умарни вақтида мулки Ажамни,
Мусаххар айладилар кўб шаҳарни.
Ҳазимат барча тарсо айладилар,
Қочиб Фарғонада жо айладилар.
Умардин сўнг яна муғ даст қўйди,
Мусулмонлар кўзини анда ўйди.
Олиб қочар эди келиб юрукқа,
Агар йилқи қарор кирса қурукқа.
Муғ аҳли қилди мўъминларни ғорат,
Мусулмонларни кўп қилди ҳақорат.
Юбордилар киши суйи Мадина,
Келиб арз айладилар Ҳайдар қатина.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.93 б.

Келиб муғ қилди Туркистонни ғорат,
Улуғимизни ўлдирди бу соат¹.
Ўшал муғ оти Кўчқорбош эрди,
Иниси оти Янжубош эрди.
Раийяларга тушди кўб тала тўб,
Шаҳар халқига тушти турфа ошуб.
Юборсин дедилар марди баҳайбат,
Рифоҳиятда* бўлғайлар раийят*.
Замони Шоҳимардон вақти эди,
Мусулмонларга муғлар тағйир* эрди.
Эшитиб Шоҳимардон бўлди ғамнок,
Ки саккиз минг кишини қилди таъйин.
Аларни боши Абдуллоҳи Омир,
Шижоат бобида марди акобир.
Равона бўлди Туркистон сориға,
Келиб тушди вилоят сарҳадига.
Қаболда* қолдилар муғони ғаммоз*,
Неча йил турдилар ҳам ўтди қишу ёз.
Мусулмонларки осойишта бўлди,
Гўёки дуняда беҳиштда бўлди.
Алига ҳам қазонинг вақти етди,
Бу аснода Али дунёдан ўтди.
Эшитди Абдуллоҳ хайронда қолди,
Кишиси бирла Туркистонда қолди.
Оларни орқасида бир кўмак йўқ,
Дедилар, энди биз қимирламак йўқ.
Ҳасан, Ҳусанни умри бўлди фосил*,
Алар ҳам бўлдилар ризвонға* восил.
Хавориж бўлиб эрди кўб вилоят,
Йўқ эрди, аҳли исломға ҳимоят.
Язид бўлди вилоятларга ҳоким,
Қолиб эрди Макка, Мадина солим.
Тушиб фикри фасод Язид йўлига,
Олай дерди аларни ҳам кўлига.

САҲОБАЛАР ИМОМЗОДАЛАРДИН СЎНГ МАСЛАҲАТ БИРЛА ШОҲИ ЖАРИРНИ УЛУҒ ҚИЛҒОНИ

* Муҳаммад Жарир номининг вариантлари: Муҳаммад Халил, Муҳаммад ибн Абдужалил, Муҳаммад ибн Шоҳ Жалил. Ёзма манбаларда Умавийлар ҳукмронлиги даврида (661-750) Муҳаммад Жарир араб саркардаси бўлганлиги нақл қилинади.

* Рифоҳият – мўл-кўллик.

* Раийят – халқ.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.94 а.

Хабарда келтирубдур аҳли таҳқиқ,
Бу сўз йўқ ихтилофи, айла тасдиқ.
Мадинада йўқ эрди шахриёре,
Вилоят бўлиб эрди беқароре.
Ҳама Укримага дер бўл амире
Мабодо бўлмагай мардум асире¹.
Дедилар Укрима қайдин бўлойин,
Расулни ўрнини қандоғ тутойин.
Деди, элким отанг кўб роғиб эрди,
Бўлай деб подшо бас толиб эрди.
Деди Укрим, отам вақти жаҳолат,
Қилиб эркан бу йўлга анда рағбат.
Амир бўлсам қиёматда нетарман,
Расулни олдиға қандоғ етарман.
Язидға кирдилар олам бариси,
Хавориж бўлдилар қолмай бариси.
Дедилар бўлмаса эмди нетармиз.
Хаворижларга қандоғ фикр этармиз?
Кўйунглар, деди Укрима бу сўзни,
Кўчада сўзлашиб эмгатманг* ўзни.
Юрунглар барчамиз равзага борайли,
На бўлса маслаҳат онда қилайли.
Бариси йиғилиб равзага келди,
Ҳамма билган сўзин ўртага солди.
Деди, Укрима неча кунлар бўладур,
Язидни қосиди келиб кетадур.
Муроди ул эрурким, манга келгин,
Мани яхшиларимни пири бўлгин.
Берурман деб вилоят, хилъате хўб,
Яна кўнгилда бўлса ҳар не марғуб.
Мадинани берайин ҳам ўзунга,
Кирар бўлсанг Укрима, мани сўзумга.
Деди Укрима, гар ман анга бўлсам,
Бўлуб дунёға мағфур* кофир ўлсам.
Ўшал беҳроқки, ман бирён кетайин,
Ўзумни хархашидин фориғ этайин.
Деди баъзилари, равзада турсак,

* Ғаммоз – сир очувчи, чақимчи.

* Қабол – қамал.

* Тағйир – ўзгариш.

* Ризвон – жаннат.

* Фосил – орани ажратувчи.

* Эмганмак – қийналмоқ.

* Мағфур - мағфират қилинган.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.94 б.

Расулни остонасини супурсак.
Деди баъзилари Маккага борсак,
Тавоф хона қилсак, анда бўлсак.
Деди Укрима, кетмоққа кўнсак.
Қилурсиз бир сўз айтай бўлса маъқул.
Менинг кўнглимга, Туркистонга борсак,
Мусулмонларга бориб ёре берсак.
Вилоятлар очиб динга киргузсак.
Йўқ эрса яхшироқдур, шаҳид ўлсак¹.
Алиниким, хилофат вақти эрди,
Ки саккиз минг киши Туркистонда қолди.
Алардин ҳеч нишоне бўлғони йўқ,
Тақи ҳеч ким хабарин олғони йўқ.
Ораға тушди анда жанги бисёр,
Кашокаш йўқ бўлуб кетти баякбор.
Оларнинг орқасидан борсак эрди.
Баҳона бирла бундан кетсак эрди.
Ҳамма бу маслаҳатни хушладилар,
Сафарға борғали бел боғладилар.
Дедилар, салтанат бормоққа маслаҳат йўқ,
Бу ерга келғони бизда ният йўқ.
Уйимиз бирла борсак хўб бўладур,
Келурмиз-келмагимиз Ҳақ билодур.
Деди Укрим, сафарға лозим эрмас,
Кўрон бирла босиб йўл юрса бўлмас.
Мусулмон ериға илғаб борайлик,
Аёлларни ҳама онда кўяйлик.
Ғазотға ўзимиз Фарғона борсак,
Иноят бўлса Ҳақдин, муғни олсак.
Ишимизни билиб онда қилардик,
Бу ерга хоҳ келардик, хоҳ қолардик.
Дедилар, қанча одам отланурсиз,
Бу ердин токи Фарғона борурсиз?
Сафарга лозим эрур лашкари тўқ,
Яна лозим эрур ҳам аспи жабдуқ.
Қусам айтди, мани уч минг диловар,
Урушда ҳар бири мингга баробар.
Онга лойиқ яна жабдуқларим бор,
Минарга отларим ҳам эрди тайёр.
Деди Анбаса ҳам, уч минг кишим бор,
Аларни жабдуғи бор манда тайёр.
Имом Укрима айди, манда ҳам бор,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.95 а.

Кишим уч минг яна жабдуғ бисёр.
Қилиб Шоҳи Жарир ҳам сўзни бунёд,
Ки манда бор ғуломи беҳад озод.
Имом айди отамдин қолиб эрди,
Худо йўлиға озод қилиб эрди.
Бари ҳозир турубдур хизматимда,
Ки қайтармас қошини ҳар ишимда
Бисотимда, яна беш минг отим бор,
Олар қолди отамдин манга ёдгор.
Яна манда эрур моли фаровон,
Қилурман барчани етгунча эҳсон.
Дедиларким сафар жабдуғи бўлди,
Кўнгиллар ул тарафдин умидли бўлди.
Деди, эмди бировни бош қилайли,
Ани амри билан ҳар ён юроли¹.
Бу сўзни бир-бирига ташладилар,
Ани бўйнига ҳеч ким олмадилар.
Ҳама кўз тикдилар Шоҳи Жарирга,
Раво кўрдик, деди, сизни амирга.
Дедилар барчага аҳли субулдур,
Таки ўзлари авлоди Расулдур.
Шижоат бобида гўё Алидур,
Таҳаммул бобида гўё Набидур.
Бу сўзни айтдилар ул Шоҳи Жарирга,
Муносибдур вилоят эмди сизга.
Вале Шоҳ ушбу сўзга кўнмадилар,
Оғир юк деб бўйниға олмадилар.
Йўқ эрса эмди бизга ким бўлур бош,
Расулни туғларини ким тутар фош?.
Кироли дедилар, равзага бул дам,
Башорат кимга бўлса ул муқаддам.
Улуғлар йиғилиб равзага кирди,
Расулни руҳидан ёри тилади.
Қилиб нола алар аз ҳад фаровон,
Кўзини ёшлари чун абри найсон.
Баногоҳ кўзлари уйкуга борди,
Муҳаммад Мустафони анда кўрди.
Дедилар, биз ғазога боғладик бел,
Учар қушдек бўлибмиз барча енгил.
Бу кун эмди биз Туркистон кетармиз.
Ижозат берсангиз видо айтармиз.
Ки сиздан бўлса эмди бизга рухсат,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.95 б.

Ким ўлтурсун бу кун тахти хилофат.
Расул айдик, қирқ кун сабр этинглар,
Ўшал муддатгача тек-тек ётинглар.
Ки ондин сўнг бўлур сизга ижозат,
Анга еткунча кўрмассиз машаққат.
Чиқиб айди алар ўз тобеъига,
Борурмиз деди Туркистон ерига.
Вале қирқ кунга таъхир айладилар,
Бу муддат ўтмайин борманг, дедилар.
Сизлар отни олиб яйловга боринг,
Алафга тўйдириб ҳар дам суғоринг.
Ки биз қирқ кунгоча мунда турармиз,
Ки ондин сўнг ҳамма бирга юрармиз.
Алар отни олиб яйловга кетди,
Булар остонада ястона ётди.
Саҳоба турдилар равзада қирқ кун,
Яна бир воқеа кўрдилар ул тун.
Расулни кўрдилар ётган саҳоба,
Ижозат бердилар онда ғазотга.
Расулуллоҳ деди, эмди билинглари,
Мани ўрнумга фарзандимни денглари.
Тутинг Шоҳи Жарирдек муқтадони,
Онга айланг ҳаммангиз иқтидони.
Худони амрини тутмак керакдур,
Сафар Фарғонага этмак керакдур¹.
Бу сўзни айдилар Шоҳи Жарирга,
Ўшал насли Набий зоти Жалилга.
Қабул этдилар Расулни сўзларини,
У ерда чоғладилар ўзларини.
Деди, Шоҳи Жарир, ўзум кирайин,
Видо айлаб яна рухсат тилайин.
Туруб Шоҳи Жарир марқадга кирди,
Бориб мақбарага юзини сурди.
Ўқуди бу видонома ўшанда,
Турубдур барчалар хизматда анда.

ҲАЗРАТ ШОҲИ ЖАРИР РАВЗАГА САЛОМ БИРЛА КИРИБ, ВИДО ҚИЛИБ ЧИҚҚОНЛАРИ

* Абри найсон – баҳор булути.

¹Шоҳи Жарир қиссаси.96 а.

Саломим ҳазратингга, ё Расулуллоҳ деб келдим,
Кўйуб остонага бошим, улуғ даргоҳга деб келдим.
Илим мақсуда етмайдур, кўлим кўтоҳ, деб келдим,
Сўзум ҳеч кимга ўтмайдур, магар, икроҳ* деб келдим.
Кучум ҳеч ерга етмайдур, мадад, эй шох деб келдим.

Кириб анда адаб бирла кўйуб марқадга бошимни,
Мисол абри найсондек оқиздим кўз ёшимни.
Суруб хоки мазаллатга* юз-кўзим бирла қошимни,
Жудолик дарди куйдирди, ўшал дам ичу ташимни.
Мани ҳолимга раҳм айланг, аё жадд, оҳ деб келдим.

Ҳама ёронларидин қиёматдек ғарив турди,
Жудолик вақти деб марқадларига юзларин сурди.
Кўзини ёшлари дарё бўлиб, селобадек юрди,
Жудолик дардига токат қилолмай ўзларини урди,
Мадад, қувват қилинг, бизга, бўлурму роҳ, деб келдим.

Ризойи Ҳақ бўлубдурман, сафар Фарғонага қилғум.
Бориб қолғуммикин анда билолмайман ва ёки келғум.
Ғариблик шаҳрида Фарғонада ҳолим нечук бўлғум¹,
Муғистонда ғазот айлаб ўларманму ва ё қолғум.
Худодин бошқа эмди манга ким ҳамроҳ деб келдим.

Ғариблик шаҳрида амри Худо бўлғонга йиғларман,
Сизни остонангиздин жудо бўлғонга йиғларман,
Ўтуб ҳам яхшилар мандек ёмон қолғонга йиғларман.
Жаҳонни юзини аҳли залол олганга йиғларман.
Юрагим ўртаниб ҳазратингга ман оҳ деб келдим.

Кетадурман ғазотқа марқадингда хуш қолинг, бобо,
Ғариблик шаҳрига борғонда илкимдин олинг бобо.
Адашсам ҳар қаю манзилда йўлимга солинг бобо.
Ҳамма хешу табор айтар нечук бўлғай ҳолинг, бобо.
Машаққат бошимга тушса бошимга бўлинг ҳамроҳ² деб келдим.

Биродарлар, туғуб ўсган еримдин айрилодурман,
Ғариблик шаҳрига бориб қаноти қайрилодурман.

* Икроҳ – исталмаган ишни мажбуран бажариш.

*Мазаллат – хўрлик, хорлик.

* Дилхоҳ – кўнгилга ёқувчи.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.96б.

²Санкт Петербург Шарқ кўлёмалар институтида сақланаётган нусхада “Қилинг огоҳ” деб ёзилган.
Кўлёмза рақами №1392. С-831. Кўлёмза XIX аср охирида Ниёзхўжа ибн Бобохонхўжа Тошкандий
томонидан кўчирилган.

Базохир ҳам Мадина, ҳам бобомдин айрилодурман,
Билолмайман, бориб анга келодурман, ўлодурман.
Бу кун энди Худоба қайси иш дилхоҳ* деб келдим.

Мадад айланг, аё бобо, оғамдек йўлда қолмойин,
Букулуб номусим муғ шаҳрида беҳуда ўлмойин,
Оғамни ўчини олмас эсам ҳаргизда келмойин.
Бутурмасам бир ишни айланиб бу ерга келмойин,
Бир кун Аллоҳ учун қай иш дилхоҳ, деб келдим.

Қараб турсам бур ерларни хавориж поймол этди,
Оғамни Карбало даштига элтиб, поймол этди.
Язид Бадрок Ҳусанни қонини ичмак ҳалок этди,
Кўрар душман имомдин ҳар кишиким қилу қол этди,
Язидни дастидин ман хизматингга дод деб келдим.

Деди Холис бу кун Шоҳи Жарир қилғай ғазотни,
Урушти ул куни Карвон билан миниб бўз отни.
Юборди олдиға биби яна неча юз отини¹,
Баён этсам бул назм ичра шаҳидларни ғазотини,
Мадад бўлғай алардин, Ё Ҳабибаллоҳ деб келдим².

ҲАЗРАТ ШОҲИ ЖАРИР БУ САНОНИ ЎҚУБ УЛУҒ БЎЛҒОНЛАРИ

Ўқуб марқадда бул ҳамду санони,
Видо айладилар анда бобони³.
Солиб Шоҳи Жарирни оқ намадга*,
Тавакал қилдилар Қодир, Самадга.
Кўториб чиқтилар равзадин они,
Бўлуб Шоҳи Жарир Мадина хони.
Расул дасторини бошига қўйди,

¹ Санк Петербург Шарқ кўлёмалар институтида сақланаётган нусхасида “Тузатиб Обида келди анга неча юз отни” деб ёзилган.

² Санк Петербург Шарқ кўлёмалар институтида сақланаётган нусхасида “Мадад бўлғай алардин деб, кулу гумроҳ бўлуб келдим” деб ёзилган.

* Оқ намад(кигизга)га ўтурғизиб хон қилиб кўтариш - туркий халқларга хос қадимий маросимлардан бири ҳисобланади. Хонликка танланган хон, бек, амир ёки шахзода оқ кигизга солиниб, тўрт бурчагидан энг нуфузли уруғ, аймақ намоёндалари ва энг эътиборли мансабдор шахслар кўтариб тахтга ўтказган. Улуғ олим ва давлат арбоби Алихонтўра Соғунийнинг ёзишича бу маросимда тўксон икки бовли (унвонли) ўзбек-турк уруғидан келган тўксон икки улус беклари иштирок этишган. Бу ҳақда қаранг: Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. – Т.: “Шарқ”, 2003.

* Пироҳан – қўйлак.

* Мусоҳиб - суҳбатдош, улфат.

³ Шоҳи Жарир қиссаси.97 а.

Жамолига Мадина халқи тўйди.
Расул пироханин* эгнига кийди,
Улуғларни борин олдиға йиғди.
Кўйунки асҳоб олдиға они,
Расулulloҳни, яъни туғларини,
Деди, Фарғонага парвоз этоли,
Муғистонда урушни соз этоли.
Видо айлаб ҳамма қавм қариндош,
Мусоҳиблар яна ҳамроҳ йўлдош.
Ато била ўғул бир-бирларини,
Қучоқлаб йиғлашиб бир-бирларини.
Ато дер, эй ўғул яхши қолингиз,
Ўғул дер, эй ато яхши борингиз.
Қиёматда кўрушгаймиз дедилар,
Қиёматни ғамини мунда едилар.
Расулни таъзияси тоза бўлди,
Фиғону нола беандоза бўлди.
Ўшал кун Яздижардни олғонида,
Муғ элини асир ҳам қилғонида.
Биби ноз навш бирла Шаҳрибону,
Тушуб ислом қўлиға бўлди мункоф*.
Тушубдур Яздижардни боргоҳи,
Ичи тоши зар андуд эрди ани.
Узунлиғи ани минг газ, дедилар,
Яна арзини беш юз газ, дедилар.
Кўйуб эрдилар Абдуллоҳ қўлида,
Они сақлаб қўйиб эрди уйида.
Они беш юз устунидур мукаллал*,
Онга минг кишидур доим муаккал*.
Чиқарибди ул дам боргоҳни,
Имомни қўлиға топшурди ани.
Қилур эрди кимарса кўрса дилхоҳ,
Муносиб кўрдилар саййидга боргоҳ¹.
Ўшал беш минг отин олди яроғлаб,
Теваларга яна хол олди юклаб.
Ўн икки минг киши бўлди равона,
Тузатиб тахти рахти шомиёна*.
Асос-и салтанат бирла шаҳардин,
Чиқиб кетди, умид уздилар ондин.
Эди тўрт йил Хусайн шаҳзода,

* Мукаллал – безатилган.

* Муаккал – вакил этилган.

* Подшоҳнинг қабулхонаси.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.97 б.

Шаҳид бўлиб эдилар Карболода¹.
Ки ондин бери борон ёққони йўк,
Ҳамма оч эрдилар, йўк эрди бир тўк².
Бу қирқ кун ёмғир ёғди беҳисоби,
Гиёҳлар кўкариб ҳам оқти оби.
Алаф унди, жаҳон юзини ёбти,
Муродини ҳамма ул куни тобти.
Алар ҳар ерга қўйса бўлди маъмур,
Кўкарди дашти сахро оқди ёмғур.
Онинг учун Расул қирқ кунга таъхир,
Қилиб эрди мусулмонларга тавфир*.
Анга лашкар бариси бўлди хуррам,
Алафдин, ташналикдин бўлди беғам.

ҲАЗРАТ ШОҲИ ЖАРИР МАДИНА ХАЛҚИ БИРЛА ВИДО ҚИЛИБ КУФАГА РАВОНА БЎЛҒОНИ

Эшитгил қисса эмди, эй биродар,
Санга ман айтайин аз пойи то сар.
Бу сирни англасанг, турфа сухандур,
Ки гўё қиссағи байт улғазандур.
Бу ердин кўч кўтардилар баяқбор,
Жудо бўлди ватандин баски, ночор,
Имом айди, қаю жониб борурсиз?
Деди улуғлари, Куфа борурмиз.
Юрунглар, деб Имом бўлди равона,
Ғазот учун бариси ошиқона.
Қилиб манзил мароҳиллар баса тай,
Юрдилар ба амри Холиқи Хай.
Етишди Куфага лашкар била шоҳ.
Алардин Куфа халқи бўлди огоҳ.
Чиқиб келди бари хизматларига,
Тавозе айлади ҳазратларига³.
Дедилар, марҳабо Саййид турубмиз,

¹ Маълумотларга кўра Имом Хусайн (р.а.) 680 йил 10 октябр куни Карбало даштида 70 нафар жангчиси билан халифа Язиднинг 4000 кишилиқ қўшинига қарши бўлган тенгсиз жангда шаҳид бўлган. Шундан сўнг Имом Хусайн(р.а.) тарих саҳифаларида “Саййид аш-шуҳадо”, яъни “Шаҳидлар саййиди” номи билан машҳур бўлган. Нақл қилишларича, Карболода юз берган машъум воқеа куни бир неча саҳобаи киромлар ва Расулulloҳнинг хотинларидан бири Абу Умайянинг қизи Умму Салама (598-682) тушларида Муҳаммад (с.а.в)ни ўта ғамгин ҳолатда кўрган эканлар. Айтиб ўтиш жоизки, ҳар даврда муаррихлар Карбало фожиаси машъум ва ўта маҳзун мавзу бўлиб келганлиги учун, бу ҳақда сўз юритишиш нақадар оғир эканлигини таъкидлаб келганлар. Ҳозир ҳам мусулмон олимлари ўз асарларида бу мавзудан сўз очар эканлар, айнан шу ҳолатни бошидан кечирганликларини айтадилар.

* Тавфир – фойда.

² Ушбу мисралардан маълум бўладики, Шоҳ Жарирнинг Фарғонага юриши милодий 684 йилда содир бўлган.

³ Шоҳи Жарир қиссаси.98 а.

На боис бирла бу ерга келибсиз?
Деди, дашкар бирла келдик бу ерга,
Язидқа байъату ёре берарга.
Дедилар Куфа халқи, хуш келибсиз,
Язид келгунча мунда дам олурсиз!
Сўроёдилар, Язид қайда борибдур?
Яна қайси диёрга йўл солибдур?
Имома куфалик берди жавобе,
Кетиб қолди қилиб Шомга шитобе.
Келибдур муғдин анга расуле,
Бу дамда биз икковлон бир бўлоли.
Ийгадурса манга лашкар йиборсун,
Алар жаҳд ила Туркистонға келсун.
Алини лашкари бу ерга етди,
Келиб муғ элини кўп қирғин этди.
Алини мунда ётқон лашкарини,
Икки бўлуб ани ҳам биз бероли.
Ани ҳам душманиға биз ҳам бороли,
Ёмон кунда анга ёри бероли.
Ани учун Язид Шомға борибдур,
Ки Туркистонға лашкар йиборибдур.
Эшитиб Шоҳ сўзни анда ёти,
Бу фурсатда арода уч кун ўтди.
Буларни эшитиб Абдуллоҳи Зайёд,
Аларни келганига бўлди кўб шод.
Вазифалар юборди Шоҳ қошиға,
Улуфалар юборди лашкариға.
Дедилар кўрунг марди мудаббир
Қилай дер ол ила бизларни тадюбир.
Жигарбандимни қонини олурман,
Сани турлук азобда ўлтурурман.
Туриб отланди ул дам Карбалоға,
Хусайн бирла қилган шуҳадоға.
Имомни қабриға етди ул ҳолат,
Аларни айлади бирғбир зиёрат.
Хусанни бошида йиғлаб ўтирди,
Мусибатномани анда қилурди.

ҲАЗРАТ ШОҲИ ЖАРИР КАРБАЛОДА БУ МАРСИЯНИ ЎҚУҒОНЛАРИ

Ки сандин айрилиб эмди, оғом, йиғларман,
Хусайнни мотамида мудом, йиғларман.

Йўлингда бош берибон, эй ғулом, йиғларман,
Танимда жон борида ман давом йиғларман.
Алар учунки дебон мудом йиғларман¹.

Қани ўшал кун қани хизматингда бўлсам кош,
Йўлунгда жони фидо қилсам эрди берсам бош.
Қилар эрдимки, онда Язидни сиррин фош.
Кўзумға эмди келадур ғамингда беҳуда ёш.
Чидолмайин бу олам субҳи шом йиғларман.

Бу Карбалони ери бизни жонларга жафо қилди,
Кўринг бу фоний жаҳон анга не вафо қилди.
Санинг ҳақингда бу кун сак Язид жафо қилди,
Зиёднинг ўғли яна бошингга бало қилди.
Анинг учун чидолмай субҳи шом йиғларман,
Пиёладек тўлибон талхком йиғларман.

Зиёдни ўғлуни қонин оқузмасам эмди,
Кўзини бир сориға ҳам боқмасам эмди.
Бу Куфа шаҳрини қаҳримда бузмасам эмди.
Барини кўзларидин қон оқизмасам эмди,
Муни кўриб ўзима, эй оғом, йиғларман,
Пиёладек тўлибон талхком йиғларман.

На кун кун туғуб санга ёлғуз келиб эдинг, жигарим,
Келурда бўлолмадим сандин сира мани хабарим.
Ба ҳақки ҳурмати ул Мустафо улуғ падарим,
Йўлунгда гўй қилиб ўйнамасмудим бу сарим.
Ёдимға тушса бу кунлар тамом йиғларман.

На кундузи манга бўлди қарор фикрингда,
На кечаси манга бўлди ором зикрингда,
Абу Ғулом уруғи барча бўлди макрингда,
Санинг қонингни олиб, бўлсам эрди тегрангда,
Кўзумға уйқуни олиб ҳаром йиғларман,
Пиёладек тўлибон талхком йиғларман.

Муҳаммад Ҳанафия қошингда бўлса эди,
Язидни лашкарини барини қирса эди.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.98 б.

Ироқ мулкени андин яна айирса эди,
Алию Фотима руҳи буларни кўрса эди.
Нечук қилай нетайин, эй оғом йиғларман¹.
Пиёладек тўлибон талхком йиғларман.

Бу Карбалода мани журъатим на суд этгай,
Ман ғарибни ёғиз кучи қаён етгай.
Юракларим яроси, билмасам, қачон битгай,
Кўнгулни занги ғами на сабаб бирла кетгай,
Анин учун ман маҳзун мудом йиғларман,
Пиёладек тўлибон талхком йиғларман.

Нечук қилай тирилик эмди мунда келмайсан,
Мани бул нолаю зоримни бунда кўрмайсан.
Мадад манга бу замон на сабабдин қилмайсан,
Ичимга ғуссаюғғам тўлди ҳеч билмайсан.
Баҳақи ҳурмат ул сураи тўрт Калом, йиғларман.
Пиёладек тўлибон талхком йиғларман.

Сани сўзунгни назм қилур дам-бадам Холис,
Мадад қилиб қўлум ол мунда қолмайин ноқис*.
Яна қиёмат аро илтифот этинг марҳис,
Димоғимга келодур, гўё сиз азиз гулсиз.
Ўқуб-ўқуб китобни ман мудом йиғларман,
Пиёладек тўлибон талхком йиғларман.

УЧ КУНДИН СЎНГ УБАЙДУЛЛОҲ ЗИЁД КУФАДИН ОЛДИЛАРИҒА ЧИҚҚОНИ

Зиёдни ўғлидин энди хабар ол,
На қилди Шоҳга малъуни дажжол.
Қилиб уч кунга хизмат ғойибона,
Ки чиқмайин деб тобмай баҳона.
Ўзига ўлтириб ўйлоди бир сўз,
Бўлурмуқун бу ҳийлалар манга юз.
Олиб ўн от ажаб този нажода*,

* Ноқис – нуқсонли.

¹ Шоҳи Жарир киссаси.99а.

Яна ўн қул ажойиб хоназода,
Яна ўн тевадин яхши тевани,
Етаклашиб олиб келди ҳамани.
Бу кун чиқти ўзи Шоҳни қошиға,
Келиб ўлтурди Шоҳни хизматиға.
Зиёд ўғли дедиким, хуш келибиз,
Халифани ажаб иззат қилибсиз.
Бу сўзни англади аччиғи келди,
Ичида бир иш қилсам дер эрди.
Умидни кўтарай деб пеша қилди,
Яна ул дам туруб андиша қилди.
Бўлур деб шўриш ғавғой-и бисёр,
Мабодо бўлмагон бизларга душвор¹.
Қулоғига келди ғойибдин овоз,
Сани эмди туроринг бормуди боз?
Зиёд ўғлиға деди ул ҳол.
Саки эй дўзахи бадбахт дажжол.
Нега муслимни ўлдурдинг мунофиқ?
Икки нораства ўғлини мунофиқ?
Амуд бирлан бошиға урди улдам,
Кетиб руҳи суй-и жаҳаннам.
Боши кети ани ичкари ёниб,
Тана қолди мисоли кундага ботиб.
Туруб отландилар Шоҳи замона,
Ҳусайни қонини қилди баҳона.
Дедилар ул сабоҳийларга отлан,
Менга ёри беринг эй бори ёрон.
Худо йўлида ҳазратни ҳақиға,
Ҳар иш қилсам раво Куфа элиға.
Ёмонлиқда экан Куфани фикри асли.
Ҳусайн ибн Алиға қилди макри.
Қилойин Куфани ер бирла яксон,
Ичимда қолмасин бир зарра армон.
Амр Саъид билан Шамр лаъинни
Яна лашкар билан ибн Зиёдни.
Кетуруб ул Ҳусайнни Карболода,
Уруштурди иковини арода.
Оғам бирла қариндош барчаларини,
Ғариб топиб шаҳид қилди аларни.
Қатл этди Имом Куфа элини,
Муҳосар* айлади бари элини.

* Нажд – келиб чиқиши.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.99б.

Жамии Куфа халқи бўлди ҳайрон,
Урушуб оқибат тўқди кўб қон.
Ўшал кун ўлдуруб етмиш кишини,
Бериб Шоҳи Жарир Куфа ишини.
Чиқиб эллик киши Шоҳ хизматида,
Бўйсунуб ўлтурди ҳазратида.
Дедилар ал омон бизларга эй ёр,
Мурувватлар қилинг, Шоҳи жаҳондор.
Ўшал кунларда бизда ҳад йўқ эрди,
Кўнгилда мундоғин мақсад йўқ эрди.
Зиёдни ўғлини макри бўлди,
Жазосини топди, охир итдек ўлди.
Ўзи муслимадин хатни юборди,
Бориб келгунича дашқарни йиғди.
Кўчумизни олиб қилди ишини,
Ўзи ҳам оқибат еди бошини.
Жазосини топиб ўлди бу дамда,
На суд этгай агар бўлса надамда.
Сўзимиз ўтмади анга, аё Шоҳ,
Ва гарна йўқ эди бизларда гуноҳ.
Муслмонмиз, муслмонзодадурмиз,
Заруриятдан Язидқа бандадурмиз¹.
Инобат қайтадин қилди бариси,
Ҳамма ихлос ила йигит қариси.
Дедилар тавба қилдук бизлар, эй Шоҳ,
Гуноҳимизни кечгил эй шаҳаншоҳ.
Ювилмас қон ҳар била ҳар кезде чон,
Қилурсиз беҳуда бизларни бежон.
Гуноҳимизни эмди ўтсангиз хўб,
Бу кун шаҳарга кирсангиз хўб.
Бариси бу тариқа пеша келди,
Имомни кўнгилга андеша келди.
Тарахҳум айлади, ўтди гуноҳдин,
Алар ҳам ёнди кирдорғи табоҳдин*.
Имомни ўрдага олиб тушурди,
Тўқуб неъмат моҳазарлар* пишурди.
Нисор айлаб алар неъмат фаровон,
Ганийу ҳам мискин эрди яқсон.
Неча кунлар меҳмон қилиб аларни,

* Мухосар – камал.

* Кирдор-и табоҳ – ёмон феъл.

* Моҳазар – бирор нарсани тайёр бўлгани.

* Музайян – зийнатланган.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.100 а.

Қилиб хушвақт хуррам хасталарни.
Ҳамма халқи бари масжидга кирди,
Қилиб байъат оёғига йиқилди.
Музайян* қилдилар меҳроби минбар,
Ўшал Куфа элига бўлди раҳбар.
Керак борича мол жабдуғ олди
Олиб лашкарларин олдиға солди.
Шаҳардин чиқдилар бо шони шавкат,
Асос-и салтанат бо иззу давлат
Неча кун ёттилар бир ерда бориб,
Язид малъун мабодо келмагай деб.
Кеча воқеада кўрди баякбор,
Бўлуб пайдо Расули хос мухтор.
Дедилар, турмоғинг ҳикматдан эрмас,
Ани пойламоғинг иззатдан эрмас.
Ани марги сани қўлунгда эмас.
Худодин бўлмаса ўлдурса бўлмас.
Ўзи қилғай ишини ул Язидни,
Ҳалок этгай ўшал каждум* газидни.
Бориб шаҳри Димишқу Асқалонни,
Нечок тийра яксон қил аларни.
Агар санга байъат қилса ўто бер,
Бора турғон тарафингга кетобер¹.
Алардин ҳам ўтуб Бағдодға борғил,
Саломимни мусулмонларға айғил.
Бу сирларни кўруб уйғонди ул Шоҳ.
Улуғларни бу сирдин қилди огоҳ.
Алар айди, қабул қилмоқ керакдур,
Кўчиб эрта билан кетмоқ керакдур.

ҲАЗРАТ ШОҲ КУФАДИН КЎЧУБ БАҒДОД ШАҲРИҒА БОРҒОНЛАРИ

Ривоятни эшитгил, эй биродар,
Қулоқ солиб, бу сўзга айла бовар.
Тонг отди чиқти ул хуршидғи ховар*,
Ҳамма олам юзи бўлди мунаввар.
Саодат бирла улар кўчти у ердин,

* Каждум – чаён.

* Хуршид-и ховар – Қуёш.

* Табл – катта ноғора.

* Раҳил – кўчиш, жўнаш.

¹ Шоҳи Жарир киссаси.100 б.

Ва лекин олмади лашкар алардин.
Узатилар Имомни аҳли Куфа,
Оёқларини келиб ўпа-ўпа.
Фалакдин офарин журъатларига,
Малакдин офарин ҳимматларига.
Садоға киргузуб кўсу таблни*,
Юритилар равон йўлига раҳилни*.
Дедиким фатҳ нусрат манга ғуломинг,
Бериб ҳамжихат ила давлат саломинг.
Агар дўстлар эшитса шоду хандон,
Дигар душман эшитса ғамда ҳайрон.
Қилиб манзил марожиллар басы тай,
Юрдилар бо амри Холиқи ҳай.
Юрдилар неча кун хуррами шод,
Етиштилар ўшал дам шаҳри Бағдод.
Келиб тиктилар анда шаҳар боргоҳи,
Анга туштилар ул дам Шоҳаншоҳи,
Тушубким жамиъ лашкар анда ётти,
Суюнчига киши Бағдодга кетди.
Бор эрди андаким Саъд ибни Талҳа,
Эди ул шаҳри Бағдодда халифа.
Язидни эрди ул қайиноғаси,
Ва лекин эрди пурзўр дағдаси
Юборибдур Язид икки мулозим,
Ки бизга бўлди бир иш эмди лозим.
Жадал қилсунки, Туркистонга борсун,
Алини лашкарини анда қирсун¹.
Мунга ҳайрон эрди Саъд ибни Талҳа,
Қочиб кетсам мумкин дер эди Балха.
Худога ёлбориб зори қиларди,
Ўзини кўксига ўзи урарди.
Уриб ўзин қилур эрди муножот,
Раво айла, Худоё, дерди ҳожот.

БАҒДОД ПОДШОҲИ БУ МУНОЖОТНИ ЎҚУБ ХУДОГА ЗОРИ ҚИЛҒОНИ

Илоҳи билурсан ҳолимни, эй Холиқғи доно,
Билолмайман мани бошимга солдинг бу нечук савдо.
Умидим раҳматингдан кўб эрур мунда ҳам ондо,
Ғазабдин қўрқаман шарманда қилма, Худовандо.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.101 а.

Язид бирла кўшиб қилма мани икки жаҳон расво.

Ўшал кун ёр беҳиштийни бирини ўғли ман бўлсам,
Бу давлатга ғурур айлаб Язидни сўзига кирсам.
Саҳобаларға тиф тортиб, яна кофир бўлиб ўлсам.
Кутулурман бу малъундан, Худовандо, на иш қилолсам
Ҳусайинни олдида бўлсам ёруғ юзлук бўлурманг.

Паямбар олдида қилғил мани тонгла қизил юзлук,
Манга гўё забон бергил бўлай анда узун сўзлук.
Язидни қавмидин қилма қиёматда қаро юзлук.
Бир ишни этагин ушлаб турубман йўлида кўзлук.
Ани олдида бош берсам хаворижға солиб ғавго.

Санга зори қилурман бу Язидни илкидин қутқар,
Мани турлук гуноҳимдур даргоҳингда бўлсам ўтқар¹.
Манга андин амон бергил каму кос ишларим бутқар,
Язидни хукмини мунглуқ бошимдан эй Худо кетқар.
Мани бандам, десанг ул шумға ҳамроҳ айлама асло.

Отам тонг-ла, паямбар олдида жавлон уриб турса,
Ажаб хайрон бўлур ул дам Язид бирла мани кўрса.
Хижолатга ботиб қолгон паямбар қиссани сўрса,
Язид бирла фаришталар мани дўзах сари сурса,
Бўлурман мубтало дўза ўтиға онда ман тонгло.

Қилиб лашкарини тайёр бу ғам бирла туриб эрди,
Етишти Шоҳ деб Бағдод элига бу хабар келди.
Суюнганидин ўшал Саъд ибн Талҳа ўрнидин турди,
Олиб лашкарини пешвоз аларни олдига юрди.
Бу сўзни назмини Холис дурафшон айлади, гўё.

ШОҲИ БАҒДОД ИМОМНИ КЕЛГАНИН ЭШИТИБ ШОД БЎЛҒОНИ

Бу аснода Имом келди дедилар,
Чиқай деб хизматига ғам едилар.
Келиб тушти Имом Бағдод ерига
Хабар ети ҳамма эли борига.
Эшитгач Саъд анда ушбу ахбор,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.1016 .

Деди Ҳақ толемни қилди аброр.
Салавотни юборди неча миқдор,
Деди Ҳақ толемни қилди аброр.
Худога шукр бисёр айлағайман,
Язид малъунға байъат қилмағайман.
Саъд чиқти имомни қошлариға
Етурди кўб базми пешкашларига.
Яна лашкарлари бирла ўшал дам,
Равона бўлди суйи шоҳи олам.
Адаб бирла келиб берди салом,
Имом айди алайкум ассалом.
Қилиб анда имомға кўб тавозеъ,
Бу ерга келдингиз деди не воқеъ¹.
Имом Фарғонага қилди ишорат,
Муғон* қилғон эмиш исломни ғорат.
Бобом амирлари билан анда борарман,
Мусулмонға бориб ёрдам берарман.
Мани келмоғлиғим бу эрди мунда,
Билай надур тафаккур энди санда.
Саъд лашкарини қилди баёни,
Аввалдин то охири қилди аёни.
Язиддин икки қосид* келгонини,
Ўшал ит фикрғи фосид қилгонини.
Йиғиб лашкар ажаб ҳайрон эрдим ман,
Не ерга бораримни билмас эдим ман.
Сани мунда келибдурсиз деб эшитдим,
Шукур қилиб Худога бунда келдим.
Не ерга борсангиз бирга борарман,
Сизи пойи қадамда жон берарман.
Буюрдилар Саъидға эмди турғил,
Язидни қосидин мунда келтургил.
Равон келтур бу ерга саф икковинг,
Азоби сахт бирла ўлдурайн.
Саъд ул дам яна Шоҳқа келтурди,
Язидни сўзини бир-бир айтурди.
Дедилар бу икковини ўлдурингиз,
Терисига сомонни тўлдурингиз.
Мусулмонлар ани кўруб суюнсун,
Хаворижлар ани кўруб куюнсун.
Имом айтғонин қилдилар ани,

* Муғон – муғлар.

* Қосид – хабарчи.

* Фикр-и фосид – ёмон фикр.

¹ Шоҳи Жарир киссаси.102 а.

Жаханнамға уланди ани жони,
Кўшулди бирғбирига икки лашкар,
Бўлуб бир-бирлариға ёри ёвар.
Пайғамбар руҳига фотиҳа бисёр,
Ўқуб отландилар андин баякбор.
Асос-и дабдаба бирла у ердин,
Кўчурди Шоҳ маснади боргоҳин.
Буюрди кўрсатиб пасту баландни,
Жаҳонға кўрсатиб ул салтанатни.
Етиштилар ўшал дам Асқалонға,
Хабар етди қаланғу қасқолонға¹.
Улуғ кичик йиғилиб қилди кенгаш,
Бўладур эмди бизни сиримиз фош.
Бизга машаққат иш бўлубтур,
Расулни олий асҳоби келибтур.
Бу ҳол ила агар дунёдан ўтсак,
Не дермиз ул Расулни олдиға борсак?!
Мусулмондин туғилиб кофир кетармиз.
Агар ўлсак жаҳанамда ётармиз.
Бари бу маслаҳатни ўйладилар.
Халифа онча авлоддур, дедилар.
Заруриятдан Язидка ёр эдик биз,
Расул авлодлариға зор эдик биз.
Мана авлод ҳозир келди бизга,
Нечук офат келибдур эмди бизга.
Язидни ҳокимин энди тутоли,
Оёқ илкини маҳкам беркитоли.
Баримиз бўйнунизға фўта солиб,
Борайли хизматига они олиб.
Қилиб зори тазаруъ айласак ёд
Гуноҳлардин кечиб ул қилғай озод.
Келиб Шоҳни оёқиға йиқилди,
Бариси узр тақсирини айди.
Агар ўлдурсангиз бизни раводур,
Агар авфу этсангиз айни атодур
Язидни ҳокимин ўлдурди анда,
Қиёматда ётар ҳоло сақарда.
Аларга қўйди ҳоким ўзларидин,
Алар ҳам қайтмадилар сўзларидин.

ҲАЗРАТ БАҒДОДДИН КЎЧУБ БАЛХҚА БОРҒОНЛАРИ

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.102 б.

Қилибдур ровий асли сўзни бунёд,
Кўнгилларни қилибдур хуррам шод.
Бу ердин кўчтилар ул шоҳ-и даврон,
Тамоми лашкар ила жамиъ ёрон.
Бўлуб йўлга равона тинмадилар,
Кеча-кундуз бирла ҳам юрдилар.
Хабар тобмай Язид бизлар юрали,
Бориб Фарғонада манзил олали¹.
Хабар тобса Зиёдни ўлгонидин,
Ҳам Асқалонни бундоғ бўлгонидин.
Юборур орқамиздин лашкар кўб,
Хабар тобмай бизи юргонимиз хўб.
Аро йўлда урушуб ётқаймиздур,
Қачон Фарғонага биз етқумиздур.
Жадал бирла юрубдур шабу рўз,
Ғазот учун бари эрди жигар сўз.
Етушти Балхни сарҳадига Шоҳ,
Хабар тобти шаҳар халқи банагоҳ.
Бор эрди ҳокими Асъад Муалло
Худойига қилиб зори тавалло.
Иллоҳи айладин бизни мусулмон,
Язидга қилма бизни зоил* иймон.
Бу кун энди аро йўлда қолибман,
Ўзумни бир йўли санга солибман.
Бу ёнда кун чиқарда муғ бўлса,
Бу ёнда хавориждек кимарса.
Икки ўртада қайга борурман,
Йўлум тобмай ажаб оворадурман.

ШОҲИ БАЛҲ ХУДОЙИ ТАОЛОГА МУНОЖОТ ҚИЛҒОНИ

Илоҳи, билурсан ҳолимни бечораман, ё Раб,
Қолиб гирдоб-и ғам ичра қаёнға бораман, ё Раб.
Юрак бағрим тўлуб қонға ажаб садпораман, ё Раб.
Тобай қайдин бу дард-и бедавоға чора ман ё Раб,
Икки душман аросида ажаб овораман, ё раб.

Мусулмон айладин бизни ривож-и дин қилолмайман,
Кучум етмас қилиб лашкар Муғистонға боролмайман².

* Зоил - йўқ бўлувчи.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.103 а.

² Шоҳи Жарир қиссаси.103 б.

Бориб Фарғонага тарсо элидин ўч оломайман,
Юрагим ғуссага тўлди ўлай десам, ўлолмайман.
Ўзинга сиғиниб ҳар дам санга ёлбораман, ё Раб.

Эсиз ул Саййид-и олам жаҳондин Мустафо кетди,
Аларни кейнидин ул чаҳорёри босафо кетди.
Ҳасандек шахзода оғу бирла мубтало кетди,
Ҳусайн ёлғуз қолиб дашт-и шахид-и Карбало кетди.
Ичим зардобға тўлди наштар олиб ёраман, ё Раб.

Язид олди Ироқ мулкин, хавориж бўлди одамлар,
Азизлар хор бўлди, азиз бўлди вале камлар,
Кишиким хонадонга дўстдур албатта икки кўзин намлар,
Билолмайман қачон биздин тугалур бу туман ғамлар.
Жаҳонға келиб ҳеч иш қиломай бораман, ё Раб.

Қолибман Балх мулкида қаён борурни билмайман.
Ҳушум бошимдин учди, ман сира ўзумға келмайман.
Тутуб шахзодаларни мотамини эмди кулолмайман.
Ҳусайно, ман сани эмди нега кейнингдин ўлмайман¹.
Муни ёлғондин айтсамким, юзи қопғқораман, ё Раб.

Худоё, ғайбдин бир эр етурсанг анга кўшулсам,
Жиловин бўйнума солиб ани хизматида бўлсам.
Агар бўл десалар бўлсам, дигар ўл десалар, ўлсам,
Баҳар тарзи кеча-кундуз ани хизматида бўлсам.
Анингдек бўлмасам эмди ўзумни ёраман, ё Раб.

Тугати Холис ул дам Асъад Муалло муножотин,
Анингдек ғозийлар ҳаққи чиқар бер элни ҳожатин.
Сафед Булонда кўрдилар шахидлар кароматин,
Илоҳи бизга ҳам бергил ўшал элни саодатин,
Кеча-кундуз ҳамиша бир санга ёлбораман, ё Раб.

ШОҲ-И БАЛҲ ҲАЗРАТИ ШОҲ КЕЛҒОНИДАН ШОД БЎЛҒОНИ

Бу сўзни деди йиғлаб Асъад Муалло,
Санга солдим деб ўзимн Худоё.
Бу абёти ани оғзида эрди,
Эшикдин бир киши олдиға кирди.
Суюнчи бер, деди, эй шох Асъад,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.104 а.

Келиб тушди Имомғи нек бу сарҳад.
Мадинадан чиқиб келмиш дедилар.
Деди суюнуб Асъад ўрнидан турди боз,
Учай деб мисли қушдек қилди парвоз.
Бор эрди лашкари ўн минг диловар.
Агар Рустам десалар айла бовар.
Жами лашкари бирла ул Асъад,
Етиб келди аларга айлабон жаҳд.¹
Етишгач Шоҳнинг хизматларига,
Тавозеъ айлади ҳазратлариға.
Аликинг олди анда Шоҳи сарвар,
Алар бирла бориб кўришти яксар.
Сўз эшити ўлтуруб сўз бошлади ул,
Жароҳатлик кўнглини ғашлади ул.
Эшитдук, шоҳи Ҳайдар ўлгонини,
Язидни ҳам хавориж бўлгонини.
Аларнинг мотамида эртаю кеч,
Йиғи зорини кам қилмадик ҳеч.
Аларни доғи кетмасидин бурунроғ,
Фалак қўйди яна доғ устига доғ.
Ҳасанға оғу берди деб палидлар,
Сақарни ўтуни ул моча итлар.
Қаро энгил кийиб мотам тутармиз,
Унутмасмиз ҳамиша қон ютармиз.
Яна уқдик Ҳусайн шаҳид бўлди деб,
Кесиб олмиш бошин малъун палид деб.
Эшитдук яна Туркистон ерида,
Неча муғлар макони бордур анда.
Мусулмонлар кўб ғазот қилибдур,
Неча йиллар анга тоқат қилибдур.
Чидолмай жонлариға тўйғон экан,
Мадинага киши юборган эркан.
Битибдур нома Туркистон еридин:
“Фигону дод, Али, муғлар қўлидин,
Умидликмиз яна сиздек валидин.
Асир қилди мусулмонларни муғлар,
Алардин бизга бу қандоғ йўруғлар.
Агар сан етмасанг фарёдимизга,
Етар эмди бизи ким додимизга!”
Али ғайрат қилиб киши берибдур,
Саккиз минг эрни анда юборибдур.
Аларнинг бошлиғи Абдуллоҳ Омир,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.104 б.

Борадурғон кишилар бир-биридин эр.
Али демиш ўшал ёронларига,
Бу сўзни отланурда борига:
“Олиб боринг булар манзилларини,
Мусулмонни топинг кўнгулларини.
Агар сўз бермаса муғлар силарга,
Кўшулунглар мусулмонлар буларга.
Алар бирла кашокашлик* қилинлар,
Бу танда жон борича отилинлар”.
Алар Фарғонага борғон экандур,
Мусулмонлар учун хун олғон экандур¹.
Алардин барча осойишта бўлди,
Ки анда дунёда беҳишта бўлди.
Бу аснода Али мунда ўтубдур,
Саҳобалар бори анда қолибдур.
Бу сўзларни эшитти жумла олам,
Жамъии хонадонлар тутти мотам.
Баримиз жаддингизга умматонмиз,
Яна ҳам дўстлариға ҳамхонадонмиз*.
Дариғо, Карбалода бўлмадук биз.
Хусайнни олдиларида ўлмадук биз.
Имома, айди сизни чокарингиз* биз,
Сизи эмди кадамға жон берурмиз.
Хусайнни билмайин ғафлатда қолдук,
Етолмай биз аларга ғамда қолдук.
Сизни учун берурмиз жонимизни,
Бериб барбод бериб хонмонимизни.
Имома фарёд уриб турди еридин,
Фиғон навҳалар* кўпди баридин.
Имом ул дам ёқосин пора қилди.
Ҳасаниё ва Хусайниё деб йиғлади.
Амомаси тушуб ул дам бошидин,
Ки гўё ўртаниб ичи ташидин.
Иккови бир-бирига холача эрди,
Яна дўстликлари ортуқча эрди.
Имом бу марсияни айди йиғлаб,
Эшитганни юрак бағрини доғлаб.

* Кашокаш тортишув, уруш.

* Дўстдор-и хонадон – бирорта оиланинг севимли кишиси.

* Чокар – хизматкор.

* Навҳа – айтиб йиғлаш.

¹ Шохи Жарир кассаси.105 а.

ҲАЗРАТИ ШОҲ БУ МАРСИЯНИ АЙТИБ ЙИҒЛОҒОНИ

Дин учун бошин бериб аввора бўлгон жигарим,
Ҳам Мадина шахридин бегона бўлгон жигарим.
Баданинга етмиш икки ёра бўлгон жигарим.
Карбалода ташналикда сув топмаган жигарим.
Ташналикка ғамин емай ғариб ўлган жигарим¹.

Озғуруб элтти ердин куфалиқлар бевафо,
Ҳеч ҳимоят бўлмадилар жонига айлаб жафо.
Куфалиқни йўқ вафоси топилур итда вафо.
Хорлиқ бирла ўлубтур нур-и чашм-и Мустафо.
Хорлиқдин юраги садпора бўлгон жигарим.

Куфага инонмаса лашкар билан келмасмуди,
Ҳам оға-инисига, бизга хабар бермасмуди.
Ҳар нечук ҳукмин юритса қўлидин келмасмуди.
Уйида туриб шум Язидни фикрини қилмасмуди.
Куфалиқ бу сўзиға ғарра бўлгон жигарим.

Куфалиқлар қўймади келди анга уйи билан,
Борича олдидаги етмиш касу қўйи билан.
Тонгла ҳазратга боргай алар нечук рўйи билан.
Анда киргай шоҳ Ҳусайн жаннатга обрўи билан.
Лек мунда хору зор йўлда қолгон жигарим.

Куфани мундин илак олди Язидни лашкари,
Келиб эрди ул Имом бе жабдуғи бе аскари.
Карбалоға борганида бўлди уруш нари-бери².
Зарра ёри бермадилар куфалиқнинг ҳеч бири,
Еб пушаймон андаким ҳасратда ўлгон жигарим.

Қўлини ташлаб уён-буёнға тўлғондимукин,
Кўзини анда очиб уйқусидин уйғондимукин.
Ғайрати келиб тутошиб юраги ёндимукин,
Ҳеч киши мундоғ шаҳид қониға бўлғаймукин.
Карбалода қонларидин лола унган жигарим.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.105 б.

² Шоҳи Жарир қиссаси.106 а.

Ул дегандур йўл қараб оға-иним етармукин,
Манга ҳам кўмак бўлуб фарёдим етармукин.
Ким алар келса етиб, ишим яна тайёрмукин,
Бўлмаса ёлғуз қолуб азиз бошим кетармукин.
Мундоғин орзу қилиб ҳасратда ўтган жигарим.

Ҳам шаҳид бўлди Ҳасандин қолғон ул икки ўғул,
Шоҳ Ҳусайнни кўнгли синди, хоотири бўлди малул.
Ҳам шаҳид бўлди булардин билсангизлар уч ўғул.
Ўзлари топди шаҳодат Шаҳрибону қолди тул.
Карбалода бу сифат армонда қолғон жигарим¹.

Қилди Холис назмни арвоҳидин умид тутуб,
Шоҳ Ҳасано, Шоҳ Ҳусайн кўлим олинг ҳиммат тутиб.
Мотаминда ўлтурубман кеча-кундуз қон ютуб.
Йўлга солинг дунёда бир йўли кўнглум совитуб.
Шоҳ Жарир йиғлаб деди, кулфатда ўлгон жигарим.

ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИР ЙИҒИДИН СЎНГ АФСУС ЕГОНЛАРИ

Деди Шоҳ Жарир мундоғча абёт,
Чиқарди лашқари ҳайҳот ё ҳайҳот.
Яна деди Ҳусайно во шаҳидим,
Жигарбандим, азизим во ғарибим.
Ғариб тобти ғариб қилди ишини,
Шаҳид этиб, яна етмиш кишини.
Дариғо Карбалода бўлсам эрди,
Сани олдинда жоним берсам эди.
Ки ман ота-онадин туғмагайдим,
Сани дард фироқин кўрмагайдим.
Имомни мотамин тугилар ул кун,
Имома хатм-и Қуръон қилдилар ул кун.
Имомни қилдилар таклифи хона,
Имом ҳам бўлдилар Балхи равона.
Имом хайли хазми бирла ўшал кун,
Кириб Балх ичида турдилар ўн кун.
Яна ўн кун ўтуб бўлди равона,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.106 б.

Ғазот учун бариси ошиқона.
Чиқиб бўлдилар равон дарё-и Ому,
Ҳамма лашкар айтар “ёху ва ёху”.
Саъид Талҳа ҳам бўлди равона,
Йўлланди шоҳи Балхи ошиқона.
Юрдилар неча кунлар ба тамкин*,
Бориб бир ерга туштилар вақти пешин.
Намозни ўқудилар Шоҳ ва лашкар,
Насихатга ўтурди Шоҳи сарвар.
Ўшал дам лашкари бир қора кўрди,
Беш-олтитаси бориб йўлина турди¹.
Яқин келди кўрар эллик кишидур,
Сўрали дедилар бу не кишидур.
Мусулмонлик нишонин анда кўрди,
Бир авлодни бориб ҳолини сўрди,
Деди қандоқ кишисиз, қайси элсиз,
Қаён бориб қаю ердин келурсиз?
Алар билди муни мўъмин болоси,
Мувофиқ сўзладилар икколаси.
Дедилар, барчамиз бир боғни гулимиз,
Баримиз бир чаман булбулимиз.
Бировни олиб лашкарга келди,
Келиб ҳазрат саломин анда берди.
Ўлтуруб фотиҳага қўл кўтарди,
Ўқуб фотиҳани таъзим этарди.
Имом айди қаю ердин келурсиз,
Яна қайси вилоятқа борурсиз.
Менга аввал баён қилгин отингни,
Тақи кимсан аён айла зотингни.
Анасни ўғлиман отимдур Молик,
Саҳоба ўғлиман билинг казолик.
Эшитти Шоҳ Анас отини зуд,
Юрагидан чиқазди оҳе пур дуд.
Кучоқлаб йиғлашиб бир-бирларини зор,
Фиғону нола қўбти анда бисёр.
Замон ўткариб ўлтурдилар боз,
Улуғлардин суханни қилди оғоз*:
Қани жаддиму ўттуз уч минг саҳоба,
Қани Бу Бақр ул ибни Қаҳофа?
Умар, Усмон, Али ул қайдадур,
Ҳасан бирла Ҳусайн ул қайда бордур.

* Тамкин – оғирлик, чидам.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.107 а.

Анас қайда, ўшал пир-и кўхансол*,
Алардин сўнг бизи ғам қилди поймол.
Бобом уммат тею айрилмадилар,
Вале умматлари қайрилмадилар.
Бобом доим деди умматни сўзин,
Вале уммат алардин юмди кўзин.
Шаби меърож уммат деб тилади.
Деди уммат гуноҳинг, Холиқо кеч,
Вале умматлари бўлди хавориж¹.
Қани кўрса жигаргўшаларини,
Бу холида бўлуб ўлғонларини,
Қани бўлса эди ўшал Шоҳимардон,
Хавориж тухмини қурутса ўшал он.
Бу ишларни бариси кор-и тақдир,
Тополмас ҳеч киши тақдирга тадбир.
Этиб бу сўзни тоқат тутмадилар,
Бу ғуссани юракда тутмадилар.
Туриб ҳазрат йиғини бошладилар,
Ажойиб кўзларини ёшладилар.
Мусибатномаси эрди бу мазмун,
Барисини юраги боғлади хун.

ҲАЗРАТ ШОҲ МОЛИК ИБН АНАСНИ ТАЪЗИЯТ ЕТКУРГАНИҒА БУ МАРСИЯНИ АЙТИБ ЙИҒЛАГОНЛАРИ

Дард ўтидин ғам қозонида пишурдим чағирим,
Ул чағир ичган билан бўлмади саҳл оғирим.
Босди меҳнатни юки ичимга тушди яғирим,
Вақтига етмай ёронлар хом ўрулди сағирим.
Қиличинда қиймалабдур мани икки бағрим.

Қайда пойлаб туруб эркан иккисин мундоғ бало,
Улуғини айладилар оғу бирла мубтало.
Бўлди охир кичиги дашт-и шаҳид-и Карбало.
Бизга қолди то қиёмат турфа дарди мубтало.
Мустафони нур-и чашмидур жоним бағрим.

Кошки рўз-и азал андоғ атодин сезмасам,
Ҳам онани қорнидин олам юзига келмасам.

* Оғоз – бошламок.

* Кўхансол – кекса, қария.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.107 б.

Қайғу бирла кеча-кундуз мотамингда юрмасам.
Муддао улдур, ёронлар, асли пайдо бўлмасам,
Фотимани жисми жони, гулузорим бағрим.

Иккаласи эрди доим ул бобом гушвораси,
Сийнаси мажруҳина ҳам эрди марҳам бориси¹.
Ҳам Алини эрдилар икки кўзи қораси,
Билингизлар Фотимани жигарини пораси.
Учаласин ёдгор-и ёдгорим бағрим.

Улуғини оғзига бобом туфук сепарди,
Кичигини бўйнини меҳр билан ўпарди.
Ушбу кун ёдиға келиб юраги тебар эди.
Қайси ҳолда бўласан деб ичида айтар эди.
Оғу ичган, бўғзи пичган дилафкорим бағрим.

Санга тушган бу машаққатни бобом ҳам кўрмади,
Фотима жонин фидо айлаб бошингда турмади,
Толёингизга Али шер-и Худо ҳам бўлмади,
Ҳеч кофирни Язиддек давре ҳаргиз кўрмади,
Душманин қўлида ўлган хору-зорим бағирим.

Маркадинга етмайин Холис фиғонлар тортадур,
Мотамингда кун сари ҳам доғи дардин ортадур.
Дафтарингни халқ ичида айта айта кетадур,
Меҳрибонлиқ манга сиздин эмди қачон етадур².
Шоҳ Жарирдек ман ҳам айтай дўстларим бағрим.

АСЪАД МУАЛЛО БУ МУНОЖОТНИ ЎҚИБ ЙИҒЛАҒОНДА ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИР ЕТИБ БОРҒОНЛАРИ

Буларни айтиб-айтиб йиғладилар.
Дуо, такбир аларга айладилар.
Замоне ўтди навҳа топди таскин,
Бошин солиб ўтирди барча ғамгин.
Дедилар эмди йўл бўлсун сизларга,
Бу кун эмди борурсиз қайси ерга?

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.108 а.

² Шоҳи Жарир қиссаси.108 б.

Деди, Молик саккиз минг киши эрдук,
Бориб биз шахри Туркистонга кирдук.
Юруб муғларни қатл этдук баякбор,
Бариси жонларидин бўлди безор.
Улуғи уч биродар кофир эркан,
Аларни қуввати ҳам вофир эркан.
Улуғини боши Қўчқорбош эди,
Кичигини оти Инжутош эрди.
Яна кенжосини оти Суқартош,
Уч ўғлон муғ элига эдилар бош.
Урушда ул иккиси бўлди барҳам,
Аларни жойлари бўлди жаҳаннам.
Валекин ўзга кофир ўлди вофир,
Ки биздин ўлди Абдуллоҳ Омир.
Бўлиб сарвар муслим Абдурахмон,
Мусулмонларга Ҳақ бўлғай нигоҳбон.
Алини ўлгонини анда эшитдук,
Баримиз йиғладук, таъзият этдук.
Ҳасан, Ҳусайн яна ўлди дедилар,
Мусулмонлар анга қон йиғладилар.
Дедилар эмди биз мундин кетар йўк,
Кетар бўлсақ Мадинага етар йўк.
Кўнгулни жам этинглар ўлғумиздур,
Бу ерда хоки тўда бўлғумиздур.
Буларни муғни халқи қилдилар фаҳм,
Бўлиб бизларга ҳам ғолиб яна ваҳм.
Алар ғолиб келибдур ушбу замон,
Ажойиб ҳоли бор жумла мусулмон.
Саҳобалар кенгаштилар бариси,
Улуғ-кичик, жавон ҳам қариси.
Дедилар манга, борғил Балху Бағдод,
Бориб лашкар олиб кел бизга чун бод.
Ва гарна муғ келса бизга ғолиб,
Кетармиз барчалар бу ерни солиб.
Ва ё шаҳид бўлиб мунда қолармиз,
Назардин ушбу дунёни солармиз.
Йўлиқдим ман келиб сизга бу ерда,
На ҳолатдур билолмайман аларда.
Уч ой бўлди алардин айрилибмиз,
Бу ерга оқибат эмди келибмиз.
Нечук бўлди аларни ҳоли акнун,
Кўзи йўлда бағирлари эрур хун.
Бизи отлар ориқ, йўлга ярамас,
Бу от бирла аларга етиб бўлмас.

Билмадук алар не бўлди холи,
Кеча-кундуз алар бизда ҳаёли.
Имома айди ул етишгонини,
Бошига қанча мушкул тушгонини¹.
Имом айди, қилинглр эмди тадбир,
Бу ишга қилмангизлар зарра тақсир.
Деди Молик , қўшулсун, икки лашкар,
Ки бизга Балху, Бағдод икки яқсар.
Имом сиз мулки Фарғона борсангиз,
Худо хоҳласа муғларни олсангиз.
Бор эмиш Муғ Ихшид суйи Косон,
Мусулмонлар эмиш андин харосон*.
Яна ҳар мавозеъ муғ Ахси деганда,
Неча муғлар билан солимдур анда.
Тақи бир муғ Карвонбас дегондур,
Аларни манзилидур кўхи Унғор.
Ўшал кофир буларга ёри берур,
Бошига мушкул иш тушганда келур.
Ва гарна биз анга сўз бермас эрдик,
Аларни зарра кўзга илмас эрдик.
Икки ёқлаб юрсак бир умид бор,
Мабодо бўлсалар биздин нигунсор*.
Аларни дафъин этмай ўтса бўлмас,
Ки Туркистон ерига кетса бўлмас.
Алар тушгай йўқ эрса орқамиздин,
Мунингдек хавф бор эрур бизга алардин.
Имома қавли Молик бўлди мақбул,
Жами лашкарига бўлди маъқул.
Деди Моликка Анасга анда ул Шоҳ,
Қилай Бағдоду, Балх элини ҳамроҳ.
Кеча-кундуз силар тинмай юрунглр,
Бориб бечораларга қўшулунглр.
Ки биз ҳам бу тарафдин интилайли,
Мадад бўлуб бу муғларни олайли.
Аларга шаръ йўлини кўрсатойли,
Тағин бу дину ойин ўргатойли.
Қўшилғаймиз яна бир-бирга анда,
Бўлур муғларга ғам, бизларга ханда.

ҲАЗРАТ ШОҲ МОЛИК ИБН АНАСГА БАҒДОД БИРЛА БАЛҲ ПОДШОҲИНИ ҚЎШҚОНИ

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.109 а.

Ривоят қилди ровийи сухан санж*,
Ани ҳар бир сўзи билинг эрур ганж.
Эшитгил ровийдин сўзни бағоят,
Кўнгилларга қилур сўзи сироят*.
Икки шоҳға буюрдилар боринг деб,
Дуо қилди Худо бўлсун ёринг, деб.
Саъид бирла яна Асъад Муалло,
Имома қилдилар онча тавалло¹.
Сизинг бирла агар ҳамроҳ бўлсақ,
Қадам туфроқингизни сурма қилсақ.
Имом айдики, жаддим дўсти бўлсанг,
Тутиб фармонраво ҳар ерга борсанг.
Иккиси ҳам ғазотдур билинглар,
Раводур ҳар тарафқа боринглар.
Савоби бир бирисидан кам эрмас,
Ғазотқа бормагон ҳеч одам эмас.
Бу йўлда ё шаҳид ё ғозий бўлғай,
Муродимиз Худойим рози бўлғай.
Ўшал Молик билан бирга боринглар,
Мадад қилса Худо муғни олинглар.
Бўлуб ночор қабул этди сўзини,
Видо ила тўқди кўздин ёшини.

ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИР ЁРОНЛАРИ ТУРКИСТОНҒА БОРУРДА АЙТИБ ЙИҒЛАҒОНЛАРИ

Ё кўргаймиз, кўрмагаймиз шоҳи даврон, алвидо,
Ҳақ йўлида биз фидойи айлайлик жон, алвидо,
Жон чеккали Ҳақ йўлида бўлмас армон, алвидо,
Оқузайлик муғ элидин сув каби қон, алвидо,
Биз ғазотга боролидур кофиристон, алвидо.

Дедилар Шоҳи Жарир, ёронларим, яхши боринг,
Қайси ерга борсингиз бўлсин Худовандим ёринг,
Ҳам Расулulloҳ бобомни руҳлари мададкоринг,
Олам ривожии ёре берсалар битгай коринг,
Айрилиб қолдим силардин ёру дўстон, алвидо.

* Ҳаросон – кўрқув босган.

* Нигунсор – ағдарилган, остин-устин бўлган.

* Сухан санж – гўзал сўзли.

* Сироят – таъсир қилиш.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.109 б.

Бузмадик сизни сўзингизни нечук қилмоқ керак,
Бу ғазотга боргали бир биридин айрилмоқ керак.
Йўқ умидимиз тирик қолиб яна келмоқ керак,
Беҳуда ўлгунча Ҳақнинг йўлида ўлмоқ керак,
Яна қайтиб кўрмасак бир бирни армон, алвидо.

Ҳазрати Шоҳ айдилар, ихлос ила бўлинг мудом,
Муддао ул икки дунё ёрлақаса ул Худом,
Ҳам у дунё, ҳам бу дунё ишимиз бўлса тамом,
Охиратда ўрнимизни айлагайсан дор ус салом.
Мунтазир бўлиб турур бизларга ризвон, алвидо.

Дедилар ёронлар, Фарғонада айланг жиҳод,
Гоҳ гоҳ кўнгилга олиб айлагайсиз бизни ёд.
Бу муғистон шаҳри бўлғай лутфидин исломобод,
Иккимизни боисидин йўллари бўлғай кушод,
Биз ғазотга борамиз ғайратли султон, алвидо.

Айтдилар Шоҳи Жарир, Фарғонага биз бороли,
Дасти гар берса Худо муғларни қўлга ололи,
Дину ойин ўргатиб ислом йўлга сололи,
Етса қудрат сиз халойиққа хабар ҳам ололи,
Иккимизга берса қудрат давру даврон, алвидо.

Холисо, сан айладингким яхшиларни ёдини,
Кимга айтай бу жафопеша фалакнинг додини,
Барча оламини чиқорди нолаю фарёдини,
Қилди нобунёд ул кимсани бунёдини,
Айта-айта дунёдин кетгум бу дoston, алвидо.

Видоъ айлаб алар бўлди равона,
Киши билмас нечук бўлғай замона.
Аларни кўшди Моликка иккисин,
Иккисига яна берди кишисин.
Неча кунлар қилиб қатъи манозил*,
Бухоро сарҳадига бўлди дохил.
Бухоро шаҳрига овоза тушти,
Расулни оли асҳоби ёвушти.
Бухоро шоҳи эрди оти Аллон,
Они шаънида эрди адлу эҳсон.
Эшитти шоҳ Имомни отини боз,
Равон турди ердин қилди парвоз.
Йирокдин кўрди Шоҳни чодирини,

Пиёда айлади отдин барини.
Кўли боғлиқ одоб бирла келодур,
Имомдин ғойибона ўргилодур.
Етиб қилди салом ҳазратлариға,
Тавозеъ айлади хизматлариға.
Имом сўрди ани холини бир-бир,
Туруб таъзим этиб айланди пир-пир.
Қилиб таклиф Имомни шоҳ бисёр,
Қилай деди хазинам сизга нисор.
Равон бўлди Имом лашкар ила ҳам,
Солиб Аллон жилов бўйниға ул дам.
Бухорога тушурди бўлди хуррам,
Чиқариб тахт узра қилди мукаррам.
Қилиб неъматларини онча этар,
Зиёфат айлади бисёр-бисёр.
Ки то ўн кун аларни қилди меҳмон,
Туман турлик кешвардин мева хандон¹
Имомдин сўради охирда ул шоҳ,
Не ерга борасиз, эй шоҳи барно?
Имом айдик, Фарғона борурмиз,
Мусулмон ўғлига ёри берурмиз.
Ижозатлар топиб келдим бобомдин,
Ўшал зоти шариф муҳтарамдин.
Муғ оташпарастлар анда бисёр,
Қилибдурмиш мусулмонларни афкор.
Алар бизга йиборибдур паёми,
Не бўлғай қилсалар бизни ғуломи.
Сувори билан келдук бу ерга,
Билолмайман Худо бошлар не ерга.
Деди Аллон, Самарқанд шаҳриёри,
Ўзи Иброҳим отлиғ пири ёри.
Эди ул Молики Аждарни ўғли,
Сажиралик эдию, эрди туғли.
Жами муғларни хўб билур ул,
Яна хуш маслаҳатларни қилур ул.
Алардин бир назар кўрмак керакдур,
Ани сўзи билан юрмак керакдур.
Муни англаб равона бўлдилар Шоҳ,
Саҳоба ўртасида эрди бир моҳ.
Қилиб қатъи манозилларни якчанд,
Етушти то ба сарҳади Самарқанд.

* Манозил – манзиллар.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 110 а.

Эшитгач бу Имомни отини шох,
Қилибдур тахти заррин нуқра барпо.
Равон бўлди Имомни қошлариға,
Чиқорди юз туман пешкашлариға.
Салом берди келиб Ҳазратқа ул дам,
Алик олди саломиға Имом ҳам.
Келиб анда Имом бирла кўрушти,
Муҳаббатлар қилиб аҳвол сўрашти.
Имомни қилди таклиф шаҳар ичига,
Ҳамма лашкар билан улуғ- кичикка.
Туман лашкар билан бўлди равона,
Имомни барча олиб дармиёна*.
Олиб борди Имомни ўрдасига,
Кўтариб қўйдилар тахти узрасиға,
Имомға кийдируб хилъат, либос,
Имомни хотирини тутти пос¹*.
Самарқандда Имом бир ҳафта меҳмон
Бўлуб ўлтурдилар шоду хандон.
Деди Иброҳим, Эй шоҳи музаффар,
Қиладурсиз қаю жонибға сафар?
Имом айди, муғ эли бор экандур,
Мусулмонлари кўрқар экандур.
Оти Ихшит дегон сархайли гиброн*,
Дедилар пойтахти шаҳри Косон.
Мусулмони халос этгали келдук,
Бу ерда маслаҳатни санга қилдук.
Деди, Иброҳим, эй шоҳи жаҳоним,
Санга бўлсин фидо тан ичра жоним.
Бу Ихшит муғи пурфусун* айёр,
Ўн икки минг кишига эрди сардор.
У ерга борсангиз хўб эмасдур,
Анга сайъ этмоғимиз хўб эмасдур.
Онинг ўртосида дарёи Сир бор,
Бориб келмак анга бисёр душвор.
Ғазот истасангиз бу ёнда ҳам бор,
Урушсангиз топулур муғи бисёр.
Бу ёнда бор турур Қубо деган шаҳр,
Улуғини оти Хушдод бад қаҳр.
Қубони бегидур ул гибри ноаҳл,
Кўринур ҳар кимарса кўзига саҳл*.

* Дармиёна – ўртада, икки орада.

* Пос – эътиборга олмақ.

* Гибр (Габр) – оташпараст, ўтга топинувчи.

¹ Шоҳи Жарир киссаси. 110 б.

Они фармонида кўп қалъа бордур,
Барисиға вазифа ул беродур.
Бориб келмоғингиз сиз суйи Косон,
Бу андеша кўринмас манга осон.
Мабодо олдингизни тутса ул сак,
Бўлур мушкул сиза бу ерга келмак.
Хабардор бўлмағанда борсангизлар,
Худо берса илкингизға олсангизлар.
Агар бўлса мусулмон қўйунг ани,
Вилюятин ўзига беринг ани.
Кераклик эр бўлур ул динга кирса,
Олур лашкар билан ҳар ерга борса.
Мунингдек бўлғонин муғлар эшитса,
Умид ул барча муғлар байъат этса.
Ки ондин сўнгра Ахси борсангиз,
Карам бўлса ўшал муғни олсангиз.
Агар бўлса, иккиси зери дасти,
Топар Ихшитни ҳам кўнгли шикасти.
Олуб Хурмузни Косон борса бўлур,
Ўшал Ихшит итени олса бўлур.
Худо тавфиқ этса банда бўлур.
Бўйинсунмаса Косонда туролмас,
Вилюятни берур тоқат қилолмас.
Мунингдек маслаҳатга кўндилар шоҳ,
Юрдилар солиб Фарғонага роҳ.

ҲАЗРАТИ ШОҲ САМАРҚАНДДИН ЧИҚИБ ШАҲРИ ҚУБОГА БОРҒОНЛАРИ

Кел, эй ноқил, дегил бир неча нақл,
Кулоқиға олур ҳар кимсада бўлса ақл¹.
Кулоқ солмас киши сўзга тасаддуқ,
Қилинг, балки қурайш бизга тасаддуқ.
Анингдек одаме бирла ўтурма,
Ўзингни олдиға ҳаргиз кетурма.
Ўшал одам ёниға бормағойсан,
Тирикдурсан юзини кўрмағойсан.
Мурод ул яхши сўздин юз ўгирма,
Ёмон сўзни эшитган бирла турма.
Ўқуди дуо, фотиҳалар хайрбодқа,

* Пурфусун – серҳийла, сернайранг.

* Саҳл – осон, енгил, арзимас.

¹ Шоҳи Жарир киссаси.111 а.

Равона бўлдилар шаҳри Кубодға.
Таваккулни қилиб қодир Худоға,
Етиштилар ба сарҳади Кубоға.
Амакзодалари Аҳмад дегонни¹,
Ани ўғли яна Носир дегонни.
Аларни иккисин элчи қилди,
Анинг сўзин биларға тилчи қилди.
Буюрдилар ато бирла ўғулни,
Дедилар кўркутунг Хушдод кулни.
Юбордилар ани Хушдод қошиға,
Ки санчиб номани Аҳмад бошиға.
Сувори кирдилар боргоҳ ичига,
Ки анда илтифот этмай кишига.
Кириб келди икки эр босалобат,
Кўриб қолди таажжуб тонг қиёмат.
Кўруб Хушдод аларни келгонини,
Яна олдиға отлиғ киргонини,
Деди Хушдод, қаю элдин бўлурсиз,
Бу манзилға қаю ердин келурсиз?
Дедилар, биз араб халқи бўлурмиз,
Мадина шаҳридин мунда келурмиз.
Расулуллоҳни асҳоби бўлурмиз,
Сани иймона таклиф қилурмиз.
Мусулмон бўлса ҳар ким ошномиз,
Йўқ эрса бошига етган баломиз.
Агар бўлсанг мусулмон билгил, эй ёр,
Кўрурсан тонгла жаннат ичра дийдор.
Кўлиға анда Аҳмад нома олди,
Ани Хушдоди муғ илкина солди.
Заруратдин олиб қўлиға нома,
Қаради элчига кирди калома.
Келтуриб номани элчига берди,
Ўқунглар номани сўзини деди.
Билмагаймиз арабларни тилини,
Ўзунгиз ҳал қилинглр мушқулини.
Эшит санга номани сўзи бу эрди,
Очиб элчи беги хатни ўкуди.
Бу сўзни аввали ул ҳамди Борий,
Яратқон инс-жинсни кирдикори².
Тўққуз осмонни ул тутти муаллақ,
Яна ул етти қат ерни мутаббақ.

¹ Санк Петербург Шарқ кўлёмалар институтида сақланаётган нусхада “Яна асхобдин Носир дегонни” деб ёзилган.

² Шоҳи Жарир киссаси.111 б.

Ўзини ҳамдиға тил берди гўё,
Яратти бизни ул дам солим аъзо.
Йиборди ҳар замонда пайамбар,
Алар халқи жаҳона эрди раҳбар.
Олиб баъзи заминни нома бирла,
Олиб баъзини уруш, хангома бирла.
Дуюм нома баноми шоҳи лавлок,
Отидур Муҳаммад ул гавҳари пок.
Шафиъи осийлар рўзи қиёмат,
Анга қилғон Худовандим иноят.
Сеюм нома ба номи чор ёрон,
Яна авлод ила асҳоби эшон
Чаҳорум нома мандин санга Хушдод,
Ўқуб нома ўзунгни айлагил шод.
Санга пайғом ҳазратни йибордим,
Мусулмонликға ёрлик нома бердим.
Мани отимни бил Шоҳи Жарирдур,
Мусулмон бўлмағон бизга асирдур.
Мусулмон бўлғил эмди шоҳи Хушдод,
Бу тахтдин ўзунгни айлагил озод.
Ўтуб бобом қолиб мероси бизга,
Хабар бердим мусулмонликни сизга.
Қилурман неча йўл санга насиҳат,
Насиҳат олмасанг бўлғил фазиҳат.
Вилоятини ўзунга берайин,
Ўзумдин бошқа инъомлар қилайин.
Мусулмон бўлмасанг Хушдоди бедин,
Қилай ер бирла яксон анда билгин.
Бу сўзни англади Хушдоди кофир,
Деди этма сўзунгни менга вофир.
Мани эшитмадингму мардлигимни,
Яна мардоналикда фардлигимни.
Ғазаб бирла ўнгу сўлга қаради,
Келтуринг ўқ била ёйимни деди.
Ўқи ёйи ани қўлимға деди.
Ани ёйини қирқ ботмон, дер эрди,
Агарчи кофир эрди, бир эр эрди.
Анингдек қуввати бор ҳам дедилар¹.
Қўлиға олди ўқи бирла ёйи,
Киши кўрган эмас андоғ камонни.
Кўрунлар қувватим эй элчибеклар,
Мани ёй тортқоним таҳсин этинглар.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.112 а.

Туриб ўқни коришга зўр берди.
Ўшал ўқни нишониға етурди.
Деди, эй элчибек, сизлар олинглар,
Менингдек сиз ҳам эмди ёйи кўринглар.
Курашни жилла кайдин кўтарингиз,
Ки андин сўнг бу сўзларни айтингиз,
Кетуриб қўйдилар Носир қошиға,
Они ёйини олди ул қўлиға.
Қилиб қувват ани торини ўшал дам,
Ёйини икки тақсим этди ул дам.
Деди ул элчи, эй Хушдод кўргин,
Камонинг шулмудур эй габри бедин?!
Суянурсан сан ёйинга, биз Худога,
Таваккул айладик ул подшоҳга.
Худойимга ишонмоқдур ишимиз,
Худойим хоҳласа ҳар иш қилурмиз.
Сан эмди кимни бирла урушорсан,
Карам қилса қўлимизга тушорсан.
Жавоби номани бергил кетайли,
Имомға сўзларин бориб айтоли.
Деди Хушдод, жавоби нома санга,
Кучунг етмас сани ҳар кезде манга!
Кўрарсан тонглаким биздин урушни,
Санга кўргузайин ҳар бир сўғушни.
Агар ким келса ғолиб ангадур шаҳр,
Мусаллам хати бўлсун, бўмасун қаҳр.
Иккови хўб бўлур деб тебродилар,
Имома бўлғонин келиб дедилар.
Эшитиб ул Имом маъкул, дедилар,
Ани ул шарти ҳам мақбул, дедилар.
Кўрунг анда сипоҳий кишиларни,
Тузатдилар каму кўст ишларини.
Манингдек нотавон хавф этарди,
Зафар кимга бўлур деб фикр этарди.
Ҳамма сирда Худога нола қилди,
Худога ўзларин хавола қилди.
Ўзунгсан барчамизга арқа пушти,
Паноҳ бер, тегмагай кофирни мушти¹.
Йироқ туштук диёру хонимондин,
Илоҳи, сақлағил бизни ямондин.
Имом қилди таважжуҳ суйи Борий,
Эурсан биз ғариб бекаси ёри.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.112 б.

Муножотини ул дам тилға олди,
Худоға жони бирла нола қилди.

ҲАЗРАТ ШОҲ ҚУБО ДАШТИДА ТАНГРИ ТАОЛОГА МУНОЖОТ ҚИЛҒОНЛАРИ

Йўлунгда жон фидо айлаб ризода ўлғони келдим,
Қилиб ҳиммат, ғазот айлаб, бу муғни олғоли келдим.
Бериб миллатларин барҳам йўлингға солғоли келдим,
Мусулмон қавмини муғ элидин айирғоли келдим,
Муҳаммад Мустафони шаръини юрутғоли келдим.

Санга такя қилурман мушкил ишни айлагил осон,
Вилоятлар очиб давлат билан етсам эди Косон,
Мусулмонлар топса ором мунофиқ бўлсалар сарсон.
Карам қилинг агар тушса бу Хушдод кўлимға осон,
Калима ариза қилмас эмас, ўлдурғоли келдим.

Ғариб бечорадурман бир киши манга ҳимоят йўқ,
Мани лашкарим оздур, яна ўзга жамоат йўқ.
Ўзунг кўрсатмасанг йўлни манга энди ҳидоят йўқ,
Мусулмонлар ғазот этма дегонига ривоят йўқ.
Анинг учун бу йўлда олғали ё ўлғоли келдим.

Худойим, қил тараҳхум ман ғарибни асроғил андин,
Мунингдек йўл арода ярлақо деб кўб умиди сандин¹
Бу кеча бу ғариб қул даргоҳинга зор айлар чандин,
Тонг эрта ул муғи Хушдод агар шатта еса мандин,
Қубо муғларини берсанг мусулмон қилғоли келдим.

Узоқ йўлдин келибман бу ғарибқа обрў бергил,
Ҳиммати дин йўлида биз ғарибқа жустижў бергил,
Мусулмонлик йўлида бандаларга яхши хўй бергин,
Бу муғни элига иймон шаробидин сабу бергил,
Кўлумдин ул шаробни муғлара ичқурғали келдим.

Очай деб дин йўлиниким, адаштим беватан бўлдим.
Бу йўлда битмаса ишим ёмон элга сухан бўлдим.
Мадад сан қилмасанг бечораю афсурда тан бўлдим.
Ғазотқа бошлаган бу барчаларни асли ман бўлдим.
Бу муғлар бошиға ислом қиличин чобғали келдим.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.113 а.

Мадад бергил, Худовондо, Расулинг Мустафо ҳаққи,
Яна Бу Бакри Сиддиқ ёр ғор босафо ҳаққи,
Иккинчи Умар одил била Усмон ҳаё ҳаққи,
Чаҳорум шери даргоҳ ул Алиййи Мартазо ҳаққи,
Шариат йўлини муғларға бир бир айғоли келдим.

Қилиб Шоҳи Жарир нола ўзуни печу тоб этти,
Кўзиға уйқу келди, нисфи шабда зарра хоб этти.
Тонг эрта турдилар Хушдод эли қавмин хароб этти,
Бу сўзларни жаҳонға ифшо қилғоли китоб этти
Бу сўзларни Холис жаҳона айғоли келдим.

ТОНГ ОТҚОНДИН СЎНГ ҚУБО ШАҲРИНИ ОЛҒОНЛАРИ

Тонг отти, чиқди хуршидғи ховар,
Жаҳон айвонини қилди мунаввар.
Мукаммал ҳам мусаллаҳ* бўлди лашкар,
Туруб отландилар шоҳ-и музаффар¹.
Бориб турдилар анда вақти пешин,
Киши ҳам чиқмади бўлмади таъйин.
Тутуб олди дар анда бир кишини,
Ки андин сўроди Хушдод ишини,
Сўрадилар сағи Хушдод қаёнда?
Деди, лашкар билан Хушдод бу ёнда.
Кеча бирла йиғиб олди барини,
Айирди ҳам алардин эр, эрини.
Шу кеча барчаси бусқоли кетти,
Валекин мунда қолғонларга айти.
Силар эрта туруб ғавғо солинглар,
Гар сизларга ўқтолса ёнинглар.
Агар бўлса алар сизларга машғул,
Уроли ўзимизни анга бир йўл.
Бу ёндин биз чиқиб ўртага олсақ,
Арабларни жазосин анда берсақ.
Мунунг бирла олурмиз, дедилар, дам,
Бу кеча қасдингизда едилар ғам.
Фалон ерда деди, қилди ишорат,
Анингдек тилчидин тобди башорат.

* Мусаллаҳ – куролланган.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 113 б.

Имом дархол ани устига борди,
Аларни бошида ҳангома солди.
Бўлуб тайёр Имомни лашкари барҳам,
Икки лашкар йўлуқти анда боҳам*.
Урушти икковлон бўлди хунрез*,
Ўлум бозори ҳам бўлди ажаб тез.
Йигит бирла қарини нархи бирдур,
Экади бир-бирини танимайдур.
Дедилар қочмай анга урушали,
Қиёмат ерида юз кўрушоли.
Бу ердин эмди бизга қочиб бўлмас,
Бу кофирларга туфроқ сочса бўлмас.
Ўзунгларни тирикман, демангизлар,
Шаҳид ўлсақ анга ғам емангизлар.
Видолашиб бари кирди урушқа,
Дедилар, ҳадди йўқ эмди турушқа.
Имом ул кун мисол аждаҳодур,
Дами тиғ билан муғни қиродур.
Расулulloҳ амомаси* бошида,
Аларни ҳам қиличидур белида.
Имом кийди Расул пироханини
Ўшал хос-и Худо ёдгорлиғини¹.
Оқиб кафк-даҳони мисли уштур*,
Қочар муғлар ани кўрганда гур-гур.
Ўлуб баъзилари найза учида,
Кетиб баъзилари заҳар дамида,
Ўлуб баъзилари шамширда эй ёр,
Ки баъзи муштариди бўлди ҳамвор*.
Ўшал кун етти юз муғ² бўлди барҳам,
Бариси бўлди сархайл-и жаҳанам.
Мусулмон халқидин ҳам ўлди бисёр.
На миқдори китобда йўқдур, э ёр.
Ҳам ул дам тушди Хушдод қўлларига,
Кетурдилар Имом ҳазратларига.
Имом айдик, эй Хушдод-и нодон,
Калима арзи қил, бўлғил мусулмон.

* Боҳам – биргалашиб.

* Хунрез – қон тўқувчи.

* Амома – салла, дастор.

* Уштур – туя.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 114 а.

* Ҳамвор – текис.

* Мусаллам – қаршилик қилмай маъқуллаш.

* Мухтасиб – эҳтисоб этувчи, шариатга хилоф ишларни текширувчи.

* Азоби саҳт – қаттиқ азоб

² “Сафед Булон қиссаси”да етти минг деб кўрсатилган.

Вилоятинг санг бўлсин мусаллам*,
Яна халқинг аро бўлғил мукаррам.
Қўйй анда имом-и, мухтасибни*,
Шариат йўли бирла бўлғил эмди.
Муазайян айлагин меҳробу минбар,
Шариатни йўлида эй биродар.
Мани жаддимни амири булдур, эй ёр,
Жамии бандага булдур сазовор.
Қабул айла бул сўзни гибр-и Хушдод,
Вагарна бўлмаса, бошинг кетар бод.
Деди, Хушдод мундин ёнарим йўқ,
Ота-онам йўлидин қоларим йўқ.
Тамом айланг ишини, деб буюрди,
Азоб-и сахт* бирла ўлсун эмди.
Имом айтғонидек қилдилар они,
Жаҳаннамга ҳавола бўлди жони.
Ани ўрдаларини қилди тарож,
Ки андин бўлди барҳам тахт ила тож.
Аларни қолгонлари бўлди мусулмон,
Қўййиб анда раисни шоҳи даврон.
Имом уч кунгача бўлди Қубода,
Ки андин қилдилар Ахси ирода.
Асоси дабдаба бирла шаҳардин,
Чиқарди боргоҳини шоҳ андин¹.

ҲАЗРАТ ҚУБОНИ ОЛИБ АХСИКЕНТГА БОРҒОНЛАРИ БАЁНИ

Аё сомё, эшит эмди ривоят,
Ривоятни санга айлай ҳикоят.
Қубодин чиқтилар шоҳи замона,
Дедилар Ахсига бўлунг равона.
Етиштилар юруб дарё лабига,
Етургай Ҳақ, Имомни матлабига*.
Тикиб Сайхун² лабига боргоҳин,
Имомни чодирини қилди таъйин.
Бу кеча тобтилар ул ерда ором,
Ҳамма лашкар топиб анда саранжом.

* Матлаб – мақсад.

* Хунбор – қонли ёш ёғдирувчи.

* Жустижў – қидириш.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 114 б.

² Матнда Жайхун деб ёзилган.

Ўшал тун Худога йиғлади зор,
Тўкуб кўзларидин чун ашки хунбор*.

ҲАЗРАТИ ШОҲ АХСИ ДАШТИДА ХУДОГА НОЛА ҚИЛҒОНЛАРИ

Жаҳон-и бевафодин ман санга дод этгали келдим,
Тамоми яхшилар ёдиға фарёд этгали келдим,
Ғазот айлаб бобомнинг руҳини шод этгали келдим,
Бу хаста хотиримни ғамдин озод этгали келдим,
Агар сан ёр берсанг ислом обод этгали келдим.

Бобом динни очай, деб жустужў* айлаб қачон тинди,
Ғазот айлаб Ухуд тоғина борғонда тиши синди.
Муслмонлар ўшал кун барча ғайрат отиға минди,
Амир Ҳамзадек соҳибқирон анда шаҳид ўлди,
Аларни барчасини ман бу кун ёд этгали келдим.

Танини ерга қўймай, дин учун тинмай бобом ўтти,
Туман ҳасрат билан охир бориб ер остида ётти¹.
Абу Бакру Умар, Усмон аларни сўнгидан кетти,
Бақосиз дунёда ёлғуз Ҳайдар Али қолиб нети.
Қани шундоғ эранлар, деб санга дод этгали келдим.

Алини ёдгори икки шаҳзода оғам қайда,
Бу ҳасратдин жаҳон ичра маниндек пур аълам қайда,
Киши билмас мани кўнглумдагидек ғуссағ ғам қайда,
Дамғи даврон ўтиб кетти кўрунлар манга дам қайда,
Ғариб кўнглумни Фарғона аро шод этгали келдим.

Мусаххар* айладим шаҳри Кубони бизга жанг этти,
Муслмонлар урушти муғ ила номусу нанг этти,
Қилиб ҳар қайсиси ғайрат ҳама муғларни танг этти,
Муслмон ҳайбати ул муғи Хушдодни гаранг этти,
Кўнгилни жам этиб, Ахсини барбод этгали келдим.

Илоҳи Ахси ҳам киргай кўлимға ушбу кун осон,
Кўнгулни тиндируб андин борайин қалъа-и Косон.
Худоё, кўрқаман қилма ғариблик устига сарсон,
Муғистонни қилай мўъмин, ичимда қолмасун армон.
Мадинадин чиқиб бу динни обод этгали келдим.

* Мусаххар – забт этмок.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 115 а.

Қабул бўлди дуоси Шоҳи Жарир соҳибқиронимни¹,
Ўшал тун зор айлаб ёд айлади Қодир Ўғонимни,
Нисор этсам, йўлингда ман жамиъ хонумонимни,
Не бўлғай хонумон, балки фидо айлай бу жонимни,
Аларни қиссасин Холиски бунёд этгали келдим.

ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИР АХСИГА ЭЛЧИ ЮБОРҒОНЛАРИ

Тонг отти, субҳидам ўқуб намозин,
Улуғ-кичик Худоға айди розин.
Имом айдики, борму ёр-и маҳкам,
Ҳамондам турди Шоҳ Али муқаддам.
Дедилар, муншига бир нома биткил,
Анга бир неча яхши сўзни айтгил.
Ўшал хатни олиб Ҳурмузга борсун,
Бизи келгонимизни анга айтсун.
Битурдилар ажойиб яхши нома,
Ишорат бўлди ул дам Шоҳ Алиға².
Имом айди Алиға бўл равона,
Худойимға сани қилдим ҳавола.
Равона бўлди ул дам Шоҳ элчи,
Бориб кирди ўшал дам шаҳри Ахси.
Кириб оти бирлан боргоҳ ичига,
Деёлмади кимарса тур нарига.
Баногоҳ кўрди Ҳурмуз бир кишини,
Аниким ўзгача кўрди ишини.
Чиқиб тахтга ул дам шоҳ Ахси,
Кетуруб кўйдилар элчига курси.
Ўшал дам номани Ҳурмузга тутти,
Ани Ҳурмуз амидига узотти.
Амид ул номани олиб ўқуди,
Эшитингки номани сўзи бу эрди.
Саройбон номани очиб ўқуди,
Ани турки қилиб Ҳурмузга айди.
Қилибдур аниси Ҳақға жон атойи,
Танитни ўзуни элга Худойи³.
Жамиъ анбиёга наът бисёр,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.115 б.

² Санк Петербург Шарқ қўлёзмалар институтида сақланаётган нусхадан тўлдирилди.

³ Шоҳи Жарир қиссаси.116 а.

Хусусан оти Аҳмад шоҳ-и мухтор.
Яна авлоди асҳоб пайамбар,
Абу Бакр, Умар, Усмон, Ҳайдар.
Аё, Ҳурмуз мени номимни эшит,
Узун йўлдаги хангомамни эшит.
Зиёдни ўғлини Куфада урдум,
Ки андин Асқалон шаҳрига юрдум.
Язид қўйган экан икки кишини,
Ғазабландим, они кестим бошини.
Яна Бағдодда икки навкарини,
Ул ит анда юборган чокарини,
Ани шамшир ила бошини йиқтим,
Терисига яна сомонни тиктим.
Кубодни ҳам яна Хушдодни олдим,
Неча сўзни они олдиға солдим.
Мусулмон бўлмади ул гибри бедин,
Они ҳам айладим бадлар алардин.
Отим Шоҳи Жарир, оли пайамбар*,
Мусулмон қилғони келдим муқаррар.
Ўшал Усмонни фарзанди эрурман,
Мадина шаҳридин мунда келибман.
Худо бирла бобомдин бўлди фармон,
Бориб муғ элини қил деб мусулмон.
Бу номани кўруб бўлғил мусулмон,
Вагарна тонг-ла ерсан кўб пушаймон.
Вилоятингни ўзунгга беройин,
Тақи инъому эҳсонлар қилойин.
Қўйяй қози бирлан бир мухтасибни,
Манга ҳар йилда бергил даҳ якумни*.
Яна меҳроб масжидларни бино қил,
Шариатни чироғини зиё қил.
Қабул гар қилмасанг, эй муғи бадҳол,
Тоҷу тахтингни қилғум анда поймол.
Магар Хушдодни эшитмодингму,
Эшитсанг ҳам ўзунгга келмодингму?!
Қилурман лаҳзада шаҳрини поймол.
Ғазаб бирла бориб шаҳринг бузарман,
Танангдан албатта бошинг узарман.
Эшитдинму, деди номани элчи,
Манга бергил жавоб, эй шоҳи Аҳси.
Рисолат сўзларини қилди итмом,
Бу нома сўзлари тобти саранжом.
Тамоми элни йиғди қилди тазкир*,
Халойиқдин сўради анда тадбир.

Деди Хурмуз, беринг жавоби,
Анга ҳеч қилмангизлар изтироби.
Улуғлари деди йўқ бизда қудрат,
Йўқ эрур санда ҳам Хушдодча қувват.
Баси, қувватлиғ эрди шоҳ Хушдод,
Берибдурким ани умрини барбод.
Арабларга киши келмас баробар,
Урушсақ қирғуси бизларни яксар.
Чиқайли фўтани бўйинға солиб,
Ямонлиғни тик бўйниға олиб¹.
Умид ул қилса бизга меҳрибонлик,
Ки тегмас андин бизга ҳеч ёмонлик.
Ани фармонини тутсақ раводур,
Ки мундин ўзга барчаси хатодур.
Деди Хурмузки, расми муғ бу эрмас,
Ота, бобосини йўлини қўймас.
Қилай тонгла уруше адирда анга лоф,
Араблар бўлса гарчи Қоф то Қоф.
Урушни тонглаға ул жазм қилди,
Вале қўрқар эдилар халқи Ахси.
Мабодоким зафар тобса араблар,
Қилур Ахси вилоятин хароблар.
Бўлур нола фиғон беҳад таъзире,
Зану фарзандимиз бўлғай асире.
Деди Ахси эли Хурмузни тутсак,
Ониким дасти гардан боғлаб олсак.
Олиб борсак Имомни хизматига,
Очуқ бўлғай юзумиз ҳазратига.
Тутуб бўйни қўлини боғладилар,
Имомни хизматига сургадилар.
Алоҳида мусулмон бўлдилар халқ,
Мусулмон бўлмағонни урдилар халқ.
Мусулмон бўлди анда халқи вофир,
Мусулмон бўлмади Хурмузи кофир.
Бўйнуға олмади у гибр-и беақл.
Неча оят ҳадисни қилдилар нақл,
Буюрдилар саранжомин қилинглар,
Мусулмонларга хўб хилъат беринглар.
Қилиб Ахси эли эъзоз ва иқром,
Мусулмонлар иши тобти саранжом.

* Ол-и пайамбар – пайғамбар авлоди.

* Даҳ якумни – ўндан бирни.

* Тазкир – хотирга келтириш, эслаш.

¹ Шоҳи Жарир киссаси. 116 б.

Жамии Ахси қул бўлди аларға,
Имом лашкар била кирди шаҳарға.
Қўйуб қози, имом мухтасиб ҳам,
Бу сўз бешак эрур валлоҳу аълам.
Ки онда турдилар уч кун саросар*,
Равон бўлди дар охир, эй биродар.
Ки бўлди Ахсида ишлари осон,
Юрмоғ бўлдилар ул дамда Косон¹.
Келиб лашкар етишти Чандовулға,
Кийиб барча совут, қалқон, дубулға.
Имом тикдилар чодирларини,
У ерга қўндурдилар лашкарларини.
Имом онда кириб ҳамду саноға,
Муножот айлади қодир Худоға.

ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИР КОСОН БОДИЯСИНДА МУНОЖОТ ҚИЛҒОНЛАРИ

Азалдин икки оламни яратмоқ ихтиёр этди,
Ўзини барча махлуқига андин ошкор этди,
Яротиб инсу жинни бандалиқға барқарор этди,
Тутуб баъзи амрини мўминликни шиор этди,
Вале кофир элини кўнглини қаттиқ ҳижор этди*,

Юборди одам ўғлиға неча паямбару мурсал,
Алар ичра нечасин қилибдур афзалу акмал.
Неча бандалари ҳам авлиёву, олиму боамал,
Нечани кўрдил қилди, етолмай қолди йўлда залл,
Ғараз қодирлигини барча элга ошкор этди.

Бериб охир замонда ул Муҳаммадга рисолатни,
Абу Бакри тақийға сидқ ила берди садоқатни,
Умарга айлади вақти хилофатда адолатни,
Бериб Усмонга илму ҳилм, шарм ила ҳижолатни,
Алининг остиға дулдул, белиға зулфиқор этди.

Мани қилди бу кунларда Мадина халқиға сарвар,
Мадина манга байъат қилиб ўн икки минг лашкар,
Мусулмонға жиҳодни фарз деди ул Холиқи Акбар,

*Саросар – бошдан-оёк.

* Ҳижор – тошлар.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.117 а.

Онинг учун кезиб Фарғонага келдим баҳр ила ҳам бар,
Кўлумдин неча ерда муғ элини хокисор этди.

Бихамдиллоҳ етурди давлат ила шаҳри Косона,
Йўнот қилди барча мушкул ишларимни эмди осона,
Кушойиш айлағил, ё Раб, қадам кўйсам қаю ёна,
Косонни илкима олсам етурғил анда Корвона,
Шукрим, бизни бу йўлларда соҳиб иктидор этди.

Худоё, ғозилар ҳаққи бериб Холисга ҳам равнак,
Гуноҳимни авф этгил икки дунё аро мутлақ,
Саодатни очиб юзумга ҳаргиз қилмағайсан ғалқ,
Замона кўб бузулди, бўлмади яхши-ёмонда фарқ,
Қилиб кўп яхшиларни хор, ёмонни эътибор этди.

ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИР ЧАНДОВУЛЛАРДИН КОСОНҒА ЭЛЧИ КИРГИЗГОНЛАРИ

Буюрди муншийга, нома битинглар,
Бу ўтган воқеа таҳқиқ этинглар.
Ки шояд хавф этиб келса ўзига,
Бўйсунса ўшал нома сўзига.
Битурдилар ўшал дам номаи хўб,
Анга солди ваъиду ваъдалар кўб.
Тамоми воқеаларни битди,
Имомни келтируб кўлиға берди.
Имом айди топинг икки кишини,
Фасих алфозлик пурдил* кишини.
Бу кун Ихшит сари етмак керакдур,
Далерона сухан этмак керакдур.
Ўшал дам қаддини Аслам қилди рост,
Тақи ҳам Абдурахмон турди бехост.
Икковлон айдилар, эй шоҳи хушхў,
Камина қулларинг борса бўлурму?
Суюнуб Шоҳ айди борсангизлар,
Худо бўлсун бу дамда ёрингизлар!
Қилиб қутлуғ туриб отландилар боз,
Икковлон қилди Косон сари парвоз.
Бориб номани Ихшитқа бероли,
Худо хоҳласа ҳужжат келтуроли.
Жами аскар аҳли шул замони,
Аларни ҳақида қилди дуони.

Қилиб рухсат аларга берди пайғом,
Бу элчилар иши бўлди саранжом.
Бу икки элчилар қилмай ҳаросон,
Борур бўлдилар охир суйи Косон.

ҲАЗРАТ ШОҲ ЧАНДОВУЛГА ТУШИБ ИХШИТГА ЭЛЧИ ЮБОРГАНИ

Эшит, сомё бу сўзни турфа ғамдур,
Тамоми меҳнату дарди аламдур.
Борур эрдиларким алар шаҳр-и Косон,
Йўлуқти хайли Ихшит, хайли муғон.
Иккови бир бирига анда қилдилар сўз,
Қўйуб муғлар ёмонлиғ сариға юз¹.
Буларга ҳамла қилди жумла кофир,
Кашокашлик била муғ бўлди вофир.
Икковиға Худо бўлди мададкор,
Юз олтмиш кофир ўлдилар баякбор.
Таки қолғанлари бўлди ҳаросон,
Алардин шатта еди кирди Косон.
Деди Ихшит не бўлди навқарина?
Алар деди, келур шери нарина.
Икки аждар ва ё икки фаришта,
Кесиб жон торини қўймайди ришта.
Самодин тушди, бизга ҳамла қилди,
Ани ҳамласидин барча қирилди.
Бу сўздин ваҳима тушди бариға,
Тушуб Ихшитни қайғу хотириға.
Бу сўзда эрди етти элчибеклар,
Кўрар Ихшит: келодур икки аждар.
Кетиб ҳуши бўлди ўшал дам бадҳол,
Кечиб муддат ўзига келди ул ҳол.
Аларга курси заррин келтурди,
Алар курси уза бориб ўлтурди.
Деди Ихшит, сизлар қайдин келурсиз,
Булар айди, Мадинадин келурмиз.
Араб халқи эрурмиз англа эй жон,
Қилурмиз муғу тарсони мусулмон.
Аноси ҳам ани ёнида эрди,

* Пурдил – пахлавон, довьорак.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 117 б.

Ҳамма арконлар олдида эрди.
Деди элчи анга, тахтдин туш эмди,
Бу мулку тахти рахтинг бизга бўлди.
Келтурдик подшоҳдин номаи хўб,
Мусулмон бўлмасанг бўлгунг лигадкўб.
Деди кампир, Ажамни аслиданмиз,
Тақи Нўширавон наслиданмиз.
Бу тахтни эгасимиз бизга лойиқ,
Сизларга шоҳлар тахти нолойиқ.
Бу мулки жоҳ, тахти Нўш султон,
Мусаллам бизга, деб кампири нодон¹.
Бу манзилда на ҳад сизга араблар,
Бу ерда урмағил беҳуда гаплар.
Булар айди анга, яхши этарсан,
Мусулмон бўлмасанг ташлаб кетарсан.
Мусулмонлик била тахтингда бўлғил,
Яна бурноғидек бахтингда бўлғил.
Вагарна сангадур на шаҳру қишлоқ,
Араблардин егайсан онча шаллоқ.
Деди Ихшит аносига, нетарсан,
Аларга беҳуд на сўз қотарсан.
Яна айдик Иҳшит, бир неча йил,
Кетибдур бизи хонадондин бахт билгил².
У кундин то бу дамғача бизга ҳасрат,
Яна ортуқча бўлди қайғу меҳнат.
Кетибдур дини жаддим, йўқдур нусрат,
Ғам кулфат яна андуҳу ҳасрат.
Қани ул Яздижард ҳам шоҳи Кисри,
Бизи давлат эди аларни асри.
Араб халқи ажойиб бе адаб дур,
Тамом тахти мулкунг бизни дейдур.
Деди Аслам ҳам, эй кофир саги шум,
Сани бединлиғинг оламга маълум.
Адаб билсанг кетур, деди, калима,
Ва гарнаким, бўлурсан қийма қийма.
Етибдур санга эмди вақти эълум,
Кетурдик номае ул шоҳи ислом.
Мусулмон бўл, яна давлат кўрарсан,
Тақи динлик бўлуб даврон сурарсан.

¹ Сосонийлар сулоласининг машҳур лашкарбошиси Баҳром Чўбин ва унинг авлодларини Мовароуннаҳрда жумладан, Фарғона заминида ҳам яшаганлигини назарда тутсак, Фарғона ҳукмдорларини Сосонийлар билан қариндошлик ришталари мавжуд бўлганлиги ҳақидаги ривоятда маълум бир ҳақиқат борга ўхшайди.

² Шоҳи Жарир киссаси. 118 а.

Йўқ эрса кўрмагин биздин ёмонлиғ,
Санга йўқдир, деди, ҳаргиз амонлиғ.
Бошидин олди нома Абдурахмон,
Ани олди кўлиға Аслам альён.
Дедилар, санга бермак лойиқ эрмас.
Нахс кофир кўлиға берса бўлмас.
Ўқуди номани ул шоҳи Аслам,
Баён қилди анга сўзини ул дам.
Битибдур нома ичра Абдурахмон,
Саросар амру наҳйу ва ҳамди Субҳон.
Ахири бул айди: эй муғи нобуд,
Мусулмон бўл, тутубсан амри маъбуд.
Тамаъ мулкуни қилма гибри бадхоҳ,
Кетурсан жаҳондин хоҳ нохоҳ.
Эшитдингму, деди, Хушдодни жангин,
Қилиб бир йўл ани номусу нангин.
Яна Хурмузни андоғ бўлғонини,
Анингдек гибри бедин ўлғонини.
Узулди бу жаҳондин муғ насли,
Ки яъни қолмади бир зарра асли.
Агар оқил эсанг бўлғил мусулмон,
Санга инъом бўлсун мулк-и Косон.
Мусулмон бўл, тутуб динни сарафроз,
Йўқ эрса қил уруш йўлини оғоз.
Қилай мулкунгни ман бир дамда яксон,
Бўлур ишимга ҳайрон халқи Косон.
Ўқуди номани аввалдин охир.
Эшиттилар бу сўзни жумла кофир.
Деди Ихшит сўзини элчибекка,
Мани ўсал топибсан мунда якка,
Йўқ эрди ҳеч киши манга баробар,
Амудимни кўриб кўрқар саросар¹.
Амудимни агар ман тоқға солсам,
Бўлур тоқ реза-реза анда барҳам.
Ўшал кун Яздижардек шаҳриёри,
Шикаст тобти силардин жамлу бори.
Кичик йўқ эрди лашкари ҳам,
Анинг учун вилоят бўлди барҳам.
Мани қирқ минг кишим бордур диловар,
Ани ҳар биридур манга баровар.
Тамаъ гар қилсангизлар мулки Косон,
Муяссар бўлмағай сизларга Косон.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.118 б.

Бу ишларни хаёл қилмангизлар,
Мани ул ҳол киши ҳам билмангизлар.
Мадина шаҳрига давлатга қайтинг,
Уйингизга бориб ҳузурда ётинг.
Қўлумдин ҳеч киши тобмас омони,
Манга қарши келур одам ёмони.
Агар умид этарсиз мулки Косон,
Қутулмассиз арабдин биргина жон.
Деди Аслам, кўзинг уйқудадур боз,
Йўқ эрса қилмас эрдинг мунча андоз.
Мусулмон бўл ва ё фикринг қил эмди,
Урушни мунда биздин кўргил эмди.
Агар бўлсанг мусулмон ишимиз йўқ,
Ки сандин ҳам зиёда кишимиз йўқ.
Кетур имон, сани бўлғай йўлунг кенг,
Имомни олдида бизлар билан тенг.
Бу сўзда бўлмасанг, бошингда меҳнат,
Қачон бўлғай муяссар санга давлат?
Айтарсан Яздижард ул кун бош эрди,
Ани лашкари ҳам озу ёш эрди.
Ани лашкарини ўн минг¹ дер эрди,
Мусулмон лашкари олти минг эрди.
Ки яъни икки ҳисса эрди кофир
Мусулмон лашкаридин эрди вофир.
Зафар бўлди мусулмонларга осон,
Мадина шаҳри бўлди шаҳри Косон.
Агар Машрикда бўлса ёки Мағриб,
Мусулмон бўл, етурмиз анга бориб.
Деди Ихшит, ўшал кун бўлса эрдим,
Араб халқини яксон қилғай эрдим.
Айтиб Ихшит сўзини урди кўб лоф,
Қилиб таъриф ўзуни Қоф-Қоф.
Бировга айди шамширимни келтур,
Мани сўзум бу элчиларга кўбтур.
Олиб келди қилични қошига,
Машаққат бирла кўтариб бошига,
Дедилар у қилични шасат* ботмон,
Қолур эрди кимарса кўрса ҳайрон².
Кетуриб берди ул Ихшит илига,
Ғазаб бирла они олди қўлига.

¹“Сафед Булон қиссаси”да ўн икки минг деб кўрсатилган.

* Шасат ботмон – олти юз ботмон.

* Таҳайюр – ҳайратланиш, ҳайрон бўлиш.

² Шоҳи Жарир қиссаси.120 а.

Ғилофидин суғуриб олди алҳол,
Яна маҳкам қилиб солди алҳол.
Қилични деди, элчига берайли,
Суғуриб олғонин анда кўрайли.
Чиқарса қинидин тили узундир,
Ва гарна тил йўқдур, сарнигиндур.
Келтуриб қўйди Асламни қошиға,
Таважжух қилди Асламни ишига.
Ғилофинг тутуб ўнг қўли бирла,
Суғурди тиғини сўнг қўли бирла.
Тизага уруб ани икки бўлди,
Кўруб Ихшит хижолат бирла ўлди.
Қубода ёйини Хушдод қилиб кўз,
Синиб ёйи уялиб қолди тўнғуз.
Сани ишинг анга ўхшайди Ихшит,
Мусулмон бўл, онингдек бўлмагил ит.
Саройида бор эрди сутуни,
Иморатқа қилиб маҳкам сукуни.
Туруб Аслам ани кўтарди озод,
Саройни тутди ул дам доду фарёд.
Таваллолар қилиб зўрға қўлидин,
Ойириб олдилар ул жамъи бедин.
Ҳама Асламни кўрди ёри маҳкам,
Бориси айдилар Асламға саллам.
Ҳамма эл кўрди Аслам зарби дастин,
Тамоми офарин деб қилди таҳсин.
Қолиб Ихшит бу ишларга таҳайюр*,
Урушар ё қочар қилди тафаккур.
Бошини ерга солди бўлди ҳайрон,
Ваҳимага тушуб бўлди жигар қон.
Бу ишларни кўруб бир гибри Қосон,
Шаҳодат арзи қилди тобди иймон.

АСЛАМ РАЯЗИЛЛОҲУ АНҲУ БУ МУҲАММАС БИРЛА ИХШИТ КОФИРНИ ТАНҚИД ҚИЛҒОНИ

Аллоҳни деган дунёга бегона келибдур,
Дунёни деган барчаси бегона келибдур,
Зохидни иши саҳбои саддона келибдур,
Ошиқни кўринг толиби жонона келидур,
Ҳар одамани хотири ҳар ёна келибдур.
Отланди Имом ул куни кўб бирла ғазоға,
Йиғлоди Мадинада бориб қабри бобоға,

Сидки била кўтарди кўлин анда дуоға,
Ҳазратға видо этди, таваккулни Худоға,
Кўнглумда деди ғазваи Фарғона келибдур.

Шаҳриға видо айладию чиқди жўнади,
Лашкарни ризоси юрусок Куфага деди.
Алқисса бариси йиғилиб Куфага келди,
Куфага етиб барча они олдиға кўнди,
Дедиким алар, ул нега бу ёна келибдур?

Куфада Зиёд ўғлини шоҳ урдию йиқди,
Бошини они гавдасини ичига тикди,
Куфа элидин навҳа, фиғон, ғулғула чиқди,
Барчаларига қаҳр қилиб жонини сиқди,
Ғайрат отиға миндию мардона келибдур.

Отландию андин Асқалон шаҳриға борди,
Бадракни кишисини топиб бўйниға урди,
Андин ҳам ўтуб лашкари Бағдод сари юрди,
Бағдодни эли лашкар ила шоҳини кўрди,
Олдиға чиқиб барчаси парвона келибдур.

Ўн минг киши Бағдоддин анга чиқти кўшулди,
Байъат қилибон Ҳазрат ила йўлга йўланди,
Муғларни ғазотига бориб хун қило, деди,
Ғози бўлоли, бўлмаса, шаҳид ўло деди.
Бағдоддин ўтуб, Балху Бадахшона келибдур.

Балхдин жўнади, шаҳри Бухороға етишти,
Аллон қошида Ҳазрати Шоҳ сўзин эшитти,
Андин ҳам ўтиб шаҳри Самарқандға кетишти,
Иброҳими Аждар чиқибон пойина тушти,
Кўзга қадаминг, миннатингиз жона келибдур.

Андин ҳам ўтуб келди бари шаҳри Қубоға,
Ким Ҳазрати Шоҳ қилди таваккулни Худоға,
Сўз солди ўшал ерда уламоу фузалоға,
Хушдодқа кигузди битуриб нома учоға,
Ёрлиғни сўзидин барча имона келибдур.

Хушдодни олиб Ахси сари келди араблар,
Хурмузни олиб айладилар жўшу тараблар,
Кетурди бизи мунда яна неча сабаблар,

Эй Ихшити нодон санга қолди неча гаплар,
Ислом қиличин чопғоли Косона келибдур.

Холис, санга ҳам бўлса экан қуввати ботин,
Душман сиридин бўлмас эдинг зарраи ғамгин,
Ҳожат эшигин боғладилар юзума сангин,
Ҳақ олдида бир бандалиғим бўлмади таъйин,
Кўнглум бу сабабдин хама вайрона келибдур.

ИХШИТ КОФИР АСЛАМ БИРЛА ЭЛЧИ ҚЎШИБ ҲАЗРАТ ШОҲ ЖАРИРГА ЮБОРГОНИ

Кўруб Асламни Ихшит қувватини,
Ўтурди анда сарғайтиб бетини.
Деди ўйлаб қилайин ман бир ишни,
Берайин бир неча олтун кумушни.
Агар қилсам бу иш бирла фирифта*,
Олурман деб неча йил ой ҳафта.
Деди Ихшит ўшал дам элчибекка,
Мани сўзумни олсин шоҳи Макка.
Берай минг от деди ул тўпичоқи,
Ани ҳар қайси монанд буроқи.
Яна ҳам беройин ўттиз минг олтун,
Ҳам уч тўккуз қизил тева шафақгун.
Тақи кул бирла чўри етти тўккуз,
Яна ҳар жинс молидин етти тўккуз.
Қабул гар қилсалар шоҳи замона,
Мани элчиларим қилсун равона¹.
Имомнинг элчисига элчи қўшти,
Алар елди, Имом қошиға тушти.
Бу сўзларни элчиларга қилди тақрир,
Ки шояд бўлса биз муғларга тавфир.
Етиб борди икки элчи ўшал дам,
Имомға арз қилдилар муни ҳам.
Имом айдикки, бозургон* эмасман,
Кишидин мунча мол олғон эмасман.
Атомдин қолди манга моли бисёр,
Эмас манга кишини моли даркор.
Манга мол бергуча калима айсун,

* Фирифта – алданган.

* Бозургон – савдогар.

¹ Шоҳи Жарир киссаси.120 б.

Бу олғон тухфалар ўзига бўлсун.
Яна бўлсин ўзи шахрида сокин.
Ки биздин бўлмасун ҳаргизда ғамгин.
Ўзумни мунча молим етар ортар,
Қилурман сарф элга онча миқдор.
Бобом амрида ҳар ерга борурман.
Мусулмонлиғни ошкора қилурман.
Мусулмон бўлса Ихшит иши осон,
Яна бўлсин ўзига мулки Косон.
Кўяй қози раис анда бўлсун,
Ҳамма олам рифоҳиятида бўлсун.
Шариат бирла бўлсун кори боринг,
Намозу рўзада лайлу наҳоринг.
Агар бўлсанг бу ишлар бирла доим,
Сани бандам деса шояд Худойим.
Жами ишларинг бўлғуси осон,
Бўлурсан оқибат сархайли хосон.
Мусулмон бўлмасанг жонинг жаҳаннам,
Кўрарсан дунёда ҳам кулфат ғам.
Ҳидоят йўлига кўрсотқучимиз,
Қабул гар қилмасанг ўхшотқучимиз.
Узоқ йўлдин келибман кетарим йўқ,
Сани фикрингни қилмай қайтарим йўқ.
Бу йўлда бошим берай ё бош олайн,
Худо хоҳласа мулкини олайн.
Зафар тобсам бўлурман ғозилардин,
Шаҳид ўлсам бўлурман розилардин.
Бу сўзларни деди ўткарди фурсат,
Ани элчиларига берди рухсат.
Бир элчи айди анга, Шоҳи даврон,
Иноят қилди Ҳақ, бўлдум мусулмон¹.
Борурға суйи Косон рағбатим йўқ,
Бу кофирларга эмди улфатим йўқ.
Бериб рағбат ул эрни шод қилди,
Мусулмонлар муборакбод қилди.
Яна бириси кетти суйи Косон,
Бориб Ихшит қошига кирди тарсон.
Сўраб Ихшит ҳам сўзнинг баёнин,
Деди элчи они бир бир аёни.
Деди Ихшит, рафиқинг қайда қолди?
Деди, қолиб калима арза қилди.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.121 а.

Кийгуздилар анга покиза хилъат,
Мукулмонлар ани қилдилар иззат.
Деди анга ажаб қилиб келибсан,
Анга ул берса ман санга берурман.
Деди элчи сўзунгни баён қилдук,
Сани пешкашларингни арза қилдук.
Назарга олмади ҳаргиз аларни,
Деди, ман найлайн бу молу зарни.
Деди элчи ажаб бир эр экандур,
Они ҳар бириси бир шер экандур.
Аларга ҳеч киши келолмас баробар,
Агарчи муғлар бўлса дев ҳамғар.
Ўлуб қутулмасақ йўқдур иложи,
Мукулмон бўлмагон тобмас ривожи.
Ки мундин унга андиша этар йўқ,
Сани бир ерга еткурмай кетар йўқ.
Бориси мардумон* босалобат,
Кўрунур ҳар бири кўзга баҳайбат.
Алар ришва билан ҳаргиз иши йўқ,
Худо амридин ўзга қилмиши йўқ.
Аларни ҳар бириси кўхи тайёр,
Аларга бас келиб бўлмайдур вале ёр.
Алар маҳкам экандур ўз динига,
Кўябермас сани ҳам ўз дининга.
Деди Ихшит, бу сўзларни кўб айтма,
Мени ўз дини русумимдин совутма.
Они қўйди деди, эй халқи Косон,
Мани бу мушкулимни айланг осон¹.
Манга бир маслаҳат топиб беринглар,
Араблардин бу ерни ойринглар.
Дедилар аҳли Косон бу жавобе,
Ҳало, бедормусан ё масти хобе.
Ўшал кун Яздиржардек шахриёри,
Тамоми тожу тахти ҳарна бори.
Барисини қилиб эрди ер била яксон,
У дамдин то бул дам муғлар ҳаросон.
Бу давлат бор эди муғда неча йил,
Араб халқига бўлди эмди таҳвил.
Эшитмодингму Хушдодни на қилди,
Ўзидин ўрнига ҳокимни солди.
Яна Ҳурмузни бошини тушурди,

* Мардум – кишилар.

¹ Шохи Жарир қиссаси.121 б.

Сўзини ахсилик била пишурди.
Икки элчиға юз олмиш кишини,
Кўзунгни олдида берди ошини.
Яна уйунгни устунин кўтарди,
Ёлинмосанг хунарин кўрсатарди.
Кенгаш буким, адабни саклагудек,
Алар ҳар сўз десалар хуш дегудек.
Эшитти ушбу сўз Ихшит алардин,
Деди, йўқ яхшилиқ манга силардин.
Бу Косон халқидин умидим уздим,
Алар бир бўлмайдур ҳаргиз ёрмандим.

ИХШИТ ИСТИМАГА ЧИДАЁЛМАЙ КОРВОНҒА КИШИ ЮБОРИБ МАСЛАҲАТ ҚИЛҒОНИ

Яна ровий ривоят қилди бир сўз,
Ривоятни сўзи турфа дилафрўз.
Барисидин умидин узди бир йўл,
Қочарни кўнглиға ит қилди маъкул.
Қилиб тадбир Ихшит ўзига йўлни,
Саги Корвон эса юборди қулни.
Тавакқуф* айламосун, ето кўрсун,
Мани тадбир-и корим айта кўрсун.
Бориб айди кули анга хабарни,
Еткурсун қўйуб кор-и дигарни.
Етиб келди саги Корвон қошиға,
Таажжуб айлади кўздин ёшиға.
Деди Ихшит, ажаб келдинг қошимға,
Ажойиб мушкул иш тушди бошимға.
Эшити муғи Корвон ушбу пайғом,
Деди қил воқеани манга эълوم.
Деди Ихшит, неча кунлар бўлубдур,
Арабни лашкари келиб ётибдур.
Мусулмон бўл вагарна ўлдурурман,
Қўлиндин мулки Косонни олурман¹.
Араб халқи ажаб марди диловор,
Таъдиси ани бизларга душвор.
Қубодин шоҳи Хушдодни олибдур,
Бошини ўлдуруб кесиб олибдур.

* Тавакқуф – тўхтамоқ, тек турмоқ.

* Таъжил – ошиқиш, шошилиш.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.122 а.

Яна Хурмузни олиб ўлдирибдур,
Тагин Ахсига лашкар тўлдирибдур.
Ани қасди бўлибдур эмди манга,
Бу ишлардин хабар йўқ асл санга.
Кеча бирла икки элчиси келди.
Манга сонсиз ҳукуматларни қилди.
Уриб ўлдирди юз олтмиш кишимни,
Иложим йўқ қўйиб тишга тишимни.
Қолибман ғусса ғамға эртаю кеч,
Ҳар ишни фикр қилсам ҳечдир, ҳеч.
Мани айшим бўлубтур ғамга тадбил,
Бизни давлат аларга бўлди таъжил*.
Бир ишни қилмайин ул қайтари йўқ,
Мани мулкимни олмай кетари йўқ.
Бу ишни фикрини сан қилғил эмди,
Санга қўйдум ани сан билгил эмди.
Деди Корвон сипоҳий макри кўпдур,
Халос этмак учун тадбир кўпдур.
Қилолмадингму анга чора кор,
Берайин деб аларга моли бисёр.
Араб халқига бергил ваъдалар кўб,
Муяссар бўлғай андин санга матлуб.
Базоҳир қил аларга лутфи бисёр,
Ва лекин ботинингда макр даркор.
Сипоҳийнинг ишидур макр доим.
Анга куч етмаса бўлмак мулойим.
Урушга қувватинг йўқ, лашкарин кам,
Мадор айламакдин ўзга йўқ дам.
Деди Ихшит, қилибман ваъда бисёр.
Манга ҳеч корки келмабдур, эй ёр.
Қабул бўлмади анга мол бисёр,
Билмайман не бўлғай охир кор.
Деди Корвонға мунда турарим йўқ,
Аларға баробар келмоғим йўқ.
Борайман Заркент шахрига, эй ёр,
Тугандум барчадин йўқ манга мададкор.
Яна айдиким, Косон санга бердим,
Манга мушкулдир осон, санга бердим.
Имомдин қочти ул Ихшит суйи Косон,
Яна тўрт минг сипоҳи жумла муғон.
Саки Корвонни кўр, марди музаввир*,
Бу ишларга қилайин деди тадбир¹.

*Музаввир – ҳийлагар, найрангбоз.

Бу сўзни ўйлади анда ўтуруб,
Арабларга етурди номаи хўб.
Келибсиз лашкари ислом бу ерга,
Бўлайлик қул сизнингдек яхши эрга.
Агар сиз қилсангиз бизни мусулмон,
Мушарраф бўлсақ иймона не армон.
Эмас лозим бу ишда бизга шошмак,
Вале бизни элимиз ҳаддин ошмак.
Силар била уруш қилмак хатодур,
Ҳидоят қилсангиз айни атодур.
Мани мулкумни духтаримни* бош,
Мусулмон бўлайли биз муғи авбош*.
Қабул бўлса чиқоли ҳазратингга,
Бўлоли бедирам қул хизматингга.
Муни Косон элига берди кетти,
Мунингдек хийлани ўргата кетти.
Деди, сиздин агар Ихшит не сўрса,
Дарагини демайлик ҳар чанд сўраса.
Аларни ман сари солиб юборинг,
Аларни кўнглини олиб юборинг.
Кетиб Карвон, булар чиқти Имома,
Неча саҳифа билан ҳам яхши нома.
Етишти нома Шоҳи Ҳазратига,
Кетурди пешкашлар хизматига.
Бу сўзларга Имом гар бўлса хурсанд,
Неча кунлар бу хийлага бўлур банд.
Бу сўзларга Имом бўлса фирифта,
Ўтар бу макр ила ҳам ойу ҳафта.
Ки шояд фикр дигар* анда қилсам,
Бошимиздин балоларни кўтарсам.

КОРВОНИ ТИЛИ БИЛА КОСОН ХАЛҚИ ҲАЗРАТНИ ОЛДИҒА ЧИҚИБ КЕЛГОНЛАРИ

Қилибдур ровий сўзни бошқа пайдо,
Кўнгулларга солибдур ўзга савдо.
Равон бўлди Имом Косон сариға,
Олиб кирди Имомни ичкариға.

* Духтар – киз.

* Авбош – бебош.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.122 б.

Келиб тушти алар кўрук четиға.
Жами халқи Косон ҳазратига,
Чиқиб келдилар анда хизматига.
Бориси гардониға фўта* солиб,
Қаторлаб чиқдилар тухфалар олиб.
Навозеъ бирла айди узр бисёр,
Кўнгиллар сизда эрди шоҳ-и мухтор¹.
Заруриятдан қилиб Ихшитға байъат,
Динимиз сизга пинҳон эрди албат.
Қошида халқи Косон жумла бари,
Мусулмон бўлдилар хурди кибори.
Олиб кирди Имомни ичкарига,
Бериб таълим шариатни бариға.
Ки онда қилди масжид шоҳи сарвар,
Анга таъйин имом, меҳроб, масжиди минбар.
Сўрадилар, яна Ихшит қайга борди,
Қочиб биздин ўшал ит қайга борди.
Ани орқасидин бормоқ керакдур,
Ани излаб топиб олмоқ керакдур.
Тутуб олсоқ эди ул занталоқни*,
Кесиби олсоқ эди бурун, кулоқни.
Мусулмон бўлса эрди бўлғай осон,
Ўзига бўлғай эрди мулки Косон.
Дедилар халқ-и Косон, билмадук биз,
На ерга борғанини туймадук биз.
Валекин мунда бордур Кўҳи Ўнғор,
Яна анда муғи Корвонбас деган бор.
Ани ҳамширасини муғи Ихшит,
Олибдур билсангиз ул гибр-и ифрит.
Магар Корвон сари борғонмукиндур,
Ўзиниким анга солғанмукиндур.
Ани фармонидадур бир неча шаҳр,
Ва лекин лашкари кўб шум бадқаҳр.
Они қалъалари ҳам маҳкам эрур,
Ўзи марди музаввир пур дам эрур.
Йигирма минг тўлароқ йилқиси бор,
Ки ўттиз мингча кўй-кўзиси бор.
Хазинаю дафинаси ҳисобсиз,
Магар шоҳим сиз ани англамабсиз.
Они молиға ҳар ким бўлса толиб,
Анга ҳеч одам келмайдур ғолиб.

* Дигар – бошқа.

* Фўта – ипак ўрама белбоғ. Гоҳо салла ўрнида бошга ҳам ўралади.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.123 а.

Яна кентини дерлар уч юзи олтмиш.
Ўшал кофирга кимни ҳадди етмиш.
Ани навкарларини сони йўқтур,
Сипоҳийларини аёни йўқтур.
Ани ҳукмида бўлса мунча лашкар,
Ки андин ҳар кимарса бўлса қўрқар.
Биз энди халқи Косон чокарингиз,
Ўшал юзи қародан қўрқадурмиз.¹
Ани ҳам қилсангизлар эрди мўъмин,
Бизни ҳам кўнгиллар топқаймиди таскин.
Эшитти ушбу сўзни шоҳи сарвар,
Борурни жазм қилдилар муқаррар.
Равон бўлди Имом Қорвон сариға,
Келиб тушти алар Бодак ериға.
Имом анда тушурди лашкарини,
Саранжом айлади анда борини.
Имом ул дам кириб ҳамди санога,
Дил жони билан йиғлаб Худога.

ҲАЗРАТИ ШОҲ БОДАК ДАШТИДА ТАНГРИ ТАОЛОГА МУНОЖОТ ҚИЛҒОНЛАРИ

Йўқ эрдук, қатра сувни амридин жон айлаган Қодир,
Танитиб ўзини мўъминга имон айлаган Қодир,
Муҳаммад мустафо йўлини эҳсон айлаган Қодир,
Мусулмонга беҳишту равза, ризвон айлаган Қодир,
Вале кофир элига нори сўзон айлаган Қодир.

Шариъат йўлини очқил деб бизга қилич берди,
Бихамдиллоҳ кудуратсиз сафолик тоза ич берди.
Ато қилди бировга эртароқ баъзига кеч берди.
Ниҳоятсиз сано айтай, карамдин мунча куч берди.
Қулиға юз туман неъматни эҳсон айлаган Қодир.

Қаю бир ҳамидини айтай мани бу ерга еткарди,
На ерда бор эди мушкул ишим барини биткарди.
Кўнгил ойнасидан занги ғам озганини кеткарди².
Қўлумдан бир неча тарсо ва муғқа калима еткарди.
Ўзи суйган қулига лутф-эҳсон айлаган Қодир.

* Занталок – сўкиш, ҳақоратлаш маъносида ишлатиладиган сўз, ўзбекча хотинталок.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.123 б.

² Шоҳи Жарир қиссаси.124 а.

Зиёдини қонини тўқтим ўзима чун айлади ёри,
Яна Хушдод кўлимда ўлди ва кирди Кубо бари,
Ҳамма бирдек мусулмон бўлдилар бу Ахсидин нари,
Қулингни бор Ихшит била Корвонға кори,
Не ерда мушкулим бор ўзи осон айлаган Қодир.

Ўшал Нуҳи наби қавми ҳамма олам юзини тутти,
Худодан беҳабар бўлди, барин тўфон ҳалок этти,
Худо бирла урушарман деган намрудийлар нетти,
Бино қўйган кучига одийлар кўргил қаён кетти,
Барини қахридин ер бирла яксон айлаган Қодир.

Умарни вақтида очилиб эрди Шом, Фарғона,
Мусулмон айлади солди киши Балху Бадахшона,
Араб бирла Ажам бир бирлариға ёру ёрона,
Вилоятлар очиб келдим ман эмди ушбу Корвона,
Ўзи бу йўлга бошлаб, бизга фармон айлаган Қодир.

Мусаххар айлагил, ё Раб, бу Корвонни манга бе жанг,
Бўйун солиб манга келгай ўшал бедин найранг,
Карам айла бу ерда мусулмонлар бўлмасун дилтанг,
Бу муғқа лутф этиб айла они бизлар била якранг,
Ажаб одам балосин турлук алвон айлаган Қодир.

Агар билсанг бу сўзни назмига Холис қалам тортти,
Мунундек сўзлаганидин билмадим анга нима ортти¹,
Пайамбар олу асҳобин сўзин айтиб жафо тортти,
Мадад бўлғай алардин манга деб бир гўшада ётти,
Карам ҳар қулига қилса, мушқил осон айлаган Қодир.

ҲАЗРАТИ ШОҲ ҚОРВОНҒА НОМА ЮБОРГАНИ

Бўлуб фориг Имом ҳамду санодин,
Муродини тилаб ул дам Худодин.
Деди, эмди туруб нома битинглар,
Шариъатни яна таҳқиқ этинглар.
Мусулмон бўлса, ул Корвони кофир,
Бўйунсунса мабода бизга тавфир.
Битдилар ангаким номаи хўб,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.124 б.

Мурувват сўзларини солдилар кўб.
Ки ондин бўлса ҳосил бизни матлуб,
Йиғилур ҳам Ажамдин лашкари кўб.
Юрди, дедилар, даври мусулмон,
Қаю ерга борурсан эмди Корвон?
Узун андишани кўй, мунда келгил,
Йўлингни кўй, Худога банда бўлгил.
Гуноҳингни кечуб бергуси иймон,
Қилурсан тонгла жаннат ичра жавлон.
Бўлурсан мунда доим сарафрози,
Бўлурсан тонгла уммат пеш бози.

КОРВОН НОМА ЎҚУБ МАКР- ҲИЙЛА БИРЛА ЁЛҒОН ИНОБАТ ҚИЛҒОНЛАРИ

Эшитгил, эй биродарлар, ҳикоят,
На сўзни ровийлар қилди ривоят.
Бу мазмун ила қилдилар китобат,
Яна бир неча панду хуш киноят.
Вале Корвон эди куффори бадкин,
Кўнгил бирла мусулмон бўлмади чин.
Худодин кўркмаган юзи қародур,
Они иши ҳама макру риёдур.
Китоби макрини ҳар ким ўқумас,
Ўқуса фаҳмига ҳар кимса етмас.
Кишиким макрни андеша қилса,
Хаёл холида ишини пеша қилса.
Бўлур маккор одамни ёмони,
Анга ҳамроҳ бўлур қандоғ иймони.
Йилон ожиз келиб тилин чиқарур,
Иложин топса албатта чақодур.
Агар душман санга бўйнин соладур,
Сани ожиз топиб ўчин оладур¹.
Хусусан душманингдан бўлма ғофил,
Ҳазар қил, макридин, эй марди комил.
Ўзунгни сақлагил эй марди доно,
Кўлингдин келиб қил, душманни расво.
Афлотуни замона бўлсанг, эй жон,
Қолур маккор ишига ақлли хайрон.
Юборди номани элчидин ул шоҳ,
Муни кўрсунг деди Корвони гумроҳ*.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.125 а.

Бориб Корвонға айди Шоҳ сўзини,
Ки яъни бизга еткурсун ўзини.
Келурсан бизга бўйун сола келгил,
Яна бизга Ихшитни ола келгил.
Гумони ғолиб улдур санда Ахшот,
Вагарна бизга борғон йўлини кўрсот.
Юборай неча ғози орқасидин,
Они судраб кетурсунг ёқасидин.
Битирур ишларини ангда ғози,
Бу сўзни билмагил албатта бози.
Излаб келсак они ҳар қайда топсак,
Ки боғлаб бўйнини монанда сак.
Юрурмиз қайси шаҳару қайси ақлом,
Қилурмиз ошкора роҳи ислот.
Неча мундоғча сўз номага солди,
Саги Корвонға эчидин юборди.
Кириб борди расул-и сарвари Ҳақ,
Ки ўлтургон эди тахт узра ахмақ.
Сўзини ибтидо қилмай саросар,
Ҳам ўрнидин турди Корвони кофир.
Вале аз тахти дил эрмасди ул,
Кўториб тахтига ўтқузди сир бул.
Бошидин номани ул элчи олди,
Ўшал Корвон кофир муғга берди.
Адаб бирла олиб қўлға ани,
Суйингон бўлди ёлғон, бил они.
Имомни жонибиға қилди таъзим,
Юз, кўзига суртиб қилди такрим.
Яна номани ул элчига берди,
Ўқунг, бизлар билайлик сўзни деди¹.
Ўқутуб номани сўзини эшитти,
Базохир завқ қилди, таҳсин айтти.
Деди, бу жисми жоним анга қурбон,
Фидо бўлсун шаҳаншоҳимга альбон.
Деди аркони давлатға бу сўзни,
Фидо айланг бу йўлда сиз ҳам ўзни.
Бориб барчаларимиз бўйсунайли,
Не қилса ўзлари билсун борайли.
Равона бўлди Корвон суйи лашкар,
Имомни лашкарини кўрди яксар.
Араб халқини кўрди марди майдон,

*Гумроҳ – адашган.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.125 б.

Кўруб муғлар аларни қолди ҳайрон.
Бор эрди Мустафони зилли анда,
Ки, яъни боргоҳ туғи ўшанда.
Саропарда ичида ўлтурур Шох,
Жамиъ халқи атрофида огоҳ.
Ғуломон хабаш хизматларида,
Неча ходим туриб эрди хизматларида.
Асосу дабдабани кўрди муғлар
Бу лашкарни кўруб ҳайрон қолурлар.
Кўруб анда араб сайидларини,
Ки жонидин узди умидларини.
Қараб эрди Имом Ковон сариға,
Туганди жонидан ҳайбатлариға.
Бариси уздилар жондин умидин,
Ки қўркуб бу Имомни суратидин.
Кўринг онда Имом сўз бошладилар,
Ҳама корвонилар кўз ёшладилар.
Имом айди, аё эй муғ-и Корвон,
Мани олдимда бўлғил ҳақ мусулмон.
Мусулмон бўлмасангиз жонларини,
Олиб ерга тўкурман қонларини.
Имомни хизматида узр бисёр,
Айтиб ерни ўпдилар якбор.
Санга қул, ғулом ўлуб турубмиз,
На иш фармонласанг бўйсунғаймиз.
Керакму мол-мулк, духтар, қорабош,
На бўлса чекмангиз қайтармали қош.
Мусулмон зоҳирида - ҳеч шак йўқ,
Вале ботинда тасдиқ айламак йўқ¹.
Мусулмон бўлди деб бўлманг мулойим,
Мунофиқни ишидур макр доим.
Аларни узри Шохқа бўлди маъқул,
Муғларни ҳам иши ҳам бўлди мақбул.
Имом сўрдикки, Ихшит қайда борди?
Дедилар, билмадик ул қайда қолди.
Имомға айди Корвон ушбу гуфтор,
Қилур Ихшид икки манзилға рафтор.
Эрур Ихшитни Заркент ерида ёри,
Бориб шаш моҳ қилур анда қарори.
Яна Корвонда олти ой туродур,
Ҳамиша бу тариқида юродур.
Имома зоҳирида қилди дўстлук,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.126 а.

Они қочди демоди, қилди қўрслук.
Агар Заркентга ҳам борса туролмас,
Дигар Косон келай деса ҳам келолмас.
Агар жиндак сизни кундангиздур,
Вале ҳар ерда бўлса бандингиздур.
Бу сўзларга Имомни қилди мағрур,
Имом Корвонга берди дастур.
Мусулмон бўлди Корвон деб суйунди,
Саҳобалар борини кўнгли тинди.
Вале Ихшитни андеша қилурлар,
Неча турлук хаёл пеша қилурлар.
Саги Корвон макрини билмадилар,
Ани тадбиридин ғофил эдилар.

ЛАШКАРИ ИСЛОМ БОДАК ЕРИДА ЎЗЛАРИ ЎЗИГА МАСЛАҲАТ ҚИЛҒОНЛАРИ

Эшитгил фикр қилдилар бу асҳоб,
Дедилар бир бирига сўзни ҳар боб.
Ки бир кун маслаҳат қилди араблар,
Солиб ўртолариға онча гаплар.
Дедилар, муғ Ихшит марди маккор,
Қилур бир кун бир ишни бизга душвор.
Урушмай қайтоли десак эрур нанг*,
Турай десак ажабдур ҳолимиз танг.
Мабодо ул саги бедин малъун,
Агарчи бир кечаси урса шабихун,
Мусулмонлар аро тушгай паришон,
Бўлур тубга ишимиз барча вайрон¹.
Они олдини биз эмди олайли,
Шабихун урмайин фикри қилайли.
Деди баъзилари Имом билодур,
Ҳар ишни қилсалар Имом қилодур.
Имомга қиссани айтмоғмукин хўб,
Ва ё айтмай қараб турсоқмукин хўб.
Нари бери бариси ўйладилар,
Имомга қиссани охир дедилар.
Имом айдики бу яхши кенгашдур,
Ани то олмасак кўнгилда ғашдур.
Ул итни орқасидин борайин,
Албатта лашкар бирла қувайин.

* Нанг – ор, уят, номус.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 126 б.

Ани фикрини қилмай ётса бўлмас,
Хулофат шарбатини тотса бўлмас.
Ани бир иш қилиб ёниб келайли,
Ҳамма муғдин кўнгилни тиндирайли.
Ки ондин сўнгра ислом ошкора,
Русум шаръи бўлсун анда барпо.
Худо хоҳласа, бўлсун исломобод,
Мусулмон халқи бўлсун хурраму шод.
Кўторсақ расму муғни бу орадин,
Қутулғайлар мусулмон бу балодин.
Бу сўзни фикр қилди шоҳи олам,
Худо хоҳласа, деб валлоҳу аълам.
Ҳам андин сўнгра Туркистон борайли,
Мусулмонга бориб ёри берайли.
Ки анда яна саҳоба ҳам қўшулса,
Бариси йиғилиб бир ерда бўлса.
Агар бўлса мусулмонлар бир ангушт,
Бўлурлар бир бирига орқа ҳам пўшт.
Араб халқи жамиъ бўйсунди,
Имомни фаҳми хўб деб анга қуйди.

УКРИМА РОЗИЙААЛЛОҲУ АНҲУ ИХШИТҚА КОРВОННИ БОШЛАБ ОЛИБ БОРСУН ДЕГОНИ

Аё, сомеъ эшитгил бу сўзумни,
Агар ёлғони бўлса сўк ўзумни.
Деди Укримага ул шоҳ-и даврон,
Ки раму сиз мани сўзумга альфон.
Имом Укрима айди, биз ғарибмиз,
Бу йўлларни қачон биз ағдарибмиз¹
Агар йўл кўрмайин юрсак озармиз,
Бу тоғ туз аро озиб тузармиз.
Яна бир фаҳмким биз анда борсак,
Бу ерни бизларга холи қўйсак.
Агар сардорсиз лашкар не билса,
Бу сабабдин фикри узр андеша қилса.
Мабодо ул саги Корвон малъун,
Мусулмонларга ул урса шабихун*.
Аро йўлда етолмайин қолурмиз,

* Мунъатиғлик –бошқа тарафга бурилиб кетиш.

* Шабихун – тунда тўсатдан қилинадиган ҳужум.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.127 а.

Бир у ерга қайтолмайин ўлурмиз.
Ўшал ба Корвон бизга қўшулса,
Ки йўлни кўрсатиб ул ерга юрса.
Шабиҳун уролмас ҳеч киши баса,
Мунъатифлик* қилолмас ҳеч бириси.
Мунингдек маслаҳатни ўйладилар,
Бу кенгаш бариси хўбладилар.
Дедилар андаким, шоҳи вазун,
Бу сўзни айтайли Корвонға мунда келсун.
Анга бу воқеъотларни этайлик,
Ўзимизга қўшиб олиб кетайлик.
Юбордилар бировни Корвонға,
Аниндек кофиру бедин ёмонға.
Анга еткурдилар Имом сўзини,
Дедилар бизга еткурсин ўзини.
Етиб келди саги Корвон суйи Шоҳ,
Бу сирдин қилдилар Корвонни огоҳ.
Деди, Корвон арзи Ихшит бўлса,
Олиб келмоқ бизи гарданға бўлса.
Анга ўн икки кун муҳлат берсангиз,
Ани хизматингизга келтурармиз.
Келтуриб сизга байъат қилдуройин,
Шафеъ бўлиб гуноҳини тилойин.
Агар эшитса Ихшит бу хабарни,
Босиб келгай қадам ўрнида сарни.
Бировни юборайли марди моҳир,
Баён қилсун бориб аввалдин охир.
Анга айди Имом, фикр қил эмди,
Бу йўлда мустаъад бизни бил эмди.
Деди, сиздин керак бир нома анга,
Инонурму инонмайдурму манга.
Базохир ул Имомдин нома олди,
Вале пинҳон юзига қора чолди.
Битурди нома Корвон макру тазвир*,
Тамом номасида эрди тадбир.
Солибдур номасига ушбу сўзни,
Ўқуб номани маҳкам қилсун ўзни¹.
Қилай мунда аларга макри бисёр,
Ки Ихшит айласун ишни тайёр.
Ўн икки кунга қўйду муҳлатни,
Кейироққа солайин муддатини.

* Муфаттатин – фитначи.

* Тазвир – алдаш, ҳийла.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.127 б.

Бировни суйи Туркистон юборсун,
Келиб мунда ани макрини этсун.
У ёкдин тиндируб кўнглини етсун,
Келиб мунда араблар фикрини этсун.
Ва гарна мунда ўзини бир ерга олсун,
Ўзини ёшуриб ул ерда ётсун.
Юборсин манга бир киши ботроқ,
Мани ҳам хотирим бўлсун беҳроқ.
Ўн икки кундин ўтса муҳлатимиз,
Яна бир ҳийлаи дигар қилурмиз.
Қилурман макр билан онча пешкаш,
Берурман ул қизим Обида махваш.
Агарча қиз била молим берурман,
Умидим ул яна қайтиб олурман.
Мунингдек сўзларни нома қилди,
Бировни суйи Ихшитқа юборди.
Кўруб Ихшит бу нома сўзларини,
Фаҳмалади ани рамузларини.
Анга ман ҳам қилайин бир нома деди,
Қириб айлай Имомни деди, кулди.
Деди муншиға битгил номаи хўб,
Араблар кўнглиға ул бўлса марғуб.

СОҲИБИ НАЗМ ТАНГРИ ТАЪОЛОНИ ҚУДРАТИНИ КЎРУБ МУНОЖОТ ҚИЛҒОНЛАРИ

Азалдин дўстларига дини ойинни раво қилди,
Паямбар яна мўъмин элини ошно қилди,
Вале кофир эли икки жаҳон юзин қаро қилди,
Анинг учун мусулмонларға доим можаро қилди,
Паямбарлар ҳақинда бу палидлар кўб жафо қилди.

Паямбарга жиходни фарз қилди Холиқи Акбар,
Фароғат қилмади бир лаҳза умрида ўшал сарвар,
Бариға не жафолар қилмади вақтида кофирлар,
Басе чора тополмай бир нечаси қилдилар музтар,
Ризо бўлуб алар айди ҳар иш қилди Худо қилди.

Халилға айлади душман Худойим гибри Намрудни,
Бериб давлат улуғ қилди неча йил ушбу мардудни,
Они ўртоға солди ҳама хошок аро дудни,

Худовандим гулистон айлади ул нори мардудни,
Иложин топмайин Намруд анга “во хасрато” қилди.

Яна қудрат бирла Мусоға Фиръавнни аду қилди,
Топарман, деб ано қорнида доим жустужу қилди,
Ҳамма сабтий элини хотунни доябу қилди,
Они излаб тополмади агарчи такка ту қилди,
Они пинҳон этиб, кўргил, ўзиға ошно қилди.

Абу Жаҳли лаъинни кўр Расулуллоҳға қасд этти,
На ишларни они ҳаққида қилди, оқибат нетти,
Тумон лаънат ёғиб, кўр, садқаи олам бўлиб кетти,
Ки то субҳи қиёмат нори сўзонға кириб ётти,
Муҳаммадни ҳама исломға, билғил, муктадо қилди.

На қилди, дўстлар, кўргил ўшал Корвони кофирни,
Йиғиб Шоҳи Жарир бошига ҳадсиз муғи вофирни,
Араблардин шаҳид этди неча ерсиз мусофирни,
Зиён ўзига қилди, кўрмади ҳаргизда тавфирни,
Ўзни бошини емоқға дарди бедаво қилди.

Дегил, Холис, аларни сўзини, бир нусхае қолсун,
Ўқуса кўнгли содиқ одамелар баҳрае олсун,
Қиёмат вақтига санга яна бир фотиҳа қолсун,
Тарахҳум қилсалар сани ёд этиб солсун,
Бўлурсан баҳраманд ўлганда ҳар кимса дуо қилди.

ИХШИТ ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИРҒА МАКР БИРЛА НОМА ЮБОРИБ ЎЗИ ҚОЧҒОНИ

Кел энди макри Ихшитдин гапургил,
Нечук тазвир қилди, они кўргил.
Деди, Ихшитки, Ирмон ўғлидурман,
Ажам аҳлига сардор туғлидурман.
Дари Элбурисдин то ҳадди Хўжанд,
Мани илкимда эрди барчаси банд.
Бўлубдир давлатим мандин гуризон,
Қилибдур таҳвил сизга эй азизон.
Таки айди жами мулки молим,
Қилай сизга фидо ҳам хонумоним.
Борайлиқ ман Имом хизматларига,
Бориб тавба қилай ҳазратларига.
Ҳамма мулкум аларга топшурайин

Манга не десалар андоқ бўлайин.
Олиб қўлга қилич бўйнуғга суғдоқ,
Бу ҳолат бирла бормоқ манга беҳроқ¹.
Гуноҳим кечсалар айни атодур,
Азобим қилсалар манга сазодур.
Боримни айлайин сизга фидо,
Ман сиздин бўлмайин ҳаргиз жудо.
Агар берса Имом бир от бирла тўн,
Писандадур манга гар билса акнун.
Гуноҳим кечсалар ул шоҳи хуббон,
Муродим булки бўлсам шоҳқа қурбон.
Агар Шоҳ бўлсалар манга харидор,
Умидим ул эрур бўлсам жиловдор.
Десалар қари қул, етмас мажолинг,
Дуо қилғил ўлтуруб бўлса ҳолинг.
Дуо айлай ўтурой бир буржуда,
Ишим ҳам бўлмасун дахлу хуружда.
Чароки тобсам ул Шоҳ суҳбатини,
Ўпардим остони давлатини.
Бориб ман узр тақсиримни айтсам,
Умид ул дунёда мақсадга етсам.
Насибим бўлса хизматга етарман,
Бошим остонага қўйиб ётарман.
Муни мунши битиб номага солди,
Битируб номани Ихшитга берди.
Ани беркитти бир муғни бошига,
Олиб борғил Корвон қошига.
Кетурди Корвонга бу қийла,
Ўқуб кўрди тамоми макр ҳийла.
Битибдур нома ичра узра тақсир,
Валекин ботинда макр тазвир.
Олиб номани ул кун муғи Корвон,
Етиб Шоҳ олдиға кирди шитобон.
Кетуриб берди номани Шоҳ қўлиға,
Жазо берсун Худо Корвон қулиға.

КОРВОН НОМАН ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИРҒА ОЛИБ КЕЛҒОНИ

Деди, бу нома Ихшитдин келибдур,
Йироқдин бандалиқ сизга қилибдур.
Назар солди Имом хатни юзига,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.128 а.

Ўқуб ҳайрон қолуб ёлғон сўзига.
Битибдур нома ичра узр бисёр,
Анингдек сўзга йўқтур чораи кор.
Тафаккурга қолиб турдилар анда,
Дедилар, барчасидур макр хийла¹.
Йиғиб яхшиларини анда ул шох,
Бу нома сўзидин қилдилар огоҳ.
Имом айди, муни хайронидурман,
Бу сўзларин барин ёлғон билурман.
Ўшал яхшилар айди, эй Имомим,
Мабодо қулфи дил очса, Худойим,
Таажжуб йўқ Худойимнинг ишиға,
Ато қилса бу йўлни ҳар кишига.
Мабодо бўлса меҳрибонлик Ҳақдин,
Ажаб эрмас ўқутса бу сабақдин.
Зафар бизга бўлубтур, шоҳи олам,
Муяссар бўлубдур бе жангу жадал ҳам.
Жамиъ халқ бўлди хуррам шод,
Худо хоҳласа бўлғай ислом обод.
Валекин макри душмандин хабар йўқ,
Бу макру хийла деб хавфу хатар йўқ.
Хусусан макр-хийла куфр элида,
Аларни зоҳиридин ботинида.
Кишига макр-хийла қилса ногоҳ,
Ул ишидин бўлмағай ҳеч кимса огоҳ.
Худоё айлагин макр-хийладин дурр,
Адув зоҳир ва ботинни қил дурр.
Илоҳи, бизга нусрат бергин андин,
Паноҳ излар мусулмон ўғли сандин.
Мусулмонларга ҳеч берма шикасти,
Аларга тегмасун кофирни дасти.

ИХШИТ КЕЛМОҚ БЎЛУБ ТАЪХИР ТОПҒОНДА КОРВОН ҲАЗРАТИ ШОҲҒА ҚИЗИНИ БЕРГОНИ

Аё, сомё эшит ушбу равишни,
Мусулмонлар бошига тушган ишни.
Адуви зоҳиринг* – куффори бедин,
Адуви ботининг* шайтони бадкин.
Бу кофир макри қатли жон қиладур,
Шайотин макри иймонни оладур.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.128 б

Бу иккиси эрур мўъминга душман,
Эрур ҳар қайсиси албатга раҳзан*.
Илоҳи ёри бергил барча ишда,
Бу иккисин шикаст этгил ҳар ишда.
Етиб келди Имома муғи Корвон,
Аё, шоҳи жаҳон сархайли хўбон¹*.
Умидим улки, қилсам сизни меҳмон,
Кўнгилда қолмағай зарра армон.
Ўшал пойи муборак етса бизга,
Қилурман тўтиёдек сурма кўзга.
Қабул қилди Имом жамиъ лашқар,
Борайли кулбанга бизлар дедилар.
Саги Корвон жамиъ хосларини,
Чоқир жумла хил ажносларини.
Бороз тамом тўрт юз ёронни.
Талаб қилди Имом бирла борини.
Имом хос билан бўлди равона,
Бошиға соир айлаб Шоҳ миёна.
Имома бўлди Корвони саг жиловдор,
Равон бўлди бориси Кўҳи унғор.
Қилибдур неча пойандоз кимхоб,
Лаби сойидин солиб тоб боби боргоҳ.
Тузатиб анда тўрт тахти мураббаъ*
Тамоми лаъл фируза мурассаъ*.
Чиқиб тахтқа ўтирди шоҳи сардор,
Кўтариб қўйдилар бир дор бардор.
Ажаб олий зиёфат қилди Карвон,
Ки ҳар турлук таом алвон-алвон.
Имом бошига қўйди тожи шоҳи,
Кийиб ўзгалари хилъат кулоҳи.
Ғуломон хабаш хизматларида
Саноксиз бандалар ҳазратларида.
Деди Карвон, Имомим пешвойим,
Сайидзодам, азизим дилкашим.
Паси парда ичда бир қизим бор,
Они лойиқ кўрибман сизга, эй ёр.
Умидим сизга қилса хизмат,
Тирикдур берса ул оби -таҳорат.

* Адув-и зохирий – ташқи душман.

* Адув-и ботиний – ички душман.

* Раҳзан – кароқчи, йўлдан урувчи.

* Тахти мураббаъ – тўрт оёқли тахт.

* Мурассаъ – қиёматли тошлар билан безатилган.

* Сархайл-и хўбон – чиройли, яхши кишиларнинг бошлиғи.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.129 а.

Қулоқ тутти Имом Карвон сўзига,
Қабул этди ўшал қизни ўзига.
Ўкуди Укрима хутба никоҳи,
Ишорат бўлди суйи боргоҳи.
Шабистон ичра кирди шоҳи одил,
Бўлуб ҳар иккисин мақсуди ҳосил¹.
Араб халқи бариси шоду хандон,
Мусаххар бўлди муғлар бизга осон.
Биҳамдуллоҳ олдик муғни бежанг.
Вале ғофил эрди аз макри найранг.
Қилурмиз дедилар ҳам айши ишрат,
Вале билмадилар охир машаққат.
Арз мундоғча сўзни сўзладилар,
Саломат қайтамиз деб кўзладилар.
Не билсунлар бу хас остида дарё,
Ва ё ҳар бир қадам остидадур чох.
Агарчи Корвон қилди лутф бисёр,
Бориси эрур билинг, макри маккор.

ИМОМ АХСИ ШИКОРИҒА БОРҒОНДА УБАЙДА БОНУ КОРВОН УЙИДА ПАРИШОН БЎЛГАНИ

Аё сомёъ эшит сўзни гулшанини,
Муслмонлар бошига тушган ишни.
Азал пешонага битган хатини,
Кўрарсан меҳнатни роҳатини.
Насиби бўлди мўмин ранжи меҳнат
Ани учун машаққатдур машаққат.
Валекин ужрасини қилди бисёр,
Кўрарлар рўзи акбар онча миқдор.
Азал кун бўлғай иши кўрмагунча,
Ғам шодму дардин сўрмагунча.
Азалда эрур бу элга шаҳодат,
Аларни ижроси бўлди зиёдат.
Баноки бир куни азми шикори
Қилиб пеша суйи Ахси ихтиёри.
Дедилар хушланиб ул шоҳи даврон,
Сўзумни англагил Убайдахон.
Равона бўл турибсан суйи Корвон,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 129 б.

Бориб бир-икки кун бўл анда меҳмон.
Ота-онанг сари бориб кўшилгил,
Ки ман келгунча анда хуш юргил.
Бу сўзни дедилар шоҳи замона,
Чиқиб Ахси сари бўлди равона¹.
Убайдабону борди отасиға,
Яна ул меҳрибонроқ онасиға.
Ўшал куни борибким анда бўлди,
Вале Ихшит кучукдин нома келди.
Қизидин яшуриб тобмас иложинг,
Қилолмайдур Корвон ишин гар кейин.
Деди Карвон ўшал барно парига,
Губоре келмасун шоҳ хотириға.
Жадал қил, эмди тургил уйунга бор,
Мабодо топмағай шоҳ кўнгли озор.
Сани тополмаса ўртанмағай ул,
Ки андин сўнгра биза инонмағай ул.
Имомни хотирини пос тутқил,
Ризосини топиб кўнглини овутқил.
Деди қизи: “Эй ота, Шоҳи бори,
Мани кўнглумда дер Ахси шикори.
Бу кеча ман шикордин келмағайман,
Қолиб анда санга қойрилмағайман.
Отангни уйига борғил деди Шоҳ,
Манга бул ваъдани берди ўшал моҳ.
Санга ҳар не десам фойда билгил,
Келар вақтда ҳозир анда бўлғил.
Деди қиз ҳар не иш бўлса Худодин,
Садойи чикмади анда отадин.
Онасиға деди ота сўзини,
Синиб кўнгли тақи намлаб кўзини.
Саройда баланд манзар бор эрди,
Чиқиб ётқил деди анга буюрди.
Отангдур кофир бадхўй* хунхор,
Қўлидин ҳеч келмас ғайри озор.
Онаси амири била чиқти манзар*,
Чиқиб ётти ўшал тун моҳи анвар.
Бошин қўйди кўзи уйқуға борди,
Шакархоби* этиб уйғона турди.
Кўрарким ҳар тарафда анда чароғон,
Жаҳаннам итлари анда йиғилғон².

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.130 а.

* Мустаъад – тайёр, ҳозир.

* Бадхўй – қилиғи ёмон.

Йиғиб барча кенгаш хонасига,
Туруб бўлмас чағир ичган исига.
Саги Корвон йиғибдур бир калла хар,
Қилай деб фитналиқ ул муғи абтар*.
Деди Корвон вазирига хатни келтур,
Ўшал хатни сўзини бизга ўқитур.
Кетуриб ўқидилар анда нома,
Эшитти номасини жамиъ омма.
Битибдур номада кори жумла ёрон.
Неча кунлар юрдим маст ҳайрон.
Суюнчилар беринг манга амирлар,
Ки эмди бахт давлат келди денглар.
Келибмиз мунда Туркистонға бордук,
Мусулмонлар борисини анда қирдук.
Аларни барчасини қилдук шикаста*,
Барисин айладук мажруҳ хаста.
Алардин хотирим тинди баякбор,
Мусулмон халқидин қолмади бир тор.
Қилибман лашкаримни жамиъ бисёр,
Бўлубман мустаъад* аз баҳри ағёр.
Йиғиб турғил сан эмди лашкарини,
Тиғи табор этиб турғил боз янги.
Қилайли қаҳри кинни бу арабға,
Етарман бомдод рўзи жумаъға.
Жамиъ лашкарим билан тайёрман,
Кўрарсан арабларга ман нетарман.
Боримиз бир йўли анга урайли,
Арабларни барисин анда ўлдурайли.
Валекин сан қўй бировни нишоний,
Ки тоғ устида қилсун дидбоний*.
Намози жумага қилсалар оғоз,
Ибодатхонасида айласа роз.
Хабар еткурса бизга дидбонинг,
Турармусан қимирла бўлса жонинг.
Сан анда модиеън ҳайдаб кела кўр,
Ани масжид атроф қўя тур¹.
Алар айғир сувор келган ўшал дам,
Бориси модиеънға бўлғуси зам.

* Манзар – қараладиган, назар ташланадиган жой.

* Шакархоби – сахардаги ширин уйку.

* Абтар – нотаом, паришон, бахтсиз.

² Шоҳи Жарир қиссаси.130 б.

* Шикаста – мағлуб қилмоқ.

* Дидбоний – қоровуллик.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.131 а.

Аларни айғири ҳар ёнға сургай,
Киши йўқтур ани олдини тўсгай.
Ўшал дам еткурурмиз аз паси кўҳ*,
Урармиз ўртага биз жамиъ анбуҳ*.
Кирармиз аз замин аз сори,
Чиқарурмиз арабларидин дамори*.
Ўқуди номани аввалдин охир,
Убайда бону эди анда нозир.
Анга нома сўзин қилди баёни,
Деди муғлар чунин қилсоқ чунони.
Бу сўзларни айтиб кенгошти кофир,
Алар ўйлоди макру хийла вофир.
Убайда ўз қулоғидин эшитти,
Тура-тура ани жонидин ўтти.
Қўлидин келмади қараса борини,
Тилар эрди Худодин ёрини.
Гаҳи беҳуд бўлурди гоҳи ҳушёр,
Тон отқунча оламдин бўлди бедор.
Узун кеча бошини чори қилди,
Худойига тазаруъ зори қилди.

УБАЙДА БИБИ ЎШАЛ ХАБАРНИ ЭШИТИБ ХУДОГА НОЛА ҚИЛҒОНИ

Илоҳи, мунча бўлғонда мани зор этмагил, ё Раб,
Яна ҳижрон ғами бирла гирифтор этмагил, ё Раб,
Мани бечорани кўнглини афгор этмагил, ё Раб,
Қиёматда яна муштоқи дийдор этмагил, ё Раб,
Азиз бўлғон бошимни қайтадин хор этмагил, ё Раб.

Убайда канизак, ё Раб сани ҳукмингга ҳайрондур,
Кеча-кундуз Имомни фикрида кўзлари гирёндур¹.
Ажойиб бўлди мушқил холима манга не осондур,
Қолибман дарди бедармонга қайда дармондур.
Ки ондин айриб муғқа гирифтор этмагил, ё Раб.

Худоё, йўлингга кирдим ғалат қилма мани йўлум,
Имомни асрағил тинсун ўшал Шохдин мани кўнглум.
Отам Корвони кофирга беракўр эмди сан ўлум,

* Аз паси кўҳ – тоғ ортидан.

* Анбуҳ – уйилган, тўпланган.

* Дамор – тор-мор, йўқ қилиш.

¹ Шохи Жарир қиссаси.131 б.

Ўшал маккор муғни макридин кўпдур мани қайғум,
Ки кўрмай юзини ҳаргизда дучор этмагил, ё Раб.

Ани билдум хаёлини Имомидин айриғудек,
Муғистонда мани эмди қанотимни қайирғудек.
Олиб яна бир кофири тарсога берғудек,
Қўлидин келса бу келган саҳобаларни қирғудек.
Илоҳо ман ўлай ўлгунча дучор этмагил, ё Раб.

Мусулмондин баланд айлармусан кофирни дастини,
Берурмусан ғариблиқда мусулмонлар шикастини,
Илоҳи, айла муғлар мартабасин пасти, пастини,
Умидим ул мусулмонни баландроқ айла дастини,
Буларни асрағил қалбини тор этмагил, ё Раб.

Ғариб бўлса буларни бошида ким йиғлағай эмди,
Буларни кўмғали қайси киши бел боғлағай эмди,
Дуо, такбир буларға қайси одам айлағай эмди,
Тириклари йироқда ҳам гўрини кўрмағай эмди,
Ғариблиқ дардиға ҳеч ким гирифтор этмагил, ё Раб.

Деди Холис Убайданинг йиғи қилғон навосини,
Тонг откунча чиқарди наво бирла оҳ восини.
Фалак узра малойикға эшитурди садосини.
Илоҳо қилма рад ҳеч банда мўъмин дуосини.
Жаҳонда дўстни душманга гирифтор этмагил, ё Раб.

БИБИ УБАДЎ ЭРТА БИРЛА АТОСИНИ КЎРМАЙ БОДАККА КЕТГОНЛАРИ

Мунунгдек зор айлаб тонг оттурди,
Кўрарким жумла кофирлар ётурди¹.
Равон бўлди тонг отқач суйи ул Шоҳ,
Отасига кўрунмай чикти ул моҳ.
Ҳаром эрмиш мужибга* келса уйқи,
Ажабдур ул мужда* бўлса уйқи.
Келиб уйда қақшаб зор ўлтурди,
Хаёлиға неча сўзлар кетурди.
Базоҳир ҳар дам ўзин овуларди,

* Мужиб – бир иш ва ҳолнинг юзага келишига сабаб бўлувчи.

* Мужда – хушхабар.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.132 а.

Вале ботинда кўп қонлар ютарди.
Ўшал бонунни тутти гўё безгак,
Тамоми ларзага келди пайу рақ.
Шоҳ қайтғунча мундоғ ҳола тушти,
Имомни ҳам келар вақти ёвушти.
Етишти у замон шоҳ-и замона,
Убайда бонуға келди суёна.
Убайда тиззиға бошини қўйди,
Ўшал дам шоҳ кўзига уйқу келди,
Имомни юзига боқиб Убайда,
Ғамидин титради жони танида.
Дер эрди сандин айрилғунча ўлсам,
Ўшал беҳроқ қаро ерга кўмулсам.
Ман сандин айру қолмағайман,
Яна бу доғ дардин кўрмағайман.
Ҳам анда ўқуди абёти дигар,
Қараб юзига они моҳи пайкар.

БИБИ УБАЙДА ҲАЗРАТ ШОҲ УХЛАГАНДА ЮЗЛАРИГА ҚАРАБ ЙИҒЛОГОНИ

Иллоҳи, шаҳсуворим доғи дардинг кўрмайин дерман,
Яна ҳижрон ғамига мубтало бўлмайин дерман.
Фироқинг ўтида бирёну гирён бўлмайин дерман,
Ғаминг кетмас юрагимдин тирикда ўлмайин дерман,
Қолиб сендин қизил гул япроғидек сўлмайин дерман.

Қаро қошдек сақолингни дейинму қора қошингни,
Чаманда бир гули очилмаган навраста ёшингни¹.
Отам Корвон муғи кофир кесарман дейди бошингини,
Тамом лашкар бирла қириб берсам дер ошингни.
Илоҳи, бу қаро кунларга ҳаргиз қолмайин дерман.

Санга розим айтолмайман азиз кўнгли бузулғай деб,
Совиб кўнгли, муҳаббат риштаси мандин узилғай деб.
Бу ғам дostonлари борғон сари ортиб чўзилғай деб,
Мани ҳам ғамзада* кўнглум бу сийратдин бузулғай деб.
Кўзумға қум қуйулсун дарди доғинг кўрмайин дерман.

Сани олдингда ўлсам яхшироқ мотамға қолгунча,

* Ғамза – ғамгин, қайғули.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.132 б.

Ки мандин анда борғон яхшироқдур ғамда қолгунча,
Ки сандин айрилиб йўқдур қарорим дамға қолгунча,
Жаҳонда бир куни қолмай агар отамға қолғунча,
Аниндек муғни юзини бир дам кўрмайин дерман.

На мушкилдур киши, дўстлар севар ёридин ойрилса,
Кўнгилни овлағон ҳар дамда ғамхоридан ойрилса,
Тирикликни сотуқ, савдоси бозоридин ойрилса,
Йиғингон, тергони тоза бисот боридин ойрилса,
Мунингдек термулуб йўллар арода қолмайин дерман.

Юраги ўйнади ҳам дам, қараб шоҳин жамолиға,
Заволе бермағил, ё Раб, деди шоҳим камолиға,
Убайдаға тарахҳум айлағил бечора ҳолиға,
Тарахҳум қилмасанг муғлар қолур шоҳни уволиға,
Они кейнида қон йиғлабки ман ҳам қолмайин дерман.

Аларни ўтганин бунёд Холис эмди айлайдур,
Аларга янгидин мотам тутиб бисёр йиғлайдур.
Манга файзи футуҳ етгаймукин деб анча ўйлайдур,
Билмадим толеъим қандоғ экан, ҳаргизда бўлмайдур.
Мадад ҳар дам тиланурман, ман маҳрум қолмайин дерман.

ҲАЗРАТ УБАЙДАБОНУДАН СЎРҒОНИДА БАЁН ВОҚЕАНИ АЙТҒОНИ

Жамолиға қараб кўнгли сўкулди,
Ичи куйди кўзи ёши тўкилди¹.
Баногаҳ томди Шоҳни гул юзига,
Бўлиб бедор Имом келди ўзига.
Деди не бўлди санга меҳрибоним,
Кўнглини бузмағил эй ёри жоним.
Убайда деди ғамдур манга беҳад,
Десам ҳам бад демасам унданам бад.
Дейолмайин сўзин йиғлар Убайда,
Амуд ғам қилибдур майда-майда.
Имом айди, дегин ани эшитойин,
Агар билсам бирёғини қилайин.
Убайда ўпкаси тўлиб дейолмас,
Бу ғуссадин аларга сўзлай олмас.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.133 а.

Деди йиғлаб эшитган сўзини йиғлаб,
Ёшини оқузиб икки кўзини.
Келибдур нома Ихшитдин отамга,
Иккови қасд қилмоқ бўлди санга.
Қилубдур жазм жумъа эртасини,
Чолиб белға жаҳолат¹ фўтасини
Намози жумъага етиб бороли,
Они масжидни қуршаб ололи .
Икковлон ўртага олиб қироли,
Барини ўлдириб барҳам бероли.
Бу сўзларни деди йиғлади хотун,
Кўзида ашки гулгун кўнглида маҳзун.
Йиғи бирла дейолмади барини,
Тамом айтолмади сўз охирини.
Артиб кўзларини шоҳи даврон,
Деди мунча қилурсан охи афғон.
Тавакулни Худойимға қилур биз,
Ҳар иш бўлса Худойимдин билурмиз.
Раво кўрдиму ўлдирмакка бизни,
Куёвин ўлдуриб тул қилса қизни².
Убайда айди эй ёри азизим,
Эшитингиз айтайин сизга арзим,
Ҳар иқлим ичра ҳар муғ палиддур,
У кофир аҳдида турмас биладур.
Бу кофир сизга қасди жон қилибдур,
Қачон парвои фарзандон қилибдур.
Бор эрди билғилки бир муғи мардуд,
Насихат қилди Аҳмад қилмади суд.
Қадимдан айлар бу сўз масалда,
Бўлурму гарм* ях зери бағалда*.
Бу сўзларни деди моҳи мунаввар,
Вале Шоҳ қилмади кўнглида бовар.
Нари бери деди они юпатти.
Вале кўнглида ростмукин деб айтти.
Тирик тулкуни ёнға боғлоғоним,
Илож топса мани қўймас омоним.

ҲАЗРАТ ШОҲ ЁРОНЛАРИ ИЛА МАСЛАҲАТ ҚИЛИБ САННОЖҒА КИШИ ЮБОРГАНЛАРИ

¹ Санк Петербург Шарқ кўлёмалар институтида сақланаётган нусхада “ғайрат” деб ёзилган.

* Гарм – иссик.

* Зери бағал – қўлтиқ ости.

* Машварат – кенгаш.

* Бадкор – ёмон ишлар қилувчи, ярамас.

² Шоҳи Жарир киссаси.133 б.

Аё сомё эшит сўз охирини,
Санга айтай бу мўминлар ҳолини.
Қилайин машварат* деб шоҳи даврон,
Улуғларни йиғиб келди ўшал он.
Дедилар, эй биродарлар нетармиз,
Ёмон манзилда бепарво этармиз.
Қочиб кетти тирик малъун бадкор*,
Шабихун урмагай бизга баякбор.
Мабодо қилмагай ғафлатда тарож,
Юборсақ бир неча одамни Саннож.
Гузар қилса киши Саннож тоғидин,
Хабар билгай аларни келгонидин.
Бўлунларким аларга ҳофиз роҳ,
Қаро кўрсанг қилинг бизларни огоҳ.
Агарчи қилди ака нек духтар ,
Вале қилмади шу сўзига бовар.
Улуғларга бу сўзни айтмади ул,
Ўзи эрди вале ошуфта* кўнгил¹.
Саҳобалар Имомни ранги рўйин,
Кўруб ҳам фаҳм қилди гуфтугўйин*.
Жамиъ дўстлар кўрдилар ул ҳол,
Дедилар ё Имом айтинг не дур ҳол.
Кўрунур холингиз бизга дигар кун,
Яшурманг сирни изҳор айланг акнун*.
Тегибдур муғи аҳмақдин макр сўз,
Ё тобдинг хабар душмандин имруз*.
Дедилар хавф душман бор бу ерда,
Мабодо келмайлар ғофилимда.
Ғаразин бу сўзин очуқ айтмадилар,
Акобирлар билиб ғам емадилар.
Ёпиб сўзлади сўзни Шоҳ мансур,
Залолатқа ўшал дам берди дастур.
Узатилар аларни гирди харгоҳ,
Тафаккурда бўлиб ўтирдилар шоҳ.

УКРИМА РОЗИЙЛЛОҲУ АНҲУ РАСУЛ АЛАЙҲИССАЛОМНИ

* Ошуфта – паришон.

* Гуфтугўй- сухбат.

* Акнун – ҳозир.

* имруз – бугун.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.134 а.

ТУШИДА КЎРГОНЛАРИНИ ҲАЗРАТ ШОҲГА АЙТҚОНЛАРИ

Аё, сомё, эшитгил ҳолдин қол,
Не кечти ҳоли мўъминлар маҳу сол.
Дигаргун* бўлди аҳвол-и замона,
Ажал ўқиға бўлдилар нишона.
Ўшал дам Укрима келди қошиға,
Кўзини тўлдириб ул дам ёшиға.
Деди, эй Шоҳ хайма холи айланг,
Заноме ўлтуруб сўзимни тингланг.
Қилиб Шоҳи Жарир холи хаймани,
Чиқардилар аёл ушшоқ ҳаммани.
Деди Укрима анда, туш кўрибман,
Ани таъбирига ҳайрон бўлубман.
Дедилар Шоҳ, манга андин хабар бер,
Эштайин зарурдир манга тадбир.
Бу кеча жаддингиз кўрдум паришон,
Ажаб ҳолат кўзидан ёши оққон.
Бўлубман жон дил бирлан харидор,
Бу сирдин айлангиз, дедим хабардор.
Деди, ё Укрима билгин батаҳқиқ,
Хилофи йўқ бу сўзни, айла тасдиқ.
Қилурлар макр хийла муғи бедод,
Етарлар рўзи жума вақти бомдод¹.
Турарлар барчаси пойлаб каминда,
Намоз вақтиғача бўлғайлар анда.
Намозни вақтида босиб кирарлар,
Мусулмонларга ўзларин урарлар.
Чиройли тоза ул мўйсафидлар,
Неча андоғ киши бўлғай шаҳидлар.
Қади гул ғунчасидек навжувонлар*,
Кесиб бошин оқар селоба қонлар.
Шаҳид этгай аларни муғ палидлар.
Аларни баъзиси бўлур қиёмда,
Шаҳид ўлуб, бўлур дор ус-саломда.
Они баъзи рукуъ этган замони,
Тушар боши, этар парвози жони.
Сужудга бошларин қўйганда, эй ёр,
Кесилгай бошлари қатор-қатор.
“Таҳийёт”ға ўтурғон ерларида,

* Дигаргун – бошқача.

* Навжувонлар – ёш йигитлар.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.134 б.

Ки қўймағай бошини танларида.
Намозларингизни ҳаргиз бузмағайсиз,
Умидингизни Худодан узмағайсиз.
Худо иззу жалнинг амридур ул,
Валекин бўлмангиз ошуфта кўнгил.
Қазойи Ҳақ билинг рўз-и азалда,
Силарга амр бўлди бу маҳалда.
Намоз ичида ўлсангиз баякбор,
Қиёмат кун сизларга биз харидор.
Бу дунёда ҳеч кимса эрмас вафодор,
Намоз, рўза бандага эрур ёр.
Киши бузса намозини ўшал хол,
Худога осий бўлғай мисли дажжол.
Деди Укрима тушини беҳост,
Имом айди ҳадис-и Обида рост.
Имом билдики зоҳир бўлмади бу сир,
Деди эмди зарардур ёки тавфир.
Аларга Укрима сўзини ул Шоҳ,
Жамиъ лашкарига айди ул моҳ.
Вале Убайда сўзин айтмадилар,
Анга ҳеч кимни маҳрам билмадилар.
Деди асҳоби эй Шоҳ жаҳондор,
Қадам туфроғингиз сурмадур эй ёр.
Бу йўлда жумламиз роҳи вафода,
Боримиз розимиз ҳукми қазода.
Жамимизни қирса жумла габрон,
Оқузуб қонимиз қилса тегирмон.
Сира биз қайтмаймиз йўқ ажалдин,
Агар ҳукми Худо бўлса азалдин¹.
Қадам қўйдик бу йўлдин ёнмаймиз,
Худо бирдур бу сўздин тонмағаймиз.
Расулulloҳ сўзин олтун билурмиз,
Бу йўлда ўзумиз хуни қилурмиз.
Сизи ташлаб кетмаймиз бу йўлдин,
Нечук умид этармиз тонгла сиздин.
Баримиз билсангиз аҳл-и таваккул,
Эрурсиз хоҷамиз, бизлар сиза қул.
Бу сўзни қилдилар, турдилар озод,
Бариси қилдилар Шоҳ кўнглини шод.
Ўқуб бу назмни жон ўйнадилар,
Мунга андишае қилманг, дедилар.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.135 а.

ЁРОНЛАР СИДҚ-ИХЛОСИНИ ҲАЗРАТ ШОҲГА МАЪЛУМ ҚИЛҒОНИ

Жонимиз сиза фидо, биза эмди кетмоқ қайдадур,
Гарчи мундин кетса ҳам ул ерга етмоқ қайдадур,
Ушбу Сайхун сувидин биза эмди ўтмоқ қайдадур,
Бир ютум сувни фароғат била ютмоқ қайдадур,
Барчалар уздик умид манзилиға етмак қайдадур.

Қайда қолди молу мулк, қайда ул асбоблар,
Қайда қолди яхшилар, соҳиби саҳиқ арбоблар,
Қайда қолди рафиқлар, жонажон аҳбоблар,
Ё Имом, биз ҳам кўрармиз кўб паришон хоблар,
Ҳар на бўлсак розимиз имкони кетмак қайдадур,

Қайда қолди ул Мадина, Макка, Қуддуси Халил,
Қайда қолди ул Сафо, Марва аросидур сабил,
Қайда қолди ул саҳобаи кибор-и аҳл-и дил,
Қисматимизда бу замон бу экан бизга қатл,
Ким шаҳид ўлмай бу ердан бирга кетмоқ қайдадур¹.

Қайда қолди билсангизлар равзаии пок-и Расул,
Қайда бўлғай кўзимизга сургали хок-и Расул,
Қайдадур уммат учун сийна-и чок Расул,
Укрима кўрди бу кеча чашм-и намнок-и Расул,
Ҳақ ризоси бўлди бизга нусрат этмак қайдадур.

Биз шаҳид ўлсак бу ерда ушбу дамда розимиз,
Жон сучук ҳам бўлса биз мундоғ амалга розимиз,
Дунёда турлук жафо ғусса ғамга розимиз,
Умматим деса расул ҳар косу чекмакка розимиз,
Ҳар киши мундоғ даражаларга етмак қайдадур.

Ғам еманг турлук балога кўксимиздур, ё Имом,
Гарчи муғлар қўлидин қирғин топиб бўлсак тамом,
Барча фармонинг тутармиз қўймағаймиз эгри гом,
Ким шаҳид ўлса тутармиш, ҳури ғилмон анда жом,
Ушбу давлатқа етурса бизга қайтмоқ қайдадур.

Холисо, бордур агар билсанг шаҳидда ҳосият,
Жон дил бирла тириксан тут аларга таъзият.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.135 б.

Зоҳир ўл ботинлардин қилсалар санга мадад,
Фотиҳа қил “Оят ул Курси”ю “Ихлос” ўн раккат¹.
Ҳар киши мундоғ шарофатларга етмоқ қайдадур

ЖУМАЪ КУНИ САҲОБАЛАР БИР-БИРЛАРИГА ВИДО ҚИЛҒОНЛАРИ

Бориси айладилар ашк-и борон,
Қазоға рози бўлди жумла ёрон.
У ерга етмак имкон йўқтур эй Шох,
Шаҳид ўлмоқдин ўзга йўқтур роҳ.
Бу йўлда жон фидо қилмак раводур,
Бўйсунмоқ қазосиға ризодур.
Мусулмон биз, мусулмон ўғлидурмиз.
Шаҳид ғози пайғамбар йўли дермиз.
Бу дунё бахридан эмди ўтоли,
Умид ул анда мақсадга етоли.
Алар қилди Имомни хотирин жам,
Имомни кўнгли равшан бўлди чун шам.
Яна тонгласи пайшанба кун эрди,
Имомға тўрт киши Корвон юборди.
Келатурғон эмиш Ихшит дедилар,
Қилодурмиш биза байъат дедилар.
Жамиъ лашкари билан келурмиш,
Ки умри борича хизмат қилурмиш.
Саййидзода эканлар, билмадук биз,
Хато қилғонимга маъзур тутингиз.
Ўзини олди ул Имом ёқида,
Ки қилмосун деди ёлғон ақида.
Аларга дедилар асҳоб ва аҳбоб,
Муғ бедин ноинсофу каззоб.
Бу сўзни **насихинини** биз билмадукму,
Сани хилофлигин англамадукму.
Қилурсан мунча бизга узр-и бисёр,
Худодин шарм қилмай муғ-и бадкор.
Қачон Ихшит бу ишлардин хабардор,
Сани макринг бариси муғ-и бадкор.
Таваккул айладук бизлар Худога,
Бир иш бўлса ризо бердук қазога.
Йўқа эрса, ушбу шаҳри Корвон,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.136 а.

Қилур эрдик ани ер бирла яксон.
Турар эрдик ҳамма лашкар йилониб,
Худойимдин сан итларни тилониб.
Бу сўзларни эшитиб муғон жаҳол,
Таажубдин у ерда қолдилар лол¹.
Ки анда бир-бирига деди муғлар,
Бизи макорлиғимиз мунга ошкор.
Дедилар шоҳ ҳам муғон бадахд,
Ҳамиша ботинингдек зоҳиринг маснад
Нечудур ришта-и ошнолиқ узсам,
Ўлуғларин борини калласин узсам.
Асир қилиб Мадинага юборсам.
Валекин биз сани солдик Худога,
Ёмон бўлсан тутулғайсан балоға.
Бериб рухсат ани Тангриға солди,
Бу ишлардин алар хайратда қолди.
Ижозат олди қотди муғ-и маккор,
Ўшал бад аҳду бадкирдору бадкор.
Муни қилди бориб Корвонға тақрир,
Булар айтқон сўзини қилди тақрир.
Таажжубда қолиб Корвон-и бадкийн,
Валекин бўлмади ҳар кезде мўъмин.
Ёмон андешалиқ Корвон-и ғаддор*,
Ки бўлди оқибат ўзига душвор.

СОҲИБИ НАЗМ АЛАРНИ ҲОЛИҒА АФСУС ЕБ ХУДОҒА АРЗУ ҲОЛ АЙТҒОНИ

Манга келган андиша ҳеч кимсага келдимукин,
Ҳеч одам ўғли мундоғ макрни қилдимукин,
Корвондек юзиҳа ҳеч ким қаро чолдимукин,
Ҳазрати Шоҳ Корвонни макрини билдимукин,
Ё қайин отам манга қилмас зарар дедимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

Ўзлари Ихшит келорин билиб эшиттилар,
Лашкариға сўзлашиб сўзни қачон билдурдилар,
Қўлидин на келгуси, деб баъзилари эттилар,
Ё қайин отам манга қилмас зарар дедимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.136 б.

Биби борди отасиға, олди сўзни эшитиб,
Қолмади сабру қарори келди уйига етиб,
Кўрдиким, Шоҳи Жарир қолибдур Ахсиға кетиб,
Ё қайин отам манга қилмас зарар дедимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

Келибон эрди Ахсидин қилди Биби сирни аён,
Ўқуғон нома сўзини айлади бир-бир баён,
Дедилар, тонг отгунча чакди мани йилон-чаён,
Қилмади бовар сўзиға шоҳғи даврон ул замон,
Ё қайин отам манга қилмас зарар дедимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

Бу кеча кўрдум, дедиким, келдилар манга Расул,
Бердилар бизга хабардор аҳволимиздин, эй ўғул,
Келса Ихшит қирғусидир, бўлма ошуфта кўнгул,
Ҳазрати Шоҳ ҳар икки сўз бўлди бирдек деди ул,
Ё Имомни кўнглиға ўзга хаёл келдимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

Бўлмаса чақирсалар Корвон ўзи келмасмуди,
Неча саглари била беркитсалар бўлмасмуди.
Келса Ихшит чора топмай ғусасда ўлмасмуди,
Гўйиё ер остиға ул зинда кўмулмасмуди,
Ёки Ихшит на қилур, деб кўнглиға келдимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

Ул замонда солсалар эрди Косонға кишини,
Анда турсалар билиб қилғай эдилар ишини,
Билгай эдилар Косонни ҳар бало милмишини,
Суғуриб олгай эдилар фитналарни тишини,
Ҳар киши бошин кўтармас еридин дедимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

Чорлатиб олсалар эрди оқсоқол арбобини,
Берсалар эрди аларни қаҳр ила одобини.
Юзлариға очқай эрди анда Косон бобини,
Йиғиб олсалар эди жабдук, яроқ асбобини,
Ё қайин отам манга қилмас зарар дедимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

Қилсалар Шоҳи Жарир уруш Косонға суяниб,
Чора топмайин яна Ихшит кетар эрди ёниб,
Муғни қирғай эдилр лашкарлари меҳри қотиб,

Карвон уёлур эрди анда ишидин тониб,
Калла муғлар кўлидин на келгуси дедимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?

Холисо, тақдриға тадбир келмайдур бакор,
Йўқ эрур тақдирини олдида тадбир эътибор,
Вақти қисмат бўлса ҳар ким бўйниға олур ночор,
Ҳаддин ошса урма дам одамда йўқдур ихтиёр,
Кўнглиға яхшиғёмон андишалар келдимукин,
Ё ризойи Ҳақ билиб анга бўйунсундимикин?¹

ҲАЗРАТ ШОҲ ЖУМЪА БОМДОДДИН СЎНГ ҲАР БИР ЁРОНЛАРИНИ КЎНГЛИНИ ОЛҒОНИ

Эшитгил сан замона созлиғини,
Саҳобаларни кўр жонбозлиғини.
Аларни ҳимматин кўргил, биродар,
Азиз жондин кечиб ўтти ёронлар.
Баланд ҳиммат учун ужраси бисёр,
Шаҳидга ваъда қилди тонг-ла дийдор.
Шаҳидларга Худо қилса иноят,
Қиёматда шаҳид айлар шафоат.
Яна ул тун тиловат қилди шоҳ,
Кўзига уйқу келмай то саҳаргоҳ.
Азон айти муаззин вақти бомдод,
Имом ўрниларидан турдики озод.
Йиғилди масжид ичра жамиъ асҳоб,
Намозларин ўқудилар аҳбоб
Ризолиқ айлади бир-бирига.
Кўруб ўтган ишни хотириға².
Туруб таъзим этиб ул бо шарифқа,
Бориси кетти ул дам ҳар тарафқа.
Туруб ул дам отланди шахзода,
Неча ходим жиловида пиёда.
Чиқиб лашкарларин қилди томоша,
Ҳам ҳар чодир бошига борди шоҳ.
Қилиб ҳар қайсига бир илтифоте,

* Ғаддор – алдамчи, хиёнатчи.

¹ Соҳиб назмни арзу холи тўғрисидаги қисми Турсунбой Набиев ва Маҳмуд Ҳасанийлар нашридан олиб тўлдирилди (Қаранг: Шоҳ Ҳаким Холис. “Сафед Булон” қиссаси / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Турсунбой Набиев, Маҳмуд Ҳасаний. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1994. -94-96-б.)

² Шоҳи Жарир қиссаси.137 а.

Тавозеълар қилиб кўнглини тобти.
Ёниб келгунча вақти жумъа бўлди,
Имом отидин тушуб масжидга кирди.
Ўқуб суннатни боз айди иқомат,
Туруб Укрима қилдилар имомат.
Агарчи хавфе эрди ушбу фурсат,
Қироат қилди “Каҳф” аввалги ракъат.
Қироат қилди соний “Ҳал ато”ни,
Бу сўз бешубҳадур ҳам бегумони.
Қилиб эрди ярмини қироат,
Чиқиб фарёд ғавғо-и қиёмат.
Кириб келдилар анда тўрт тарафдин,
Буларни қатиға муғон-и бедин.
Ки баъзиси рукуъ қилгон замони,
Боши кесилди парвоз этти жони.
Сужудга бошларин қўйганда эй ёр,
Кесилди бошлари қатор-қатор.
“Таҳийёт”қа ўтургон ерларида,
Ҳам қўймади бошларини танларида.
Ризойи Ҳақ учун ҳеч қилмади бийм,
Қилиб жонни танини Ҳаққа таслим.
Намоздин зарра айрилмадилар,
Ки ул муғлар сари қайрилмадилар.
Имом токи намоздин бўлди берун,
Кўрар масжид юзини қиб-қизил хун.
Ўқуб фотиҳани ул бад аzona,
Қилични кўтариб бўлди равона.
Ҳамон дам қилди шамширин ҳавола,
Нечасин қилди дўзахга ҳавола.
Неча қирғон била бас келмадилар,
Чиқар дарвозадин йўл бермадилар¹.
Имом меҳробға қилдилар ишорат,
Ёрилди икки туйнак тобти башорат.
Равон чиқти Имом андин эшикка,
Саҳобалар бориси якка-якка.
Убайда беш юз отни қилди тайёр,
Етаклаб келдилар анда баякбор.
Сувора бўлди беш юз мард-и майдон,
Қилични суғуриб қилди жавлон,
Қилиб ҳар қайсиси муғларни кўшта,
Ўликлардин чиқарди пушта-пушта.
Намоз ичраб кесиб муғлар кишини,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.137 б.

Икки минг етти юз мўъмин бошини.
Бўлуб шундоғ намозни бузмадилар,
Умидларин Худодин узмадилар.
Ўшал куни машаққат билмадилар,
Чибиндек жонни кўзга илмадилар.
Ётарлар то қиёмат тозаву тар,
Ичарлар кунда-кунда об-и Кавсар.
Агарчи зоҳиран қони тўкулди,
Вале ботинда исёни тўкулди.
Ризойи Ҳақ учун тан-жонларини,
Фидо айлади хонумонларини.
Агарчи оқ соқол қонга бўялди,
Вале ҳазратиға бориб суянди.
Йигитларни завол топти камоли,
Қиёматга бўлур ишратда ҳоли.
Алар тонгла қиёмат куни бўлса,
Шаҳидлар ўрнидан барчаси турса.
Аларни қонлари бўлғай гувоҳи,
Дегайлар эй илоҳи, эй илоҳи!
Санга арз қилурга додимиз бор,
Эшитгудек яна фарёдимиз бор.
Шаҳидларни бориси йиғилурлар,
Ҳусайнни олдида туғи олурлар.
Халойиқ барчаси бу туғни кўргай,
Бу кимники бўлур деб анла сўрагай.
Дегай бу қайси пайғамбар туғидур,
Бу қайси одамни улуғидур¹.
Вале бу туғ эрур қавми шаҳидлар,
Аларга бу қиёмат бўлди ийдлар.
Талошиб дин учун калла урушган,
Худони йўлида бошини берган.
Борурлар қони билан арзигоҳига,
Айтар арзин ҳақиқий подшоҳига.
Олиб бергил алардин додимизни,
Яна бергил бу кун муродимизни.
Худойим ул куни додиға етгай,
Муродини яна қўлиға бергай.
Муроди ул бўлур қилғай шафоат,
Уруғ аймағин олгай саломат.
Кўнгил етган яна борини қўймас,
Жами дўстлари борини қўймас.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.138 а.

ҲАЗРАТИ ШОҲ ЖАРИР ОТЛИҚ ПИЁДА МУҒЛАР БИЛАН УРУШҚОНЛАРИ

Келди эмди сўзни ровийдан эшитғил,
Қулоғингни анга бир лаҳза тутғил.
Яна сўз аслига келдик бу дамда,
Саҳобалар ўзин кўрди адамда.
Бу беш юз одам отлиғу пиёда,
Уриб муғлар ўлигин қилди тўда.
Яна икки минг от топди Убайда,
Юбортирди аларни ҳам у жойда.
Булар отлиғ пиёда жанг қилди,
Қириб муғларни холини танг қилди.
Йиқилғон муғни отин ола берди,
Пиёдалар тагига сола берди.
Намоз-и дигар ўтғунча урушти,
Ажаб муғлар бошига қайғу тушти.
Намозин ўқуди Шоҳ-и жаҳондор,
Деди эй Холиқ доной-и асрор.
Бу мўъминларга нусрат бер илоҳим,
Жавофу жабр беҳаддур Худойим.
Нидо келдики Холиқдин баякбор,
Қулоқ тутти анга Шоҳи жаҳондор.
Балони барча дўстумга берурман,
Ки ондин ўзумға яқин қилурман.
Балода лаззати бордур ниҳоний,
Киши тобмаса билмас қадрини они.
Балони лаззатин топган кимарса,
Ки суймас андин ўзга ҳеч нимарса.
Бу сўздин қувват олди шоҳ-и арслон,
Тегиб муғларга мисли шер-и қоплон.
Галлага кирган ул йўлбарсга ўхшаб,
Рамага етган ул бўрига ўхшаб¹.
Намози шомғача андоқ урушти,
Урушдин муғларнинг хуши учти.
У ерда бир бўлак эл бор экандук,
Мусулмон халқига кўб ёр экандук.
Чиқиб келди алар тоғ орқасидин,
Уруш бирла қилиб муғларни қирғин.
Тоғиб қувват мусулмонлар баякбор,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.138 б.

Шикаста бердилар муғларни бисёр.
Уруш охирга етмай ботти ҳам кун,
Урушдин совудилар бўлди деб тун.
Тоғ узра чиқти бу жумла асҳоб,
Бу кеча айлоли бу ерда деб хоб.
Ўшал пушта уза қолдилар асҳоб,
Тонг откунча аларда бўлмади хоб.
Ўшал кун ўлди муғни халқи бисёр,
Ҳисоб ўткардилар ул габрғи мурдор.
Санадилар ўшал кун ўлгонни,
Деди ўн минг киши чиқти борини.
Имом чиқти ўшал дам бир сари кўх,
Йиғилди туғ тубига халқи анбух.
Бу кеча туттилар анда мақоми,
Худога йиғладилар хос оми.
Шу кеча муғлар тоғни борини,
Келиб қуршадилар атрофларини.
Тонг отти кўрдилар саф тузубтурлар,
Буларни барчасин қамаб олибдур.
Ўшал дам саф туруб жанг бўлди қойим,
Дедиларким қиёмат бўлди қойим,
Қазога рози бўлди аҳли ислом,
Деди мунда бўлурмиз эмди итмом.
Урушоли аларга жон борида,
Сурушоли яна дармон борида.
Тегишдилар булар муғқа балодек,
Қолиб муғлар балоға мубталодек.
Имом ёронлариға солди бир сўз,
Нима дерсиз манга жамъи дилафрўз.
Очиб ёронлари солди кўзини,
Бу назм ила адо қилди сўзини.

ҲАЗРАТ ШОҲ УРУШ ЯРМИДА ЁРОНЛАРИДИН РИЗОЛИҚ ТИЛАҒОНЛАРИ

Бобомдин қолган ул ёдгорларим эмди нетай дерсиз,
Манинг бирла турарсизму ва ё ташлаб кетай дерсиз.
Билолмам маслаҳатни манга бир сўз ўргатай дерсиз,
Ризо бўлуб қазога захарғ оғулар ютай дерсиз¹.
Кўнгилда борини айтинг, билмайман нетай дерсиз.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.139 б.

Алар айди, туғулибмиз, ўлмак учун мунда турмак йўқ,
Агар минг ёш яшасақ Нухдек жаҳон юзида бўлмак йўқ.
Худони дўсти дунёда тиниб лаҳза ўтурмак йўқ,
Худони амридин қочган киши жаннатни кўрмаги йўқ.
Магар сиз охиратқа бизларни ташлаб кетай дерсиз?

Сизларга ман бўлуб зомин тобмас ерга келтурдим,
Қаридур ё йигит тўкнаштуруб муғқа ман ўлдурдум.
Қанотим қайрилиб қолди, пару болимни юлдурдим,
Гараз мундоғ балоларга силарни ман миндурдим.
Кетарга ё турарга кўнглунгиз қандоғ этай дерсиз?

Алар айди, бобонгиз қайдадур эмди етармизму,
Улуғ остонаси қайда қўйуб бошни ўпармизму.
Гумонни қилмангиз ҳаргиз сизи ташлаб кетармизму.
Расулни ёдгори сиз эрурсиз сиздин айрилармизму.
Мунингдек сўз билан бизни ўзингиздин совутай дерсиз.

Бобом қошида тонгла демангиз бизни ҳалок этти,
Диёримдин жудо айлаб юрак бағримни чок этти¹.
Ғариблиқ шаҳрида Фарғонада бизни ҳалок этти.
Ғарибликда тўкулди қонимиз бизни кўп дарднок этти.
Қиёмат кун шикоятлар қилиб мандин айтай дерсиз?

Алар айди ўзимизда агар бўлмаса эди кўнгил,
Сизи кейингизга эргашиб қадам босмас эдук бир йўл,
Бегимиз, хожаимизсан, сани олдинда бизлар қул,
Кетурма кўнглинга Шоҳим мунингдек беҳуда гулгул.
Бизи куч қувватимизни на ерга сарф этар дерсиз?

Агар турсам қиёмат кун бобом олдиға борғайман,
Сизларнинг бу ғариб ҳолинг бобомга бирғбир айтғайман.
Мани додимға ет деб бобом олдиға сўз солғайман.
Буларни учрасин ортуқчароқ қилинг деб айтғайман.
Бу сўз маъкулмудур ё ўзга сўзни ўргатай дерсиз?

Алар айди, бу сўз айтиб қиёматда яна тонманг,
Бу ахдони қилиб мунда қиёматда яна ёнманг.
Ки бизнинг додимиз айтинг, бўлак ишларга айланманг,
Худойим кўнглунгизни тобмаса бир ваъдага тонманг,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.140 а.

Агар ул кун бизни жаннат сари олиб кетай дерсиз¹.

Не бўлгай Холиси афгорни йўқласангиз ул кун,
Кўрган сизи авсофингиз зақар қилиб, йиғлаб ўкур туну кун.
Кўзини ёшини кўрган киши айтар нечук гулгун,
Шаҳидларни мазорини кўруб бўлур юрагим хун.
Агар ҳимматингиз бўлса мани олиб ўтай дерсиз.

ҲАЗРАТИ ШОҲ РИЗОЛИҚ ТИЛАБ УРУШГА КИРГОНЛАРИ

Бу ерда рози бўлди бир-бирига,
Имом узрларин айди бариға.
Бўйунга олдилар барча ўлумни,
Бу дунёдин совуттилар кўнгилни.
Имом айди, аё ёронларимсиз,
Мани тан ичра гўё жонларимсиз.
Ўлумга оху афсус этмагайсиз,
Кўнгулни тўқ тутиб ҳеч қойтмагайсиз.
Юрурмиз оқибат бир кун ўлурмиз,
Вале мундоғ ўлумни кам кўрармиз,
Ўлумдин ҳеч зоти қолмағай йўқ,
Ўзидин ўзга боқий қолмағай йўқ.
Бу ерда қонимиз оқса раводур,
Агар ўлсақ шаҳиди Карболодур.
Ўшал шахзодалар бирла қўярмиз,
Бу қон бирла аларга йўл топармиз.
Ўшал соатда бир муғ гибр-и золим,
Келиб захм урди Абдуллоҳи Муслим.
Йиқилди у дам ерга кести бошин,
Олиб бошини қўлға гибр-и бедин.
Маҳобот ила бу бўлди равона,
Ҳамондам кўрдилар Шоҳ-и замона.
Етишти орқасидин Шоҳ-и даврон
Они қилди амуди бирла яксон.
Қилич бирла бошин кести булар ҳам,
Ётиб қолди ўшал келиб жаҳаннам.
Ёниб келди яна туғни қошиға,
Ҳамма муғ офарин қилди ишига².
Буларни кўрди туғин бир сари кўх,
Ғулув қилди сипоҳи муғ-и анбух.

¹Шоҳи Жарир қиссаси.140 а.

² Шоҳи Жарир қиссаси.141 а.

Деди туғни бархам берсақ алон,
Ишимиз бўлғай эрди анда осон.
Вагарна бўлмаса эрди шер-и ғаррон,
Қилур бул дам бизи ер била яксон.
Агар берсақ ани туғини бархам,
Ишимиз бўлғусидур бизни маҳкам.
Ҳамма муғлар ўзини тукқа урди,
Аламдор муғни маҳкам тутирди.
Ўқини ёғдуриб туғқа ёвушти,
Аламдорни таниға яра тушти.
Яқин бўлди алам йиқилса ерга,
Саҳобалар бори қайрилса бирга.
Туруб ўғли ани урушқа кирди,
Мадори борича кофирни қирди.
Ёниб келди отасин олдиға боз,
Аламни ташламанг деб қилди овоз.
Отаси айди ул дам эй жигарбанд,
Кўзум нури яна жонимға пайванд.
Мани ўн ерда бор захмим бордур, эй жон,
Турарга йўқ мажолим, кетти дармон.
Гумон эрди алам бўлғай некусор,
Кўруб муғлар ғулув этти баякбор.
Деди ўғли, алам ташланг ҳавоға,
Таваккулни қилинг қодир Худога.
Раво йўқтур алам ерга йиқилса,
Расулни туғини сарнигун этса.
Қиёматда Расулға биз не дермиз,
Тилимиз гунг бўлуб ожиз келурмиз?!
Аламни ташлади ул дам ҳавоға,
Икковлон кирдилар анда ғазоға.
Ҳавода ул муаллақ турди андо,
Иложе топмади муғ анга асло.
Ота ўғул шаҳид бўлди урушда,
Худони дўстлари мундоғ юришда.
Аламни ташлаган ерда икови
Шаҳид бўлгон ерида бўлди жойи¹.
Қиёматни куни ҳар иккалоси,
Қўпар қони ила ўғул атоси.
Имом бўлди бу ишдин ҳайрон,
Анга чора тополмай бўлди гирён.
Муножот айлади ул дам Худога,
Ризо бўлди бу ҳукм ул қазога.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.141 б.

ҲАЗРАТ ШОҲ РАСУЛУЛ АЛАЙҲИССАЛОМ РУҲИДИН МАДАД ТИЛАБ ЙИҒЛАГОНИ

Оёқ остида қолдим, ё бобом, сизга етар кун йўқ,
Мозорингдан йироқ тушдум, бу ҳасратни айтар кун йўқ,
Қолиб ёлғуз ғариблиғда манга эмди кетарга кун йўқ,
Қутулуб ушбу муғлардин, диёримға етар кун йўқ,
Биродарлар, адувлардин бошимни беркитар кун йўқ.

Худоё, сан билурсан бу ёмонлиқ манда бўлдим,
Ва ё “наҳну қасамно”^{*} битилган санда бўлдим,
Ғариблиқда манингдек ғамда қолғон банда бўлдим,
Сани даргоҳинга ёқмади корим канда бўлдим,
Ёнимни бир нафас ерга қўйиб манга ётар кун йўқ,

Дариғо, бир неча кун равза-и бобомда турмадим,
Муборак остонасин соқол бирла супурмадим,
Беҳишти рўй-и олам деб ани ичида юрмадим,
Дуо такбир қилай деб эрта кеч югурмадим¹,
Қўлумни тишладим афсус ила эмди етар кун йўқ,

Ўлуб кетсам ғариблиқда ажойиб турфа армондур,
Биродарлар даво айтинг бу дардимға не дармондур,
Шаҳидлиқ даври келди насли пайғамбарга даврондур,
Бобомни равзаси манга бир ажойиб гулистондур,
Аниндек равзага урён таним бориб ётар кун йўқ.

Худоё ҳеч кишим йўқ хотима бўлғил ўзунг хоми,
Ғариб ўлсам бу ерларда қиёматқа қолур номи,
Ғариблиқ дардидин кўксумға кетсам юз олғайми,
Шаҳидларга тутар ҳурлар шароби алтахур жоми,
Агар ҳурдин шароб олмасам бобом сари етар кун йўқ.

Ғариблиқда ғарибни кўзлари ҳар ёнға термулғай,
Ғариблиқда қизил юзлик ғариб бўлса юзи сўлғай,
Бахр тақдир ғарибни мудаосига етар кун йўқ,
Ғарибни билсангизлар доимо кўнгли тўла ғамдур,

^{*} “Наҳну қасамно” – маъноси “биз қисмат қилдик”, Қуръон оятига ишора.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.142 а.

Юраги ғуссадин қонга бўялғон кўзлар ғамдур.

Ғарибликни машаққат дедилар дунёда пайғамбар,
Анинг учун шаҳидни ҳукмида деб айди ул сарвар,
Гуноҳи тўқулур, деди, ғариб ўлса кимарсалар,
Худони раҳмати анга ғариб ўлғонни кўмсалар,
Ғариб ўлғон кишини, эй ёронлар, ёд этар кун йўқ.

Азалда қисматим мундоғ экан бўлдум ғариб эмди,
Ғариблиқ шаҳрида Фарғона ичра сиз ғарибсиз эмди.
Ҳаммадин айрилиб не қилурман бориб эмди,
Қаёнға борури билмай турубдур бу ғариб эмди.
Ўзумга ман қараб турсам ғарибға тонг отар кун йўқ.

Ғариблиқда ғариб бўлуб муни айди ғариб Холис,
Ғазоти ул Имом Шоҳи Жарирни айлади тахсис.
Ғарибларни тани гарчи бу дунёда бўлур хис-хис
Карам қилса шаҳидларга у дунёда бўлмағай танқис.
Ки ҳар лангу лаванд бунда андоғ шаҳодатқа етар кун йўқ.

РАСУЛ АЛАЙҲИССАЛОМНИ ТУҒЛАРИ КЎК БИРЛА ЕР АРОСИДА ҚОЛҒОНИ

Кел, эй ровий, дегил эмди бу сўзни,
Ҳама туғ остиға олдилар ўзни.
Дедилар, биз қачон жонни аярмиз,
Бу муғлардин қачон эмди тоярмиз.
Анга жон борича ҳарба қилоли,
Тугунса умримиз мунда ўлоли.
Кўрар муғ кўзғолиб, босиб келодур,
Нечук иш, биларни қодир билодур.
Булар ҳам бўлдилар қойим урушқа,
Кириб Шоҳи Жарир анда хурушқа.
Нидо қилдурдилар уд дамда кўбқа,
Ўзимизни уроли деди кўбқа.
Саҳобалар айди ул дам Имома,
Дедилар эмди дейдилар жанг-и омма.
Деди Шоҳ бўлмаса нетак керакдур,
Дедилар баъзиси кетмак керакдур.
Ўшал дам Укрима ҳам келди етиб,
Имом турди отин бошин тортиб.
Имом айди ўшал дам Укримага,
Нима дафъ этайли бундай балоға.

Деди, имкони йўқ эмди турарни,
Деди, эмди қилнғ фикр-и дигарни.
Имом айди, нега бундоқ этарсиз,
Нега туғни мунга ташлаб кетарсиз?!
Деди, Укрима бобондин эшитдим,
Бу сўзни фаҳмига ман эмди етдим.
Муборак оғзидин дурлар сочилди,
Ўшал мушкул манга бугун очилди¹.
Ки ҳар кун Расулни хизматида,
Эдук биз барча ёронлар қошида.
Ўшал мажлисда туғни сўзи бўлди,
На ерда қолғуси дедилар эмди?
Мани туғум қолур деди ҳавода,
Қолур умматларим ул кун балода.
Саҳоба айдилар на қилса бўлур,
Балодин на қилиб қутулса бўлур?
Ёйилиб қочингиз зинҳору зинҳор,
Йўқ эрса бўлғуси сизларга душвор.
Бу кун ўшал кунедур билсанг эмди,
Хабар бердим санга, фикринг қил эмди.
Таваккални қилиб бўлинг равона,
Қолур сиздин бу туғ мунда нишона.
Мунга токи урушоли дедилар,
Бузиб чикди булар муғни тўпини.
Қириб солди яна кофир кўпини.

РАСУЛ АЛАЙҲИССАЛОМНИ ТУҒЛАРИ ҚИРҚ ЙИЛГАЧА МИЁН ОСМОН ВА ЕР ҚОЛҒОНИ

Аё сомё эшитгил эмди сўзни,
Бу ерда тўхтатиб бир лаҳза ўзни.
Дедилар ровийлар бир неча аҳвол,
Муаллақ турди осмонда чихл сол.
Қилиб қирқ йилгача соя шаҳидқа,
Буларни асради ушбу мадидқа.
Имом кўрди муаллақ турганини,
Аламдин жам этти хотирини.
Айдилар турмоғимиз хўб эмасдур,
Бу қолғон йўлга кирсак кам эмасдур.
Деди Укрима бобонг айтиб эди сўз,
Бу сўзни эшитинг моҳи дилафрўз.
Аламдин айрилиб қолғон замона,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.143 а.

Дедилар ҳар тарафа бўлинг равона.
Видоъ анда Имомни айладилар,
Қиёматда кўрушгаймиз дедилар.
Равон бўлмоқ қилди ихтиёри,
Ки ҳар ён кеттилар ҳуру кибори.

ҲАЗРАТ ШОҲ ЖАРИР БИБИНИ БИРГА ОЛИБ ЁНҒОНЛАРИ

Кел, эй ровий, яна шаҳдин гапургил,
Ўша Шоҳи Жарир на қилди билгил.
Имом келди Убайданинг қошиға,
Кўрар бўлсанг кўзи тўлғон ёшиға.
Убайдага Имом хушлошиб айди,
Кетарман, яхши қолгин эмди, деди.
Ки мандин айрилиб юртингда қолгин,
Ва лекин ҳар замон ёдингга олгин.
Убайда айдиким, бўлдум мусулмон,
Манга лозим эмас бормоққа ул ён.
Севар эрмиш у кофирни нечук жон,
Манга лозим эмас ҳамроҳи муғон.
Мани эмди сиздин айрилмоқ раво йўқ,
Яна муғлар ерига борарим йўқ.
Сизи бир лаҳза кўрмасам ўларман,
Гумон қилма мани тирик қоларман.
Агар қолсам тири девона бўлгум,
Ҳамадин айрилиб бегона бўлгум.
Кўйуб кетсанг мани фарёд этарман,
Қиёматда этагиндин тутарман.
Эрурман ман сани холо канизанг,
Мани ташламағил бўлса тамизанг.
Олиб кетмоқ гарчи ор этарсанг,
Ўзунгни халқ аро шамрсор этарсанг.
Агарчи сан мани кўздин солурсан,
Валекин кўб ёмон отликқа қолурсан.
Агар мандин қутулиб шод бўлурсан,
Вале элга ёмон иснод бўлурсан¹.
Агарчи сан мани ташлаб кетарсан,
Қўлунгни кўб ёмон тишлаб ўтарсан.
Ки мандин бу кун умид узарсан,
Кейин нола фиғон навха тузарсан.
Имомни бу сўзи азмойиш эрди,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 143 б.

Қолур деб кўнгилда кўб ташвиш эрди.
Бу сўзни эшитиб хурсанд бўлди,
Убайдани сўзига банди бўлди.
Имома қўшулуб бўлди равона,
Юрди турмайин Шоҳи замона.
Имом қолғони бирла йўлга тушти,
Бу муғлар кейнидан бориб ёпушти.
Урушуб бир нечани анда қирди,
Ўзини халқи муғдин айирди.
Етиштилар Имом Косон ерига,
Киши киргуздилар улуғларига.
Деди бизларга сизлар йўл беринглар,
Алардек бўлмай инсофга келинглар.
Шаҳарни ичига кириб ололи,
Кишимиз барини йиғиб ололи.
Дедилар халқ-и Косон, бўлди мушкул,
Аларни чунки бухли эрди дар дил.
Аларга маслаҳат кўрсатти Корвон,
Дедилар барчаси зоҳир мусулмон.
Йигитлари, деди, кирсун шаҳарга,
Қарилар манъ қилдилар кирарга.
Тирик кетса бу Ихшит келгусидур,
Эшитса хоки тўда қилгусидур.
Имома бермади косонийлар йўл,
Имом бўлди баса ошуфта кўнгил.
Аларни ҳақида қилди дуойи,
Дуосини қабул қилди Худойи.
Йигитларни дуойи хайр олди,
Қарилари дуойи бадга қолди.
Йигитлари барча бархурдор бўлди,
Қарилари кафанга зор бўлди.
Алар ҳайрон туриб эрди бу ерда,
Ярадор бир кимарса келди анда.
Кўрар Аббос ўғли Шаҳ Қусамдур,
Яраликдин бариси пур аламдур
Қусам айди, нега мунда турарсиз,
Бу Косондин нима ҳосил қиларсиз?
Имом айди Косон бўлди муртад*,
Худони олдида барчалари рад¹.
Қусамға айди бир-бир олғонини,
Алар дарвозани очмағонини.

* Муртад – айниган, диндан қайтган.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 144 а.

Қусам айдикӣ, эмди сиз билурсиз,
Нечук тадбир сиз қилурсиз.
Имом айдикӣ эмди ҳар на қолғонимиз,
Эрур беҳтарки, йўлга кирганимиз.
Ғулуф қилса агар бу жумла кофир,
Мабодо орқамизга тушса ва охир.
Бу озғина киши анга нетармиз,
Аларни илкида ўлуб кетармиз.
Деди турмайин эмди йўл юрайли,
Бориб бир жойдин манзил олайли.
Қусам айдикӣ ҳар не хоҳласангиз,
Юрсангиз юринг, турсангиз туринг.
Имом айдикӣ Ахсига борайли,
Неча кун дам олиб анда турайли.
Неча ғозий кейинда қолғонимиз,
Яна неча ҳорган толғонимиз.
Саноч тоғида тўрт юз ғозийлар бор,
Етиб келган алар бизларга ночор.
Яралик бир неча отлик пиёда,
Алар ҳам келсалар тобқай бу ерда.
Аларни барчасин йиғиб олайли,
Ки андин сўнг ҳамма йўлга кирайли.
Қусам айдикӣ, ушбу маслаҳат хўб,
Ярадорлар ҳам анда эрдилар кўб.
Бу сўз билан юрди шаҳзода,
Алар бирла яна отлиғ пиёда.
Етишти Ахсига ул барча ёрон,
Аларни кўрди Ахси қолди хайрон.
Киши киргуздилар Ахси элига,
Қадрдон бир неча яхшиларига.
Бориси қилди анда маслаҳатни,
Қилурмиз дедилар қандоғ ниятни.
Агар йўл бермасак муртад бўлурмиз,
Вагарна бошимиздин кўрқадурмиз.
Муни десак гар Имом кирса тилга,
Раво кўрмас ёмонлиғни бизи элга¹.
Бу сўзни кўрдилар анда савобе,
Имомға бердилар охир жавобе.
Имом англади эрса айдилар хўб,
Бу сўзлардур мани кўнглумға марғуб.
Бир-икки кун бу ерда дам олайли,
Ки андин сўнг Мадинаға ёнайли.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.144 б.

Агар муғлар келса йўлни қўйунг кенг,
Ки бизлар ҳам анга йўл бермадук денг.
Аларга ҳам бу сўз ўлтурди маъкул,
Топилди ушбу ерда икки кўнгул.
Имом анда мақом эттилар уч кун,
Етишгони йиғиб олдилар ул кун.
Келиб минг киши Туркистон еридин,
Имомни хотири тинди баридин.
Вале эрди кўнгиллари паришон,
Эгамни ишларига банда ҳайрон.

СОҲИБ НАЗМ АЛАРНИ ХОЛИГА КУЙУБ МУНОЖОТ ҚИЛҒОНИ

Тингласан арзимни айтай ман санга, Парвардигор,
Гарчи зоҳирда шикоят бўлса ҳам, эй Биру Бор,
Сухбатинга йўқдур жавоб жавобинга сухбат ошкор,
Ҳеч дам урмоқ санга биздин йўқ эрур эй кирдикор,
Барчани ўзунг қилурсан бандада на ихтиёр.

Мунча давлатдин Мадинадин чиқардин сан ани,
Бошинда дастор-и дўстунг, эгнида пирохани,
Қўлиға бердинг яна зубда олам туғини,
Токи Фарғона етурдинг асраб эрдинким ани,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр¹.

Куфада Зиёд ўғлини ерга яксон айладинг,
Асқалонда шум Язид қўйғонни пайҳон айладинг,
Икки навқарин яна Бағдодда сарсон айладинг,
Терисин сўйди ани, пўстига сомон айладинг,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Балху Бағдод шоҳини ўзунг анга ёр айладинг,
Ер юзини барчасини сабза гулзор айладинг,
То алар Фарғонага еткунча бозор айладинг,
Ҳамма душманни ани илкида афкор айладинг,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Ҳам Бухорони шоҳини айладинг анга мутеъ,
Эшитиб чикди пиёда бўла келди бедариғ,
Дин йўлида ботини соф эрди ҳам кўнгли ариғ,
Жиловин бўйниға солди рангини айлаб сариғ,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 146 а.

Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Бўйнида жоду туширди ҳам Бухорога ани,
Тахти ростлаб ҳам зиёфат айлади то ўн куни,
Едилар ҳам ичтилар тўйди масокин ҳам ғани,
Ўйласам эмди ўзумга ушбу ёронлар қани,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр¹.

Келдилар Шоҳи Жарир шаҳри Самарқандга босиб,
Чикди Иброҳим қиличи садоғин бўйнига осиб,
Дўстлар гулгун очилди қолди душманлар шошиб,
Кирдилар лашкар билан шаҳри Самарқандга босиб,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Тахти заррин ростлади ўлтурғизди анга Иброҳим,
Лашкарин оғзида эрди ёди Раҳмонир Раҳим.
Қудратига ўзи томоша қилудур ул Карим,
Қилди кофирга сақар* мўъминга жаннот ун-наъим,
Барчани ўзунг қилурсан бандада на ихтиёр.

Уч кун Иброҳим анга ҳурматни бажо айлади,
Кўзунг билан қош орасида ани жо айлади,
Хизмати шойиста қилди қадри боло айлади,
Бош бирлан югуриб қўнглини аро айлади,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Уч кун ўтти жўнади шаҳри Қубога шоҳ-и барқ,
Гўё илкина кирди ул куни ҳам Ғарбу Шарқ²,
Қилди Иброҳим ҳамма лашкарни хизмат бирла ғарқ,
Тиллога ботурди Шаҳни ҳам қадамин то ба фарқ.
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Жанги мағлуба билан Хушдодни олди қўлиға,
Кўб насиҳат бирла ани таклиф дин йўлиға,
Кофирғи оташпарест олмади иймон бўйниға,
Ханжари ислом ила бошини тушурди қўйниға,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Андин ўтиб юрдилар Ахси сариға йўл солиб,

* Сақар – дўзах.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.146 б.

² Шоҳи Жарир қиссаси.147 а.

Ахсилик ихлос ила чиқти Хўрмузни олиб,
Узри тақсир айлади барчалари бўйун солиб,
Хурмузғи кофир турубтур бошини ерга солиб,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Халқ хуш бирла ани иймона таклиф айлади,
Неча ояту ҳадисдин сўзлади ҳеч бўлмади,
Отағбобомиз йўли ҳақдур деди айрилмади,
Оқибат боши кесилди, ўз динидин ёнмади¹,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Ахсилиқ бўлди, мусулмон айлади динни қабул,
Қилмадилар барчаси ул хотирғи шоҳни малул.
Ҳеч урушмай яхши сўздин ахсилиқлар тобти йўл,
Сужодда кўрдим буларни англар эсанг эй ўғул.
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Ахсини олиб янаким шаҳрғи Косонға келдилар,
Чиқтилар Мадинадин бу ерга осон келдилар,
Муғ-и Ихшит-и палид ит қочти, сарсон қилдилар,
Анда Косон олиб ҳам суйи Корвон келдилар,
Барчани ўзунг қилурсан бандада на ихтиёр.

Эмди Корвонда кўрунгким, тобдилар ислом шикаст,
Лашкари исломни бўлди бу ерда ҳукми паст,
Ул куни Шоҳи Жарир бўлди кўрунг мисоли шер-и маст,
Муғларни нечасин қилди қалам, берди шикаст,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Мунча қирғон бирла анга оқибат баса келмади,
То талаб қутурғон итдек кейнидин айрилмади,
Неча кўб зўр урдилар алқисса ҳаргиз бўлмади²,
Ўқ тегиб Корвон Ихшитқа урушда ўлмади,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Туғни осмонға юборди кетди ул дам ҳар сари,
Ул Расулulloҳ сўзи деб ёйилиб қочти бари.
Кўрсангиз Шоҳи Жарир гўё ўшал кун аждари,
Ҳеч иложи бўлмади ҳукми Худо бўса ори.
Барчани ўзунг қилурсан бандада, не ихтиёр.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.147 б.

² Шоҳи Жарир қиссаси.148 а.

Ўзгалардек кофир Ихшит бўлса ҳам бўлмасмуди,
Қўлин билан ислом очилса ўлса ҳам бўлмасмуди,
Ё насиб этса мусулмон бўлса ҳам бўлмасмуди,
Қўлга тушса бу мусулмонлар яна ўлмасмуди,
Барчани ўзунг қилурсан бандада не ихтиёр.

Мунча йўл узоқ келиб ҳар ерда обрў кўрдилар,
Эмди дам олдуқ деганда мунда қирғин бўлдилар,
Қўб мусулмонлар Унғор даштида шаҳид бўлдилар,
Ҳам ғариб ва шаҳид хоки тўда бўлдилар,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Бу сани хукминга эмди не йўруғ этар киши,
Қудратингни фаҳмига эмди қачон етар киши¹.
Амр сандин бўлди эрса ким анга нетар киши,
Фаҳмига етмай муни ҳасрат билан ўтар киши,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Ё магар биз осийларга раҳим айладимукин,
Осийлар қилсин зиёрат деб анга қилдимукин,
Журмиға барча кафорат айласун дедимукин,
Валлоҳ аълам фаҳми ман мундоғ йўруғ бўлдимукин,
Барчани ўзунг қилурсан, бандада на ихтиёр.

Холис, ўз фаҳминг ила етсанг зиёрат қила кўр,
Бу шаҳидларни барин хосғи Худо деб била кўр,
Яхшига қайтғил ўзунг гумроҳдин айрила кўр,
Гар муяссар бўлса санга кўб зиёрат қила кўр,
Барчани ўзунг қилурсан бандада, на ихтиёр.

ҲАЗРАТИ ШОҲНИ ТУҒДИН ХОТИРЛАРИ ЖАМ БЎЛИБ ЁНҒОНЛАРИ

Аё, ровий, дегил шоҳдин ривоят,
Алар кетғонини айла ҳикоят.
Дедилар, эмди хўб эрмас сукунат
Киши йўқ берсалар бизга маъунат.
Ўзумизга бало ортурмоғимиз,
Яна ортуқча меҳнат тортурмоғимиз.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.148 б.

Бори асҳоб йиғлаб йўлга тушти.
Бу меҳнат бизга не ердин ёпушти.
Қилиб манзил мароҳил тай бисёр,
Самарқандга етуштилари баякбор.
Қусам тобти Самарқандда вафоти,
Бу дунёни кўрунг йўқтур саботи¹.
Қусам ўлганига жумла асҳоб,
Фиғон нола қилдилар дар ин боб.
Шаҳидлар мотамини қилди тоза,
Анга ҳам қилдилар такфин жаноза.
Самарқанддин чиқиб Балхи йўланди,
Чекиб йўлни азобин анда борди.
Ки андин Куфа борди жумла ғози,
Худо бу барчаларидин эрди рози.
Икки минг етти юз эрди намозда,
Алар эрди Худойима бирла розда.
Саноч тоғида тўрт юз ғози қолди,
Шаҳидларни борини айрди олди.
Яна тўрт юз киши бўлди асири,
Худо тонгла аларни дастгири.
Саноч тоғини ким қилса зиёрат,
Гуноҳига бўлур деди Кафорат.
Яна уч юз шаҳид тоғ пуштасида,
Сафид Булони ётган тепасида.
Ярадорни киши билмас ҳисобин,
Ўқусанг гар шаҳидларни китобин.
Саноч Бодак эрди қибла сари,
Яна Унғор Обшор кун чиқари.
Бу икки ўртада ётқан шаҳидлар,
Шаҳид қилди буларни муғ-и палидлар.
Байғулоқ тепасида тошни кўрдим,
Ўшал тош узра хатларни кўрдим.
Аларни иккиси эрди саҳоба,
Яна ўн тўртлари эрди табъа.
Гумон қилдиларим анингдек мардлардин,
Алар ҳам бўлмағай дедим булардин.
Саноч тоғида Октом узра ётур,
Гумонсизким алар қавми шаҳидлар ётур.
Аларни танлари не мунда ётадур,
Валекин жони жаннат саройидадур.
Мадори бу жаҳон бўлса маҳкам,
Аларни зикри ҳаргиз бўлмағай кам.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 149 а.

Аларни қайси ерда марқадидур,
Қиёматқача эрур барчаси пур нур¹.
Буларни ҳар киши қилса зиёрат,
Аларни журмиға бўлғай кафорат.
Бу қолғонлар билан Шоҳ ҳамроҳ,
Мадина шаҳрига кеттилар онгоҳ.
Муғ-и Корвон маккор бадфеъл,
Мусулмонларга қилди мундоғ дажжол.
Кўрунг бу икки муғ-и Ихшит Корвон,
Икки малъун, икки габр, икки нодон.
Кесиб олдурди мўминлар бошини,
Ани жамъ эти бир ерга борини.
Сафид Булони деганин қибласида.
Ўшал манзил иморат бўлди анда.
Ҳоло аларни атарлар Каллахона,
Зиёратхона пойи остона.
Тикиб ул ерга муғлар чодирни,
Йиғиб Ихшит улуғларин борини.
Куруб масжлис ичар чағирларини.
Бериб ерга кулар бағирларини.
Ўтуруб коса-коса май ичарлар,
Ани юқини каллага сочарлар.
Дер эрди давримиз энди юрди,
Арабни бахти бунёди қуруди.
Бу давлат неча муддат кетиб эрди,
Алардин ёнди эмди бизга келди.
Бу ишни ўзларига кўрди давлат,
Валекин эрди ул муғларга ғанимат.
Бу май ичган кишини қирқ улуғи,
Бу кеча бўлдилар қандоқ йуруғи.
Қоринлари шишиб хўкдек аларни,
Мусулмон халқи йўқ кўрса аларни.
У ердин ёнди хонумонлариға,
Ситам айлаб баса ўз жонлариға.
Бу Ихшитни хавф этиб Косонға кирди,
Алар ҳар қайсиси жойиға борди.
Вале Корвонни дарди бўлди чандин,
Пушаймон бўлди эмди муғ-и бедин.
Мислидур отқон ўқ ҳар кезде қайтмас,
Бу Корвон муғ палидни эмди нетмас.
Кўрар бўлсанг ўкуздек бақирадур,
Чидолмайин айикдек чақирадур¹

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.149 б.

Ва овози кетар бир от чопим ер,
Эшитган кимарса бу не ун дер.
Бориси бўлдилар қирқ кунда барҳам,
Жазосини берур нори жаҳаннам.
Валекин эшитинглар муғғи Ихшит,
Ки анда ўлмайн қолди ўшал ит.
Табиб ташлаб ани захрини олди,
Сабаб бўлди бу ит ўлмади қолди.
Шаҳид пок динларни тоғ ароси,
Ётурлар ҳар тараф ерда таноси.
Агарчи тоғ аросида ётурлар,
Бориси раҳмати Ҳақға ботурлар.
Аларни руҳлари кетти иллийин,
Худо айди каломида “фарихийн”.
Ётибдурлар таналари ҳар ерда маҳжур,
Алар эмин эди аз вухшу туйур.
Ки яъни ётти ер юзида қирқ йил.
Кўрардиким ўтар бўлса ёзида.
Аларни бўри келиб ёрган эрмас,
Яна қурт қумурсқа тортқон эрмас².
Аларни бошиға туғ соя солди,
Алар қирқ йилгача бир ҳолда турди.
Ўтуб қирқ йил яна лашкар юради,
Эшитти муғғи дармони қуриди.
Буларни ети хок пойлариға,
Аларни дафн айлади яна жойлариға.
Ўшал қонлиғ тўни бирлар ётарлар,
Қиёмат кун ани бирла кўпарлар.
Агарчи бўлдилар мунда таки по,
Аларни васфини Ҳақ деди аҳё.
Ётурлар то қиёмат зиндалардек,
Тани пўшида бўлмас мурдалардек.
Худони лутфини анда кўрарлар,
Халойиқ офарин тахсин қиларлар.
Жаҳон борича бордур васфи бисёр,
Худони раҳмати кам бўлмас аммо ёр!³.

БИБИ БУЛОН ИМОМ БИРЛА УБАЙДАБОНУНИ ШАҲИД АРО

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.150 а.

² Ҳадиси шарифда марҳамат этиб айтилганки, “Валиларнинг жасади чиримас, жониворлар ундан қочгайлар, улар ўлмагайлар, бир уйдан бошқа уйга кўчгайлар”. Бу ҳақда қаранг: Фаридиддин Аттор. Тазкират–ул Авлиё. - Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти”, 1997.

³ Шоҳи Жарир қиссаси.150 б.

ИЗЛАГОНИ

Кел, эй ровий, Булондин сўзни очқил,
Ёмонга учрама, албатта қочқил.
Эшитгил қиссаи Булон канизак,
Убайдага эрди гўё эгизак.
Убайда бирла ширхўра эрди ул,
Юраги анга садпора эди ул.
Убайдани Имома берганида,
Ани бирла Булон ҳам келди анда.
Имом ҳам дўст тутарди Булонни,
Убайдабонуни ҳам эрди жони.
Эди ани иши муғларга пинҳон,
Имом олдида бўлди чин мусулмон.
Қилур эрди Убайда меҳрибонлик,
Учовлон эрдилар бирдек мувофик.
Уруш кун бир бирини кўргони йўқ,
Ўлук тирикларини билгони йўқ.
Уруш ўтди муғлар тарқади боз,
Булон қилди шаҳидлар сари парвоз.
Қилиб хурмат намак андешасини,
Қидирди Бибисини, Хожасини.
Агар тобсам икковини мурдасини,
Кўмай деди аларни танасини.
Булон излар эрди бу икки дилбар,
Бири маржон, бириси эрди гавҳар.
Шаҳидларни борин қидирсам,
Икковини ўлуклардин айирсам,
Не ерда бор ўлукни излади ул,
Аларни ҳасби ҳолин сўзлади ул.

БИБИ БУЛОН ШАҲИДЛАРНИ ОРАСИДИН ХОЖА БИРЛА БИБИСИНИ ТОБОЛМАЙ НОЛА ҚИЛҒОНИ

Бошлариндин ўргулай, эй ғамғузорим, билмадим,
Иккалангиздин лаҳзада ман айриларим билмадим,
Ғам билан дармон қуруди йўл юрарим билмадим.
Бош олиб кетай десам қайда борарим билмадим.
Кўб ўлукдин танларингни ойирорим билмадим¹.

Ҳар ўлукға бораман мурдаларингни ақтариб,
Тобмадим сиздин нишоне барчасини ағдариб.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.151 а.

Эмгаким ҳам бўлди зоеъ устига қолдим ҳориб,
Шунча югуриб тобмадим алқисса қолдим сарғайиб,
Ноладин бир дам ўзимни тўқтоторим билмадим.

Тобмадим ўлукларингни то тирикман қон ютай,
Мотамингда кеча, кундуз дунёда йиғлаб ўтай,
Эмди ман қандоғ қилиб сиздин кўнглимни совутай,
Эмди ким Бибим бўлади, Хожам деб кимни айтай,
Ғуссага тўлди ичим, қандоғ қиларим билмадим.

Кўб ўлукдин тобмадим, тирик эканинг ҳам гумон,
Ё ўлук деб, ё тирик деб ҳеч киши билмас аён,
Ичим зардобға тўлуб мани борайин эмди қаён,
Беҳуда ман иккисидан айрилиб қолдим ёмон.
Ўзумни ўзум бу ғамдин ўлдуларим билмадим,

Бир хабар тобмай силардин аё хайрониман,
Ким дарак айтган кишини бошидин қурбониман,
Қайда бординг меҳробоним, жони ман, жонони ман,
Ман аларни ҳажр ўтига куяман, бирёниман¹,
Фурқатингда ўлтуруб лаҳза чидарим билмадим.

Билмадим қайда эканинг турфа армондур манга,
Бедаво дардга қолибман, қайда дармондур манга,
Фурқатингда маҳзи танда чикмаган жондур манга,
Ҳар киши кўрса мани ҳолимга хайрондур манга,
Ноладин бир дам ўзумни тўхтаторим билмадим.

Холиси афсурдани олсанг, шаҳидлар қўлини,
Лутф қилса Ҳақ тарафга кенг қилинлар йўлини.
Бу ғариб дилхастани бир йўл олинлар кўнглини,
Ўлмасидин илгари тобсин тирикда мавлини.
Ҳақ йўлини дунёда кимдан сўрорим билмадим.

БИБИ БУЛОН ЎЛУКЛАРДИН ТОБОЛМАЙ КАЛЛАЛАРНИ ҚИДИРГОНИ

Кел, эй ровий, яна сўзла Булондин,
Булон сўрди кумурсқа, қурт, илондин.
Булон бир бир ўлукларни қидирди,
Барини кўрди, топмосини билди.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.151 б.

Булон тобмайин жасадин мақсадини,
Аларни қилиб таъйин марқадини.
Танани тобмади, каллага келди,
Бу ерда каллаларни тўда кўрди,
Деди бу холи бирла тобмаса бўлмас,
Кўнгилларки совуқ сусайса бўлмас.
Тонимайдур аларни бошларини,
Оқузиб кўзларидин ёшларини.
Аларни юзлари эрди анордек,
Бириси олма эрди бириси нордек.
Билмайдур қизил қон ичра юзларини,
Қаро қонға бўялғон қош-кўзларини.
Икки рухсораси эрди дигар хун,
Сабаб улдур тобмас бўлди ул кун¹.
Деди, бу каллаларни юб кўройин,
Аларни бошлари бўлса биллойин.
Икки икки олиб келиб юварди,
Аларни ранги рухсорини кўрарди.
Яна элтиб кўярди жойларига,
Ўшал тўдадаги маъволарига.
Қилиб ул каллаларни шўстушўйи.
Тобмади қилиб кўб жустижўйи.
Бўлуб маҳрум доғи тоза бўлди,
Фиғони нола беандоза бўлди.
Фироқида ичи ўтдек ёнодур,
Деди, қайда боши, қайда танодур?
На сабру на қарор эрди ором,
Яна уйқу кўзига эрди ҳаром.
Аларга мунча хизмат қилғонидин,
На рўй берди Булонга ул шаҳиддин.
Кўрунг эмди Булонни, эй биродар,
Ки бўлди ул замон моҳи анвар.
Оқарди нукрадек бошдин оёғи,
Ки гўё кечани эрди чироғи.
Қилур эрди ҳамиша нолаю оҳ,
Тополмайди сари Биби, сари Шох.
Йўқ эрди ноладин бир зарра холи,
Жудо бўлди алардин моҳи соли.
Аларни топмайин дунёдин ўтди,
Шаҳидларни мазори ичра ётди.
Яна неча шаҳидлар бор у ерда,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.152 а.

Тирик билгин аларни билма мурда.
Барини бир бир айтсам узолур,
Юрагим ғуссага қайтиб тузолур.
Одоб бирла бориб қилғил зиёрат,
Такипо этмагил айлаб ҳақорат.
Дуо қилғил йигитурсан ва ё пир,
Бўлур тонгла қиёмат санга дастгир.
Дуодин қўймағил қизу жувонсан,
Ики дунё балолардин омонсан.

Зиёрат билмасанг, эй бесаодат,
Санга ман кўрсатай роҳи зиёрат:
Кўнгулга келса тавофи остона,
Одоб бирла бориб кир Каллахона.
Қилиб хурмат аларга сан салом эт,
Шаҳидлар калласи дегил, калом эт.
Кўнгил бирла тўкиб кўздин ёшингни,
Одоб бирла эгик тутгил бошингни.
Туриб қойим, дуо қилғил аларни,
Ўшал марқадда ётгон барчаларни.
Тагин ўлтир қилиб Қуръон тиловат,
Кучинг етгонича бир неча оят.
Тамом айлаб, яна қилгил дуони,
Худога айлагил ҳамду санони.
Тилагин сан алардин истиъонат,
Муродингни Худо қилгай кифоят.
Они бўлиб, яна чиққил ялангга,
Назар солгинки анда тахти сангга.
Ялангда Носиру Аҳмадни кўргил,
Ўқуб қуръон аларга ҳам дуо қил.
Ки андин сўнг чиқиб гумбазга, эй ёр,
Қилинг Шоҳ Фозила фотиҳа бисёр.
Ки андин сўнг Сафед Булонга боргил,
Ўқуб Қуръон яна онда дуо қил,
Ки андин сўнг чиқиб бор тахти сангга,
Агар бовар қилурсан онда манга.
Ўшал ерда туриб бир дам дуо қил,
Шаҳидлар руҳига жонни фидо қил.
Қабул айла манинг сўзумни, эй ёр,
Равон боргил чиқиб Хожа Аламдор.
Аларга ҳам мунигдек пеш келгин,
Буларга қилгонингни онда қилгин.
Ваё Хожа Аламдин ибтидо қил,

Сафед Булонга бориб илтижо қил¹.

БИБИ БУЛОН КАЛЛАЛАРНИ ЮВГАНИДИН СЎНГ ОФТОБДЕК
ЯШНАГОНИ

Эшитгил, сомиё, мандин бу гуфтор,
Булонни ҳоли бўлди элга изҳор.
Эшитти бу хабарни Ихшит-и малъун,
Булонни ишларига бўлди махзун.
Анинг қилғонин эшитиб қаҳри келди,
Булонни олдиға чорлаб келтурди.
Булон келди у итнинг хизматиға,
Булонни қаради малъун бетига.
Ажаб бир нур эрур чун моҳи анвар,
Деманг ой балки хуршиди ховар.
Деди муғлар кўруб бари таҳсин айтар,
Гумон ул динимизни шони кетар.
Деди Ихшит Булонга, муғи эурсан,
Анга мундоғ нега хизмат қилурсан?
Мани бу мунча ётқон душманимни,
Нега юварсан бу бошлар қонини?
Булон парвои йўқ сўзласа Ихшит,
Демайдур ул палидга сан нечук ит.
Аларни ҳажри бирла мубталодур,
Ёмон ва яхши қачон биладур².
Деди нону намак андеша қилдим,
Ризойи Ҳақ таоло пеша қилдим.
Убайдабону эрди манга хоҳар,
Имом ул хоҳаримга эрди шавҳар.
Яна авлоди паямбар эрур ул.
Сипаҳсолару ҳам сафдар эрур ул.
Ани билдики Ихшит кўркмас эрур,
Ани пўписасидин ҳуркмас эрур.
Деди эмди қачон мандин уялур,
Агар кўброқ десам шоним ушалур.
Булонни сўзин эшитиб ул бадахтар,
Деди кетгил бу ерда турма, духтар.
Кетурсан аччиғим, бошинг кесарман,
Чиқариб ҳам яна дорға осарман.

¹ Бу қисми Турсунбой Набиев ва Маҳмуд Ҳасанийлар нашридан олиб тўлдирилди (Қаранг: Шох Ҳаким Холис. “Сафед Булон” қиссаси / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Турсунбой Набиев, Маҳмуд Ҳасаний. – Т.: “Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1994. 122-б.)

² Шоҳи Жарир қиссаси.152 б.

Булон ўткарди Ихшитни жонидин,
Туруб кетти ўшал итни ёнидин.
Кўминглар, деб буюрди каллаларни,
Бузар муғ миллатини ҳаммаларни.

Аларни танлари ҳар ерда ётур,
Тавоф этган киши мақсадга етур.
Зиёратни қилиб етган мурода,
Дедилар ҳажжи акбардин зиёда.
Улуғ ҳажда шароит эрур бисёр,
Эмасдур ушбу ҳажға шарт даркор.
Бу ҳажға бўлмади ҳеч нима хожат,
Керак қайтишдур, керак боз қил зиёрат,
У ҳаж билсанг Халил қилғон иморат.
Бу ҳажжи билсанг Жалил қилғон иморат.
Қўлунгдин келса дилни қил зиёрат,
Шаҳидлар кўнглини айла иморат.
Шаҳидларни агар қилсанг зиёрат,
Кейин не маҳобат бергай башорат.
Агар ихлос ила қилсанг зиёрат,
Кафоратдур, кафоратдур кафорат.
Аламдор пуштани устида ётур,
Расулни туғлари анда турубдур¹.
Киши кўзидин ғойиб эрур ул,
Соясида ётурлар жумла мақтул.
Шаҳидлар тонгла туғ бирла тургай,
Алар жамиъ билан машҳарга юргай.
Қўшулгайлар бориб саййид Хусайнга,
Ўралиб барчаси қонли кафанға.
Расулға бориб анда йиғлагайлар,
Туғингизни олиб келдук дегайлар.
Бу туғингиз эрди бизларга омонат,
Ани биз сақладук рўзи қиёмат.
Омонатдин бугун бизлар қутулдик,
Вале муғлар орасида тутулдук.
Кўрар анда шаҳодат ҳурматини,
Ки билмаслар қиёмат шиддатини.
Худо қилса агар изни шафоат,
Шафоат айлагай аҳли шаҳодат.
Атоси жамиъдин бир нечаларини,
Аноси жамиъдин бир нечаларини.
Яна айлар шафоат ўзга элни,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.153 а.

Қилур дўстларини хушнуд кўнглини.
Сирот кўпрук аларга бир қадамдур,
Ўшал шаҳид кейинлари адамдур.
Сақарни ҳам на билмагайлар борини,
Ки куйдирмас аларни бир торини.
Тамоми танларин кавсар сувига,
Ювуб бўлгай муаттар хуш бўйига.
Чиқар сувдин алар чун шамси ховар,
Аларга ҳеч киши келмас баробар.
Кияр хилъат беҳиштдин неча тўнлар,
Шаҳидларни тўйи бўлгай у кунлар.
Киран фирдавси аъло жомлариға,
Борур ўзларини ходийлариға.
Берур хур мақсур ғилмону вилдон,
Эгам билгай ҳисобин неча чандон.
Қилур барча аларга даст алиф-лом,
Аларни барчасидур Ҳақдин инъом.
Иллоҳо, бу шаҳидларни ҳақидин,
Мани ҳам айлагайсан мутаққидин¹.
Тавофи алардин юз ўгурманг,
Ани чашми ҳақорат бирла кўрманг.
Гўристонни киши қилса зиёрат,
Расул айди гуноҳига кафорат.
Хусусан бир шаҳидни айласанг тавф,
Сафардин қилмагайсан зарра хавф.
Хусусан мунча шаҳидни қил зиёрат,
Санга бўлгай рафоҳийят ҳам кафорат.
Ки яъни икки дунё хожатини,
Чиқарур ҳам етургай ҳам ниятингни.
Кимарсаким қадам босиб борадур,
Анга йиғлаб дуо, такбир қиладур,
Гуноҳини кўтаргай ҳар қадамда,
Қиёматда яна бўлмас надамда.
Кимарса ҳам шаҳидур ҳам ғарибдур,
Яқин билгин Худойига қарибдур.
Кишин ёши чикса ул ғарибқа,
Худо раҳмат бергай ул ҳарифга.
Кўзидин ёшлари чикқан замоне,
Гуноҳи тўкилур қилма гумоне.
Ғариб шаҳидга йиғлаган савоби,
Эгам билгай ани қанча савоби.
Ғариб шаҳид кимарса бўлса эди,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.153 б.

Пайамбар ўзлари кўб йиғлар эди.
Ухуд узра пайамбар тиши синди,
Шаҳид анда амир Ҳамза бўлди.
Кетурдилар пайамбар ҳужрасига,
Йиғилдилар саҳоба теграсига.
Пайамбар зор йиғлаб ун чиқарди,
Кўзини ёшини Сайхун чиқарди.
Саҳобаларга йиғланг деб буюрди,
Валекин ўзлари кўб йиғлар эрди.
Нечукким ҳам ғарибдур ҳам шаҳиддур,
Эрур бизларга мотам анга ийддур.
Кўзимдин ёш оқиб қилса надомат,
Худо қилғай тамуғ ўтидин саломат.

Яна бошқа ривоят айтайин ман,
Бу сўзни охирига етайин ман¹.
Пайамбар бир куни масжидда эрди,
Қошиға бир сабий йиғлаб юкулди.
Кўтариб олди ҳазрат тиззаларига,
Кўйуб ул дам юзини юзларига.
Пайамбар сўрдилар анда сабийдин,
Хабар бергил не воқеа бўлганидин.
Деди отам ғазотқа бориб эрди,
Шаҳид ўлди деди хабари келди.
Ўзи анда шаҳид ўлуб кетибдур,
Мани мунда етим айлаб кетибдур.
Кўчада қолғонимға йиғлайурман,
Мураббимни йўқида инграюрман.
Эшитиб ул пайамбар йиғлади зор,
Етим бечора гўдак сийна афкор.
Саҳобалар қўшулуб йиғладилар,
Ғарибни мотамини айладилар.
Савоби бўлмаса эрди бу ишда,
Пайамбар йиғламасди бу равишда.
Расул айди шаҳид ўлган замони,
Фаришталар тутқай анга азони.
Танидин чиқса ул руҳи равони
Бўлур бир мурғи сабзи жовидони.
Кўнуб шохи дарахт узра ўшал он,
Не еган неъматларин анда фаровон,
Учуб қўнғай баланд ҳам пасга,

¹ Шохи Жарир қиссаси.154 а.

Бу дунё келмагай ҳаргиз эсга.
Шаҳидлар гарчи тортти талхи марг,
Ҳисоби вазни пулни қилмагай дарк.
Агарчи мунда шаҳиди пок эрурлар,
Ғариб бўлуб, шаҳид ўлуб ётурлар.
Қўлингдин келса қил ҳар кун зиёрат,
Қилур кўп мушкул ишларда ионат.
Кўзунгни ёшини оқуз дамодам,
Бўлур икки жаҳонда санга ҳамдам.
Йўқ эрса фотиҳада ёл қилғил,
Қиёматда ани олдинда билғил.¹

ҲАЗРАТ ШОҲ МАДИНАГА БОРИБ ҚИРҚ ЙИЛДАН СЎНГ ЛАШКАРИ ИСЛОМ ЮРГОНИ

Аё сомеъ, эшит сўз охирини,
Баён айлай санга эмди борини.
Ҳақиқатдур бу ишлар йўқ мажози,
Бўлурмиш бир кишиға бир фарози.
Эшик боғланса бир кун ул очилғай,
Ариқ бўлса охир анга сув келғай.
Бир ердин Шоҳ Мадина узра кетти,
Агар билсанг арода қирқ йил ўтти.
Ўшал Шоҳ била кетти Убайда,
Етиштилар алар Бағдод ерина.
Ки онда бўлди анга ҳамл пайдо,
Бўлуб пешонада нури ҳувайдо.
Бориб бўлди Мадина ичра сокин,
Топиб хотирлари бир лаҳза таскин.
Валекин бир киши Имом пайида,
Юрар эрди Мадинанинг ерида.
Имомға оғу берди ул банда бадфеъл,
Жазосини сақар бергай мисол.
Ани кўрди Убайда бузди кўнгил,
Ҳам қолди ул Имомдин айрилиб тул.

УБАЙДА БОНУ ҒАРИБЛИҚДА ТУЛ ҚОЛИБ НОЛА ҚИЛҒОНИ

Ҳеч киши мандек жаҳонда бенаво бўлғонмукин,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.154 б.

Мунча меҳнат устига меҳнат яно бўлғонмукин,
Ман каби оламда дарди бедаво бўлғонмукин,
Бу бир гули очилмайин ғамда адо бўлғонмукин,
Ҳеч киши толеъи мундоғ қаро бўлғонмукин,
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

Кимга айтай, ўн гулимдин бир гулим очилмади,
Бошима шодлиғ била бахтим гули сочилмади¹,
Ким айтар кўрса мани ғам остида янчилмади,
Шарбати шоди бу давлат жомидин ичилмади,
Ҳеч кишини толеъи мандек қаро бўлғонмукин,
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

Барчадин кечиб келиб эрдим азиз бахтим учун,
Ушбу ислом шаҳрида ўлтурғоли тахтим учун,
Не машаққат кўрмадим дўстлар сари бахтим учун,
Куяман бахтим учун не мунча моли рахтим учун,
Ҳеч кишини толеъи мандек қаро бўлғонмукин.
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

Муғлардин айириб бўлдим мусулмон, айладинг,
Насли пайғамбарни ҳам жонимга жонон айладинг,
Мотамида оқибат кўзимни гирён айладинг,
Бедаво дардга бағрим қаро қон айладинг,
Ҳеч кишини толеъи мандек қаро бўлғонмукин,
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

Найлайн, дўстлар, манга эмди ёруғлиқ бормукин,
Кўрганим ушбумикин, қайтиб улуғлиқ бормукин,
Бу ғариблиқда манингдек зор мунглуқ бормукин².
Рўшнолиқ тонг отар, манга ёруғ бормукин,
Ҳеч кишини толеъи мандек қаро бўлғонмукин,
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

Ўзум ўлуб-тирилиб бир лаҳза ҳамдам йўқ манга,
Сир-асрорим десам тингларга махрам йўқ манга,
Бу ғариб ҳолимға раҳми келур одам йўқ манга,
Ғамдин ўзга бу тирикликда яна дам йўқ манга,
Ҳеч кишини толеъи мандек қаро бўлғонмукин,
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.155 а.

² Шоҳи Жарир қиссаси.155 б.

Ҳеч мураббим йўқ, ғариблиқда, ёронлар, нетайин,
Йўл йироғ, билмам бошим олиб қаёнға кетайин.
Мотамингда тоқатим йўқ дод-фарёд айтайин.
Кун туғуб манга қачон эмди муродқа етайин.
Ҳеч кишини толеъи мандек қаро бўлғонмукин.
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

Ман нега олдингда ўлмай кейинда қолдим, Хожам,
Айта, айта бу фироқинг дардини тортдим, Хожам,
Мотамингда бу қизил юзга қаро солдим, Хожам,
Санга қасд этган кишини Тангриға солдимё, Хожам¹,
Ҳеч кишини толеъи мандек қаро бўлғонмукин,
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

Таъзият тутиб аларни назмини Холис деди,
Ҳеч суде қилмади, гарчи аларга ғам еди,
Яхшилар муродиға дунёда етиб ўлмади,
Ким Убайдабонудек ҳечким аламда куймади.
Ҳеч кишини толеъи мандек қаро бўлғонмукин.
Эр ўлуб, ғариб бўлуб, кўкси яро бўлғонмукин.

УБАЙДА БОНУДАН ШОҲ ФАЗЛ ОТЛИҒ ЎҒУЛ БЎЛҒОНИ

Мунунгдек зор йиғлаб кун тугатти,
Қаро кунлар кечурди, бир йил ўтди.
Убайдани етишди вазъ-и ҳамли,
Ғариб, бечора, мунглуғ, турфа ғамли.
Етушти соати, туғди ўғулни,
Убайда бону жам этди кўнгулни.
Кўюб отини Шоҳ Фазл Муҳаммад
Дедилар сийрати гўёки Аҳмад.
Ани кўруб ғами бўлди фаровон,
Дамодам ёд этиб йиғлар қаро қон.
Ани олдида кўрсанг ҳамдами йўқ,
Сўзини эшитгай бир маҳрами йўқ.
Имомни ёд этиб жондин ёш тўкур,
Вале ўғулни кўриб ҳар дам овунур.
Иллоҳо ҳеч ғариб қилма кишини,
Битурмаслар ғарибларни ишини.
Ғариблиқ бир қуш эрур кўзи боғлиқ,
Ғарибдек бормукин оламда мунглиқ¹.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.156 а.

УБАЙДА БОНУ ЎҒЛИНИ ҚЎЛИГА ОЛИБ ЕТИМЛИК ДАРДИГА
КУЙИБ ЙИҒЛАГони

Оламда хоҳи эр, хоҳи заифа тул бўлмасун,
Туллуғи ҳам бир сари, ошуфта кўнгул бўлмасун,
Кўб маломатга қолиб, бошида ғулғул бўлмасун,
Фуркат ўтида куйдурманг яна кул бўлмасун,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун.
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

Во ғариблик барча ишдин қаттиғ эркан, дўстлар,
Билмадим, бу манга қандоғ қилмиш эркан, дўстлар,
Қилмишидин бу бошимға солмиш эркан, дўстлар,
Ким ғариб бўлса такипо бўлмиш эркан, дўстлар,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун,
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

Қайда эрдим, қайга келдим, ҳам яна бўлдим ғариб,
Устига қолдим яна бахтимдин андоғ айрилиб,
Сўрмади ҳолимни ҳеч ким, ўлтурубман сарғайиб,
Боқаман бир кўз била етим қулунимни олиб,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун,
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

Отасини кўрмайин ҳасратда қолган қулунум²,
Етим эгнини кийиб, меҳнатда қолган қулунум,
Ҳам етим ошин ичиб, кулфатда қолган қулуним,
Тул онаси бирла бу ғурбатда қолган қулуним,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун,
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

Бу ўғул дунёға келди, отаси ҳам кўрмади,
Қўлига олиб ани ҳам лабларидан сўрмади,
Лоақал кўзи кўзига тушгунча турмади
Яхшилар ер юзини ҳаргизда босиб юрмади,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун,
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

Ғурбат ичра зор ҳайрон айлади ман бевани,
Қудрати андоғ бошимға солди мундоғ шевани,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.156 б.

² Шоҳи Жарир қиссаси.157 а.

Кўрмади ул қудрати боғида пишган мевани,
Кўрса эрди суюуниб қурбон қилурди тевани,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун,
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

Ёш бошимда тул бўлиб, дарди алам қайда эди,
Ҳасрат ичра бир бошимға мунча ғам қайда эди.
Подшоликдин бу Қосонким қайда эди¹.
Кун чиқардин кун ботар келган маним қайда эди,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун,
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

Ул узоқ йўлдин кетуриб мунда жудо айладинг,
Меҳнату ғам-ғуссани остида по айладинг,
Ҳам бахтимни олдинг, ақлимни лол айладинг,
Бу тугамас ғуссани манга висол айладинг,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун,
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

Шоҳ Фазлни туғқонин Холис айтадур янгидин,
Олама нусха кўяй деб чиқарур дилтангидин,
Назмини кўрдум баноки Шоҳ Жарирни жангидин,
Ҳеч жон қутулмас эрмиш бу ўлимни жангидин,
Ғариб ичра хоҳ қиздур, хоҳ ўғул бўлмасун,
Барчаси бўлса бўлсун, етим ўғул бўлмасун.

УБАЙДА БОНУ МУНГ БИРЛА ЎҒЛУНИ КАТТА ҚИЛҒОНИ

Убайда илкина Шоҳ Фазлни олиб,
Муни айтар эди кўнглига солиб.
Бўлуб барно йигит етти камола,
Убайдага юпанчиқ эди ёна.
Неча йилда бўлуб барно жавони,
Қилиб ҳосил барча илм маъони,
Убайда бонуни ҳам эрди жони,
Атанди эл аро соҳибқирони.
Ҳамма айтар ани соҳибқирондур,
Ани даврида бешак эл омондур.
Араблар ичра йўқ эрди диловар,
Анга ҳеч ким келмас баробар¹.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.157 б.

Билинг бу шаҳри тўрт соҳибқирондур,
Амир Ҳамза, Али ул бегумондур.
Севум Шоҳи бешак дедилар,
Бу учиси эл бирдек дедилар.
Айди Шоҳ Фазл андоғ отасидак,
Бу сўзда йўқ эрди бир шубҳа шак.
Мадина қолди муъатал ул замонда,
Мадина бўлмади ҳаргиз омонда.
Ер эрдилар тутиб мазлумни золим,
Фақиру бева қолмади солим.
Мадина ичра ҳам ҳоким йўқ эрди,
Араблар фирқа-фирқа бўлиб эрди.
Йиғилди бир куни бу жумла асҳоб,
Кенгашти ўлтуриб ҳам ёри аҳбоб.
Битурди маслаҳатин ўшал он,
Улуғ-кичик ҳамма жамиъ мусулмон.
Кўтардилар улуғ Абдумаликни,
Азиз тутилар ул дам бу маликни.
Вале Фарғонада ул муғи бедин,
Мусулмонлар жабр этти қилиб кин.
Марвонча хусусан муғи маккор,
Мусулмонларни ғорат қилди бисёр.
Яна Фарғонада мўъмин элини,
Ситам бирла олур эрди молини.
Яна Ахсини Ихшит қилди вайрон,
Бори яхшиларни қилди пайҳон.
Киши йўқтур алар додиға етса,
Ҳимоят бўлса фарёдиға етса.
Чидолмай Маккага нома юборди,
Эшитинглар Мадина халқи деди.
Битибдур номаи эй оли асҳоб,
Қилиб муғлар бизларни бетоб.
Тутар эрдук умид Шоҳи Жарирдин,
Аслзода, ўшал зоти ҳарирдин.
Эшиттук Шоҳи Жарирни ўлгонини,
Ки биз мотам тутиб қилдик фиғони.
Умид уздикки бизга эмди кун йўқ,
Қилур муғлар дедук албатта хунлуқ².
Эшитурмиз яна Шоҳ Фазли отлиқ,
Туғубдур ул Имомдин кўл қанотлиқ.
Агар Шоҳ Фазл мунда келса эрди,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.158 а.

² Шоҳи Жарир қиссаси.158 б.

Аромизда ўшал эр бўлса эрди.
Бўлур эрди алар бизларға улук,
Бу ерда бизни ҳало бошчимиз йўқ.
Жиловида югуруб-елсак эрдук,
Отасини ўчини олсақ эрдук.
Эшитиб номани Абдумалик шоҳ,
Мусулмонларга боқиб урди бир оҳ.
Ўқуб нома ўзини англадилар,
Мадина халқи анда йиғладилар.
Имомни чорлатиб келди қошиға,
Деди борармусиз бу иш бошиға.
Аларни муғи маккордин чиқаринг,
Мусулмонларга бориб ёри беринг.
Деди Шоҳ анда, бормоқ ишим бор,
Вале мунда манинг қанча кишим бор.
Деди Абдумалик лашкар берайин,
Жамеъ эр дегонни ойрайин.
Ўн икки минг кишини қилди тайёр,
Деди Шоҳ Фазл ила Фарғонага ёр.
Деди Шоҳга бу лашкар бирга борсун,
Кўлидин келгонча ёри берсун.
Мусулмонларни айланг тарбиятлар,
Аларни қопмасун анда муғ итлар.
Шаҳид бўлғон саҳобалар танини,
Кўмуб тайин қилинлар марқадини.
Тузатинлар аларни машҳадини,
Солинг ҳар қайсини отини.
Муғи маккорни топиб ўлдурингиз,
Палидлардин кўнгулни тиндурингиз.
Муаззин айлангиз меҳроб ва минбар,
Юритингиз шариятни саросар.
Худойим сизга қувват бергай, эй Шоҳ,
Отангизни ўчини олгайсиз, эй моҳ.
Эшитти Шоҳ Маликни сўзларини,
Борурга жазм қилди ўзларини.
Дедилар хўб бўлурди борсам ғазотга,
Мани жоним фидо бўлсун Худога.
Ки бўлди мустамад баҳри ғазоти,
Олиб лашкар билан қози қуззоти.
Убайда айдилар ман ҳам борурман,
У муғларни йўруғин ман билурман¹.
Равон бўлди онаси бирла Шоҳ Фазл,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.159 а.

Худойи йўлида жонин қилиб базл.
Ўн икки минг киши бирла юруди,
Эшитти муғни дармони қуриди,
Қаерга келдилар тобтилар эъзоз,
Қилур эрди мусулмонлар сарафроз.
Неча кунлар йўл юрди раҳбари Шоҳ,
Келиб Ахсига туштилар ўшал моҳ.
Юборди икки элчи суйи Ахси,
Алар келди халойиққа хабарчи.
Деди элчи Имомни келганини,
Ўшал Шоҳи Жарирдин бўлғонини.
Эшиттилар бу муғлар жафосин,
Мусулмонларга қилғон иддиосин.
Қилиб ғайрат Имом етти бу ерга,
Имомдин фойда етгай аларга.
Имомни келганига суюнинглар,
Кеча, эрта туриб хушнуд бўлинглар.
Қўшулунг бизларга Косон бороли,
Худойим берса муғларни ололи.
Бу Ихшит габр шояд қўлға тушгай,
Ўзига бу бало қайтиб ёпушгай.
Мусулмонларга қилғон кирдикорин,
Ўзига оғдарали жумла борин.
Деди, Ахсини баъзи мардумони,
Мулойим сўзладилар ул замони.
Атоси келди эрса тобе ўлдук,
Туруб Хурмузни элтиб анга бердук.
Алардин сўнг яна Ихшит келиб боз,
Мусулмонларга қилди оғоз.
Асир бўлди анга фарзандларимиз,
На ерга кетдилар дилбандларимиз.
Агар бўлсақ навбат сизларга биз ёр,
Билмаймиз, на бўлғай охири кор.
Яна Ихшит келиб истизо қилгай,
Қилич остида бизни реза қилгай¹.
Мунингдек асхилик узрини айди,
Имомни кўнглига маъқул ўтирди.
Имом айдикки, Ахсида турунлар,
Тараф ҳеч кимга бўлмай ўлтурунлар.
Зафар тобсақ Ихшитқа бизлар,
Ки андин киринг бизларга сизлар.
Имом Ахси элиға мундоғ айди,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.159 б.

Алар ҳам бўйнига бу сўзни олди.
Равон бўлдилар Косон сариға,
Нузул этти келиб кўрук ҳаддига.
Икковдин нома Ихшит юборди,
Имомни ўғли Шоҳ Фазл келди деди.
Ки андин сақланиб қолдию итни,
Набираси деди Корвон палидни.
Сани дунёга анча наф қилди,
Мусулмонни бошингдин даф қилди.
Ва лекин Корвон ўлди бўкуруб,
Ки муғлар расми ўлди ўкуруб.
Келибман бошингга мўъмин этай деб,
У дунё наъфини ман кўрсатай деб.
Бу сўзга кирмасанг, эй гибри Ихшит,
Қутулмайсан қўлумдин, эмди сан ит.
Сани маккорлигини хўб билурмиз,
Сани қилғонингни биз ҳам қилурмиз.
Айтиб сўз номани берди илкига,
Ўшал Ихшит ит олди қўлига.
Ўқулуб номани кўрди сўзини,
Ало-була қилиб қўйди кўзини.
Деди элчилар эмди биз кетоли,
Жавоб олғил бориб сўзунг айтоли.
Деди чоршанбагача омода бўлсун,
Урушни мандин ул кун анда кўрсун.
Эшитти элчилар Ихшит сўзини,
Ки кўрмоли деди итни юзини.
Келиб айди Имомға юрушни,
Деди чоршанбаға қўйди урушни.
Булар ҳам қилди истеъдод лашкар,
Саранжом эттилар бунёд лашкар.
Ўшал ваъда куни еткунча ул ит,
Ҳисобсиз лашкарни йиғди Ихшит¹.
Чиқиб қаҳру ғазаб бирла ўшал кун,
Қилиб оғоз урушқа турди акнун,
Дур афтода бўлиб ул муғи маккор,
Буларға зўр берди онча миқдор.
Ўшал Фазли Жарирдур ягона,
Қилиб бошларини улдам бараҳна*,
Муножот айлади қодир Худоға,
Дуруд айди Муҳаммад мустафоға.

* Бараҳна – яланғоч.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.160 а.

ШОҲ ФАЗЛ КОСОН ДАШТИДА ХУДОГА НОЛА ҚИЛҒОНИ

Қодиро, айла мадад йўлунгда жавлон айласам,
Қувват бергил манга ҳар кун фидо жон айласам.
Сан иноят айласанг муғларни яксон айласам,
Келса қўлдин муғлар шаҳрини вайрон айласам.
Дин йўлига кирмагон муғларни сарсон айласам.

Айтайин руҳи равони бар Муҳаммад саловот,
Кофиристонда Худойим берса бизларга нажот,
Қолмаса кофир элидин ушбу ерда зарра от,
Неча йиллар бир чибиндек жонима бергил ҳаёт,
Шўразорларни очиб тоза гулистон айласам.

Жону дилдин нола қилди ҳазратига зор зор,
Кўзларидин ёш оқузди мисли абри навбахор,
Бу ғарибликда мани сан қилмагайсан хору зор,
Ёрлақағил ман қулингни доимо, Парвардигор,
Тушса Ихшит қўлима ер бирла яксон айласам,

Лашкари исломни сан мунда бепо қилмағил.
Қўлимиз ҳар ерга солсақ дасти кўтоҳ қилмағил,
Дин учун қилгон ишимизни ҳеч бежо қилмағил¹,
Ман ғарибни бу муғистон ичра расво қилмағил,
Ҳожатимни қил раво кўзимни гирён айласам.

Ҳурмати жадим Ҳабибинг ҳаққи ҳам қилмағил,
Бу шикаста кўнглумизни ғуссаю ғам қилмағил,
Лашкари исломдин муғларни илдам қилмағил,
Дастни анга бериб бизни шикаста ҳам қилмағил,
Лашкаримни шод этиб муғларни гирён айласам.

Ҳақ агар бўлса ишимиз айлагил бизга зафар,
Муғи бедин лашкарига айлагил булдам хатар,
Лашкари ислом ила дасти манга берсанг агар,
Шул замон қирсам бори муғларни қилсам дарбадар,
Бош кесиб сахро юзини қиб-қизил қон айласам.

Ман ғазот излаб юрубман ҳазратингда дин учун,
Неча манзил йўл келибман муғлар бедин учун,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.160 б.

Қувват берсанг эди биз лашкари мўмин учун,
Биз қилич чопсақ йўлингда жумла муртадин учун,
Фатҳ бергил доҳили ўзумни Косон айласам¹.

Шоҳ Фазл айтғон санони назмини Холис деди,
Лашкари ислом учун афсус айтиб қўб ғам еди.
Ўртанур жони ани гарчи аларни кўрмади,
Орзу эмди қилодур кошки ман бўлсам эмди,
Ман аларни олдида жонимни қурбон айласам.

ШОҲ ФАЗЛ ИХШИТНИ ҚИРҒОНИ

Тамоми арзин айтиб нола қилди,
Кўзини ёшини чун жола* қилди.
Қилични суғуриб олди қўлиға,
Бўйлондилар қарамай ўнг сўлиға.
Баланд такбир айтиб ул шоҳи даврон,
Ҳавола қилди шамширин ўшал он.
Гаҳи ўнға, гаҳи сўлға югуруб,
Қилич бирла дучор келганини уруб.
Бўридин қочқон ул қўйдек сурулуб,
Ўлар эрди бири-бирига урулуб.
Қочар ери йўқ эрди ғайр ўлмоқ,
Жаҳанамға кетарди анда батароқ.
Мисол шери ғаррондек бўлуб маст,
Ки бир лаҳзада муғларни қилиб паст.
Қиёмат бўлди гўё ошқора,
Бўлуб муғлар ўлиги чун минора.
Ўшал кун Шоҳ Фазл ғайратидин,
Малак бом фалакда қилди таҳсин.
Адусиз муғларни анда қирди бисёр,
Жаҳанамға юборди Шоҳи аброр.
Отаси қайда ўғлин қилмишини,
Ҳам кўрса муғларни қирмишини.
Отасини ўчини олди ўшал кун,
Онаси суюнуб ўлтурди мамнун.
Ўшал Ихшит ҳам ит бўлди сарсон,
Қочиб шаҳридин кира олмай кетти Косон².

* Жола – дўл.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.161 а.

* Амвол – моллар, ашёллар.

² Шоҳи Жарир қиссаси.161 б.

ШОҲ ФАЗЛ ИХШИТНИ ҚИРИБ БОШҚА ВИЛОЯТНИ БЕЖАНГ ОЛҒОНИ

Эшитгил ровийни айтғон сўзини,
Ёруғ қилди Имом ул кун юзини.
Урушуб қилди Шоҳ қирғин бисёр,
Қилич остида бўлди муғ ҳамвор.
Кўруб Ихшит Имомни мардлигини,
Баҳодирлик йўлида фардлигини,
Чидолмай кетди Туркистонға қочиб,
Жамии молу амволини* сочиб.
Имом орқасидин лашкар юборди,
Етолмайин сўнгидин қайта ёнди.
Ўшал кун муғлар қанча қирилди,
Йигирма минг жавоб эди берилди.
Ки ондин ўзгасини олди бежанг,
Ўшал муғларга ер юзи бўлди танг.
Қирилди неча минг муғман деганлар,
Алардин қолди неча бева занлар.
Ўшал ит қалъасини қилди вайрон,
Ҳамма лашкар билан ҳам халқи Косон.
Хазина, дафина боргоҳи,
Борини олди қўймай паргоҳи.
Тоғиб Фарғонада ислом равнақ,
Бори муғлар у ердин кетти мутлақ.
Сафи куффорни бузди ўшал Шоҳ,
Муғ эли гўё қолмади асло.
Барини гуфтигўйи бўлди Аллоҳ,
Тақи ҳужжатлари бўлди хуваллоҳ
Тиловатқа қимирлатти лабини,
Юрутти у замон шаръи набини.

ШОҲ ФАЗЛ ОНАЛАРИ УРУҒИДИН БИР ҚИЗНИ ОЛҒОНИ

Ҳикоят қилди ровийлар бу сўзни,
Санга айтай эшитсанг бу рамузни.
Вилоятни саранжом этти Шоҳ Фазл,
Ҳамма мулкин аларга айлади базл.
Қилич бирла қилиб муғларни итмом,

Мусулмонларни кўнгли тобти ором¹.
Имомни барчаси уйлансун дедилар,
Бировни хоҳласун олсун дедилар.
Онаси қавмида бир қиз бор эрди,
Жаҳон боғида битгон бир нор эрди.
Ани кўрди Убайда Шаҳқа лойиқ,
Деди бир бирига эрур мувофиқ.
Қиз эрди моҳи рўйи шамси анвар,
Ани шаҳзодага айлади дилбар.
Бадиа бону от қўйди онаси,
Мувофиқ бир бирига иккаласи.
Бировға отини атамдилар,
Ки муғ қўйгон отини демадилар.
Шабистон ичра кирдилар Шоҳи Фазл,
Бўлуб ўрталаринда ҳам ўйун ҳазил.
Шу кеча айлади суҳбат икковлон,
Садафга тушти ул дам дурри ғалтон*.
Садаф ул қатраи найсони олди,
Йил ўтган они ташқари солди.
Бўлуб пайдо ажойиб гавҳари пок,
Ани васфида қосир ақл идрок.
Суюндилар онга ул шоҳи довар,
Ато қилди онга хуршиди ховар.
Бобосин отини қўйдилар анга,
Тушубдур бир гуле тоза чаманга.
Атодилар ани Жарир Муҳаммад,
Худо бергай анга давлат муаббад.
Ўн икки ёшға етти камоли,
Отасидек эди ҳусни жамоли.
Бобосин феъли хўйи анда эрди,
Тамом гуфтигўйи анда эрди.
Ани отиға бўлди ушбу Косон,
Вале Ихшит ҳануз эрди ҳайрон.
Ани даврида барча бўлди обод,
Мусулмонлар эдилар хурраму шод.

ШОҲ ФАЗЛ ХОТИРЛАРИНИ ЖАМ ҚИЛИБ ЁТҚОН ШАҲИДЛАРГА МАРҚАД ТУЗАТГОНИ²

* Дурри ғалтон – думалок дур.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.162 а.

² Бу қисм Санк Петербург Шарқ қўлёзмалар институтида сақланаётган қўлёзма нусхасидан тўлдирилди.

Эшитгил, эмди сўзни охирини,
Кулоқ солғувчиға айтай барини.
Косонни олди Шох Фазл, қилди ғайрат,
Ҳамма муғлар бариси қилди байъат.
Чиқардилар ажиб муғлар даморин,
Бўшатдилар кўнгилларни хуморин.
Йиғилдилар табаъа тобеъинлар,
Бари солих, тақий динга муъинлар.
Кенгашдилар акобирлар улуғи,
Нечук қилмоқ шаҳидларни йўруғи.
Имом айдики қандоғ маслаҳатдур,
Қадам қўймоқ анга яхши ниятдур.
Шаҳидларни барисига етоли,
Они барчасини марқад этоли.
Аларни исмини тошга битоли,
Қиёматгача нишон қўйиб кетоли.
Кишини ҳар қачон тушса гузори,
Дегайлар, бу шаҳидларни мазори.
Дуою фотиҳа қилғайлар анда,
Худосини таниган банда.
Бухоро ўлкасидин то Кўҳистон,
Шаҳид бўлуб саҳоба анда қолгон.
Тавофи Каъбага бориб нетарсан,
Савоби Каъбани мунда топарсан.
Шаҳидларни барини марқад этди,
Аларни отларини тошга битди.
Шаҳидлар марқадини қил зиёрат,
Расул айди савоби бениҳоят.
Агар битсин десанг дунё ишини,
Зиёрат қил шаҳид ўлган кишини.
Ва гар ҳайронлик ишда бўлса коринг,
Шаҳидлар бошига тушсин гузоринг.
Муродингни топарсан, эй биродар,
Бу сўзни кибзи йўқтур, айла бовар.
Тоғиб марқад, этурди жойларини,
Бино қилди алар маъволарини.
Аларни манзили бу ерда обод,
Дуойи хайр ила сан айлагил ёд.
Шаҳиди солиҳин, деди паямбар,
Шафоат қилгусидур рўз-и машҳар.
Аларни отини дедилар ахбор,
Саҳобаларга ул султон-и аброр.
Шаҳид ҳар ерда бордур, ундоқ эрмас,
Аларни хоки пойига етолмас.

Дуода ёд қил, э марди оқил,
Алардин бўлмагил бир зарра ғофил.

СОҲИБИ НАЗМ ХОЖА АЛАМДОРДИН ИСТИЪОНАТ ТИЛОҒОНИ¹

Ба даргоҳи Аламдори Расули мужтабо келдим,
Шаҳидларни сароси деб, санга ман ёлборо келдим,
Ўзум ёлғуз эмастурман неча ёр-ошно келдим,
Юзум остонанга суртуб, таҳи дил ёлборо келдим,
Умидим икки дунёни муродин излано келдим.

Тарахҳум айлагин бир қатра-и қонингни ҳаққидин,
Қилич остида реза бўлғон ул жонингни ҳаққидин,
Шаҳид бўлиб ёнингда ўлғонингни ҳаққидин,
Ато қилғон Худойим санга иймонингни ҳасқиддин,
Кўнгил мақсудни сиздин бу кун ман тилано келдим.

Бошингда то қиёмат туғи ул Мустафо турғон,
Они кўзли кишилар доимо айни аён кўрғон,
Худонинг раҳмати Аршдин яна тинмай ёниб турғон,
Эгам лутфе қилиб жаннат аро аъло макон берғон,
Муродимни топай деб сиз шаҳиди шуҳадо келдим.

Худоё , бер муроди қулни туғи Мустафо ҳаққи,
Бу ерда неча минг ётғон шаҳиди шуҳадо ҳаққи,
Аларни бошлари танларидин бўлғон жудо ҳаққи,
Ки ҳар манзилда ётғон кўп ғарибу ғурабо ҳаққи,
Мани журмим кетарму деб, санга така қило келдим.

Ёмон ишларга юрдунг деб, бу нафсимдин гила қилдим,
Гуноҳимга ўзим қойил они кўро била қилдим,
Ёмонлиғни бажонудил, ибодатни чала қилдим,
Худойимдин уёлиб, эмди сизни васила қилдим,
Мазоринг тавф этиб, марқадларингдин айлано келдим.

Йироқ ердин ғариб бўлуб, келибман изланиб уммид,
Муборак остонангдин яна ман кетмайин навмид,
Сан руҳингни шод эттим, неча майхонаву масжид,
Камина мухлисингдурман, эрусан, албатта муршид,

¹ Бу қисм Турсунбой Набиев ва Махмуд Ҳасанийлар нашридан олиб тўлдирилди (Қаранг: Шох Ҳаким Холис. “Сафед Булон” қиссаси / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Турсунбой Набиев, Махмуд Ҳасаний. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1994. - 139-140-б.)

Муҳаббатинг кўнгилда ман азалда ошно келдим.

Ўшал Шоҳи Жарир Ғозий, яна Хожа Аълам ҳаққи,
Бу ерда неча минг ётгон шаҳиди муҳтарам ҳаққи,
Неча бирён, кўзи гирён, юраги пур алам ҳаққи,
Худоё, ёрлақо бандангни бо лутфи карам ҳаққи,
Ўзумни шум ноқобил тею ман қарғано келдим.

Неча тунлар бориб қабри уза бошимни қўйдум,
Шаҳидларни барини руҳини жоним била суйдим,
Муродқа етмайин кетсам, дедим, шому сахар куйдум,
Манга бир игна ҳосил бўлмади, бир жонима тўйдум,
Қуруқ боруб, қуруқ юрдим, қуруқ вовайлато келдим.

Ғарибларни дуосини қабули Ҳақ демасларму,
Ғарибнинг ҳар дуоси мустажоб* мутлақ демасларму,
Ғарибнинг буря тушогин истаброқ демасларму,
Ғарбининг ишлари албатта бо равнақ демасларму,
Қуруқ боруб, қуруқ юрдим, қуруқ вовайлато келдим.

Беринг ёри шаҳидлар, ушбу Холис йўлда қолмасун,
Муродим бўлмади ҳосил деб яна кўнгулға олмосун,
Муродиқа етмаган ҳар одаме дунёда келмосун,
Нетай, найлай жаҳонға қудратингдин, раббано келдим!

ҲАЗРАТИ ШОҲ ФАЗЛ АНОЛАРИ БИРЛА ҚОЛИБ ЎЗГАЛАРГА ЖАВОБ БЕРҒОНЛАРИ

Кел, эй ноқил, яна айлай хуруше*,
Эшитгон одамеға кирса хуше.
Бу келгонлар на ишни қилди барпо,
Буларни вақтида на бўлди пайдо.
Бўлиб фориғ саҳоба ҳам табаъа,
Кетиштилар ҳама ерлик ерина.
Буларни отини дедилар ахёр¹,
Саҳобаларга ул султон аброр.
Шаҳид ҳар ерда бордур мундоғ эрмас,
Буларни хок пойиға етолмас.
Итмом этти саҳоба ҳам таъба,

* Мустажоб - ижобат бўлган.

* Хуруш – фарёд.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.162 б.

Равон бўлди алар шаҳри Мадина.
Имом қолди онаси бирла мунда,
Аларни умри охир бўлди мунда.

Ажойиб халқ Косон мард бадқаҳр,
Имомға бердилар билдирмайин заҳар.
Ҳалок этти ўшал марди азизни,
Киши кўрмас алардек бетамизни.
Биров юзига жаннат бобин очса,
Ажаб Косон эли дўзахга қочса.
Биров илкин тутиб жаннатга элтса,
Ажаб ул оташи сўзонға кетса...
Биби ҳайрон бўлуб қолди бу ишга,
Они ёлғузини бундоқ қилишга.
Ўқуб бу марсия мотамға кирди,
Ҳама мухлислар анга ёри берди.

КОСОНЛИҚ ШОҲ ФАЗЛҒА ЗАҲАР БЕРГАНДА БИБИ УБАЙДА БУ МАРСИЯНИ АЙТИБ ЙИҒЛАГОНИ

Қайдасан, кўрсам юзунгни гулизорим, ёлғузим,
Бу жаҳонни боғида битгон анорим, ёлғузим,
Шоҳларнинг шоҳи эдинг тождорим, ёлғузим,
Фурқатингда кетти кўлдин ихтиёрим, ёлғузим,
Ёлғузимдин манга қолғон, ёдгорим, ёлғузим¹.

Дунёга келдию ота дийдорини кўрмади,
Катта қилдим, бир ўзум бирла киши бир сўз сўрмади.
Эмди давлатқа етиб бир неча кунлар юрмади,
Толёим бўлди ёмон Худо манга буюрмади,
Кўзумға душман кўринур заҳар на борим, ёлғузим.

Сан билан эрдим тирик на бўлғуси ҳолим мани,
Ғам билан эмди туганур ҳарча кўрганим мани.
Нолаю зор билан ўтгай моҳу солим мани,
Сансиз нега керак бу тандаги жоним мани,
Ёнинга тортқил мани , эй ғамғузорим, ёлғузим.

Ул отангни фурқати устига сан бўлдунг яна,
Ҳам отангдек тўймайин оғу ичиб ўлдинг яна,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.163 а.

Эмди сан доғ устига бир тозе кўйдинг яна,
Кунларимни доғи ҳижрон билан қўйдирдинг яна.
Кетти қўлдин эмди билсам ихтиёрим, ёлғузим.

Эй ёронлар, мундоғин бахти қаро бўлдум ёмон¹,
Кўб вилоятлар кезиб овора бўлдум ман ҳамон,
Бермадилар ҳам Мадинада отасига омон,
Ҳам сани жонинга душман бўлдилар халқи Косон.
Бири анда, бири мунда, интизорим, ёлғузим.

Йиғлаюрман фурқатингда кеча–кундуз зор зор,
Иккалангдин айрилиб бўлдим базе ман беқарор.
Йўлда қолдим ман заиф муштипар кўб интизор,
Сан эдинг юпанчигим, қолиб отангдин ёдгор.
Қайда бўлур эмди ўлсам бу мозорим ёлғузим.

Дунёга келдим ҳамон дарду аламдин тинмадим,
Муддао мавжуд бўлиб бир дам хуморим синмадим.
На балоларга яна мунглуғ жоним бориб айланмадим,
Ўйласам, алқисса, дўстлар ҳар замона тинмадим.
Сарф бўлди мотамингда ҳар не борим, ёлғузим.

Ман ғарибни муниси ҳам мевалик боғим эдинг,
Эмди қайга борайин севинғоним, тоғим эдинг,
Юрагимни пораси, дийдамдаги боғим эдинг,
Жоними жони эдинг ҳам тиш, тирноғим эдинг,
Беқарор этдинг мани, йўқдур қарорим, ёлғузум.

Ўртади ғам ўтида доим мани дарди фироқ,
Ҳам ғариб бўлиб диёримдин яна туштум йироқ,
Шаҳрима келиб яна ғамга илиндим ботроқ,
Ранги рўйим заъфарон бўлди кетиб мандин сиёқ²,
Бўлди душман эмди манга ўз диёрим, ёлғузим.

Келтуруб охир сани йўл бошида гўр айладим,
Мотамингда йиғлай йиғлай кўзларим кўр айладим,
Фурқатингда оқибат ўзимни ранжур айладим,
Гумбазе қилса бино, деб элга машхур айладим,
Фотиҳа қилсун ўтарда дўсти ёрим, ёлғузум.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси.163 б.

² Шоҳи Жарир қиссаси.164 а.

Найлайин турлук балоға мубтало бўлгон бошим,
Ҳам етимлик, беваликқа ошно бўлгон бошим.
Мундин турлук укубатда адо ўлгон бошим,
Подшоҳликдин тушуб, охир гадо бўлгон бошим¹.
Мотамингда, билмадим қандоғ қиларим, ёлғузим.

Неча йилдин сўнг Бобур келиб гунбаз айлади,
Сарф этиб уч эллик тиллони марқад айлади.
Гумбазин битируб, кошин қилай деб чоғлади,
Фатарот бўлди замона, айғонидек бўлмади,
Бу шаҳидлар ичра бир машҳур мозорим, ёлғузим.

Холис иншо айлади шаҳзодаларни ёдини,
Наъра тортиб ҳар замон кўкка чиқарди додини,
Ҳам малойикка етурди нолаю фарёдини,
Қисса айлаб барчага айтай Бибини додини,
Биби айди, кетди икки дилафкорим, ёлғузим.

ҲАЗРАТИ ШОҲ ФАЗЛНИ НОСИР ҚОШИГА КЎМҒОНЛАРИ

Шаҳидларни гўристонини бошида,
Амакзодалар Носир қошида.
Қилиб кўйди буларни онда мадфун,
Бибини кўзлари ёш, бағридир хун.
Яна Фарғона келди ўғли бирла,
Асосу дабдабалик туғи бирла.
Кўрунг кетди Биби турғон еридин,
Мадинага бориб қолди еридин.
Буларга даст берди онда Қодир,
Очиб Фарғонани Шоҳ Фазл нодир.
Қиличим юрди, деб кўнгли тўқ эрди,
Муродиға ҳануз етган йўқ эрди².
Ўғулни отига Косонни қилди,
Ани ҳақида кўб эҳсонни қилди.
Косонда тўй қилиб ётгон ерида,
Эди косонийлар онинг пайида.
Имом косонийларға баҳр берди,
Буларға ул халойиқ захр берди.
Имома захр онда кор қилди,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 174 а.

² Шоҳи Жарир қиссаси. 174 б.

Аларни оқибат бемор қилди.
Давоси бўлмади, бағрини тилди,
Имом ожиз бўлуб охир йиқилди.
Жудо бўлди Биби андоғ ўғлидин,
Эсиз Шоҳ Фазл кетди онда кўлидин.
Биби қолди набираға суяниб,
Босилмади оташ сўзонға қайтиб.
Худойимни ризоси бўлди андоғ,
Бибидек ҳеч киши бўлғон эмас доғ.
Муроди бўлмади ҳеч кимда ҳосил,
Ҳамшира рўйи қайғу бирла танг дил.
Умид айлаб алардин Холиси зор,
Муродини тилар бисёр-бисёр.
Аларни ҳақида айди бу сўзни,
Оларға ҳар замон йиғлатди кўзни.

СОҲИБ НАЗМНИ ҲАЗРАТ ШОҲДИН ИСТИТОАТ ТИЛАҒОНЛАРИ

Яхшиларнинг ботамизи, Шоҳ Фазл, айланг мадад,
Санга лойиқ хур қизи, Шоҳ Фазл, айланг мадад,
Етти иқлимнинг амири, Шоҳ Фазл, айланг мадад,
Тўтиё кўзумға изи, Шоҳ Фазл, айланг мадад.
Азизларнинг азизи, Шоҳ Фазл, айланг мадад,

Марқадингизни айланиб юрубман зор зор,
Келмади кўлға муродим кўзларим ашки баҳор,
Марқадингда ман дуогўйинг эрурман интизор,
Мани ёрлақосин парвардигор ,Шоҳ Фазл, айланг мадад,¹.
Азизларнинг азизи, Шоҳ Фазл. айланг мадад,

Ман йироқдин сизга келдим турли мақсад изланиб,
Марқадингиз тошини бошимға қўйдум ястаниб,
Ҳам зиёрат айладим айтиб муродим ёлбориб,
Доғ ангаким баҳра тобмай кетса ҳар ким бе насиб.
Азизларнинг азизи, Шоҳ Фазл, айланг мадад.

Сахийзода бобонгиз эрдилар кони сахо,
Айлангиз эҳсон менга келдим эшикка бир гадо,
Турбатизда мустажоб ўлғайму деб қилдим дуо,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 175а.

Мақсадим бўлса муяссар қолмаса бир мудао,
Азизларнинг шафеъи, Шоҳ Фазл, айланг мадад.

Ман умид бирла келиб тавфи мозор айладим,
Остонамга қўйиб бошимни ҳар дамда йиғладим.
Локин асло лойиқи даргоҳ ҳаргиз бўлмадим.
Муддатедур мудаодин қўлга макнат беролмадим¹.
Азизларнинг азизи, Шоҳ Фазл, айланг мадад.

Холис бечорангиз бу ердин кетса яхшиму,
Доду фарёдин этиб ҳар ерда ўтса яхшиму,
Олмасангизлар қўлидин лойға ботса яхшиму,
Бир мадад тобмай ани силласи қотса яхшиму.
Азизларнинг азизи, Шоҳ Фазл, айланг мадад.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 175 б.

МОЗОРЛАРИ ХЎҚАНДДА БЎЛҒОН ҲАЗРАТИ ШОҲ ПИРИМ МАРҚАДЛАРИН ЗИЁРАТ ҚИЛИШ ҲАҚИДА

Мадинадин ато қилмиш саргавҳари,
Ул бобоси Расулуллоҳ пайғамбари.
Ислон йўлин очмоқ бўлиб бош берибон,
Олти ойлик йўлга бўлди сафарлари.
Шоҳ Фазлнинг фарзандидур ул мутаққи
Ўзларининг исмлари Имом Тақи.
Аввал подшоҳ мураббии Фарғонадур
Атрофида асҳоблари қуршаб ётур.
Ихлос билан арз айласа ҳожатини,
Ҳосил айлар кўнгилдаги мақсадини.
Қаю мўмин ихлос бирлан уйдан чиқар,
Подшоҳ пирим муҳаббати кўнглин тортар.
Қўзиларим, хуш келдинг, деб боқиб турсин,
Ул меҳмонни кўз ёшига назар солсин¹.
Ул остонаға ҳар ким бориб зор йиғласа,
Подшоҳимни шафеъ айтиб тавба қилса.
Шояд анинг гуноҳларин Худо кечса.
Ким истаса остонадан дуо олар,
Шоҳи Жарир авлодидан мадад тилар.
Даргоҳига бошин уруб зор зор йиғлар,
Иншооллоҳ қўлга кирар мақсудлари.
Подшоҳ Пирим остонаси доруломон.
Ихлослик қул муродлари ҳосил бўлғон.
Шоҳи Жарир – Подшоҳ Пирим фазли бисёр,
Толибларға неча хислат ваъдалар бор.
Бири аввал қарздор бўлса нажот топар,
Зое қолмас улуғ даргоҳ остонадин.
Биродарлар иккинчидир будир хислат,
Қаю мўмин йиғлаб борса бе бизоат.
Тилаб берур Подшоҳ Пирим Ҳақдин фарзанд.
Чилтан, чортан авлиёлар берур мадад.
Подшоҳ Пирим зиёратин ҳар хосу ом.
Етти қатла тавоф этар сиддиқ тамом.
Андоғ қулға дўзах ўти эмиш ҳаром.
Тифли ул пайғамбари олиймақом.
Хўқанд боши Қора дарахт² мозорини,

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 170 а

² Маълумотларга кўра, қадим замонларда Данғара туманидаги ҳозирги Чинобод фуқаролар йиғинига қарашли қишлоқлар ҳам Қора дарахт деб аталган. Бу ҳақда қаранг: Бўриев М., Қамбаров Т. Данғара: жой номлари маъноси. Наманган.: “Наманган” нашриёти, 2000.

Қаю толиб тавоф этар маконини.
Аллоҳ берар кўнглидаги муродини.
Ул остонаға етиб бормас ким беҳабар¹.
Ман айтайин, қулоғ солинг, эй мўминлар.
Шоҳи Жарир авлодини қилғум баён.
Ишорат ҳам башорат ҳам Мустафодан,
Шоҳ Жарирнинг авлодига бўлди аён.
Кори зора кетурларинг билдурдилар,
Мустафонинг туғларини тофшурдилар.
Илкин очиб видолашиб йиғладилар.
Кўзлариға қон ёш олиб бари жавон.
Анда йиғлаб ул Убайда оналари,
Ота юзин кўрмай қолғон кўзим деди,
Эмди бўтам сизни кўрмак йўқтур деди.
Дуо қилди ёлғизим деб ул меҳрибон,
Ул Имомни ёши эрди ўттиз бирда,
Хуруж айлаб, сувор бўлди дин йўлида.
Қилди сафар олти ойлиқ машриқ томон,
Олурмиз деб Кўҳи Унғор шоҳи Косон.
Шоҳ Фазл отам бориб кўрсам қабрин,
Добон йиғлаб жўнадилар шоҳи даврон.
Ҳақ толо қабул қилди дуосини,
Бориб кўрди Кўҳи Унғор қалъасини.
Билмай қолди ёлғон иймон арзисини,
Ўз тилида калимасин ул кофирон.
Бул кофирлар вақтин тобмай пойлаб турди,
Саҳобалар намоз жумъа ўқур эди.
Подшоҳим намозларинг бузманг деди,
Бўлғусидур бошимизда шўри афғон,
Подшоҳ Пирим амр айлади ул имомға.
Қироатни кутоҳ* қилинг бу намозға².
Имом тили саҳву кетди “Фатаҳно”га³.
Ул намозда дарё бўлиб тўкилди қон,
Намоздан сўнг фориг бўлиб кўрса Имом,
Асҳобларин қўйдек босиб сўйибдурлар,
Отлиқ лашкар қуршаб олиб турубдурлар.
Ёнларида қолибдурлар етмиш тан жон.
Шоҳ Фазлдин қолғон эрди бир аҳшома*,

¹ Шоҳи Жарир киссаси. 170 б

* Кутоҳ – қисқа.

* Аҳшом – ходим.

* Мухориб – урушувчи, жангчи.

² Шоҳи Жарир киссаси. 171 а.

³ “Инна фатаҳно” деб бошланувчи узун сурани ўқий бошлади.
Сура тугагунча жойидан жилмади, хаёлни бузмади.

Бул сирлардин огоҳ эрди ул заифа.
Жанг силоҳин келтурдилар том четига.
Тайёр қилиб қўйди анда ҳазор асбоб.
Ул дам подшоҳ муҳориб* сари амр айлади,
Шикоф бўлуб ул муҳорибдин, бул ажалдин.
Ондин чиқиб барчалари сувор бўлди.
Уруш солди қайта бошдин тийр борон.
Имом Тақи подшоҳ ул дам қарор олди,
Ул бединлар аламдорни тутуб олди.
Туғ ушлаган ўнг қўлига қилич солди.
Чап қўлига туғни олиб қилди афғон.
Ул дам Хожа Аламдор йиғлаб олди,
Аё шоҳим, эмди мандин мадад кетди.
Бул омонат туғни кимга берғум деди.
Подшоҳ айди отинг туғни сўйи осмон,
Ислом эли ўттуз тўрт минг лашкар эрди.
Ҳар бирлари минг кофирни урар эрди.
Ул номардлар намоз ичра босиб қирди..
Йиғлаб равон бўлди Подшоҳ Имом Тақи,
Асҳоблардин қирқ тўрт киши қолди боқи¹.
Ул муборак аъзосидин ўқлар ўтди,
Етмиш икки ерларидин тирон ўтди.
Подшоҳ Пирим қайтиб яна Аҳси келди,
Ёронлардин айрилдим деб бир оҳ урди.
Кўзларига уйку келиб бир туш кўрди,
Келди руҳи пайғамбар ва чаҳорёрон.
Ул руҳлардин бири кучиб йиғлаб айди,
Оё бўтам, мусофирим, кўзим деди.
Ҳазрат Шоҳга аён бўлди ул дам онда,
Билдиларким, руҳларидур ҳазрат Усмон.
Ондин сўнгра Мустафони руҳи келиб,
Шаҳриёра набирам, деб суйиб туриб,
Дин йўлида бошин берган фарзандим деб,
Дуо қилди ул Ҳабиби охир замон.
Яйна айди, имом Тақи шахзодага,
Эрта боринг Қародарахт манзилига.
Тарбиятгир қилдим сизни Фарғонага,
Бўлунг эмди мискинларга ҳажжи пойон.
Шоҳи подшоҳ хобларидин бедор бўлди,
Ул вақт дарё мавж уруб ётқан эрди.
Бир олдига тегар қилиб отни солди,
Қудрат била ул дарёдин равон ўтди.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 171 б.

Ўшал доя йиғлаб бирга келган эрди,
Дарё ўтуб мадор кетиб ул йиқилди.
Подшоҳ сиздин жудо бўлгум ўхшойдир
Бир оҳ уриб онда қолди ул моможон.
Асҳоблардин беш ўн одам эрди кибор,
Подшоҳимга таъзим қилиб йиғлар шўру зор¹.
Умрлари тамом бўлди онда шахриёр
Беш шеригимдин айрилдим деб қилди афғон.
Боқий қолгон асҳобларга Подшом деди,
Бачқир эли орасига элтинг деди.
Эй ёронлар, жойимиздур ул ер деди,
Асҳоблари билолмайин бўлди хайрон.
Фарёд уруб йиғлашдилар асҳоблари,
Ўттуз тўрт минг лашкаридан қолгонлари.
Ҳар бирлари вилоятга арзир эрди,
Шоҳ Подшоҳ бирла қолди ўн икки жон.
Илғори сўфи ота Ислимдори,
Хўжа Муҳаммад Валидур имомлари.
Пирмуҳаммад вали эрур чокарлари,
Ушбуларни мозор жойга қилди фармон.
Бандикушод отага ҳам Подшом айди,
Бир фарсанг йўл қибла сари боринг, деди.
Онда сиз ҳам зиёратгоҳ бўлунг, деди.²
Зоёе қолмас ихлос бирла онда борғон.
Хўжа Кафшбардорға ҳам амр қилди,
Баҳрин деган жойга бориб турғил, деди,
Ўшал жойда зиёратгоҳ бўлгил деди.³
Ул азизни лақаблари соҳиб эран⁴.
Ҳазрат Биби Убайдадур оналари,
Ул онадан эрди подшом аёллари.
Қолгон эрди етти яшар гўдаклари,
Орқасидин йиғлаб борур ул азизон.
Омонатни топшурди деб йиғлаб юруб,
Кеча кундуз юриб йўлни захмин тортиб.
Охирул амр подшоҳимга теди қараб,
Кўзларидан ёш оқизиб ул меҳрибон.
Ўнг қўлида аёлларин ушлаб туриб,
Чап қўлига гўдакларин олиб ўпуб,
Нолиш қилди, мусофирим қайдасиз деб.

¹Шоҳи Жарир қиссаси. 172 а.

² Яъни, ўша жойга бориб яшанг, қачонки вафот этсангиз сиз қўйилган жой зиёратгоҳ бўлади, дейилмоқда.

³ Баҳрин – ҳозирги Учкўприк туманидаги қишлоқ.

⁴ Шоҳи Жарир қиссаси. 172 б.

Оху воху зорисидин еру осмон.
Онда туриб тақи Имом шоҳи сардор,
Меҳрибоним ҳам мушфиқим сиз ғамгузор.
Боқий қолди орамизда кўрмоқ дийдор,
Ўшал жойда мазор бўлунг доруломон.
Хўқанда бош Қародарахт деган ерда,
Имом тақи Подшоҳ пирим ул манзилда.
Айтгон эрмиш тўрт саҳоба ёнларида
Тарбияти Фарғонаға ул азизон.
Подшоҳимни даргоҳидур файзи осор,
Уч отадин Мустафоға насли етор¹.
Қаю мўмин илтижода арзин айтар,
Ҳар мушкулин ҳақиқат ба осон айлар.
Биродарлар ҳаёт эрур Подшоҳ пирим,
Набира ул Муҳаммад пайғамбарим.
Қабул эткан дуосини Ҳайи карим
Истеъонат тиланг ондин эй мўминон.
Ул муборак остонаға ҳар ким борса,
Кўнгилда бор муродини арз айласа.
Подшоҳимни шафъе қилиб йиғлаб турса,
Туфайлидин ҳар ҳожати бўлур осон.
Қил ҳадия ул даргоҳина етадурсан,
Бе ижозат ҳеч бир сўзни айтолмассан.
Ихлослик қул борса ноумид қайтгон эмас,
Мадад килур чин толибга икки жаҳон.

ИСТИТОАТ ШИКОЯТ ТАРЗИНДА

Тилаб ул яхшилардин иститоат*,
Ёмонлардин яна қилдим шикоят.
Будир билсанг ўшал элнинг баёни,
Санга бўлсун қилай эмди аёни.

Дўстлар англа сўзум бу шуҳадони айтайин.
Бош бериб ётган бу ерда ҳар бир жонни айтайин.
Сув бўлуб оққан бу ерда қора қонни айтайин,
Жойлари бўлди беҳишти жовидонни айтайин.
Англа йиғлаб юруғон Сафед Булонни айтайин.

Билсангиз бу ерда неча яхшилар ётур,
Ким экан деб кўнгулга келтурма зарра хатур.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 173 а.

Рози бўлдилар қазоға ҳам балосиға сабур,
Сўзума инонмасанг бориб аларни анда кўр.
Дини йўк, юзи қаро, ул Корвонни айтайин.

Пуштада туғ остида ётур билсанг Хўжам Аълам,
Ҳам ётибдур ўғли олдида ўғли, йигит қоши қалам,
Йўл бошида гумбаз ичра ёттилар Шоҳ Фазл ҳам,
Барчаси душман элидин тортдилар ранжу алам!
Бемададлик айлаган халқи Косонни айтайин.

Кўрсангиз тошға битиклик онда таъйин марқади,
Гумбазнинг қутби ёнидадурлар Носир ибн Аҳмади,
Ёна неча яхшиларни сўрасангиз анда деди,
Айта берсам ҳеч адо бўлмас шаҳидларни ҳади,
Қайсини отин тутай, ҳам қайси бирни айтайин.

Йўк эди Сафед Булон ул чоғда қирғин куни,
Йўқотиб тобмас яна Хожа билан Бибисини.
Қидириб барча ўлукни йиғлар эди тун куни
На қарори кундузи бўлди на ороми туни,
Жон узуб, жафо кечиб ҳам йиғлағонини айтайин

Тобмади каллаға келди, деди, кўрсам бошини,
Калладин танурмикинман, деди қаламдек қошини,
Куйдуриб ғам ўти бирла ҳам ичини ташини,
Тинмайин икки кўздин тўкар эрди ёшини,
Ахтариб андин тополмай йиғлоғонин айтайин.

Хизматидин ичу таши нурға тўлди, дўстлар,
Икки дунёнинг азизи шофеъи бўлди, дўстлар.
Дин амин халқиға кашф этди ўзи, дўстлар.
Жойида ул бир улуғ остона бўлди, дўстлар.
Киши мақбули даргоҳ айлагонни айтайин.

Ҳеч кимарса демадилар Шаҳидонға борамиз,
Шоҳ Фазл ибн Жарир Шоҳи жаҳонға борамиз².
Хожа Алам бирла ўғли навжувонға борамиз,
Барча элни эъзозида Сафед Булонға борамиз.

* Иститоат – қудрат, куч.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 176 а.

² Шоҳи Жарир қиссаси. 176 б.

Ман дуойи хайр ила йўқлоғонни айтайин.

Холис эмди ҳар тараф югурди-елди, бўлмади,
Неча пойи остонага бориб йиқилди. бўлмади.
Бир неча Қуръон тиловат анда қилди, бўлмади,
Бу Худойи ишга хайронда қолди, бўлмади.
Қайси бир ғамга куйуб, дарди ҳасратин айтайин¹.

¹ Шоҳи Жарир қиссаси. 177 а.

ХУЛОСА

2004 – 2012 йилларда олиб борилган илмий изланишларимиз натижасида Бувайда туманидаги ўндан ортиқ зиёратгоҳлар тадқиқ этилди. Шуниси диққатга сазоворки, маҳаллий халқ мазкур зиёратгоҳларни Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.) издошлари саҳобалар, тобеъин ва диний уламолар, тасаввуф тариқати намоёнлари номи билан боғлайдилар. Гарчанд, улардан баъзиларини Фарғонада бўлганликлари тарихий ҳақиқатга тўғри келмаса-да, бироқ ислом тарғиботчилари дастлабки вақтларда бу зотларнинг номларидан исломдан олдинги маҳаллий диний эътиқодларга қарши курашда кенг фойдаланганлар. Оқибатда, исломдан олдинги муқаддас жойлар ўрнида мусулмон авлиёлари билан боғлиқ мазорлар пайдо бўлган. Бинобарин, авлиёлар тўғрисидаги халқона қарашларга кўра, улар халқнинг юксак орзуларини, манфаатларини ҳимоя қилувчи, оғир вазиятларда инсонларга кўмакдош, ёвузликнинг кушандаси сифатида намоён бўлади. Мазкур қарашлар замирида эса аجدодларимизнинг қадимги диний эътиқодларининг ўзига хос элементлари сақланиб қолган. Уларнинг аксарияти исломий ҳарактерда бўлиб кўринса-да, аслида исломий анъаналар билан уйғунлашган формасидир.

Масалан, зиёратгоҳларда бажараладиган урф-одатлар замирида исломгача бўлган диний эътиқодларнинг кўриниши мавжуд бўлса-да, бироқ аҳоли тушунчасига кўра, ушбу одатларнинг барчаси исломий анъаналардан келиб чиққан деб эътироф этилади. Зотан ислом динининг кириб келиши билан маҳаллий динлар ва уларга хос урф-одатларга барҳам берилганлигига қарамай, уларнинг айрим қолдиқлари зиёратгоҳлардаги исломий анъаналар қобиғида сақланиб қолди. Тарихшуносликда муқаддас зиёратгоҳларни қадимги урф-одатлар ва диний қарашларни сақлаб келаётган қимматли манба сифатида тадқиқ этиш ўта муҳимдир. Чунки, аҳолини зиёратгоҳлардаги мавжуд дарахт, булоқ ва жониворлар тўғрисидаги қарашларида қадимги зардўштийлик, буддавийлик, шомонийликка хос анимизм, фетишизм, тотемизм каби қадимги диний эътиқодларга хос хусусиятларни кўриш мумкин.

Бувайда зиёратгоҳлари тадқиқотининг хулосаси сифатида қуйидаги фикрларни келтириш мумкин:

Биринчидан, муқаддас зиёратгоҳларда халқ руҳияти ифодаланган бўлиб, уларда асрлардан асрларга ўтиб келаётган афсона ва ривоятлар, турли ҳикматли ҳикоятлар халқ оғзаки бадиий ижодининг намунаси сифатида маънавий меросимизнинг узвий қисмини ташкил этади. Жумладан, авлиёлар ҳаёти билан боғлиқ ибратли ҳикоятлар, миллий қаҳрамонларнинг душманларга қарши мардона курашлари ва жасоратлари тўғрисидаги афсона ва ривоятлар ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган

бўлиб, улар ўзликни ҳамда миллий қадриятларнинг моҳиятини англашда аҳолига яқиндан ёрдам беради.

Иккинчидан, муқаддас зиёратгоҳлардаги ҳайвонлар, дарахт ва ўсимликлар ҳамда булоқлар билан боғлиқ қарашлар экологияни сақлаб қолишда муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга кишиларнинг экология тўғрисидаги билим ва тушунчаларини мустаҳкамлаб боради.

Фарғона халқлари ўзининг кўп асрлик тарихи мобайнида муқаддас мазорлар билан боғлиқ ранг–баранг маросимлар тизимини яратибгина қолмай унинг ижрочи амалиётчисига айланди. Гарчи муқаддас мазорлардаги урф–одат ва маросимларининг баъзи бирлари ҳаётдаги улкан ижтимоий–иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар, айниқса, илмий–техника инқилоби таъсирида аста–секин йўқолиб, айримлари ўзгаришларга учраган бўлса–да, бироқ уларнинг барчаси қандай ғоявий йўналишда бўлганлигидан қатъи назар халқнинг амалий фаолиятида ўтмишда ва ҳозирги кунда ҳам қўлланилиб келинаётганлиги билан катта тарихий ва илмий аҳамиятга эга.

Асрлар давомида муқаддас мазорлар Фарғона водийси аҳолисининг ҳаёти ва дунёқарашида муҳим аҳамият касб этиб келди. Мазорлар кишиларнинг ижтимоий ва маданий турмушида тутган ўрнидан ташқари жойларнинг топографиясини ҳамда ҳудуднинг диний–ментал харитасини яратувчи омилларни келтириб чиқарувчи мураккаб кўринишни ўзида акс эттирди. Қадимдан мазорлар муқаддас жойлар сифатида эъзозланиб келинган ва одатда уларнинг кўп қисми ҳудудларнинг иқтисодий ривожлаган марказларида жойлашган. Шу сабабдан улар суғориш иншоотлари ва сув ҳавзалари ҳамда савдо йўллари кесиб ўтувчи чорраҳалар, тоғ доvonлари сингари жойлар билан боғлиқ бўлган.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар, тадқиқотимиз мавзуси бўлган зиёратгоҳлар мисолида ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмайди, албатта. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг халқимизнинг миллий ва диний қадриятларига, тарихий обидалар, жумладан зиёратгоҳларга бўлган эътибори ўзгарди. Муқаддас қадамжолар давлат маблағлари ҳисобига, шунингдек тадбиркор ва ишбилармонларнинг, бошқа олижаноб инсонларнинг хайр–эҳсонлари ҳомийликлари эвазига, ҳамда халқ ҳашарлари йўли билан таъмирланмоқда, азалий кўринишида тикланмоқда. Зиёратгоҳларда ёки унга ёндош бўлган ҳудудларда халқ сайлгоҳлари барпо этилмоқда. Минг–минглаб зиёратчилар у ерларда маданий хордиқ чиқариб қайтишмоқда.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтишни жоиз топдик. Муқаддас қадамжолар сифатида эъзозланиб келинаётган зиёратгоҳларнинг бошқа дам олиш масканларидан тубдан фарқ қилувчи жиҳатлари бор. Бу азиз жойлар халқимизнинг азалий қадриятлари, расм–русмлари, урф–одатлари билан боғлиқ экан, у ерларга уюштирилган саёҳатларда, ўтказилажак маросимларда азалий удумларга, зиёратгоҳларда дафн этилган азиз–авлиёларнинг руҳи–покига ҳурмат юзасидан муносабатда бўлмоқ

заруриятини унутмаслик лозим. Жумладан, зиёратгоҳларнинг тарихини, бу ердаги анъаналарни билиб қўймоқ фойдадан ҳоли бўлмайди. Мазкур илмий-оммабоп тадқиқотимизнинг мақсади ҳам китобхонларга – Бувайда зиёратгоҳлари хусусида мухтасар маълумотларни етказиш эди. Бунга қанчалик эришганимиз эса сиз азиз муштарийлар ҳукмига ҳавола.

СВЯТЫХ МЕСТА ДРЕВНЕЙ БУВАЙДЫ

Бувайдинский район расположен севернее города Коканда Ферганской области на территории республики Узбекистан. Это единственный район Ферганской долины, названный в честь женщины - легендарной Биби Убайда.

В древние времена здесь проходила одна из главных трасс Великого Шелкового пути, и это играло важную роль в развитии торговых и культурных связей региона. Возможно поэтому в обычаях, традициях и этническом облике людей этого края мы можем встретить некоторые, присущие только им особенности.

В настоящее время на территории Бувайдинского района расположены одиннадцать селений – Алкор, Бекобод, Бештерак, Бувайда, Жалойир, Аккурган, Узумзор, Янгикадам, Янгикурган, Кунгирот, Курганобод. Площадь 280 км². Численность населения - более 150 тысяч человек. Бувайдинский район известен своими святыми местами.

В результате наших изысканий, проведенных в 2004-2012 годах на территории Бувайдинского района, было выявлено свыше десяти святых мест. К сожалению, на сегодняшний день описание значительного числа мазаров Бувайдинского района фрагментарно. Такие святые места как Биби Убайда, Подшо-Пирим (Шах-и Джарир), Бостон бува (Султан Баяз Бистами) архитектурно описаны относительно полно, на других, таких как Бандикушод ота, Суфии Азизлар, Галдир бобо записан культовый фольклор, но относительно третьих, таких как Гудак мозор, Сук мозор, Чильтон мозор, Гайиб ота, имеются только краткие упоминания. Кроме того, до недавнего времени, исследования по вышеупомянутой теме проводились по двум, противоположным направлениям – в религиозно-исламском (апологетика) и атеистическом духе (пропагандистское направление). С одной стороны, этим исследованиям были присущи гиперкритичность и легкая ирония. С другой стороны – недоверие к устным видам источников, жанру народной литературы, генеалогиям, археологическим материалам. В данной статье мы ограничиваемся с материалами трех мазаров Бувайдинского района, которые местное население связывает с именами сподвижников пророка Мухаммада (с.а.в.).

По нашему мнению, использование в цепи событий, произошедших в Ферганской долине в первой половине VIII века имен знаменитых проповедников ислама, в частности, авторитета потомков халифа Усмана ибн Аффона¹, стало причиной появления мест поклонений, связанных с

¹ Усман ибн Аффон (был халифом в 644-656 годы) – третий из четырех халифов Пророка. В виде книг распространял Коран по большим городам. Женился на двух дочерях Пророка (Рукие и Умм Гулсум) поэтому получил прозвище «Зуннурайн» («обладатель двух лучей»). В 25 (656) год хиджры пал шахидом во время Курбан байрама, когда читал его рукой написанный Коран.

ними. В последующие времена, эти события нашли отражение в устном народном творчестве и исторических эпосах, в том числе в повести «Сафед Булан»¹.

Некоторые считают, что предания и сказания о Биби Убайде и Сафед Булане это лишь красивые легенды. Но мы не ставим под сомнение событийность преданий. Даже если в них есть преувеличения, в большинстве своем они близки к истине. Как известно, для всестороннего изучения и адекватного понимания явлений культурной жизни важны все ее составляющие, не только те, которые нашли отражение в письменных источниках, но и содержащиеся в устных материалах, в преданиях. Поэтому для всестороннего изучения и адекватного понимания истории народной культуры важны все ее составляющие, включая не только письменные источники, но и устные легенды, предания, воспоминания, ритуалы. При этом письменные свидетельства, несмотря на их безусловную важность и ценность, не могут отразить всех сторон жизнедеятельности человека. В этом контексте особое положение занимают различные народные верования и устные традиции, связанные с культом святых мест, которые существовали веками и сегодня продолжают занимать важное место в жизни общества и отдельного человека, отражая специфические духовные и мировоззренческие явления.

Первое упоминание святого места Сафид Булан, мы находим у автора второй половины XIII – начала XIV в. Джамал ал-Карши: «Место мученичества Кутайбы ибн Муслима (находится) в селении Калидж, а два других места мученичества голов и душ – в местечке Сапид-Булан. Говорят, что в них (погребены) две тысячи восьмьсот сподвижников и (их) последователей, (которые) прибыли газийами, которых отправил повелитель правоверных Усман ибн Аффан, да будет доволен им Аллах. Он назначил над ними Мухаммада ибн Джарира, и все они погибли мучениками за веру. Этот рассказ (широко известен)»².

Письменных источников (насаб-нама, шаджара, силсила, вакф-нама, йарлиг) по святым местам Ферганской долины довольно много, однако, они, как правило, имеют позднее происхождение. Основным источником о происхождении мазаров Сафид Булан, Биби Убайда и Подшо-Пирим является сочинение «Киссаи Шахи Джарир» (другое название “Киссаи Сафид-Булан”). Труд написан 1811 году на тюркско-чагатайском языке в стихотворной форме Шах Хакимом Халиса (прим.1778-1843). Это

¹Об этом см: Шоҳ Ҳақим Холис. “Сафед Булан” киссаси / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Турсунбой Набиев, Маҳмуд хасаний. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1994; Тошматов Т., Хўжаев Э. Биби Убайда ва бувайдалиқлар. – Ф.: “Фарғона”, 1996; Кўхна ва навқирон Бувайда / Нашрга тайёрловчилар: Э.Хўжаев, С.Отабоев., М.Ахмедов. – Ф.: “Фарғона”, 2001; Абдулахатов Н, Ҳайдарова З, Азимов О. Биби Убайда тарихи. Ф.: Фарғона, 2003; Остонақулов И. Фарғоналик валийлар. Т.: 2001.; Нишонова О. Биби Убайда зиёратгоҳи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2003. № 4; Умаров Э. Бувайда сўзининг тарихи // Til va adabiyot ta'limi. 2011. № 9. (на узбекском языке).

² См. Джамал ал-Карши. ал-Мулхакат би-с-сурах / Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш. Х. Вохидова, Б. Б. Аминова. Отв. ред. А. К. Муминов. – Алматы, 2005 (История Казахстана в персидских источниках. Том I). С.149.

источник прекрасно проанализированы в публикациях доктора С.Абашина:

«Один из вариантов происхождения святыни, содержащий в своей основе эпизод, который упомянул Джамал ад-дин ал-Кар-ши, был записан в XVIII в. в Кисса-йи Шах-и Джарир. История начинается с того, что Мухаммад выдал свою дочь Зайнаб замуж за будущего халифа 'Усмана и от этого брака родился сын Мухаммад-Джарир (Шах-и Джарир, Шах-Джарир, Шах-Джалил), который возглавил поход на Фергану в 655 г. (вар.: в 660-е гг. или в 682 г.). Он захватил города Куву, где правил мугский (муг — «огнепоклонник», по другой версии — кал-мок, калмык) правитель Хушдад, и Ахси, где правил Хурмуз, затем — г. Касан, правитель которого Ихшит бежал в Туркистан. Правитель Унгора Карван-бас (вар.: Кар-ван-бахш) вынужден был подчиниться Шах-Джариру и отдать свою дочь Бу-'Убайда (Бувайда, Хувайда) замуж за арабского предводителя (вар.: Ихшит поладил с Шах-Джариром и выдал за него замуж касанскую девушку). Однажды Бу-'Убайда услышала, как ее отец в кругу своих приближенных обсуждал письмо, в котором Ихшит предлагал Карван-басу напасть на арабов во время молитвы. Бу-'Убайда рассказала об этом своему мужу, но тот не поверил. Однако во время пятничной молитвы в районе С.-Б. муги напали на арабов и обезглавили на месте 2800 (по другой версии, 2700) человек. Позднее их головы похоронили в могиле Калла-хана, а тела в могиле Тана-хана. Многие арабы бежали, и их могилы разбросаны по окрестным селениям. В С.-Б. находится мазар знаменосца арабов— х'аджи 'Аламдара, который, будучи окруженным врагами, подбросил знамя вверх, чтобы его спасти, и оно замерло в воздухе; по преданию, особо благочестивые паломники могут до сих пор видеть это знамя парящим над мазаром «святого».

«Черная» женщина по имени Бу-Булан (вар. — Билал), которая служила у Шах-Джарира и его жены, пыталась найти головы своих покровителей. Она омыла головы погибших, оплакивая их, а сама от горя побелела (по другой версии — стерла руки до костей), после чего ее прозвали Сафид («белая»). Это чудо заставило местное население и Карван-баса принять ислам. После смерти Бу-Булан похоронили рядом с Калла-хана. Так возникла могила Бу-Булан, а от нее позднее произошло якобы и название селения — С.-Б. У мазара молятся только женщины. Могила завешена белым полотном, чтобы никто из паломников не мог ее увидеть, так как считается, что увидевший ее тотчас почернеет. Смотрители-шайхи мемориального комплекса С.-Б. ведут свое происхождение от этой женщины.

Шах-Джарир после поражения ушел с женой в ал-Мадину/Медину и там умер. Его сын (род. в Медине) Шах-Фазил (по другой версии, у Шах-Джарира родился сын 'Ус-ман, сыном которого был Шах-Фазил) через 40 лет после похода своего отца вместе с матерью вернулся в Фергану, сразился в Касане с Ихшитом, победил его и стал правителем Ферганы. Он

женился на родственнице своей матери, и у него родился сын Джарир-Мухаммад (Шах-Джарир, Шах-Джа-лил). Когда сыну исполнилось 12 лет, отец сделал его правителем Касана, устроил по этому поводу пиршество, но сам был отравлен и умер. Его похоронили в С.-Б., а позднее, как гласит предание, 'Умар-шайх, сын амира Тимура, построил над его могилой мавзолей и впоследствии сам был погребен рядом с Шах-Фазилем»¹.

В 2004 году во время проведения полевых исследований на мазарах Биби Убайда и Подшо-Пирим мы записали несколько преданий, связанных с Биби Убайда и Шахи Джариром. Местное население является носителем и хранителем богатых мифов о героических подвигах Шахи Джарира. Эти рассказы воспринимаются ими в качестве реальных событий. Например, что во время своего военного похода в Ферганскую долину Подшо Пирим - Шах Жарир, внук Биби Убайды, попал в засаду при переходе реки Сырдарья и был тяжело ранен. По его завещанию он был похоронен в селе Кора дарахт на месте мазара Подшо-Пирим. Рассказ об этом также приводится в «Киссаи Шах-и Жарир». Биби Убайда с семилетним сыном и женой Шах Жарира отправились в Медину, но в районе Кукан-да/Коканда, они погибли в пустыне, и там остались их могилы, которые превратились в мазары. Мазар Биби Убайда был особо почитаем у Ферганских женщин. По легенде, она приняла ислам в числе первых ферганских женщин. Поэтому эта святая считается покровительницей женщин. Ежегодно женщины ходили сюда поклониться своей покровительнице. Позже возникли некоторые суеверия, связанные с мазаром Биби Убайда: «У женщин, не посетивших мазар Биби Убайда еда не будет вкусной» (Биби Убайдага бормаган аёлни овқати ширин бўлмади)².

Надо отметить, что мазар Биби-Убайда, находящийся в одноименном селении Бувайдинского района, привлекал к себе внимание ученых-археологов, начиная с 30-х годов XX века. На сегодняшний день имеются предварительные сведения о мазарах Бувайды, приведенные таким известным археологом как академик Яхья Гуламов. Это данные, полученные им в результате археологических исследований, проводившихся в 1939 году во время прокладки Большого Ферганского канала. Впоследствии в своих отчетах Я.Гулямов приводит интересные сведения по поводу мазаров на территории Бувайда:

«Бувайда. Так называют жители прикокандских районов большое кладбище со старой тополевой рощей. Оно лежит в 4 км западнее Нагара-тепе, на краю той же степи. В 3-4 км к юго-западу от кладбища находится большой кишлак Бувайда, Молотовского района. Посередине кладбища расположен мавзолей Бувайда (Абу-Убайда). Мавзолей построен из жженого кирпича и состоит в основном из двух помещений с небольшой

¹ Абашин С.Н. Сафид-Булан // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: Издательская фирма «Восточная литература», 2006. С. 350-352..

² Абдулахатов Н, Хайдарова З, Азимов О. Биби Убайда тарихи. – Ф.: «Фарғона, 2003».

пристройкой к его восточной стене. Портал оформлен двумя типичными для Ферганы конца XIX в. башенками. Оба помещения перекрыты большими куполами. Переднее помещение являлось зияратханой, где сидели шейхи и принимали посетителей. Здесь, у входа во внутреннее помещение, к стене приставлен намогильный камень (кайрак) размером около 60x30 см. Это неправильно овальный, окатанный камень, на который нанесена арабская надпись простым хатти-сулсом. Края надписи окаймлены кривой витой линией. Надпись гласит: «Это—могила шейха Сулеймана бен-Давида бен-Сулеймана бен-Салмана, прелести ислама и мусульман, распорядителя царей и султанов, хатиба хатибов и гордости ученых. Умер в 595 г. хиджры» (1198 — 1199 г. н. э.).

Во внутреннем помещении имеются два простых надгробия; левое из них приписывают Абу-Убайде или Биби-Убай-де, правое считают могилой шейха Сулеймана, которому посвящена надпись на вышеописанном намогильном камне. На главном портале, обращенном на юг, сохранилась дата постройки 1318 г. х. (1899 г. н. э.) и имя мастера строителя — уста Ибрагима-джан бен-уста Исмаила.

Северо-восточная часть кладбища загромождена двумя песчаными холмами. Отсюда берут песок для дорожного строительства. При рытье песка под холмами и вокруг них обнаружено множество остатков древней культуры. Местные старики рассказывают, что в детстве они находили здесь много зернотерок, битую посуду, бусинки, закругленные кубические камни, употреблявшиеся, по-видимому, как терки; каменные привески и т. п.

Автору не удалось осмотреть этот пункт со следами древней культуры, но по дороге к Бастом-баба, среди куч привезённого отсюда песка, попадает очень много фрагментов древних сосудов, вполне типичных для трех групп керамики Мунчак-тепе на станции Урганджи»¹.

Хотя мавзолей Биби Убайда и Подшо - Пирим находятся на различных кладбищах, и, несмотря на значительное расстояние разделяющее их, они возведены на одной оси — от одного мавзолея виден другой. Эту закономерность местное население связывает с преданием, в котором говорится, что Биби-Убайда очень любила своего внука и завещала, что где бы ни находились их могилы, они должны быть «видны друг другу». Зодчие, выполняя это пожелание, выбрали такие площадки, где с одной территории видна другая.

Мазар Подшо-Пирим («Царь-наставник») находится в селении Бекобод Бувайдинском районе.

Поэт Зияуддина Хуканди (1867-1923 гг.) в своих стихах обращается к мазару Подшо-Пирим (Хазрат-и Шах-и Джарир) как к верховному покровителю Ферганы². Среди населения распространены представления,

¹ Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительство БФК.// Труды ИИА. Том IV. Т., 1951.С. 112.

² Хазиний. Девон. – Т.: “Маънавият”, 1999. С.114 (на узбекском языке).

что человека, усомнившегося в святости мазара Подшо-Пирим, либо оскорбившего его, неизбежно постигает кара (қарғиш, тескари фотиҳа, ду‘о-йи бад). Поэтому в истории Кокандского ханства мазар Подшо-Пирим занимает особое место. Хазрат-и Шах-и Джарир много раз упоминается в цепи событий, происходивших в истории Кокандского ханства¹. Для кокандских ханов мазар Хазрат-и Шах-и Джарир был важным местом, так как во многих случаях решение судьбы ханства происходило на этом святилище. Именно здесь в 1845 г. подняли на белом войлоке Худоярхана². Такие сведения можно найти в произведении жившего в XIX веке Зиявуддина Махдума (Махзуни) «История ханов Ферганы» Зиявуддин отдельно описывал посещения и обряды, проводимые ханом на мазаре Хазрат-и Шах-и Джарира³.

В произведении жившего в XIX веке Мирза Алим Ташканди «Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин» («Генеалогия султанов и история хаканов»), с особым вниманием упоминается мазар Хазрат-и Шах-и Джарир:

«В тот день кипчаки, одержав победу [над войском Шади мингбаши], спокойно провели ночь в своих пристанищах и утром следующего дня выступили [ожидать] и, перейдя реку (Сир), пришли в местность Хазрат-и Шах-и Джарир. Знатные люди Коканда – амины и аксакалы пришли [туда] с подарками и дастарханом с угощениями, виделись [с Мусульманкули], тот подарил каждому из них достойные халаты и отпустил. Вечером [кипчаки] зарезали много скота и баранов, устроили угощения с богоугодной целью, прочли молитвы и фатиху, просили святейшего духа благотворного мазара [Хазрат-и Шах-и Джарир] поддержки и помощи в их борьбе»⁴.

В 1939 году Яхья Гуламов, осмотрев мазар Подшо-Пирим, отметил следующее:

«Мазар Пашша-пир. Это — большое кладбище на территории колхоза им. Орджоникидзе, Бачкирского сельсовета. Это название происходит от мавзолея Пашша-пир—неизвестного, может быть, легендарного человека. Мавзолей состоит из двух помещений—комнаты с надгробием и зиярат-ханы. Вход в нее через главный портал, обращенный на запад. Конструкция купола зиярат-ханы напоминает медресе XVIII в. Комната с надгробием имеет два входа: один через зиярат-хану, другой—через особый низкий портал, обращенный на юг. По-видимому, это был вход в мавзолей, который был закрыт после пристройки или перестройки

¹ Об этом см: Троицкая А.Л. «Заповедники» – Курук Кокандского хана Худаяра // Сборник Государственной публичной Библиотеки имени М.Е. Салтыкова – Шедрина – в. III. –Л., 1955; Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: «Наука», 1968; Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства. – Т.: «Фан», 1973.

² Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент, 2010. С.212.

³ Махзуни. Фаргана хандарынын тарыхы. Бишкек, 2007. С. 106 (на киргизском языке).

⁴ Мирзо Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих-ал-хавакин. –Т., 2007.С.115.

зияратханы. Местные жители постройку мавзолея приписывают Тимуру. Обширная территория кладбища покрыта солончаковой затвердевшей коркой. Встречаются жженые плитки размером 54x54x6 см, характерные для погребений эпохи монгольского владычества в Средней Азии»¹.

Памятник многократно перестраивался и реконструировался. Древнейшие части строений комплекса Подшо-Пирим относятся к XV-XVI вв.². По данным специалистов (И.Азимов) мавзолей Подшо Пирим был построен в XV-XVI вв:

«Ядром разновременного комплекса Подшо-Пирим является мавзолей Шохи Джалила - распространителя Ислама в Ферганской долине. После смерти имама его признали «святым» и окружили почитанием могилу. Впоследствии над захоронением был воздвигнут мавзолей, а вокруг него постепенно разрослось кладбище. Комплекс состоит из двух дворов: поперечно вытянутый прямоугольный двор с портално-купольной дарвозахой XV в. и фронтально раскрытой мечетью начала XX в. в торце и второй многогранный двор с захоронениями и мавзолеем XV-XVI вв»³.

Мазар Бостон (Бустан) бува находится в одноименном селении. Традиция связывает происхождение мазара с именем Султана Баязид Бистами. Согласно историку Мухаммад Хакимышон туры, Кокандский хан Шерали во время военных походов посетил местность с названием Султон Баязид Бастомий⁴. Надо отметить и то, что на территории Центральной Азии, имеется несколько мест поклонений и названий мест, связанных с именем Султан Баязид Бистами.

По мнению Хамиджана Ислами, мазар Бостон бува связан с именем Ходжа Баязид племянника Ахмада ал-Яссави⁵ (ум. в 1167-67), который был наставником самого амира Тимура⁶. Но легенда гласит, что здесь похоронен родственник Шахи Джарира. И.Азимов описывает его так:

«На соседнем кладбище возвышается усыпальница Бустан-Бува. Местные старожилы рассказывают, что здесь захоронен брат Шохи Джалила, и связывают строительство мавзолея с именем Тимура, и хотя исторические данные о времени строительства не выявлены, по архитектурным формам, конструкциям и строительным материалам мавзолей можно датировать XV — XVI вв.

¹ Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительство БФК.// Труды ИИА. Том IV. Т., 1951.С. 117.

² Средняя Азия. Справочник-Путеводитель. Автор текста и составитель альбома Г.А.Пугаченкова. – М.: Издательства «Искусство», 1983. С.386.

³ Азимов И. Архитектурные памятники Ферганской долины. – Т.: «Узбекистан», 1982. С.36-37.

⁴ Мухаммадхакимышон Тўра.Мунтахаб ат-таворих / Форс тилидан таржимон, мукаддима, изоҳлар муаллифи: Шодмон Воҳидов. - Т.: “Янги аср авлоди”, 2010. С.662 (на узбекском языке).

⁵ Хамидхон Исламий. Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий. – Т.: “Фан”, 2005. С.21-25 (на узбекском языке)..

⁶ Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. Тўла асарлар тўплами, ўнинчи жилд. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2011. С.440 (на узбекском языке).

Монументальный портал с двумя цилиндрическими башнями (гульдаста) по сторонам выделяет вход, ориентированный на восток. Прямоугольное в плане здание (15 X 7,2 м), возведенное из жженого кирпича, содержит две камеры, перекрытые куполами: усыпальницу со стрельчатым надгробием (сагана) и поминальную мечеть. Зиаратхона крестообразна в плане, а гур-хона квадратна.

Мавзолеем лишен декора, лишь на портале сохранился резной по ганчу солярный знак (концентрические круги с многоконечными звездами). Архитектурная выразительность здания достигнута монументальными формами»¹.

В 1939 году Яхья Гуламов, осмотрев мазар Подшо-Пирим, отметил следующее:

«Бастом-баба. На территории железнодорожной станции Урганджи, между Кокандом и Наманганом, к югу от железнодорожной линии расположен двухкупольный мавзолеем XIX в., который легенды связывают с одним из основателей мистического течения шейхом Баязидом Бастами. Ферганцы называют мавзолеем просто Бастом-баба. Ежегодно с середины августа сюда собираются жители различных районов Ферганы и принимают здесь песочные ванны.

Этот участок представляет собой безводную степь, по которой движутся барханы летучего песка. Одним из них окружено здание мавзолеем Бастом-баба. Мавзолеем расположен на краю оазиса, где кончаются культурные земли Молотовского района. Дальше на север и на восток от него идет степная полоса»².

В качестве заключения по исследованию мест паломничества в Бувайда можно высказать следующее: во-первых, в священных местах паломничества выражается духовность народа; связанные с ними, передающиеся из века в век легенды и предания, различные назидательные рассказы в качестве образца устного народного творчества составляют неотъемлемую часть нашего духовного наследия. В частности, назидательные рассказы, связанные с жизнью святых, легенды и предания о мужественной борьбе против врагов и доблести национальных героев, сохранившиеся до сегодняшнего дня, оказывают помощь населению в познании своей сущности и сущности национальных ценностей. Во-вторых, воззрения, связанные с животными и растениями, а также с источниками на местах паломничества, приобретают важное значение в сохранении экологии, укрепляя экологические знания и понятия людей.

Почитание святых, похороненных в мазарах, расположенных на территории Бувайда, призывало людей держаться подальше от запретных путей, быть честными и добросовестными, стремиться оставить после себя только добро, совершать благие дела. Почитание святых возвеличивало

¹ Азимов И. Архитектурные памятники Ферганской долины. – Т.: «Узбекистан», 1982. С.37.

² Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительстве БФК.// Труды ИИА. Том IV. Т., 1951.С. 96-112.

такие человеческие ценности как воспитанность, нравственность, дружеские отношения между людьми, права и обязанности родителей и детей, родственников, любовь к ближнему, честность, справедливость и др.

Мы отдаем себе отчет в том, что мы не исчерпали все источники, и не охватили все вопросы этой темы. Уверены, что исследования в этом направлении, несомненно, будут продолжены.

HOLY SITES OF ANCIENT BUVAYDA

The Buvayda (Buvaydinsky) district is located north of the city of Kokand, of the Ferghana oblast (province) in the Republic of Uzbekistan. This is the only district of the Fergana Valley named after a legendary woman –Bibi Ubayda.

One of the main routes of the Great Silk Road went here in ancient times, and it played an important role in the development of trade and cultural relations in the region. Perhaps this is why in their customs, traditions, and ethnic appearance we can find some features unique to the people of this region.

Currently in the Buvayda district, there are eleven villages - Alkor, Bekobod, Beshtarak, Buvayda, Zhaloyir, Akkurgan, Uzumzor, Yangikadam, Yangikurgan, Kungirov, and Kurganobod. The area is 280 km². The population is more than 150,000 people. The Buvayda district is known for its holy places of worship.

As a result of our research completed in 2004-2012 in the Buvayda district, there were identified over a dozen of sacred places. Unfortunately, to date, the description of a significant number of mazars in the Buvayda district is fragmented. Such holy places as Bibi Ubayda, Podsho-Pirim (Shah-i Jarir), Boston buva (Sultan Bayaz Bistami) are architecturally described rather completely, in respect for others, such as Bandikushod Ota, Sufis Azizlar, and Galdir Bobo, the recorded cultic folklore is characteristic, but as to the third group included Hudak mozar, Suk mozar, Chilton mozar, and Gayib ota, there is only brief mention. In addition, until recently, the research on this theme was pursued in two opposite directions - the religious-Islamic (apology) and atheistic spiritual (propagandistic) ones. On the one hand, these studies were characterized by hypercriticism and delicate irony; on the other hand, by distrust in the oral sources types, the genre of folk literature, genealogies, and in archeological materials. In this paper, we restrict ourselves to the material from the three mazars in the Buvayda district, which are associated by the local people with the names of the Companions of the Prophet Muhammad (s.a.v.).

In our opinion, the use of the names of famous preachers of Islam in the chain of events that took place in the Ferghana valley in the first half of the 8th century, in particular, the credibility of the descendants of the Caliph Usman ibn Affon was the cause of emergence of the places of worship associated with them. In later times, these events were reflected in the oral folklore and historical eposes, including the novel "Safed Bulan"¹.

¹See: SHoh Hakim Xolis. "Safed Bulan" qissasi / Nashrga tayyorlovchilar, so'zboshi va izohlar mualliflari: Tursunboy Nabiev, Mahmud hasaniy. – T.: "G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti", 1994; Toshmatov T., Xo'jaev E. Bibi Ubayda va buvaydaliklar. – F.: "Farg'ona", 1996; Ko'hna va navqiron Buvayda / Nashrga tayyorlovchilar: E.Xo'jaev, S.Otaboev., M.Ahmedov. – F.: "Farg'ona", 2001; Abdulhatov N, Haydarova Z, Azimov O. Bibi Ubayda tarixi. F.: Farg'ona, 2003; Ostonaqulov I. Farg'onalik valiyilar. T.: 2001.; Nishonova O. Bibi Ubayda ziyoratgohi // Imom al-Buxoriy saboqlari. 2003. № 4; Umarov E. Buvayda so'zining tarixi // Til va adabiyot ta'limi. 2011. № 9. (In Uzbek).

Some believe that the stories and legends about the Bibi 'Ubaydaa and Safed Bulan are only beautiful legends. But we do not question the eventfulness of legends. Even if they have extravaganza, for the most part they are close to the truth. As you know, for a comprehensive study and an adequate understanding of the phenomena of cultural life all its components are important, not just those that are reflected in written sources, but also those contained in the oral sources, in legends. Therefore, for the comprehensive study and an adequate understanding of the history of popular culture all of its important components are significant, including not only written sources, but also the oral legends, traditions, memories, and rituals. At that, the written sources, despite their undoubted importance and value are unable to reflect all sides of human life. In this context, an exceptional position is taken by a variety of folk beliefs and oral traditions associated with the cult of holy places that have existed for centuries and today continue to occupy an important place in life of society and a man, reflecting the specific spiritual and ideological events.

The first mention of the holy place of Safid Bulan, we find in the writings by the author of the second half of the 8th - early 14th century Jamal al-Karshi: "the place of martyrdom of Qutaiba ibn Muslim (is) in the village of Kalidzh, the two-other places of martyrdom of heads and souls are in the town of Sapid-Bulan. They say that there were (buried) two thousand eight hundred associates and (their) followers (who) came as *ghazis* sent by the Commander of the Faithful Uthman ibn Affan, may Allah be pleased with him. He appointed Muhammad ibn Jarir a governor over them, and all of them died martyrs for the faith. This story (is well known)"¹.

There are quite a lot of written records (*Nasab-nama, shajara, silsila, waqf-nama, yarlig*) concerning the holy places of the Ferghana Valley, but they usually have a later origin. The main source about the origin of Safid Bulan, Bibi Ubayda, and Podsho-Pirim mazars is an essay, " Kissai Shahi Jarir " (another title "Kissai Safid-Bulan"). The work was written in 1811 in the Chagatai Turkic-language in versicular form by Shah Hakim Khalis (c.a. 1778-1843). This source is perfectly analyzed in the publications of Dr. S.Abashin:

"One of the variants of the origin of a shrine, which contains at its core an episode that referred to Jamal al-Din al-Kar-shi, was recorded in the 8th century in Kiss-yi Shah-i Jarir. The story begins with the fact that Muhammad married his daughter Zaynab to the future Caliph 'Uthman, and from this marriage the son was born - Muhammad Jarir (Shah-Jarir, Jarir Shah, Shah Jalil), who led the campaign to Ferghana in 655 (var.: 660s, or 682). He conquered the city of Kuva, where the Mug (Mug - "fire-worshiper," according to another version - cal-mok, Kalmyk) ruler Hushdad reigned, and Ahsi where Hurmuz ruled, later he conquered the city of Kasan, the ruler of which fled to Turkistan Ihshit. The governor of Ungor Karvan-bas (var.: Car-van-bakhsh) was forced to submit to

¹ See: Djamal al-Karshi. al-Mulxakat bi-s-surax / Vvedenie, perevod s arabsko-persidskogo, komentarii, tekst, faksimile SH. X. Voxidova, B. B. Aminova. Otv. red. A. K. Muminov. – Almati, 2005 (Istoriya Kazaxstana v persidskix istochnikax. Tom I). S.149.

Shah-Jarir, and to give his daughter Bu 'Ubayda (Buvayda, Huvayda) in marriage to the Arab leader (var.: Ihshit hit it off with Shah-Jarir and gave him a Kasan girl in marriage). Once Bu 'Ubayda heard her father in a circle of his closest confidants discussed a letter in which Ihshit offered Karvan-bas to attack the Arabs during their prayer. Bu 'Ubayda told this to her husband, but he did not believe it. However, during the Friday prayer in the area of Safid-Bulan the Mugs attacked the Arabs and beheaded on the spot 2800 people (according to another version, 2700 people). Later, their heads were buried in the tomb of Kalla Khan, and the bodies in the tomb of Tan Khan. Many Arabs fled, and their graves are scattered in the neighboring villages. In Safid-Bulan there is a mazar of h'adji 'Alamdar, the standard-bearer of the Arabs, who, being surrounded by enemies, flung the banner into the air to save it, and it froze in the air, according to legend, especially pious pilgrims can still see the banner hovering above the mazar of a "saint" .

A "Black" woman named Bu-Bulan (var. - Bilal), who served Shah-Jarir and his wife, tried to find the heads of her patrons. She washed the heads of the victims, shedding tears over them, and she turned white with grief (in another version – she rubbed her hands to the bone), after that she was nicknamed Safid ("white"). This miracle caused the local population and Karvan-bas to convert to Islam. After Bu-Bulan's death, she was buried next to Kalla Khan. In such a way the grave of Bu-Bulan appeared, later it became supposedly the name of the village - Safid-Bulan. Women only offer prayers at the mazar. The tomb is hung with white linen, lest that none of the pilgrims could see it, because it is believed that a person would turn black having seen it. The caretakers-Shaykhs of the Safid-Bulan memorial are be directly descended from this woman.

Shah Jarir after the defeat went with his wife to al-MadinaG'Medina and died there. His son (born in Medina) Shah-Fazil (in another version, Shah Jarir was the father of 'Us-man, whose son was Shah-Fazil) 40 years after the campaign of his father and his mother returned to Fergana, fought in Kasan with Ihshit, defeated him and became the ruler of Ferghana. He married a relative of his mother, and had a son, Jarir-Muhammad (Shah Jarir, Shah Ja-lil). When his son was 12 years old, his father made him a governor of Kasan, arranged a feast on this occasion, but he was poisoned and died. He was buried in Safid-Bulan, and later, as legend has it, 'Umar-Shaykh, the son of Amir Timur, built a mausoleum over his grave, and later he was buried next to Shah-Fazil ¹."

In 2004, while conducting field research at the mazars of Bibi Ubaidaa and Podsho-Pirim we recorded several legends associated with Bibi Ubaidaa and Shahi Jarir. The local population is a bearer and custodian of the rich mythology of the heroic deeds of Shah Jarir. These stories are perceived as real events. For example, during his military campaign in the Fergana Valley Podsho-Pirim - Shah Jarir, the grandson of Bibi Ubaidaa, was ambushed during

¹ Abashin S.N. Safid-Bulan // Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii. Tom I. M.: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura», 2006. S. 350-352..

the crossing over the river Syr Darya, and was seriously wounded. Under his will, he was buried in the village of Kora Darakht on the ground of mazar Podsho-Pirim. The story about that is also provided in the " Kissai Shah-i Jarir" . Bibi-Ubaidaa together with her seven-year old son and Shah Jarir's wife went to Medina, but in the vicinities of Kukan-daG'Kokand, they perished in the wilderness, and their tombs were there, which turned into shrines-mazars. The Mazar of Bibi Ubaidaa was especially revered among Fergana women. According to legend, she converted to Islam among the first women in Fergana. Therefore, she is considered a saint patron of women. Every year women went to worship their patron here. Later there appeared some superstitions associated with the Mazar of Bibi Ubayda: "Those women who have not visited the Mazar of Bibi Ubaidaa will fail to have (cook) tasty food" (*Bibi Ubaydaga bormagan ayolni ovqati shirin b'lmaydi*) (Bibi Ubaydaga bormagan ayolni ovqati shirin bo'lmaydi)¹.

It should be noted that, Mazar Bibi-Ubaida, located in the same-named village of the Buvayda district, had attracted attention of archeologists since the 1930s. To date, there is preliminary information of the mazars of Buvayda given by such well-known archaeologists as Academician Yahya Gulamov. These are data obtained by him as a result of archaeological investigations conducted in 1939 during the construction of the Great Fergana Canal. Later in his report, Ya.Gulyamov provided interesting information about the Mazars in Buvayda:

"Buvayda. This name is used by the residents of Kokand districts to designate a large cemetery with an old poplar grove. It lies 4 km west of the Nagara-Tepe, at the edge of the same steppe. In 3-4 km to the south-west of the cemetery there is a large *kishlak* (village) of Buvayda, Molotov district. In the middle of the cemetery, there is a mausoleum of Buvayda (Abu-Ubaida). The mausoleum is built of burnt bricks, and consists mainly of two premises with a small structural addition to the eastern wall. The portal is decorated with two turrets typical for Ferghana of the end of the 19th century. Both premises are covered with large domes. The front room was a *ziyaratkhana*, where sheikhs used to sit and receive visitors. Here, at the entrance to the inner room, there is a sepulchral stone set against the wall. A sepulchral stone (Kairak) measuring about 60x30 cm is a wrong oval, rolled stone, which bears an Arabic inscription in a simple *hatti-suls* style. The edges are bordered with a curve twisted line. The inscription reads, "This is the tomb of Sheikh Suleiman ben-David ben-Suleiman ben-Salman, the charm of Islam and Muslims, the administrator of the kings and sultans, the khatib of khatibs, and the pride of scholars. He died in 595 AH (1198 - 1199 AD.)".

In the inner room, there are two simple headstones; of them, the left one is attributed to Abu-Ubaida, or Bibi-Ubay-de, the right one is believed the tomb of Sheikh Suleiman, to whom the inscription on the tombstone described above,

¹ Abdulhatov N, Haydarova Z, Azimov O. Bibi Ubayda tarixi. – F.: «Farg'ona, 2003». (In Uzbek).

is devoted. On the main portal facing the south, there is remained the date of construction – 1318 AH (1899 AD), and the name of the master builder – *usta Ibrahim-jan ben-usta Ismail*.

The northeastern part of the cemetery is cluttered with two sandy hills. This is the place from where the sand for road construction is being taken. During the extraction of sand under the hills and around them there were found many remains of ancient culture. Local elders say that in childhood they found there many grain bruisers, battered dishes, beads, rounded cubic stones, which were used, apparently as graters, stone pendants, etc.

The author was unable to inspect this site with traces of ancient culture, but on the way to Bastom-baba, among the heaps of sand brought from there, one can see a lot of fragments of ancient vessels, quite common for the three groups of ceramics of Munchak Tepe at the Urgandzhi station”¹.

Although the mausoleum of Bibi Ubaidaa and Podsho-Pirim are at various cemeteries, and, despite the considerable distance separating them, they are built on the same axis - from one of the mausoleum the other can be seen. This principle is associated by the local population with the legend, which says that Bibi-Ubaida loved her grandson very much, and bequeathed that wherever their graves, they must be "visible to each other". Architects, fulfilling this request, chose such areas where one site is visible to the other.

Mazar-Podsho-Pirim ("King-mentor") is situated in the village of Bekobod? Buvayda district.

The poet-mystic Ziauddin Hukandi (1867-1923) refers in his poems to the Mazar Podsho-Pirim (Hazrat-i Shah-i Jarir) as to the supreme protector of Fergana². Among the common people there is spread the idea that any individual who has questioned the sanctity of Mazar Podsho-Pirim, or insulted him, would be inevitably befallen by the divine scourge (каффиш, *teskari fotixa*, *du'o-yi bad qag'g'ish*, *teskari fotiha*, *du'o-yi bad*). Therefore, in the history of the Kokand Khanate, Mazar-Podsho-Pirim holds a special place. Hazrat-i Shah-i Jarir is mentioned many times in the chain of events that took place in the history of the Khanate of Kokand³. For the Kokand khans mazar Hazrat-i Shah-i Jarir was an important point, because in many cases, the destiny of the khanate was decided at this sanctuary. It was here that Khudoyarkhan was raised on the white felted fabric in 1845. Such information can be found in the writing of nineteenth-century historian Ziyavuddin Makhdum (Mahzuni) "History of the Khans of Fergana". Ziyavuddin separately described the visits and ceremonies arranged by the khan at the Hazrat-i Shah-i Jarir Mazar⁴.

¹ Gulyamov Ya.G. Otchet o rabote tret'ego otryada arxeologicheskoy ekspeditsii na stroitel'stvo BFK.// Trudi IIA. Tom IV. T., 1951.S. 112.

² Haziniy. Devon. – T.: "Ma'naviyat", 1999. S.114. (In Uzbek).

³See: Troitskaya A.L. "Zapovedniki" – Kuruk Kokandskogo xana Xudayara // Sbornik Gosudarstvennoy publichnoy Biblioteki imeni M.E. Saltikova – SHedrina – v. III. –L., 1955; Troitskaya A.L. Katalog arxiva Kokandskix xanov XIX veka. – M.: "Nauka", 1968; Nabiev R.N. Istorii Kokandskogo xanstva. – T.: "Fan", 1973.

⁴Magzuni. Fargana xandarinin tarixi. Bishkek, 2007. S. 106.

In the writing from the 19th century, by Mirza Alim Tashkandi “Ansab al-Salatin va tavarikh al-havakin” (“Genealogy of the Sultans and the history of khakans”), the mazar of Hazrat-i Shah-i Jarir is mentioned with special attention:

"On that day, the Kipchaks, having gained a victory [over the army of Shadi mingbashi], quietly spent the night in their shelters, and the next morning they set off [expected], and having crossed the river (Syr), arrived at the area of Hazrat-i Shah-i Jarir. Notable people of Kokand - amins and elders came [there] with gifts and a *dastarkhan* (tablecloth) with food, met [with Musulmankuli], he gave each of them worthy gowns and let them go. In the evening [Kipchaks] butchered many cattle and sheep, made a feast with a godly purpose, read prayers and a Fatiha, asked the Holy Spirit of the beneficial mazar [Hazrat-i Shah-i Jarir] for support and assistance in their struggle”¹.

In 1939, Yahya Gulamov, having examined the Podsho-Pirim Mazar, said as follows:

“Mazar-Pashsha-pir. This is a large cemetery in the territory of the collective farm named after Ordzhonikidze, Bachkirskiy village Soviet. This name comes from the mausoleum of Pashsha-pir, the unknown, perhaps, the legendary man. The mausoleum consists of two rooms: a room with a headstone and a *ziyaratkhana*. The entrance into it is through the main portal, facing west. The construction of the dome of the *ziyaratkhana* resembles that of the eighteenth-century madrasas. The room with a headstone has two entrances: one through the *ziyaratkhana*, the other through a special low portal, facing south. Apparently, this was the entrance to the mausoleum, which was closed after the extension or reconstruction of the *ziyaratkhana*. Local people ascribed the building of the mausoleum to Timur. The vast territory of the cemetery is covered with saline hardened crust. There are burnt tiles, 54x54x6 cm in size, typical of the burial period of the Mongol rule in Central Asia”².

The monument was rebuilt and reconstructed several times. The oldest part of buildings of the Podsho-Pirim complex dates back to the fifteenth and sixteenth centuries. According to the experts (I.Azimov) the Podsho Pirim mausoleum was built in the fifteenth and sixteenth centuries:

"The core of the Podsho-Pirim complex built at different times is a mausoleum of Shokhi Jalil – the propagator of Islam in the Fergana Valley. After the death of Imam, he was declared a "saint" and his grave was loaded with worshipping. Subsequently, the mausoleum was erected over the burial, and the cemetery gradually expanded around it. The complex consists of two courtyards: a transversely elongated rectangular courtyard with a portal-domed darvozahona (15th century) and a frontal open mosque (the early 20th century) in

¹ Mirzo Alim ibn Mirza Raxim Toshkandi. Ansab as-salatin va tavarix-al-xavakin. –T., 2007.S.115.

² Gulyamov Ya.G. Otchet o rabote tret'ego otryada arxeologicheskoy ekspeditsii na stroitel'stvo BFK.// Trudi IIA. Tom IV. T., 1951.S. 117.

the end, and a second multi-faceted courtyard with graves and a mausoleum (15th -16th centuries)”¹.

Mazar Boston (Bustan) buva is located in the village having the same name. Tradition connects the origin of the mazar with the name of Sultan Bayazid Bistomi. According to the historian Muhammad Hakimxon tura, the Kokand Khan Sherali during military expeditions visited the area with the name of Sulton Boyazid Bastomiy². It should be noted also that in Central Asia, there are several places of worship and place names associated with the name of Sultan Bayazid Bistomi.

According to Hamidzhan Islami, the Boston buva Mazar associated with the name of Hodge Boyazid nephew of Ahmad al-Yasawi (d. 1167-68)³, who was the mentor of Amir Timur⁴. But the legend has it that Shahi Jarir's relative was buried here. I. Azimov describes it as follows:

"At a nearby cemetery there stands the shrine of Bustan Buva. Local old-timers say that Shohi Jalil's brother was buried here and associate the construction of the mausoleum with the name of Timur, although the historical data on the time of construction have not been identified, but by the architectural forms, structures and building materials the mausoleum can be dated to the 15th and 16th centuries.

The monumental portal with two cylindrical towers (*guldasta*) on either side highlights the entrance oriented to the east. A rectangular building (15 m x 7.2 m), constructed of bricks contains two chambers covered with domes: the tomb with the ogival gravestone (*Saga*), and a memorial mosque. The *ziarathona* is cruciform in plan, and the *gur-khona* is square.

The mausoleum is devoid of decoration, only in the portal there remained a solar sign (concentric circles with multi-pointed stars) made in carved *ganch* (stucco). The architectural expressiveness of the building is in its monumental forms”⁵.

In 1939, having examined the Podsho-Pirim Mazar, Yahya Gulamov said the following:

“Basta-baba. The nineteenth-century two-domed mausoleum is located in the territory of the Urgandzhi railway station, between Namangan and Kokand, southward of the railway line. The legend is associated that mausoleum with Sheikh Bayazid Bastami, one of the founders of the mystic Islamic belief. The Fergana citizens call it just the mausoleum of Bastom-baba. Every year from mid-August, here are going the residents from different parts of the Fergana region to take sand baths.

¹ Azimov I. Arxitekturnie pamyatniki Ferganskoy dolini. – T.: «Uzbekistan», 1982. S.36-37.

² Muhammadhakimxon To'ra. Muntaxab at-tavorix / Fors tilidan tarjimon, muqaddima, izohlar muallifi: SHodmon Vohidov. - T.: “Yangi asr avlodi”, 2010. S.662. (In Uzbek).

³ Hamidxon Islomiy. Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy. – T.: “Fan”, 2005. S.21-25. (In Uzbek).

⁴ Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. To'la asarlar to'plami, o'ninchi jild. – T.: “G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi”, 2011. S.440. (In Uzbek).

⁵ Azimov I. Arxitekturnie pamyatniki Ferganskoy dolini. – T.: «Uzbekistan», 1982. S.37.

This site is a barren steppe, on which the dunes of drifting sand are moving. The building of the mausoleum of Bastom-baba is surrounded by one of them. The mausoleum is situated at the edge of the oasis, which represent the end of the cultural earth of the Molotov district. Then the steppe area extends further north and eastward”¹.

As a conclusion to the study of places of pilgrimage in Buvayda we can state as follows: firstly, the spirituality (as elevated moral qualities) of the people is expressed in the sacred places of pilgrimage; handed down from century to century legends, and various cautionary tales associated with them being the example of folklore form an integral part of our spiritual heritage. In particular, the edificatory tales associated with the lives of the saints, the legends and stories about the courageous struggle against the enemies and valor of national heroes have survived to this day, assist people in understanding their nature and essence of our national values. Secondly, views and attitudes related to animals and plants, as well as to the water-springs on the sites of pilgrimage are become important in the preservation of the environment, strengthening the concept of ecological knowledge and people.

The veneration of the saints buried in Mazar located in the territory of Buvayda called on people to stay away from forbidden ways, to be honest and diligent, strive to leave behind only the good, and perform good deeds. The veneration of saints glorified such human values as good manners, morality and friendship between the people, and the rights and duties of parents and children, family, neighborly charity, honesty, fairness, etc.

We are aware that we have not exhausted all sources, and did not cover all the questions of this topic. We are confident that research in this area will be undoubtedly continued.

¹ Gulyamov Ya.G. Otchet o rabote tret'ego otryada arxeologicheskoy ekspeditsii na stroitel'stvo BFK.// Trudi IIA. Tom IV. T., 1951.S. 96-112.

МУНДАРИЖА

БУВАЙДА ЗИЁРАТГОҲЛАРИ ТАРИХИДАН

“БУВАЙДА” СЎЗИНИНГ МАЪНОСИ ҲАҚИДА

САФЕД БУЛОН

БИБИ УБАЙДА ЗИЁРАТГОҲИ

ПОШШО ПИРИМ ЗИЁРАТГОҲИ

СУЛТОН БАЁЗ БАСТОМ ЗИЁРАТГОҲИ

ГАЛДИРБОБО ЗИЁРАТГОҲИ

БАНДИКУШОД ОТА ЗИЁРАТГОҲИ

ЧИЛТОНТЕПА ЗИЁРАТГОҲИ

ГЎДАК МОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

СУҚМОЗОР ЗИЁРАТГОҲИ

ҒОЙИБ БУВА ЗИЁРАТГОҲИ

ШЎРТЕПА ЗИЁРАТГОҲИ

ХЎЖАМ ПОШШО ЗИЁРАТГОҲИ

ТОПТИҚ АЗИЗЛАР ЗИЁРАТГОҲИ

ШОҲ ҲАКИМ ХОЛИСНИНГ

“ШОҲ ЖАРИР” ҚИССАСИ

ХУЛОСА

СВЯТЫХ МЕСТА ДРЕВНЕЙ

БУВАЙДЫ

HOLY SITES OF ANCIENT BUVAYDA

